

ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర

మూలము

డాక్టర్ ఎ హ అషామ్ హుస్సేన్

అనువాదము

శ్రీ యస్. సదాశివ్, ఎం. ఎ.

597
208

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

తిలక్ రోడ్, హైదరాబాదు.

ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర

Acc. No. 1566

మూలము

డాక్టర్ ఎహతేషామ్ హుస్సేన్

అనువాదము

శ్రీ యన్. సదాశివ్శర్మ. ఎం. ఎ.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

తిలక్ రోడ్, హైదరాబాదు.

1000 ప్రతులు

ఫిబ్రవరి 1969

శక. 1884

Acc. NO. 1566

891.43909
HUS

మూల్యము : ఆరు రూపాయలు

ముద్రణ

శివాజీ ప్రెస్,

సికిందరాబాదు.

తో లి ప లు కు

ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి పజ్జన భారతీయ భాషల సాహిత్య చరిత్రలను వ్రాయించి కొన్ని సంపుటాలుగా ప్రకటించవలెనని నిర్ణయించిన నది. ఇందులో మొదటి సంపుటమున తమిళము, మళయాళము, కర్ణాటకము, మహారాష్ట్ర చరిత్రలు ప్రకటితమైనవి. మొదటి సంపుటమును పత్రికలు, పాఠకులు హర్షించినారు. ఈ వరుసలో ప్రకటితమగుచున్నదీ ఉర్దూ భాషా చరిత్ర.

మనదేశ భాషలలో ఉర్దూకు ప్రత్యేక స్థానము కలదు. హిందూ ముస్లింల సమైక్యమునకు చిహ్నము యీ ఉర్దూ భాష. భారత జాతీయ సమైక్య చిహ్నమే ఉర్దూ భాషా చరిత్ర యని చెప్పినచో అతిశయోక్తి కాజాలదు. ఈ భాషా వికాసానికి హిందువులు ముస్లింలు సన్నిహితముగా పని జేసినారు.

హిందీకి ఉర్దూ భాషలకు యొక్కవ వ్యత్యాసము లేదని మహాత్మాగాంధీ మొదలైన దేశనాయకులు పలుమారు ప్రకటించియున్నారు. ఉర్దూసాహిత్య చరిత్రను ప్రత్యేకముగా వెలువరించ వలెనని ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి ఉర్దూ నలహా సంఘము అభిప్రాయపడినది. మొదటి సంపుటములోని సాహిత్య చరిత్రలవలె యీ ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర స్వతంత్రమైన రచనకాదు. సాహిత్య అకాడమి ఉర్దూ నలహా సంఘము ఒక ప్రామాణికమైన చరిత్రను తెలుగులో పరివర్తనము చేయుట బాగుండ గలదని నిర్ణయించి, డాక్టర్ ఎహలెషామ్ హుసేన్ సాహిత్య చరిత్రను ఎన్నుకొని తెనిగింప జేయుట జరిగినది. ఈ గ్రంథము దేవనాగరి లిపిలో ప్రకటితమైన మన భారతీయుల ప్రశంసను పొందినది. ఈ ఉత్తమ గ్రంథమును తెలుగులోనికి తీసికొని వచ్చుట మిక్కిలి ఆవశ్యకమని అకాడమి ఉర్దూ నలహా సంఘము నిర్ణయించినది.

ఈ గ్రంథమును ఆంధ్రీకరించిన వారు శ్రీ యస్. సదాశివ్ ఎం. ఏ. గారు. వీరు ఆంధ్ర ప్రదేశ్ విద్యాశాఖలో ఉద్యోగము జేయుచున్నారు. మిక్కిలి శ్రమపడి యీ గ్రంథమును మేము కోరిన వ్యవధిలో వీరు ఆంధ్రీకరించి యిచ్చినారు. మూలమును చక్కగా అనుసరించుచే గాక, తెలుగు నుడికారమును చక్కగా కాపాడి స్వతంత్ర రచన యనిపించునట్లుగా యీ అనువాదము సాగినది. శ్రీ సదాశివ్ గారికి సాహిత్య అకాడమి పజ్జన ధన్యవాదాలు. ఈ గ్రంథమును ప్రకటించుటలో మాకు తోడ్పడిన అంజుమణ్ తరఫ్ఫీ ఉర్దూ వారికి, డాక్టర్ ఎహలెషామ్ హుసేన్ గారికి, ఆంధ్రప్రదేశ్ అంజుమణ్ తరఫ్ఫీ ఉర్దూ కార్యదర్శి మౌల్వీ హబీబుర్రహమాన్ గారికి ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి పజ్జన కృతజ్ఞతానేక వందనములు.

దేవులపల్లి రామానుజరావు,

కార్యదర్శి

హైదరాబాదు.

ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి.

విషయ సూచిక

	పేజీ నెం.
ప్రస్తావన	V-VIII
మొదటి అధ్యాయము ఉర్దూ భాషోత్పత్తి - ప్రారంభవికాసము ...	1-18
రెండవ అధ్యాయము దక్షిణ భారతదేశమున ఉర్దూ సాహిత్యము ...	19-44
మూడవ అధ్యాయము 18 వ శతాబ్దిలో దిల్లీ	45-79
నాలుగవ అధ్యాయము అవధ్ మరియు ఉర్దూ సాహిత్యము ...	74-107
ఐదవ అధ్యాయము నజీర్ అక్బరాబాదీ - ఒక విశిష్ట సంప్రదాయము ...	108-120
ఆఱవ అధ్యాయము దిల్లీ అంతిమ ప్రతిభ	121-139
ఏడవ అధ్యాయము ఉర్దూ గద్య వికాసము	140-159
ఎనిమిదవ అధ్యాయము నవ్యధార కంటె ముందు - పద్యమును, గద్యమును ...	160-186
కొమ్మిదవ అధ్యాయము నవజాగృతి మఱియు నవ్యసాహితీ పద్యము ...	187-244
పదవ అధ్యాయము నవజాగృతి మఱియు నవ్యసాహిత్యము - గద్యము ...	245-279
పదునొకవవ అధ్యాయము నూత్న దిశలు - మఱియు భవితవ్యము ...	280-343
అనుబంధము I కొన్ని పారిభాషిక పదములు ...	344-347
అనుబంధము II సహాయక గ్రంథములు	348-350

ప్రస్తావన

హిందీలో వ్రాయబడిన ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలను చదివినకొలది పలుమారు నేటి విమర్శనా పద్ధతుల కనుగుణముగా సామాజిక, సాంస్కృతిక, చారిత్రక పరిస్థితులలో సాహిత్యమును పరిశీలించుచు ఒక సంక్షిప్త సాహిత్య చరిత్ర వ్రాయ బడ వలయుననుకోరిక కలిగినది. అట్టి పని జరుగుటకు ఆలస్యమైన కొలది అవ రోధములు, లోపములు ఎన్నియున్నను నేనే స్వయముగా అందుకు పూనుకొన దలచితిని. హిందీ పట్ల అభిమానము కలిగియుండుట వేరు, అందు బాధ్యతా యుతమగు ఒక గొప్ప విషయమును గుఱించి రచనచేయుట వేరు అని ఆలోచించితిని. అయినను ఈ పని ఆవశ్యక మైనది కనుక రచనకు కావలసిన రూపురేఖలు ఏర్పరించు కొంటిని. కొన్ని కమ్మలు వ్రాసినంతనే వార్ధా రాష్ట్రభాషా ప్రచారసమితి ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర సంక్షేపముగా వ్రాయుటకై నన్ను నియోగించెను. సంకోచించుచునే అంగీకరించితిని. ఏమీ జరుగగలదని అనుమానించితిన్నో అదియే జరిగినది. నేను ఊహించిన ఇక్కట్ల కంటె అధికమే ఎదురై నవి. అయినను పని మొదలుపెట్టిన తరువాత కడదాక ముగించుటయే యుక్తమని యెంచితిని. ఇక ఈ రచన ఎట్లున్నదో మీ చేతులందే ఉన్నది.

రాష్ట్రభాషా సమితి సాహిత్య నిర్మాణశాఖ వారు నన్ను వికల్పించి అతి గూఢమును అతి సామాన్యమును కాని విధముగా మూడు వందల పుటలలో సాహిత్య చరిత్ర వ్రాయుటకై ఆదేశించిరి. దీని హద్దు లేర్పరచుటయే నాకు కష్టమయ్యెను. ఆదర్శ ప్రాయముగా చూడదగిన చరిత్ర ఎట్టిదియు నా దృష్టిలో లేకుండెను. కనుక నేను నమస్త సాహిత్యమును విశేష విమర్శనా పద్ధతుల ననుసరించి కొన్ని అధ్యాయ ములలో విభజించితిని. ఇట్లు చేయుట ఉర్దూ భాషాభివృద్ధిని అర్థము చేసికొనుటకు తోడ్పడునని నా భావము. ఈ గ్రంథములోని వస్తువు కేవలము ఉర్దూ సాహిత్య వేత్తలే ఆనందము పొందదగినట్టి ఉన్నతమైనదియు కాదు. పరితలకు సరిగా ఉర్దూ సాహిత్య పరిచయమైనను కలిగింపలేనంతటి తేలికైనదియు కాదు. కొలది పుటలలో అధికవిజ్ఞానము నందజేయు ప్రయత్నమే చేయనైనది. ఈ మేరలో సురుచిరము, సుందరము, సరళము అయిన భాషలో ఆచి తూచినట్లు చరిత్ర వ్రాయుట ఎంత

దుష్కర కార్యమో తతఙ్ఞ లెఱుంగదగినదే. ఇట్టి పనిలో నే నెంతవఱకు కృత కృత్యుడనైతి నో చెప్పలేను. ఈ గ్రంథము వలన విద్వాంసులకు అధికలాభము కలుగకున్నను విద్యార్థులు దీనివలన తప్పక లాభము పొందగలరు.

సాహిత్యము జీవన ప్రతిబింబమనియే ఈ గ్రంథకర్త అభిప్రాయము. దేశపు సామాజిక చైతన్యము మఱియు ఆర్థిక వికాసము ననుసరించియే భావనావధులు నియుక్తములగును. జీవితములోని లౌకికములు, భౌతికములు అగు సాధనలపై అధికారము కలిగియుండుట మఱియు లేక యుండుట అను కారణముల వలననే సంఘము వర్గ విభజితమైనది. వర్గముల నడుమ ఒకప్పుడు గుప్తముగాను, ఒకప్పుడు బాహ్యముగాను ఘర్షణ జరుగుచుండును. మంచి సాహిత్యము ఎల్లప్పుడును జీవితము లోని ఉన్నత తత్త్వములను, ఉదారనీతులను బలపరచుచుండును. కనుక ఈ చరిత్రలో సాహిత్యమును జీవనము, సంస్కృతి, రాజనీతి మఱియు ఆదర్శముల భూమిక ననుసరించి పరిశీలించుటకే ప్రయత్నింపబడినది. ఈ విధముగా ఈ సంక్షిప్త చరిత్ర విమర్శనాత్మకరచన యైనది. కాని ఇందు విస్తారముగా వ్రాయుట అసంభవము కనుక, ప్రసిద్ధ రచయితల పరిచయము మాత్రమే చేయబడినది. వారి రచనల సమీక్ష కూడ కొంత కలదు. అందందు ఉదాహరణములు కూడ ఒనగబడినవి. ఇంకను చదువదలచిన వారు కావ్య సంగ్రహములను లేక ఇతర గ్రంథములను చదువ వలయును.

ఆధునికకాలపు సాహిత్య విశేషములను వివరించునపుడు నే నెదుర్కొనిన కష్టము లనేకములు. ఏలయన ఈ కాలమున వివిధ సాహిత్య ధారలు ఒకదాని నొకటి ఖండించుచు ప్రవహించుచున్నవి. కాలగమన మతివేగము. ఒకేసారి ఎన్నియో ప్రభావములు పనిచేయుచుండుటయు చూచుచున్నాము. సాహిత్య క్షేత్రము చాల విస్తృతమైనది. సంప్రదాయముల బంధనములు విడిపోవుచున్నవి. జీవనము నూత్న దిశల పురోగమించు చున్న విధముగనే సాహిత్యము కూడ నూత్న రూపములు పొందు చున్నది. కనుక పరిమితమైన ఈ గ్రంథమున ఇదంతయు వివరింప బూనుట బింబపులో నదని ఇముడ్చుట వంటిది. అయినను ముఖ్య విషయములు ఏవియు విడిపోకుండ చూచితిని. ఈ సందర్భమున ఒక విషయమును సూచించుట అవసరము. అదేమన భారతీయ భాషా సాహిత్యము లన్నియు ఒకే దిశకు పురోగమించుచున్నవి. సాహితీపరు లందఱును తమ ప్రాచీన సంప్రదాయములను సమ్మతిమున నుంచు కొనియు ఒకే ఆదర్శమును అవలంబించుచున్నారు. మానవ జీవితమును అధికాధిక

ముగా సంపూర్ణ మొనరించుట. అట్లు చేయుటకై ప్రయాసపడుచున్న శక్తులతో సహకరించుటయే ఆ యాదర్శము.

సాహిత్యము వివిధ శాఖలలో విభిన్న రూపములలో ప్రకటమగును. గద్యము మఱియు పద్యము రెండు గొప్ప శాఖలు. ఇవియు ఇతర రూపములలో విభజింప బడినవి. ఇవికాక వివిధ సాహిత్యాంధోళనమునులు బయలుదేరి సాహిత్య క్షేత్రమును విస్తృత మొనర్చుచుండును. ప్రతి రూపమును ప్రతి ఆంధోళనమును ఆరంభమునుండి దాని ఉన్నతి లేక వతనము వఱకు ఒక ప్రత్యేక చరిత్ర కలిగియుండును. ఒక విపుల గ్రంథమున ప్రతి దానిని వేరు వేర వర్ణించుట వలనుపడును. కాని ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో అది అసంభవము కనుక సంక్షేపముగా వ్రాయబడినది. ఇంకను చదువదలచిన వారికి ఉర్దూలో అనేక గ్రంథములు లభించును. ఈ చరిత్రను కేవలము పరిచయ మాత్ర మనుకొనియే చదువవలెను. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రను పరిశీలనాత్మకముగా చదువదలచిన వారికై ఈ గ్రంథాంతమున అట్టి పుస్తకముల సూచిక ఈయబడినది. వానిని చదువుట లాభదాయకము.

ఈ గ్రంథ రచన చేయునప్పుడు నాకు కలిగిన పెద్ద ఇక్కట్లు భాషను గుఱించినది. గంభీర విషయ ప్రధానమగు గ్రంథము వ్రాయుటకు సరిపడునదికాదు నాకుగల సామాన్య హిందీ పరిజ్ఞానము. అందులో సరళ భాష వాడవలయు నన్నది నా అభిమతము. నేను హిందీ, ఉర్దూలను రెండు సాహిత్యములు, ఒకే భాష అని భావించును. చారిత్రక కారణముల వలన వాని కైలియు అభివృద్ధి పరంపరలును చాల మారిపోయినవి. కనుక ఇప్పుడవి రెండు భాష లనిపించుచున్నవి. చాల మంది ఎఱుక లేనందునను, సంకుచితత్వము వలనను సాధారణముగా ఇవి రెండు భాష లనియే అనుకొనుచున్నారు. మనము మన భావములను ప్రజాసామాన్యమునకు అర్థమగు భాషలో ప్రకటించ లేకపోయినచో అది మన లోపము. ఈ లోపము నాలో కలదని అంగీకరించును. నా భాష అందండు కరిసమైనది.

వ్రాయుట మొదలైన తరువాత కొన్ని పారిభాషిక పదములను ప్రయోగించుట అనివార్యమని తెలిసినది. గజల్, ఖసీదా, తజ్కిరా, షేర్ మొదలగునవి ఇట్టివి. వీనిలో కొన్ని అనువదింపబడ వచ్చును కాని, నేను అట్లు చేయుట అనవసర మనుకొంటిని. అట్లే ఉంచితని. గ్రంథాంతమున ఇట్టి శబ్దములకు వ్యాఖ్యానము వ్రాసి అనుబంధముగా చేర్చితిని. అది ఉపయోగకరమైనది.

హిందీ పాఠకులలో (అన్యభాషల పాఠకులలోను) ఇతర భాషలను, ముఖ్యముగా ఉర్దూ భాషనుగూర్చి వివిధ ప్రకారముల అపోహలు వ్యాపించియున్నవి. ఈ గ్రంథమున బానిని దూరము చేయుటకై ఎట్టి ప్రయత్నమును చేయలేదు. ఏ రచయిత తప్పలను చూపలేదు. ఎవరి గూర్చియు సంకేతము చేయలేదు. అయినను అవటవట మాటలను శుద్ధరూపమున ప్రకటించు సందర్భమున ఆయా తప్పు లవియే సవరింపబడెను. స్వాతంత్ర్యము, జనతంత్రము గల ఈ యుగమున, సుందరమగు ఈ వైజ్ఞానిక యుగమున గూడ ఎన్నియో కష్టములు మనల నెదుర్కొనుచున్నవి. ఉదార హృదయముతో అసహ్య భావమును, సంకుచితత్వమును విడిచి ఇతరుల దృక్పథము నర్థము చేసికొనుటకై ప్రయత్నింతుమేని మన చిక్కులు చాలవఱకు అవశ్యము తొలగిపోవును. నేనీ గ్రంథమును ఇట్టి ఆశతోనే వ్రాసినాను. సాంప్రదాయకత మఱియు గ్రుడ్డి దేశ ప్రేమకు ఆఘాతము తగుల వచ్చును. భారతదేశపు ప్రగతి శీల భాషలన్నియు దేశభక్తి మఱియు మానవతకు సంబంధించిన భావములను తమ తమ కైలిలో అతిశయింప జేసినవి. ఉర్దూ వీనిలో దేనికిని తీసిపోవునట్టిది కాదు.

ఈ పుస్తకము క్రీ. శ. 1951 వ సంవత్సరాంతముననే వ్రాయబడినది. కాని ఏదో కారణము వలన ప్రచురణకై ఈయబడలేదు. ఆపైన నేను అమెరికా, ఐరోపా ఖండములకు వెడలితిని. తిరిగి వచ్చిన తరువాత దీని ప్రచురణకై ఆలోచించితిని. అనేకులగు నా మిత్రుల సలహాల ననుసరించి ఉర్దూ భాషా సాహిత్యోన్నతికై యశేష కృషి నొనర్చుచున్న “అంజుమనె - తరఫ్ఫీ ఉర్దూ” (హిందీ) కే ఈ నా గ్రంథమును ప్రచురణార్థము ఇచ్చివైచుట యుచితమని తలచితిని. ఉర్దూ హిత సంరక్షకై దీనిని దేవనాగరిలిపిలో ప్రకటించుటయు ఆవశ్యకమని నా భావము.

లభోష్ణ విశ్వవిద్యాలయము.

1—11—1954.

(Sd.) నయ్యుద్ ఎహతెషామ్ హుస్సేన్.

కృ త జ్ఞ త

ఉర్దూ సాహిత్యములోని వివిధ ప్రక్రియలను తెలుగు వారికి పరిచయము చేయవలయునన్నది నా చిరకాల వాంఛ. కొన్ని యేండ్లుగా నొక సాహిత్యచరిత్ర వ్రాయదొడగి ఇంతలో దానిని ప్రచురించుట కాని పనియని మానినాను. డా. ఎహతెషామ్ హుస్సేన్ గారి “ఉర్దూ సాహిత్యకా ఇతిహాస్” అను హిందీ గ్రంథము ననువదించు నవకాళము కలిగించి ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ వారు నా చిరకాల వాంఛ నొక రూపమున తీర్చినారు. వారికి నా ధన్యవాదములు.

నా అనువాద విధానమును గుఱించి కొన్నిమాటలు మనవిచేయు టవసరము. ఇందలి భాష వ్యావహారికము కాకున్నను సరళము. యదాగమ నుగామముల పట్టింపు లేదు. అర్ధానుస్వార శకటరేఫముల ఉపయోగములేదు. అర్థసౌలభ్యము కొఱకై కొన్నియెడల ఉత్సవసంధిని కూడ పాటించలేదు. వ్యాకరణము సమ్మతింపని ప్రయోగములు కొన్ని భావ సుబోధకతకై స్వేచ్ఛగా జేసినాను. విద్వాంసు లాదరింతురు గాక. మూలగ్రంథమున ఎత్తి వ్రాయబడిన పద్యపాదముల ననువదింపక వదలినాను. అధస్పాచికలో వాని భావమును పొడిమాటలలోనే వివరించినాను. పద్యానువాదము సమర్థులు చేయవలసిన పని.

దూరముననున్న నాకు సరియైన పరిచయమును లేకయే ఈ విధముగా సాహిత్య సేవ చేయు నవకాళము కలిగించిన శ్రీదేవులపల్లి రామానుజరావు (ఆంధ్ర ప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ కార్యదర్శులు) గారి బౌదాధ్యమునకును నాపట్ల వారికిగల అనుగ్రహమునకు నదాకృతజ్ఞుడను. నా యెడల ఆవ్యాజమైన వాత్సల్యము కలిగి యున్న ప్రొ. హబీబుర్రహమాన్ గారికిని, నా అనువాదములకు తమ సమ్మతిని, ప్రోత్సాహమును ప్రసాదించిన గౌ. డా. బెజవాడ గొపాలరెడ్డిగారికిని అనేక నమస్సు లర్పించెద.

అనువాద సమయమున చిత్తు వ్రాయుటలో నాకు తోడ్పడిన మా పాఠశాల విద్యార్థులు చిరంజీవులు మోహనశాస్త్రి, రాజేశ్వరరావు, మూర్తి అమృత రావులకు నిరంతరము వాగ్దేవతానుగ్రహము కలుగు గాత మని ఆకాంక్షించెద.

మొదటి ఆధ్యాయము

ఉర్దూ భాషోత్పత్తి : ప్రారంభ వికాసము

భాషాశాస్త్రజ్ఞులు పలువురు భారతదేశమును “భాషల వస్తుప్రదర్శనశాల” అని పేర్కొనిరి. ‘గ్రియోసన్’ (Grierson) అంచనా ప్రకారము ఈ దేశమున (179) భాషలును (544) కేవల వాగ్రూప భాషలును కలవు. ఈ సంఖ్యలో చిన్న చిన్న ప్రాంతములలో ఉపయోగింపబడు భాషలును, కొందఱచే మాత్రమే మాటలాడ బడుచు భాషాచరిత్రలో ప్రాముఖ్యము పొందని భాషలును చేరియున్నవి. దేశోన్నతిలో ప్రభావ సహితముగా పాల్గొనిన ఏదేని భాషయొక్క చరిత్రను వ్రాయదలచినప్పుడు ఆ భాషతో సంపర్కముగల ఇతర భాషలన్నిటిని దృష్టియందుంచుకొనవలసి యుండును.

ఉర్దూభాషా సాహిత్యముల చరిత్ర వ్రాయునపుడు ఉత్తర భారతదేశపు భాషల ఔన్నత్యవికాసములను అరయుట అవసరము. ఏలయన ఈ భాష జన్మించుటకును వికసించుటకును తోడ్పడిన సామాజిక, ఆర్థిక, రాజకీయ, చారిత్రక పరిస్థితులే సాధారణముగా ఇతర భాషలు జన్మించుటకును, వికసించుటకును తోడ్పడినవి. ఒక విధముగా చూచినచో ఉర్దూభాషాచరిత్ర వేయేండ్ల భారతదేశ చరిత్రయే. ఈ వేయేండ్లలో భారతదేశ సమాజము ఎట్టి ఉన్నతిని అవనతిని పొందినదో దాని ప్రభావము ఇంచుమించు అన్ని భాషలపైనను పడినది. చారిత్రకములు, సాంస్కృతికములు నగు పరిస్థితులే ఒక భాషను ముందునకు నడిపి వేతొక భాషాప్రవాహమును అరికట్టినవి. అట్లగుట వలన పదియవ శతాబ్దాంతముననే నేడు “ఉర్దూ” అను పేర పిలువబడు భాష భారతీయములగు ఆర్యభాషల నడుమ జన్మించుటకు తగిన చారిత్రక పరిస్థితులు సమకూడినవి. ఈ భాష ఎట్లు రూపొందినది? ఎట్లు వికసించినది? దీని నొక క్రొత్త భాష అని ఏ దృష్టితో అనుచున్నాము? భారతదేశ సంస్కృతిలో దీనికి ఎట్టి స్థానము కలదు? అను ఈ విషయములే ఇప్పుడు చూడవలసియున్నవి. ఈ భాషోత్పత్తికి సంబంధించిన విస్తార వర్ణనకాకున్న సంక్షిప్త వర్ణనయైనను దీని సాహిత్య సంప్రదాయములను గ్రహించుటలో తోడ్పడ గలదు.

భారత దేశచరిత్రను పరిశీలించినచో ధార్మిక జీవనము లేదా రాజకీయ జీవనములో ఒక ఆందోళన సంభవించినప్పుడే ఇవటి భాషలలో ప్రబలమగు

పరివర్తనము కలుగుచుండునను విషయము విశదమగును. ఆర్యభాషలు ఈ దేశమున ప్రవేశించుటకు ముందు ద్రావిడభాషా సంస్కృతులు మహోన్నత దశలో నుండెను. అందు ఆస్ట్రిక్ (AUSTRIC) మఱియు ఇతర జాతుల పలుకుబళ్ళను సభ్యతలును కాననగును. ద్రావిడ సంస్కృతి పూర్వ సంస్కృతుల నన్నిటిని తనలో నిముడ్చుకొనెను. దానికి వెలుపల నున్నది అంతగా లెక్కింప దగినదికాదు. ఆర్యులు వచ్చినంత వారి భాషలు ఉత్తర దేశమునను మధ్య భారత దేశమునను గల ప్రాక్తన భాషల స్థానము నాక్రమించెను. ఉత్తర భారత దేశమునుండి “మహెంజోదారో” మఱియు “హరప్పా”ల సభ్యతకు మూలకందమైన భాషలు ప్రవేశింపబడి ఒక విప్లవాత్మక విశేషము. ఆర్యుల ధార్మిక భావములును సాంస్కృతిక భావములును ద్రావిడుల భావములకు విభిన్నములగుటచే వారు ద్రావిడులతో సంపూర్ణముగా కలిసిపోలేక పోవుటయే ఇందుకు ముఖ్యకారణము. ద్రావిడులు ఆర్య సంస్కృతినుండి చాల చాల గ్రహించినప్పటికిని ఆరంభమున వారు వైదొలగియే ఉండిరి. ద్రావిడ భాషలును సంస్కృతియు ఆర్య భాషా సంస్కృతులపై తమ ప్రభావము చూపలేదని దీని భావము కాదు. ఆ ప్రభావము ఎంత మాత్రము అనునదే చర్చింపదగినది. కాని అట్టి మనోరంజకమగు చర్చ చేయుటకు ఇది సమయముకాదు.

భారతీయభాషా చరిత్రలో ఆర్యుల ఆగమనము వలన మొదటి ప్రముఖ పరివర్తనము సంభవించెను. వీరి ఆగమనానంతరము వైదిక సంస్కృతి మహాత్వ ప్రాప్తినొందెను. ఆర్యజాతి హిందూదేశపు సమాజమును వర్ణములలో విభజించెను. అగ్రవర్ణముల వారి భాషకును విముఖాతుల వారు మాటలాడు భాషకును అత్యంత మగు అంతరము ఏర్పడు విధముగా ఈ విభజన జరిగెను. ప్రాచీన సంస్కృత నాటకములలో బ్రాహ్మణులు, రాజులు, వారి మంత్రులు సంస్కృతము మాటలాడగా నిమ్నవర్ణము వారును స్త్రీలును ప్రాకృతము మాటలాడునట్లు ప్రదర్శింపబడినది. దీని వలన సంస్కృతముతో పాటు ప్రాకృత భాషయు వ్యవహారమున ఉండెనను సంగతి తెలియును. బ్రాహ్మణసభ్యత ధార్మిక బంధనములలో పడి అభ్యున్నతి నందిన కొలది, భాషను పవిత్రము చేయు తలంపున దానికి వ్యాకరణము శుద్ధోచ్ఛారణము అను నిబంధనలు అంట గట్టిన కొలది నిమ్న వర్ణియులు దానికి దూరమయిరి. సంస్కృతము నేటికిని మహాత్వపూర్ణమగు భారతీయ సాంస్కృతిక భాషయే. జైన బౌద్ధ మతములు జన్మించినప్పడు సంస్కృతముతో పాటు ప్రాకృతమును అభివృద్ధి చెంది వ్యాపించు అవకాశము కలిగెను. అది భారతీయ భాషా చరిత్రమున రెండవ

ప్రముఖ పరివర్తనము. అదియే భాషలకు సంబంధించిన రెండవ యుగమనియు అనబడును. అప్పుడు సంస్కృత భాషకు గొప్ప ఆఘాతము సంభవించెను.

ధర్మమనగా విశేష సంస్కారముల సంగ్రమని భావించిన బ్రాహ్మణుల ఆధికారమునకు విరుద్ధముగా ఆర్య ధర్మాంతర్భాగమున అనలెత్తినవే జైన బౌద్ధ ధర్మములు. ధార్మిక రంగమున బౌద్ధ ధర్మము ఒక మహత్తర పరివర్తనమే కాని ఆర్య సంస్కృతియొక్క సామూహిక వికాసమున అదొక క్రొత్త పంథాకాజాలదు. నిమ్న వర్గీయులకు బౌద్ధధర్మము వలన గొప్ప ప్రేరణ లభించెనుటలో సందేహములేదు. అయినను బ్రాహ్మణ ప్రతిష్ఠావలంబితమగు వర్ణవ్యవస్థయొక్క ఆధారము అమాంతము కూలిపోలేదు. ఇతర విషయములను విడిచి భాషా దృష్టితో మనము ఈ ధార్మిక పరివర్తనా ప్రవాహజనితమగు మహాందోళనమునుగూర్చి ఆలోచింపవలయును. బుద్ధుడు తన ధర్మ ప్రచారము ప్రాంతీయ భాషలలో ప్రారంభించెను. అందలి జీవితో ద్వేషములను గమనించి అనేకులు ఆ ధర్మమును స్వీకరించిరి. అప్పుడు వైదిక సంస్కృతిని సంస్కృత భాషను బాగుగా ఎఱిగిన అతని ప్రముఖ శిష్యులు కొందఱు బౌద్ధ ధర్మములను పవిత్రమును సభ్యమును అగు సంస్కృత భాషలో సంగ్రహింప దగిన సమయము ఆసన్నమయినదని అతనికి సూచించిరి. కాని గౌతముడు అందులకు అంగీకరింపడయ్యెను. ఈ సందర్భమున డాక్టర్ సుసీతి కుమార్ చటర్జీ వ్రాసిన వాక్యములు స్మృతీయందుంచుకొన దగినవి :—

“..... But Buddha refused and gave his Great Charter to all the languages of man. He recommended that man should study his words, “each in his own language”. This gave Great impetus to the literary employment of the spoken languages and it was indeed a movement of revolutionary character for the freedom of spirit, the full implication of which was not wholly grasped nor taken advantage of at the time”.

(— Indo-Aryan and Hindi : by Dr. S. K. Chatterji—1942)

ఇట్లు ప్రాకృత భాషలు అభివృద్ధిగాంచు అవకాశము కలిగెను. భారతీయ భాషల ఈ రెండవ పరివర్తనము క్రీ. పూ. 600 న ప్రారంభమయ్యెను. ఈ యుగమున భారతదేశము నందలి వివిధ ప్రాంతములలో, పాలీ, మాగధీ, అర్ధమాగధీ,

శౌరసేనీ మఱియు ఇతర భాషలు ప్రేక్షు తన్ని వ్యాపించ దొడగెను. ఈ రెండవ యుగము సమాప్తము కాకపూర్వమే ప్రాకృతములో సంస్కృత సమశబ్దములు తగ్గి వాని స్థానమున తద్భవశబ్దములు విలసిల్లెను. ఇది ఆర్య భాషలలో మరల కొంత పరివర్తనమే. భాషాశాస్త్రవేత్తలు దీనిని 'అపభ్రంశ యుగ' మందురు. అపభ్రంశ మనగా పరిణామ కాలమున రూపుమారిన భాషా స్వరూపము. అపభ్రంశ పదములు ఎనమిదవ శతాబ్దిలోనే ఉద్భవించినవి. భారతీయమగు ధార్మిక సభ్యత అస్తవ్యస్తమై కేంద్రశక్తి చెడరి చిన్నచిన్న రాజ్యములలో విభక్తమైనప్పుడు భాషలును తత్రప్రభావము పొందినట్లు తోచును. ఆ వఱకు బౌద్ధమత ప్రచారము సన్నగిల్లెను. బ్రాహ్మణులు తమ దార్శనిక తర్కములను పునఃప్రతిష్ఠితములుగా చేయసాగిరి. భాషాతత్త్వవేత్తలు అపభ్రంశమును భారతీయములగు ఆర్య భాషల రెండవ యుగమును మఱియు మూడవ (లేదా ఆధునిక) యుగమును కలుపు కొలికి యనిరి. అపభ్రంశముల పరం పర పదునాల్గవ శతాబ్దిము వఱకు సాగినను క్రీ. శ. 1000 నుండియే ఆధునిక భాషల వికాసము ప్రారంభమైనది. ఉర్దూ భాషా సాహిత్యముల చరిత్ర వ్రాయునప్పుడు ఈ యుగమునే దృష్టియందుంచు కొనవలసియుండును.

భారతదేశపు వర్తమానార్య భాషలు అపభ్రంశముల నుండి రూపొందిన వని భాషాశాస్త్రవేత్తలు తలంతురు. ఈ పర్యాయము కలిగిన పరివర్తనము సామాజికముగా చారిత్రకముగా మహత్పరివర్తనమే. ఇంతవఱకు కలిగిన భాషా సంబంధములగు రెండు ప్రముఖ పరివర్తనముల వలెనే ఈ ఆందోళనము క్రీ. శ. 1,000 వ సంవత్సర ప్రాంతమున అసంఖ్యాకులగు ముసల్మానులు భారతదేశమునకు వచ్చినంత ప్రారంభమయ్యెను. చాల పూర్వకాలమునుండి అరబ్బులు ఈ దేశమునకు వచ్చుచు పోవుచుండిరి. పదవ శతాబ్దాంతమున వారి రాక చారిత్రక సామాజిక ప్రాముఖ్యము కలది. ముసల్మానులు ఇవటికి రాకున్నను భాషలలో పరివర్తనము జరిగెడిదే కాని, దాని రూపు వేరు విధముగా నుండెడిది. ముసల్మానుల రాక వలన భాషాపరివర్తనము ఉద్భృతమయ్యెను. వారు మాటలాడు భాషలు ఇవటి భాషలను స్వాభావికముగా ప్రభావికము చేసెను. ఈ పరిస్థితిని బాగుగా గ్రహించుటకు ఇవటి సామాజిక జీవనమును సమగ్రముగా గ్రహించుట అవసరము.

హిందూదేశీయులును బయటినుండి వచ్చిన ముసల్మానులును పరస్పరము కలిసి పోయిన విధముగా రెండు రాష్ట్రములకు లేదా రెండు జాతులకు సంబంధించిన వారు కలిసి పోయినప్పుడు నానా ప్రకారముల పరస్పరము ప్రభావితులగుదురు.

ఆ ప్రభావము వేరుపఱచుటకును సంపూర్ణముగా గ్రహించుటకును వీలు కానిది. వారి వారి రాజకీయ, సామాజిక, ఆర్థిక భావములను వేర్వేరుగను సంయుక్తముగను పరిశీలించుట వలన ఎన్నియో క్లిష్ట సమస్యలు విడిపోవును. మానవుల సామాజిక వ్యవహారములే భాషను జన్మింపజేయునవి. ఆ వ్యవహారములు మారినప్పుడు భాష లోను మార్పు వచ్చును. పెద్దకాలమునుండి ఎట్టి మహత్తర సంఘటనకు లోనుకాని భారత సామాజిక జీవనము ముసల్మానుల రాక వలన క్రొత్తబాట త్రొక్కెను. భాష సామాజిక సాంస్కృతిక జీవన విశ్లేషణ చేయుచు తన వికాస మర్థమును తానే వెల్లడించు కొనును. భాష నిర్జన ప్రదేశమున జన్మింపజాలదు - పెంపొందజాలదు. పూర్వము భారతదేశమున ప్రచారములోనున్న పెక్కు భాషలలో వారి రాక వలన గొప్ప పరివర్తనము కలిగెను. సంగీతము, చిత్రలేఖనము భక్తి మొదలగు వానిలోను ఇట్టి పరివర్తనపే కలిగెను. అది సహజము.

ఐదవ శతాబ్దినుండి ఏడవ శతాబ్ది వఱకు అరబు వర్తకులు మలబారు తీరమునకు వచ్చుచుండిరి. కాని వారి భాష యొక్క ప్రభావము అచటి భాషలపై అంతగా పడలేదు. ఎనమిదవ శతాబ్దారంభమున అరబు ముసల్మానులు సింధూ ప్రాంతమునకు వచ్చిరి. వారును భారతీయ భాషలపై తమ గుఱుతు నిలువ లేక పోయిరి. వీరి తరువాత పదవ శతాబ్దాంతమున ఈరాను (పర్షియా) నుండి వచ్చిన ముసల్మానుల రాక మాత్రము చారిత్రకముగా ప్రాముఖ్యము కలది. రెండు వందల యేండ్లనుండి ఈరానులో నివసించుచున్న ముసల్మానుల సాంస్కృతిక దృక్పథములు నానా ప్రకారములవి. వారిది సామీ (SEMITIC) ధర్మమే. కాని సభ్యతలో 'జోరో-ఆస్త్రియన్' (ZORO-ASTRIAN) బౌద్ధ, క్రైస్తవ తత్త్వములు గోచరించును. వారిలో అత్యధిక సంఖ్యాకుల భాష పారసీ. అది స్వయముగా ప్రభావవంతమగు ఒక ఆర్య భాష. భారతీయ భాషల వికాస వృత్తాంతమును, ముఖ్యముగా పంజాబు మఱియు మధ్యభారత భాషలకు సంబంధించిన దానిని చదువునప్పుడు పైన ఉల్లేఖింప బడిన అంశములను స్మృతి పథమున ఉంచుకోవలెను. నూత్నములగు హిందూస్థానీ భాషలు ఏ యుగమున వికసించినవో అప్పుడే సభ్యతలు సమైక్యత చెందినవి. భాషలను సామాజిక రూపమున అధ్యయనము చేయగోరువారు భారతదేశపు సామాజిక పరివర్తనములను, చారిత్రక సంఘటనలను తప్పక పరిశీలించ వలయును.

పూర్వవర్ధనుని అనంతరము భారతదేశము చిన్న చిన్న రాజ్యములలో విభక్తమయ్యెను. రాజకీయ సమైక్యతకు అనుకూల పరిస్థితులను ఊహించుటకై నను

వీలుకాని కాలమది. అప్పుడు అనగా క్రీ. శ. 1,000 వ సంవత్సరమున మొహమ్మదీయులు పంజాబులోని అధిక భాగమును ఆక్రమించుకొనిరి. మొహమ్మదుగోరి తన అధికారము నెలకొల్పు వఱకు మహమ్మదు గజినవీ అచట పరిపాలనము చేసెను. గోరి కాలమున రాజ్యపు సరిహద్దు పంజాబును దాటి మధ్య భారతము వఱకు వ్యాపించెను. అతని మరణానంతరము అనగా క్రీ. శ. 1206 వ సంవత్సరమున బానిస వంశీయులు తమ రాజ్యము స్థాపించుకొనిరి. ఆ కాలమున మధ్య ఆశియాలో చెంగీజు ఖానుని అలజడులకు జడిసి అనేకులు ఈరానీలు భారతదేశమునకు వలస వచ్చిరి. తరువాత ఖిల్జీ రాజ్యము స్థాపింపబడెను. దాని సరిహద్దులు పడమట బంగాళము వఱకును దక్షిణమున కన్యాకుమారి వఱకును వ్యాపించెను. మలిక్ఖాన్ విజయ యాత్రల వలన ఉత్తర దక్షిణములు ఏకమై బాహ్యరూపమున దేశమంతయు ఒక కేంద్ర ప్రభుత్వము క్రింద సంఘటితమయ్యెను. తుగ్లకుల కాలమున మఱచిపోరాని ఒక సంఘటన జరిగెను. మొహమ్మద్ తుగ్లకు దిల్లీనుండి తన రాజధానిని దేవగిరికి మార్చెను. దిల్లీ వాసులందఱను దేవగిరికి తరలించెను. ఆ యాలోచన సరియైనది కాదని ఒక సంవత్సరములోనే మరల తిరిగి పోవునట్లు ఆదేశించెను. అనేకులు తిరిగి వెళ్ళ లేక దక్షిణములోనే స్థిరపడిపోయిరి. ముందు ముందు ఉర్దూ భాషోత్పత్తిని దాని ప్రారంభ వికాసమును సమీక్షించునప్పుడు ఈ సంఘటనయొక్క మహత్వము బోధపడును. దిల్లీ కేంద్ర రాజధానిగా ఎన్నియో రాజవంశముల రాజులు పాలించిరి. నైనికులు, ప్రభుత్వాధికారులు ఇటు అటు పర్యటించుచుండిరి. తుదకు పదునారవ శతాబ్దమున మొగలులు వచ్చిరి. కేంద్ర ప్రభుత్వము దుర్బలమైనంతనే స్వతంత్రించిన రాజ్యము లన్నియు మొగలుల స్వాధీనమయ్యెను. మరల ఒకసారి సబలమగు శాసనము నెలకొనెను. అక్బర్, జహంగీర్ మఱియు షాజహానుల కాలమున జీవన విభాగములన్నిటిలో అసాధారణమగు ఉన్నతి కలిగెను. మొగలు రాజ్య పతన కాలమున మరాఠులును సింధులును బలవంతులైరి. అందఱను మించి ఈస్టిండియా కంపెనీ ఉచ్చదశ నందసాగెను.

ఈ చరిత్రక భూమిక వలన ఉర్దూభాషా సాహిత్యముల ఉత్పత్తి చక్కగా బోధపడును. పంజాబులోని గజినవీ ప్రభువుల (175) సంవత్సరముల పరిపాలనలో సాంస్కృతిక ఆ దాన ప్రదానములు బాగుగా జరిగెను. మహమ్మద్ గజినవీలో ఎన్ని లోపములున్నను అతడు విద్యాభిమానము కలవాడు. భారత దేశముతోడి తన సంబంధమును ప్రకటించు కొనుటకుగాను అతడు తన రాజ ముద్రలో కొన్ని

సంస్కృతాక్షరములకు తావాసగెను. బేరూసీ¹ ఆనాటి ప్రసిద్ధ విద్వాంసుడు. భారతీయ ధర్మశాస్త్రము, గణితము, మఱియు సామాజిక సమస్యలను అభిమానించిన ఆ విద్వాంసుడు ఈ కలయికకు సరోవ్రోత్తమస్మృతి చిహ్న ప్రాయుడు. ఆ కాలమున అనేక సంస్కృత గ్రంథములు ఫారసీలోను అరబ్బీలోను అనువదింపబడినట్లు అతడు తెల్పెను. ఆ యుగపు ఫారసీ మహాకవుల రచనలలోను ఒండు రెండు భారతీయభాషల శబ్దములు కాన్పించును. 'ఖ్వాజా మసూద్ సాద్ సల్మాన్' అను నతడు హిందీభాషకు ఆదికవి యని చరిత్రజ్ఞులందఱును అంగీకరించిరి. అతడు తన హిందీ కావ్యసంగ్రహమును సిద్ధపఱచుకొనెను. క్రీ. శ. 1066 వ సంవత్సర ప్రాంతమున ఫారసీ మఱియు అరబ్బీభాషలలో కవిత్వము వ్రాసెను. అతడు లాహోర్ నివాసి. అతని హిందీ కావ్యసంగ్రహమును అమీర్ ఖుస్రూ మఱియు మొహ్మద్ 'బౌఫీ' పేర్కొని ప్రశంసించిరి. కాని అది నేడు అలభ్యము. హిందూ మమ్మదీయుల సమైక్యత వ్యర్థమైపోక దివ్య రూపమున ప్రకట మగుచుండెననియే దీని సారాంశము. రాజస్థానపు కవులగు 'నరపతి నల్లనుడు'ను 'చంద్ బర్దాయి'యును ఫారసీ అరబ్బీ శబ్దములను ఉపయోగించిరి. దిల్లీనగరము ముసల్మానుల రాజధానియైనంత, ఈ సమైక్యతయొక్క ఆవశ్యకత ఇతోధిక మైనందున, భాషా సమైక్యతయొక్క కేంద్రము పంజాబునుండి దిల్లీకి మారి అచటి భాషలను మిశ్రితము చేసెను.

ఒక దేశము ఇంకొక దేశమును జయించినప్పుడు తన భాషను ఆ దేశముపై బలవంతముగా రుద్దక ఆవశ్యక శబ్దములు కొన్ని ఆ భాషలో చేర్చి స్వయముగా ఆ దేశ భాషనే మాటలాడునను విషయము భాషాభిజ్ఞులు గుఱుతింప దగినది. ఇచటికి వచ్చిన ముసల్మానులు తుర్కీ, అరబ్బీ, ఫారసీ మఱియు ఇతర మధ్య ఆసియా భాషలను మాటలాడు వారే అయినను ఇచటి సాహిత్యావసరమునను సాంస్కృతికావసరమునను ఫారసీనే ఉపయోగించిరి. ఇచటికి వచ్చినప్పుడు వారికి రూపము మారినను మూలము మారని ఆర్య భాషలతోనే అవసరము కలిగెను. హిందువుల యొక్కయు ముసల్మానులయొక్కయు ధార్మిక భావములు భిన్నమైనవే. అయినను రాజ సింహాసనాధిషితులగు ముసల్మాను ప్రభువులు ముసల్మానులగుట కంటె అధికముగా ప్రభువులగు భావమునే కలిగియుండిరి. వారు తమ రాజ్యస్థాపనకును విస్తృతికిని కేవలము హిందువులతోనేకాక ముసల్మానులతోను యుద్ధములుచేయవలసిన వారై

1. అబూరెహాన్ బేరూసీ (క్రీ. శ. 970-1038) గొప్పవిద్వాంసుడు. భారత దేశమును గూర్చిన అతని గ్రంథము "కితాబ్ - హింద్" సుప్రసిద్ధమైనది.

రనుట త్రోసివైవరాని సత్యము. చరిత్ర చదివిన వారందఱు గజనవీల నాటినుండి మొగలుల చివరికాలము వఱకు ఇట్లే జరిగి యుండుటను అంగీకరింప గలరు. ముసల్మాను ప్రభువులు ప్రపంచములోని ఇతర ప్రభువులవలె వైభవోపేతముగ రాజ్య పాలనము చేయుటయే తమ కర్తవ్యమని భావించువారు. వారు సామ్రాజ్య వాదుల శ్రేణికి రాజన సంప్రదాయమునకు సంబంధించిన వారగుట తదనుగుణముగా నిరాటంకముగా రాజ్యమేలుటయే తమ లక్ష్యమని తలంచువారు. సామాజికములును తదితరములును అగు ఆటంకములు తొలగించుకొనునంతలోనే ధార్మికములగు ఆటంకములను తొలగించుకొన గలవారు. ముసల్మాను ప్రభువులు ఇచటి వారే అయి పోయిరి. ఇచటి మఠీలో జన్మించి, ఇచటి నేలపై పవళించి ఇచటి వారిలో కలిసి పోవ కాంక్షించిరి. ఇచటి ఆచార వ్యవహారములను చాల వఱకు స్వీకరించి భారతీయ జీవనములోనే ఆనందము పొంద సాగిరి. వారు ఇచటి నుండి ఏమి గ్రహించిరో ఇచటి సంస్కృతికి ఏమి యిచ్చిరో దానిని వివరించుటకు ఇది అదనుగాదు.

కలహములు, ఆక్రమణలు, సంగ్రామములు ఉత్పన్నము చేసిన అసహ్య భావలహరి ఉవ్వెత్తుగా లేచెను. అంత హిందూ-ముసల్మానుల హృదయములలో సౌహార్ద్ర ప్రేమల ప్రవాహములు వెడలి కళలు, మతము మొదలగు సమస్త విషయములను తమలో చేర్చికొని ఇరుతెగల వారి భావములను, ఆలోచనలను, కల్పనలను పరస్పరము సమీపస్థము లొనర్చెను. భక్తిని ఒక లోక ప్రియమైనది గాను ఆనాటి సమస్యల దృష్టిలో ప్రగతి శీలాందోళనముగాను రూపొందించుటలో హిందూ భక్తుల వలెనే ముసల్మాను భక్తులును తోడ్పడిరి. ఆచారవిచారముల అపధులిట్లు సమీపస్థములైనప్పుడు సంయుక్త సామాజిక జీవన చిహ్నముగు ఒక భాషోత్పత్తిని సంభావించుట సత్య దూరము కాదు. అట్టి సామాజిక జీవన వికాసమునకు ఆ భాష వికసించి ఉన్నతి చెందుట ఆవశ్యకము.

వర్తమానార్య భాషలన్నియు క్రీ. శ. 1,000 ప్రాంతముననే రూపొందినవని భాషా శాస్త్రజ్ఞులందఱును భావించుచున్నారు. అవన్నియు, ముఖ్యముగా మధ్య భారతము మఱియు పంజాబునకు సంబంధించిన భాషలు రూపొందుటకు ఫారసీ భాషయు పరస్పర సంపర్కమును చాల తోడ్పడినవనియు వారు తలంచు చున్నారు. ప్రాకృత భాషల రెండవ యుగాంతమున అపభ్రంశ వ్యవహారము ప్రారంభమై శౌరసేనీ ప్రాకృత క్షేత్రమున శౌరసేనీ అపభ్రంశమే మాటలాడ బడుచుండెనను సంగతిపైన తెలిసికొనియున్నాము. దాని క్షేత్రము పంజాబు, దిల్లీ మఱియు ఉత్తర ప్రదేశపు పశ్చిమ భాగములలో వ్యాపించియుండె ననవచ్చును. ముసల్మానులు మొట్ట

మొదలు పంజాబులో నివసించినందున అచటి భాషనే ఉపయోగించియుండురు. అచటనే ఫారసీ, అరబీ మఱియు భారతీయ భాషలు తొలుదొల్ల సమ్మేళనము చెందియుండును. నేడు ఖ్వాజా మసూద్ సాద్ సల్మాన్ హిందీ రచనలు లభించియున్న ఆనాటి సమ్మేళన విధానమును గుఱించ గలిగి యుండుము. సుమారు (250) సంవత్సరములు గడచిన తరువాత దిల్లీలో అమీర్ ఖుస్రూ జన్మించెను. సూఫీ మహాత్ములు కొండఱు భారతీయ భాషలలో భక్తి ప్రేమల సందేశము వినిపించిరి. అందలి కొన్ని భాగములు ప్రాచీన గ్రంథములలో ఇప్పటికిని లభించును. శాస్త్రీయముగా ఉర్దూ భాష జన్మ వృత్తాంతము వ్రాయదలచినచో శౌరసేనీ ప్రాకృత క్షేత్రమున ఉత్పన్నములై ఆధునికములగు ఆర్య భాషలలో తరసి అధ్యయనము చేయవలసి యుండును. పంజాబు మఱియు దిల్లీ ఉర్దూ జన్మస్థానములు. దిల్లీ ఉత్తర భారత దేశపు మధ్య భాగమున, శౌరసేనీ ప్రాకృతము నుండి వుట్టిన అనేక భాషలు కలియు కూడలిలో ఉన్నది. ఈ భాషలు వేరయినను వాని ఆధారమొక్కటే. దిల్లీకి పశ్చిమమున పంజాబీభాషాక్షేత్రము, ఆగ్నేయమున బ్రజభాష, ఒక వైపు 'హరియానీ' మఱియు 'బాగరు' భాషలు, రెండవ వైపు 'ఖడీబోలీ' ఉండెను. రెండు మూడు వందల యేండ్ల వఱకు ఈ భాషలలో చెప్పకో దగిన సాహిత్యము జన్మింప లేదు కాని ఇవి దృఢపడినవి. ఆ పైన కృష్ణభక్తి ప్రభావమున కవులు తమ కళా ప్రదర్శనముచేయ సాగిరి. రాజస్థానీలోను తత్సంబంధ వాగ్రూప భాషలలోను కొంత కొంత సాహిత్యము సృష్టింపబడుచుండెను. కాని 'ఖడీబోలీ' కేవలము వ్యవహార భాషగానే నిలిచిపోయెను. పఠన పాఠనముల యందు అభిరుచిగల ఉన్నతశ్రేణికి చెందినవారు ఫారసీ ద్వారముననే వ్యవహారములు జరుపుకొనుచుండుట దీనికి ముఖ్య కారణము. కేంద్రములో ఇట్లుగట నహజమే. లాక్షణిక (Classical) భాషలు ఎప్పుడును ప్రాకృత భాషల అభివృద్ధిని ఆటంక పఱచుచుండును. ఫారసీ అస్తిత్వము వలన దిల్లీ పరిసరములనున్న భాషలకు ఇట్టి గతియే వట్టినది. అయినను దిల్లీ వీధులలో మాటలాడబడు 'ఖడీబోలీ' భాషలో రాజకీయ సమైక్యతకు అవశ్యకమగు అరబీ ఫారసీ పదముల ప్రవేశము కలిగెను. ఇట్లు పరివర్తనము చెందిన 'ఖడీబోలీ' నుండి 'హిందూస్థానీ' అనబడు భాష ఏర్పడెను. ఈ హిందూస్థానీయొక్క సాహిత్యరూపములు రెండు విధములై నవి. ఒకటి అరబీ ఫారసీ పదముల అధిక్యము గలిగి ఫారసీ లిపిలో వ్రాయబడు ఉర్దూ. రెండవది సంస్కృత శబ్దములు అధికముగా గలిగి దేవనాగరి లిపిలో వ్రాయబడు హిందీ. ఖడీబోలీయొక్క ఈ ఆకృతి తొలుత ఉర్దూ రూపముననే వికసించినదను సంగతి మఱవరానిది. హిందూస్థానీ భాషను సాహిత్యమునకై ఉపయోగింప దలచినవారు

ఉర్దూనే స్వీకరించిన విషయమును మఱవరానిది. దీనివలన శౌరసేనీ అపభ్రంశ ములనుండి వికాసము పొందిన భాషలలో ఉర్దూ ఒకటిని సిద్ధాంతీకరింపబడినది. కనుకనే ఉర్దూ, హరియానీ మఱియు పంజాబీ భాషల వ్యాకరణములో అంతగా భేదము లేదు. ఎంతో విద్వాంసులు భాషా విజ్ఞానమునకు సంబంధించిన ఈ సిద్ధాంత మును అర్థము చేసుకొనుటలో ఎంతటి పొరపాటు చేసిరో ముందు ముందు తెలిసికో గలము.

క్రీ. శ. 1,000. తరువాత భారతదేశమున ఎన్నియో నూతన భాషలు కనుపించును. ఈ దేశమున జన్మించి ఇచటి ప్రజలలో ఏకమైన మొహమ్మదీయుల మాతృభాష ఫారసీ కాకాలదని రెండు వందల సంవత్సరములు గడచిన తరువాత మనము సులువుగా గ్రహించగలము. అయినను మత సంబంధములగు కారణముల వలనను సాంస్కృతిక కారణముల వలనను ఫారసీ అరబీ శబ్దముల ప్రయోగము అనివార్యమయి యుండును. వారు ఏ క్షేత్రమున నివసించిన అచటి భాషనే వాడుచుండి యుందురు. నిజమునకు భాష ఎట్టి మతమునకు సంబంధించినది కాదు. సామాజికము లగు అవసరములే దానిని ప్రచలితము చేయును. భారతదేశములోని వివిధ భాషల చరిత్రను తిలకింతుమేని భాషోపయోగ విషయమున హిందూ మహమ్మదీయుల తారతమ్యము లేకుండెనని తెలియును. ముసల్మానులు బ్రజభాషలోను అవధీలోను హిందువులవలెనే రచనలుచేసిరి. ఈ సందర్భమున 'కుతుబ్', రస్ ఖాన్, జాయెసీ మఱియు రహీముల పేర్లు తులసీదాసు, సూరదాసు మఱియు మీరాబాయిల పేర్లవలె సమానాదరముతో గ్రహింపబడును. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రను ఈ దృష్టితోనే చదువ వలెను. లేనిచో దాని సాంస్కృతిక మహత్వము గోచరము కాదు.

ఉర్దూ భాషోత్పత్తిని గూర్చి హిందీ రచయితలు అనేకులు అతి ప్రామా దికములగు అభిప్రాయములు వెలిబుచ్చినారు. ఉర్దూ రచయితలును పెద్ద పెద్ద పౌర పాల్లై చేసినారు. వానిని ఇచట పరిశీలించుట కాని సమాలోచించుట కాని వలను కాదు. ఈ మాత్రము తెల్పుట అవశ్యకము. ఉర్దూ విదేశీ భాషకాదు ; అది సింధులో జన్మింప లేదు. దక్షిణ భారతదేశము¹ లోను జన్మింపలేదు. పంజాబీ² నుండి కాని,

1. ఇప్పుడిట్టి భావము నెవరును వెల్లడించుట లేదు. 15, 20 సంవత్సరములకు పూర్వము అనేక రచయిత లీ భావమునే వెల్లడించుచుండిరి.

2. చూడుడు. "పంజాబ్ మే ఉర్దూ," అను గ్రంథము. రచయిత : మహమ్మాద్ సీరానీ.

బ్రజ భాష¹ నుండి కాని పుట్టినది కాదు. పైన చెప్పబడినట్లు దిల్లీ నలువైపుల మాట లాడబడు భాషలలో ఫారసీ అరబీ పదములు కలియుట వలన, 'ఖడీబోలీ' అనబడు పశ్చిమ హిందీ భాషలో రూపు గ్రహించుట వలన ఒక క్రొత్తభాష వికసించెను. తొలుదొల్ల దానిపై పంజాబీ ప్రభావము అధికముగా ఉండును. రాను రాను 'ఖడీ బోలీ'యే ఉర్దూ రూపమున వికసించెను.²

ఉర్దూ సాహిత్యపు ప్రారంభ చిహ్నమును పరిశోధించుటకు ముందు ప్రాచీన చరిత్రలో అది ఏ యే పేర్లతో పిలువబడుచుండెనో తెలిసికొనుట అవసరము. ఏలయున దీని ప్రభావము సాహిత్యచరిత్రపై పడును. ప్రారంభమున ఫారసీలో భారతదేశ చరిత్ర వ్రాసిన వారును, యాత్రార్థము ఈ దేశమునకువచ్చి తమయాత్రా విశేషములు వ్రాసికొనిన వారును సాధారణముగా ఇవటి భాషను "జబానె-హిందీ", "హిందీ" లేదా "హిందుయా" అనియే పేర్కొనిరి. వీరు పంజాబు గుజరాతు మఱియు ఉత్తర భారతమున మాత్రమే పర్యటించిన వారు. కనుక అవటి భాషల కొఱకే పై శబ్దములు వాడియుందురు. అమీర్ ఖుస్రూ భారతీయ భాషలను వర్ణించు సందర్భమున "హిందీ" మఱియు "హిందుయా" కాక "జబానె-దహిలీ" అని కూడ వ్రాసెను. మొహమ్మద్ తుగ్లకు మఱియు ఫిరోజ్ తుగ్లకుల రాజ్య కాలమున వ్రాయబడినచరిత్ర గ్రంథములలో ఉత్తర భారతపు వ్యావహారిక భాష "హిందుయా" అనియే పేర్కొనబడెను. పదునాల్గు, పదునేనవ శతాబ్దములలో దక్షిణ భారతములోని భాష "జబానె-హిందూస్థాన్" "హిందీ" లేదా "హిందూస్థానీ" అనియే వ్యవహరింప బడెను. అప్పుడప్పుడు దానినే "దకనీ" లేదా "దఖనీ" అనియు అనుచుండిరి. 16 వ శతాబ్దిలో 'అబుల్ ఫజల్' తన సుప్రసిద్ధ రచన "అయినె-అక్బరీ" అను గ్రంథమున అన్ని ప్రాంతముల భాషలను వర్ణించు సందర్భమున "హిందుయా" శబ్దమునే ప్రయోగించెను. గుజరాతులో "హిందీ" "హిందుయా" మఱియు "గుజరీ" అను వ్యవహారములుండెను. దరిదాపుల 18 వ శతాబ్దముదాక ఈ భాషను ఉర్దూ అని సంబోధించినట్లు లేదు. దానిని "రేఖ్తా" లేదా "హిందీ" అనియే కవులును వాకొనిరి.

1. చూ. "అబె-హయాత్", రచయిత: మొలానా మొహమ్మద్ హుస్సేన్ ఆజాద్.
2. ఈ విషయమును గూర్చి చాల వ్రాయబడినది. ఏ కద్ద్రంథ కర్తయు "హిందూస్థానీ లిసానీయాత్ కాఖాకా" అను పుస్తకము వ్రాసెను.

“రేఖ్తా” అనగా వివిధ రాగ సమ్మేళనమును సూచించు సంగీత పారిభాషిక పదము. ఈ పదమును ఆధికముగా పద్యము కొఱకే వాడిరి. గద్యమును హిందీ అనియే అనిరి. అట్లే వ్రాసిరి. ఈ విధముగా ఉర్దూకు కల పేర్లు ఎన్నియో లభించును. అందు కొన్ని ప్రత్యేక ప్రాంతమున వ్యవహారములో నుండినవి. కొన్ని ప్రత్యేక కాలమున నుండినవి. మొగలులు ఔన్నత్యదశలో ఉన్న కాలము మహలు (అంతఃపురము) మఱియు సైన్యమునకు సంబంధించిన బాజారులుండెను. అచట కలగా పులగముగా నున్న భాషమాటలాడబడుచుండెను. దానినే “జబానె - ఉర్దూ” లేక “జబానె - ఉర్దూయె - మొఅల్లా” అని వ్యవహరించుచుండిరి. 19 వ శతాబ్దాంతమున “ఉర్దూ” అను శబ్దము భాషార్థమున వాడబడెను. ఆ సమయమునుండియే ఐరోపీయ రచయితలు దానిని “హిందూస్థానీ” అనిరి.¹

12 వ శతాబ్దమున ఖ్వాజామసూద్ హిందీలో వ్రాసిన కావ్యసంకలనము నేడు అలభ్యమని ఈవఱకే సూచింపబడినది. ఇంక ముందునకు చూచిన సూఫీ ఫకీరులు 12 మఱియు 13 వ శతాబ్దములలో ప్రచారము చేయుచు కాన్పింతురు. వారు సామాన్య జనులతో ఫారసీ అరబ్బీలలో కాక అందఱకు అర్థమగు ఏదో ఒక భాషలో మాటలాడుచుండిరను విషయము నిస్సంశయముగా అంగీకరింప వచ్చును. మఱియు మఱియు భక్తికి సంబంధించిన గూఢ విచారములను గంభీర భావములను సరళశైలిలో ప్రబోధించుటకు అనువైనట్టి సుసంస్కృతమగు భాష సిద్ధమై లేకుండె ననుటయు నిర్వివాదము కనుక వారు మార్గాంతరము లేక వ్యవహార భాషలలో ఎన్నియో అరబ్బీ ఫారసీ పదములను కలుపవలసిన వారై యుందురు. అట్టి అనేక వాక్యములును కవితలును లభించుచున్నవి. వాని వలన అప్పుడే రూపొందుచున్న ఉర్దూ యొక్క స్వరూపమును ఊహింప వచ్చును. ఈ సందర్భమున మొట్టమొదట పేర్కొన దగినవాడు ‘బాబాఫరీద్ శకర్ గంజ్’ అతనివని చెప్పబడు దోహాలలో ఎన్నియో అతనివి కావని భాషాతత్వ వేత్తలు వాదింతురు. అయినను ప్రాచీన గ్రంథములలో అతని పద్యములును అతనిని గూర్చిన ఉదంతములు ఎన్నేని లభించును. ఈ విధముగనే షేఖ్ హమీదుద్దీన్ నాగోరీ (నిర్యాణము క్రీ. శ. 1274) షేఖ్ షర్ఫుద్దీన్ బూ అలీ ఖలందర్ (ని. క్రీ. శ. 1323) అమీర్ ఖుస్రా (ని. క్రీ. శ. 1324) షేఖ్ సిరాజుద్దీన్ (ని. క్రీ. శ. 1356) షేఖ్ షర్ఫుద్దీన్ మనేరీ (ని. క్రీ. శ.

1. ఈ గ్రంథమున భ్రాంతి కలుగకుండుటకై “ఉర్దూ” అను శబ్దమే ఉపయోగింతుము.

1370) మఖ్దూమ్ అష్రఫ్ జహాంగీర్ (ని. క్రీ. శ. 1355) షేఖ్ అబ్దుల్ హక్ రోదోష్వీ (ని. క్రీ.శ. 1433) హజ్రత్ గేసూదరాఖ్ (ని. క్రీ. శ. 1421) సయ్యద్ మొహమ్మద్ జోస్సూరీ (ని. క్రీ. శ. 1504) షేఖ్ బవుద్దీన్ బాజన్ (ని. క్రీ. శ. 1506) షాహ హుతిమ్ అల్వీ (ని. క్రీ. శ. 1646) మొదలగు వారి 'పదములు' మఱియు దోహరాల వలన 13 వ శతాబ్దమునుండి ఫారసీ అరబీ శబ్దముల సమ్మేళనముచేసి సూఫీ ఘోషులు ప్రచారార్థము ఉపయోగించునట్టిదియు, జన సామాన్యమునకు అర్థమగు నట్టిదియు అగు ఒక భాష రూపొందు చుండెనని తెలియును.

పైన పేర్కొనబడిన వారిలో సాహిత్యేతిహాస దృష్టితో 'అమీర్ ఖుస్రూ' మఱియు 'గేసూదరాఖ్' ముఖ్యులు. అమీర్ ఖుస్రూ ఫారసీ మహాకవి. ఈరాన్ లోను భారతదేశములోను సమాన గౌరవాదరములకు పాత్రములైన అతని అనేక రచనలు లభ్యములు. అతని రచనలలో ఇచటి పండుగలు, పంటలు వున్న ఫలజాతులు మొదలగు వాని వర్ణన కలదు. ఇచటి వాతావరణ సౌందర్యము మఱియు జీవితము యొక్క వివిధ రూపముల ప్రశంస కలదు. ఇచటి సంగీత కళలో అతడు నిపుణుడే కాక స్వయముగా అందు కొంత చేర్చెను. అతడు ఏక కాలమున అమీరును ఘోషకుడను. రాజదర్బారులలో ప్రవేశము కలవాడు. అట్లే సామాన్య జనుల సమీపవర్తి. కనుక అతడు ఫారసీలోనే కాక ప్రజావాణిలో ఎన్నియో కవితలు, దోహాలు, పొడుపు సమన్యలు, ముకరణీలు రచించెను. అతనివని చెప్పబడు రచనలన్నియు అతనివి కావనుటలో సందియము లేదు. కాని అతనివిగా తోచిన వానినెల్ల అధ్యయనము చేసినచో, అతడు ఖడీబోలీ, బ్రజ భాషలను మఱియు ఆ రెంటి మిశ్రమమును వాడినట్లు బోధపడును. గీతముల కొఱకు సాధారణముగా బ్రజభాషనే ఉపయోగించెను. అతని పేర "ఖాలిఖ్ బారి" అను ఒక పద్యమాలిక కలదు. అది అతని కృతియా కాదా అను విషయమున విద్వాంసులకు అభిప్రాయ భేదము కలదు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధమగు "ఖాలిఖ్ బారి" లో తరువాత చాల భాగము ప్రక్షిప్తమగుట వలన ఖుస్రూ రచన అందేయెందో లీనమై యున్నదనుట వాస్తవము. 'ఖాలిఖ్ బారి'లో ప్రచారమునందున్న అరబీ ఫారసీ శబ్దముల హిందీ పర్యాయపదములు పద్యరూపమున కూర్చబడినవి. మధ్య ఆశియాలోని చెంగీజ్ ఖాన్ మఱియు తాతారి దోపిడిగళ్ల అలజడులకు వెఱచి ఎందఱో ఈరాసీ (పర్షియా) విద్వాంసులును వర్తికులును భారత

1. గేసూదరాఖ్ ను గూర్చి రెండవ అధ్యాయమున కిల్లేఖింపబడును.

దేశమునకు వచ్చి స్థిరనివాసము లేర్పఱచుకొనిరి. ఇవటి శబ్దజాలమును, నానుళ్లను పలుకుబళ్లను గ్రహించుట వారికి ఆవశ్యకమై యుండును. అట్టివారి సౌలభ్యము కొఱచు 'అమీర్ ఖుస్రూ' ఇట్టి పద్యాత్మక శబ్దకోశమును సంతరించియుండుననుటలో ఆశ్చర్యములేదు. ఖాలిఖ్ బానీ అమీర్ ఖుస్రూ రచన కాదని గట్టిగా చెప్పలేము.

ఖుస్రూ కవితల ఉదాహరణలు కొన్ని :—

గోరీ సోవై నేఖ్ పర్ - ఔర్ ముఖ్ పర్ డారే కేన్
చల్ ఖుస్రూ ఘర్ ఆప్పే - రైన్ భయా సఖ్ దేన్.

* * * * *

“జబ్ యార్ దేఖానయఖర్ - దిల్ కీ గయా చింత ఉతర్
ఐసా నహీ కోయా అజబ్ - రాఖే ఉసే సమ్మాయెకర్,
తూతో హమారా యార్ హై - తుర్ఖువర్ హమారా ప్యార్ హై
తుర్ఖుదోస్తీ బిస్సార్ హై - ఇక్ షబ్ మిలో తుమ్ ఆయెకర్,
ఖుస్రూ కహే బాతేఁ గజబ్ - దిల్మేన లావే కుచ్ అజబ్
ఖుద్రత్ ఖుదాకీ హై అజబ్ - జబ్ జీల్ దియాగిల్ లాయెకర్. 2

* * * * *

జెహాలె మిస్కీఁ మకుతగా ఫుల్ -
దురాయె నైనా బనాయె బతియాఁ
కి, తాబె హిజ్రాఁ నదారమ్, ఐజాఁ -
నలీహ్యే కాహే లగాయె ఛతియాఁ

1. సుందరి ముఖము మీద శిరోజములు కప్పికొని శయ్యపై నిదురించుచున్నది.
ఖుస్రూ! దేశమంతట రాత్రి వ్యాపించినది. ఇక ఇంటికి వద్దు.
2. ప్రీయతమను చూచినంత మదిలోని దిగులు తొలగిపోయినది. ఆమెను ఆనునయించి నిలువగల మహనీయుడెవడును లేడు. నీవు నా ప్రీయతమవు. నీ యెడ నా ప్రేమకలదు. నీ తోడి నా చెలిమి ఆత్యంతము. ఒక రాత్రమున వచ్చి కలియుము. ఖుస్రూ చూటలు వింతయయినవి, మనసులో ఆశ్చర్యపడవలదు. మృత్తికలో ప్రాణము వోసిన భగవత్స్వప్న విచిత్రమైనది.

షబానె హీజ్రాఁ దరాజ్ చూఁ జు -

ల్పొ-రోజే వస్తత్ చుఁ ఉమ్రెకోతాః

సఫీ ! పియాకో జోమైనా దేఖాఁ -

తోకై నె కాటూఁ అంధేరీ రతియాఁ

చుఁ షమయె సోజాఁ, చుఁ జుట్ట హైరాఁ -

జెమెహారెఆఁ మహబగష్టమ్ ఆఖిర్ -

సనీంద్ నై నాఁ, న అంగ్ చై నాఁ, -

నఆవ్ ఆవేఁ, నభేజే పతియాఁ. 3

* * * * *

అమీర్ ఖుస్రా పొడుపు పద్యములును భాషా శాస్త్ర దృష్టితో ప్రాముఖ్యము కలవే. కొన్ని చూడుడు:—

1. బాలా థాజిబ్ మకాకో భాయా.

బడా హు వా కుచ్ కామ్ న ఆయా.

ఖుస్రా క హ దియా ఉస్కా నావ్.

బూర్హై నహీతో ఛోడో గాంవ్. (దీపము)

* * * * *

3. ముఖము త్రిప్పికొని ఆనవసరపు మాటలాడి ఈ దీనుని స్థితిని అలక్ష్యము చేయకుము-
 ఓ వ్రీయా ! విరహభాద సహింపలేను. - నన్నెల కౌగిలించుకొనవు ? విరహనిశి నీ శిరోజు
 ములవలె దీర్ఘమైనది. సంయోగ దివసము జీవితము వలె లఘువైనది. సఫీ ! వ్రీయుని
 చూడనిదే ఈ చీకటి రేయి నెట్లు గడుపుదును ? ఆ చంద్రుని ప్రేమలో జ్వలించి తుదకు
 దీపశిఖవలె కాలుచు కణమువలె సంత్రమోద్విగ్ననైయుంటిని, కనులకు నిద్రరాదు. తనువు
 నకు నెమ్మదిలేదు- తానురాదు- పత్రమైనను పంపడు.

1. బాల్యమున అది మనోహరమైనది. పెరిగిన విదవ ఎందుకును పనికిరాలేదు. (ఖుస్రా
 అన్నాడు) దానిపేరు ఈహించుడు - లేదా ఈరు విడిచి పొందు. (దీపము)

2. ఏక్ థాల్ మోతీసే భరా,

సఖ్ కే సర్ పర్ బౌంథా ధరా,

చారోః ఓర్ వో థాల్ ఫిరై,

మోతీ ఉన్ సే ఏక్ న గిరై.

(ఆకాశము)

* * * * *

ఖుస్రూ రచించిన గ్రంథములెన్నియో నిశ్చయముగా చెప్పలేము. కాని దిల్లీ పరిసరములలో మాటలాడబడు భాషలోనే కవిత్వము వ్రాసెనని చెప్పవచ్చును. అతడు ఒక ఫారసీ పద్యమున ఇట్లనెను :—

“చు మఱ తూతియే హిందమ్, అర్ రాస్త్ పుర్సీ
జెమఱ హిందు యీ పుర్స్, తానగ్ గోయమ్”

(వాస్తవముగా నేను భారతీయ శుకమను - నన్నెదయిన అడుగడలిచిన
'హిందుయా' లో అడుగుడు. అందు మధురముగా మాటలాడ గలను.)

అమీర్ ఖుస్రూ ఏ భాషను 'హిందుయా' అని పేర్కొనెనో నిజమునకు దానినుండియే హిందీ భాషా చరిత్ర ప్రారంభింప వచ్చును. భాషకు ఏ మతమును ఉండదనియు అది కేవలము సామాజిక జీవనాధారమున నిర్మితమగుననియు పై సచదివియున్నాము. వివిధ భాషలు మాటలాడు వారు ఒకరి కొకరు దగ్గటగా వచ్చునప్పుడు శబ్దముల ఆదాన ప్రదానము ఆవశ్యకమగును. చంద్ బర్దాయీ తన 'పుర్ఖీ రాజ్ రాసో' లో ఫారసీ అరబీ శబ్దము లుపయోగించినట్లే ఫారసీ కవులు తమ కావ్యములలో ఇవటి శబ్దములుపయోగించిరి. చంద్ బర్దాయీ ఉపయోగించిన శబ్దములను గూర్చి వితర్కించినచో అందలి అధిక శబ్దములు సామాజిక మహత్వము కలవనియే స్పష్టమగును.

ఖిలీలు మఱియు తుగ్లకుల యుగమే అమీర్ ఖుస్రూ యుగము. ఫిరోజ్ తుగ్లకు కాలమున ఫారసీలో వ్రాయబడిన చరిత్ర గ్రంథములందు తగ్, లౌండీ,

2. ముత్యములతో నిండిన ఒక పల్లెరము,

అందఱ తలలవైన బోర్లించి ఉన్నది,

ఆ పల్లెరము నాల్గు వైపుల తిరుగుచున్నను

అందుండి ఒక ముత్యమైనను రాలదు.

(ఆకాశము)

శర్, ధోలక్, మండీ, చౌధరి, రాజ్, ఘడియాల్, చూనా, ఈ మొదలగు తీయ భాషల శబ్దములెన్నియో గ్రహింపబడినవి. ఇది కాక తత్కాలీన చరిత్రల ఆనాటి పాఠశాలలో చదివించబడు ఫారసీ వుత్తకముల అర్థములు భారతీయ లలోనే చెప్పబడుచుండెననుట విశదము - మఱియు హిందూ-మొహమ్మదీయుల యిక వలన భారతదేశపు నవీనార్యభాషలు ప్రభావితములగు చుండెననియు, స్థానీ, బుందేలీ, బ్రజ, అవధీ మొదలగు భాషలతోపాటు ఉర్దూభాషయు భారత యలోను సమాజమునందును వ్రేళ్లుచాచి వ్యాపించుచుండెననియు తెలియును. భాష ఉత్తరమున తయారగుచున్నను అచటి సాహిత్యమున ఉపయుక్తము కాకుం . కాని దక్షిణమున సాహిత్యప్రక్రియలందిది ఉపయోగపడుచుండెను. ఈ విష యు రెండవ అధ్యాయమున విస్తరించబడును.

ఈ భాష ఇంత త్వరితగతిని అభివృద్ధిచెందుటకు కారణ మేమన, దిల్లీ యములో అన్నిప్రాంతముల వారును హిందువులును ముసల్మానులును ఉండిరి. ఒకచోటనుండి ఇంకొక చోటికి వచ్చుచు పోవుచుండిరి. వారిలో అధిక సంఖ్యా రాజభాషయగు ఫారసీని, అనేకుల ధార్మిక భాషయగు సంస్కృతమును ఎఱుగని . కనుక వారు పరస్పరము మాటలాడుకొనుటకు మాధ్యమికమగు భాషగా దిల్లీ యములలో వ్యవహరింపబడు భాషలో అక్కఱకొలది అరబీ, ఫారసీ, సంస్కృత యులను కలుపుకొని తయారు చేసిరి. దిల్లీ రాజధానియగుట వలన అచ్చటి భాష రోలీ తప్ప తదన్యము కాకుండెను. దానిపై పంజాబీ, హరియానీ మఱియు భాషల ప్రభావము పడుటయు అనివార్యమే అయ్యెను. ముందుముందు దాక్షిణాత్య సాహిత్య వృత్తాంతమును చదువు సందర్భమున ఆ ప్రభావమును పరిశీలించ వలన అవసరము కలును.

ఉర్దూ నిర్మితమై వ్యాపించుటకు రెండవ కారణమేమన ముసల్మాను వులు గ్రామ్యజీవనము మఱియు భూమి శిస్తునకు సంబంధించిన నియమావళిని కఠినముగా ఉన్నట్లే ఉంచిరి. కొన్ని క్రొత్త పన్నులు పెంచిరి. కాని దాని వలన ల ఆర్థిక స్థితిలో అంతటి పరివర్తనము కలుగలేదు. దీని భావమేమన శాసన యధములు నెలకొల్పుటలోను, శిస్తు వసూలు చేయుటలోను వారు గ్రామ ముఖ్య ఆధారపడవలసిన వారయిరి. ఇట్టి గ్రామ ముఖ్యులు మఱియు స్థానికోద్యోగులు సీని ప్రాంతీయ భాషలతో కలుపు కొలికి వలె ఉండిరి. వారు ఒకప్పుడు ఫారసీ భాషిక పదములను ఉపయోగించుచు వేతొకప్పుడు ప్రాంతీయ భాషలను ఉపయో

గించుటకు వెనుకాడకుండిరి. ఈ విధముగా ఒక క్రొత్త భాష ఆవశ్యకముల ననుసరించి అన్యభాషా పదములను కలుపుకొని శక్తివంతమును విస్తృతమును అగుటకు తగిన సదుపాయము లన్నియు సమకూడెను.

ఉర్దూ సాహిత్య పరిశీలనార్థము దక్షిణమునకును, గుజరాతు వైపునకును వెడలుటకు ముందు భారతదేశపు నవీనార్య భాషలను ఒకింత తిలకించుట లాభకరము. ఉర్దూక్షేత్రమునకు సమీపమునగల పంజాబీలో చాలకాలము వఱకు కొన్ని లోకోక్తులు దోహదము తప్ప ఎట్టి సాహిత్యమును లభించదు. హరియానీ పరిస్థితియు అట్టిదే. రాజస్థానీ భాషయందు రాజపుత్ర రాజుల ఆస్థానములలో చాల సాహిత్యము ప్రోగుపడెను. కాని ఇతర భాషల ఉన్నతినీ అనుసరించి చూచినచో అదియు సామాన్యమే. బ్రిజ భాష 16, 17 వ శతాబ్దలలో అత్యంతాభివృద్ధి చెందెను. తత్సాహిత్యపరంపరలు 20 వ శతాబ్దవఱకు కవులను ప్రభావితములుగా చేసినవి. బుందేలీలో ప్రబంధ కావ్యము లెన్నియో లభించును కాని దాని కాలనిర్ణయములో అభిప్రాయ భేదములు కలవు. అవధీ కూడ బ్రిజ భాషవలెనే 15, 16 వ శతాబ్దలలో అసాధారణముగ ప్రగతి వహించెను. బంగాలీ, ఒరియా భాషలలో అప్పటినుండియే సాహిత్యము లభించును. మరాఠీలో 13, 14 వ శతాబ్దలలోనే భక్తకవులు ప్రభావ సంపన్నమగు కావ్యభాండారమును సేకరించిరి. ఈ రీతి పదునొకండవ శతాబ్దమున ఉద్భవించిన ఆధునికార్య భాషలలో ముసల్మానులు వచ్చి ఎన్నియో శతాబ్దముల వఱకు నివసించిన అనంతరమే సాహిత్యము జన్మింప మొదలిడెనని తెలియును. వారి రచనలను ఇచటి అనేక భాషలలో లభించును. వారు పారసీలోనే కాక అనేక ప్రాంతీయ భాషలలో రచనలు చేయుచుండిరి. ధార్మిక కారణముల వలనను సాంస్కృతిక కారణముల వలనను వారు ఆరబ్బీ ఫారసీ భాషలను అభ్యసించు వారు - అయినను అందఱకు అది ఆసాధ్యము కాకుండెను.

ఈ వాద వివాదము లన్నిటి వలన తెలియనదేమనగా ఉర్దూ అను పేర నిర్మాణము పొందుచున్న నూత్న భాష ఫారసీ లేదా ఉత్తర భారతములోని ఏదేని ఒక భాషలో హార్దికభాషములను సాహిత్యరూపమున ప్రకటించు వఱకును లోకులను తనవైపు ఆరక్షించుకొనలేకపోయెను - దక్షిణదేశపు పరిస్థితి వేరు. ఇప్పుడు ఆక్షేత్రమున జరిగిన ఉర్దూ సాహిత్య వికాశమును తెలిసికొందము.

రెండవ అధ్యాయము

దక్షిణ భారతదేశమున ఉర్దూ సాహిత్యము

చారిత్రక దృష్టితో జూచిన దక్షిణ భారతదేశము ఉత్తరదేశమున కంటె భిన్నము. దక్షిణదేశము కొంతకాలము నడుమ నడుమ ఉత్తర దేశమునకు లోబడినను అవకాశము చిక్కగానే స్వతంత్రించుచుండెను. ఉర్దూసాహిత్య చరిత్రను చదువు వారు ఈ చారిత్రక విశేషమును గమనింప వలసియుండును.

ఉత్తర దక్షిణ దేశములలోగల విభిన్నత కారణమున ఈ రెండు భాగములు చిరకాలమునుండి చేరు చేరయి యుండెననుట సరికాదు. దక్షిణమున ఆర్యమత వ్యాప్తి తరువాత బౌద్ధమత వ్యాప్తియు ఉత్తరమునుండియే జరిగినది. ఆరవ శతాబ్దము నను ఏడవ శతాబ్దమునను దక్షిణమున స్థాపింపబడిన రాజ్యములు ఉత్తర దేశమునకు చెందినవే. ప్రసిద్ధులగు చాళుఖ్యులు ఉత్తరమునుండి వచ్చిరి. యాదవులు అట్టివారే. కనుక ముసల్మానుల రాకకు పూర్వమే ఉత్తర దేశభాలు దక్కను ప్రజలకుపరిచితములు అను విషయము స్పష్టము. ఆధునికములగు ఆర్యభాషల యుగము ప్రారంభమై నంతనే ముసల్మానులు ఉత్తర దక్షిణ దేశములలో వ్యాపించిరి. ఈ రెండు భాగములకు గల పూర్వ సంబంధము నూత్న రూపమున బలపడెను.

ముసల్మాను పాదుషాలలో అల్లాయుద్దీన్ ఖిల్జీసైన్యము తొలుదొల్ల దక్షిణ దేశమునకు వచ్చెను. దిల్లీ రాజ్యపు సరిహద్దులు దక్షిణమున చాల దూరము వఱకు వ్యాపించెను. అది పదమూడవ శతాబ్దము. ముసల్మాను సైనికులు, ఉద్యోగులు, వృత్తిపరులు ఉత్తర దేశమునుండి ఇంకను సంపూర్ణముగా రూపొందని ఆ కలగా పులగము భాషనే దక్షిణమునకు దిగుమతిచేసిరి. మహారాష్ట్ర మొకటి (అచట ఒక ఆర్యభాష వ్యవహరింపబడుచుండెను) తక్క తక్కిన దక్షిణదేశమంతటను ద్రవిడ భాషలు వ్యవహారములో నుండెనను సంగతి సర్వవిదితము. ప్రాచీనములగు ఆ భాషలలో సాహిత్యసంపదయు ఉండెను. ఈ భాషలు ఆర్యభాషలకు చాల భిన్నమైనవి. వాని సంపర్కము వలన ఒక క్రొత్తభాష జన్మించుటకు అవకాశమే లేకుండెను. కనుక దక్కనులో నివసించిన ఔత్తరాహులగు సైనికులు, ఉద్యోగులు, వారి పరివారము, వ్యాపారస్తులు, నూఫీలు, ఫక్కిరులు తమ అవసరములకై ఏ దేని ఒక ద్రవిడ భాషనో లేక తమవెంట తెచ్చిన మిశ్రమ భాషనో మాటలాడ వలసిన

చూడలేని వారు బుద్ధి పూర్వకముగా చేయబడినదిగా భావింతురు. నిజమేమన రచయితలు ఎట్టిసాహిత్య సంప్రదాయములచే ప్రేరితులగుచుండురో వాని ప్రభావము భాష పైనను సాహిత్యరూపముల పైనను పడుచుండును.

ఉర్దూ విషయమునను అదియే జరిగెను. భాషవ్యావహారిక పరిధినుండి వెడలి సాహిత్యక్షేత్రమున ప్రవేశించినంతనే ప్రచలితములగు సాహిత్యములను దృష్టియందుంచు కొనవలసి వచ్చెను. ఇట్లే భాషలో పరివర్తనము కలుగును. కొన్ని శబ్దములు తొలగిపోవును. కొన్నిటి రూపుమారును. కొన్నిటి అర్థమే మారిపోవును. ఇట్లు మారుచున్న అవస్థలో ఆయా శబ్దములు ఇతర భాషలనుండి గ్రహింపబడును. కొన్ని నూత్నముగా సృష్టించబడును. కనుకనే దక్కనీ ఉర్దూలోను నేటి ఉర్దూలోను చాల భేదములు కాన్పించును. అనాటి ఉర్దూ వ్యావహారిక భాషకు దూరమైనదే అయినప్పటికీ సన్నిహితమైనదే. కనుక అందులో సాహిత్య దృష్టితో ఉన్నత శ్రేణికి చెందిన రచనలు లభింపకున్నను భాషా విజ్ఞానము నరయగోరు వారికి దాని పరిశీలనము లాభదాయకమే అగును.

దాక్షిణాత్య ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర ప్రారంభించునప్పుడు మొట్టమొదట స్మరింపదగిన వ్యక్తి “ఖాజా బిందా నవాజ్ గేసూదరాజ్”. అతడు “ఖాజా నసీరుద్దీన్ చిరాగ్ దహిలీ” గారి ముఖ్యశిష్యుడు మరియు “ఖలీఫా.”¹ నసీరుద్దీన్ దిల్లీలోని ప్రసిద్ధ సూఫీ షకీరగు “నిజాముద్దీన్ బౌల్యా” గారి ఖలీఫా. “గేసూదరాజ్” శిష్యులు, అనుయాయులు ఉత్తర దేశమున అసంఖ్యాకులు. అయినను అతడు తన ఉద్దేశ్యములను ప్రచారము చేయుటకై క్రీ. శ. 1412 వ సంవత్సర ప్రాంతమున గుల్బర్గా (గోల్కొండ) కు వచ్చి అవటనే స్థిరపడెను. అతడు మహావిద్వాంసుడు - ఫారసీ, అరబీ భాషలలో అతని అనేక రచనలు సుప్రసిద్ధములు. దక్కనులోను అతనికి విశేషగౌరవము జరిగెను. శిష్యుల సంఖ్య అనుదినము పెరిగెను. తన అనుయాయుల కొఱకు, సామాన్య ప్రజల కొఱకును తన ఉద్దేశ్యములు హిందీ భాషలోనే ప్రకటించుచుండెను. వారి సౌలభ్యము కొఱకు వారి భాషలో అతడు కొన్ని రచనలు చేసెను. కాని హిందీ, ఉర్దూ లేదా దక్కనీ (దక్షిణీ) భాషలో అతని రచన లెన్ని కలవో నిశ్చయముగా చెప్పటకు వీలులేదు. “మేరాజుల్-ఆషిఖీన్” అను పేరగల చిన్న పుస్తక మొకటి అతని ఉర్దూ రచనగా నేటికిని భావింపబడుచున్నది. ఇదియే ఉర్దూలోని

1. ముఖ్య శిష్యుడును, ఉత్తరాధికారియగు సీతాధిపతి.

మొదటి గద్యరచన. ఇందలి భాష శుద్ధమగు ఖదీబోలి కాదు - అందు పంజాబీ మఱియు బ్రజభాషల ఛాయలు కలవు. సయ్యద్ గేసూదరాజ్ క్రీ. శ. 1421 లో నిర్యాణము చెందెను. కనుక ఈ ఉర్దూ 15 వ శతాబ్దారంభపు ఉర్దూ అనవచ్చును. ఈ చిన్న పుస్తకములోని విషయము మతమునకు భక్తికి సంబంధించిన గూఢజ్ఞానము. కనుక ఇందు అరబీ ఫారసీ పదములు విరివిగా ఉపయుక్తములైనవి - ఆధ్యాత్మిక విషయమగుట ఇందలి కై లి జటిలము. దీనిని అర్థము చేసికొనుట సులభముకాదు. ఉదాహరణము :-

“నబీకహే తహఖీకే దర్మియాతే సత్రహ హజార్ పద్దె
ఉజ్జాలే కే, హార్ అంధ్యారేకే, అగర్ ఉస్మేతే ఏక్
పర్దా ఉత్ జాయ్ తో ఉస్కీ ఆంచ్ నే మై జలూఁ. 1

ఉర్దూ గద్య పద్య రచనలు మఱికొన్ని అతనివిగా చెప్పబడు చున్నవి. కాని విశ్వసనీయముగా చెప్పలేము. గేసూదరాజ్ పరివారములోని ఎందఱో వ్యక్తులు అట్టి భాషలోనే అట్టి రచనలు అనేకము చేసియుండుట గమనింప దగినది. వారిని మఱియు అన్యరచయితలను గూర్చి సంక్షేపముగా వ్రాయబడును.

గేసూదరాజ్ మనుమడు “అబ్దుల్లా హుసేనీ” ఒక సువిఖ్యాత సూఫీ పురుషుడు. అతడు “నిషాతుల్-ఇస్కా” అను నొక ప్రసిద్ధ గ్రంథము ననువదించెను. ఆ కాలపువాడే అగు “నిషామీ” అను కవి “కదమ్ రావ్ పదమ్” పేర ఒక మన్నవీ వ్రాసెను. ఈ విధముగా ఉర్దూ సాహిత్యము ప్రారంభమైనది కాని దాని వాస్తవికోన్నతి బీజాపూర్ మఱియు గోల్కొండ రాజ్యముల ఉన్నతితోపాటు జరిగినది. ఈ యుగముననే ఉత్తర దేశమున మలిక్ “మొహమ్మద్ జాయెసీ,” కబీర్, తులసీదాసు మఱియు సూరదాసులు ప్రకాశమాలై యుండిరి. వారిది అవధీ మఱియు బ్రజభాష - ఖదీబోలీ కొన్ని చారిత్రక కారణముల వలన తన స్థానమును వీడి దక్షిణాపథమున క్రొత్త స్థానము పొందుచుండెను.

దక్షిణమున వికాసము పొందుచున్న సాహిత్యమునందు, దానిలో ద్యోత మానమగు సంస్కృతియందు ప్రగాఢమగు భారతీయత కనిపించును. అవటి కవుల

1. “సత్యవరోధనకు నడుమ పడునేడువేల చీకటి తెరలును, వెలుగు తెరలును కలవు. అందులోనుండి ఒక తెర తొలగునేని దాని జ్వాలచే “నేను” కాలిపోదును” అని నమ్మి (ప్రవక్త) పల్కెను.

రచనలు ప్రాంతీయ భావనంపడతో నిండియున్నవి. తన కేంద్రస్థానమునుండి అంతటి దూరప్రాంతమున ఉర్దూ భాష ఇట్టి అభివృద్ధి పొందుటకు ఎన్నియో కారణములు తోచును. అన్నిటికంటె ముఖ్యకారణము దక్షిణ దేశ ప్రభువులు దిల్లీకి దూరమున తమ స్వతంత్ర, స్వాధీన రాజ్యస్థాపన కొఱకే కాక కళా కౌశలములలో, సాహిత్యములో ఆచార వ్యవహారములలో, ఇతర జీవితరంగములలో, తమ ప్రత్యేకతను నిలుపు కొనుటకై ఉత్సుకత గలిగియుండుటయే అనిపించును. అందులకై వారు సామాన్య జీవనమును సమీపించిరి. దక్షిణ రాజ్యాల రాజులు భారత దేశపు బయటి జాతులకు సంబంధించిన వారనుటలో సందేహము లేదు. అయినను వారు హిందువులతో వివాహాది సంబంధముల మూలమున స్నేహసూత్రమును బలపఱచుటకొఱకై అక్కరు కంటె ముందే అభిలషించిరి. ఇదియేకాక ఈ రాజపరివారములు చిరకాలమునుండి ఇచటనే నివసించుట వలన ఇచటి ఆచార వ్యవహారములతో సంప్రదాయములతో సంపూర్ణపరిచయము కలిగియుండిరి. ఇంకొక సంగతి ; నిరంకుశ పరిపాలనలో ప్రభువుల ఇష్టము పైననే నమస్తము ఆధారపడియుండును. వారెట్టి కళా కౌశలములను అభిమానితురో ప్రజలలో వాని ప్రచారమే జరుగును. వారి వ్యక్తిగతములగు వాంఛలే రాజదర్బారుతో సంబంధము కలవారికిని, కవులకును వాంఛలమగును. దక్షిణాత్య ప్రభువులనేకులు ఉర్దూ, తెలుగు మఱియు బ్రజ భాషలలో రచనలు చేయుట గర్వకారణమని భావించిరి. దాని పరిణామరూపమున కవులును భారతీయ భాషలలోనే తమ భావములు ప్రకటించుకొనిరి. చరిత్రజ్ఞు లింకొక కారణము చెప్పుదురు. భారతదేశముపై వాయువ్య దిశనుండి జరిగిన ఆక్రమణముల ప్రభావము దక్షిణము వఱకు వచ్చునంతలో ఆరిపోవుచుండెను. కనుక దక్కనులో కళా కౌశలములను అభివృద్ధిపఱచుకొను అవకాశము అధికముగా కలిగెను. అచటి రచయితలు కళావేత్తలు పర్షియా ప్రభావమును తప్పించుకొనిరి. వారు తమ పరికరములనే ఉపయోగించి తమ భాషలోనే రచనలు చేసిరి. ఈ విధముగా దిల్లీకి దూరముగా ఉండుటవలన, రాచకర్ణాట హిందూస్థానీ భాషలో నడచుట వలన, హిందూ ముసల్మానుల ఐక్యతవలన, శాంతి నెలకొనియుండుట వలన, సూఫీ షకీరుల ఉనికి వలన, ఇంకెన్నియో ఇతర కారణముల వలన దక్కనులో ఉర్దూ అభివృద్ధిచెందుటకు మంచి అవకాశము కలిగెను.

బహుమనీ రాజ్యము విచ్చిన్న మైనంత క్రీ. శ. 1490 లో ఆదిల్ షాహీ వంశము బీజాపూరుములో స్వరాజ్యము స్థాపించుకొనెను. ఆ వంశమున ఎనమండుగురు

గారుషా లయిరి. వారిలో అధికులు యోగ్యులై విద్యజ్ఞుల సహవాసమున నందము పొందు చుండిరి. అంత వఱకు సూఫీ పకీరుల యుగము అంతరించలేదు. నాటి వారిలో మొట్ట మొదట స్మరింప దగినవాడు తన యోగ్యత మఱియు భక్తి లన “షమ్సల్-ఉషాఖ్” (భాగవత సూర్యుడు) అనబరగిన “షాహమీరాన్ జీ” తడు క్రీ. శ. 1496 వఱకు జీవించెను. తన జీవిత కాలమున ఉర్దూలో ఎన్నియో చనలు చేసెను. అవి చదువుట వలన ఆనాటి భాషా సంబంధమున బహు మూల్యమగు నము లభించును. అతని రచనలన్నియు సూఫీమత సిద్ధాంతములను సంప్రదాయ మలను తెల్పునవి. అతడు తన రచనలన్నియు ఆరబీ ఫారసీ భాషలు రానివారి కుండు ఉద్దేశింప బడినవని తెల్సెను. తన భాష ‘హిందీ’ అనెను. అతని రచనలలో ‘షహాదతుల్-హఖీఖత్’ “ఖుష్-నామా” మఱియు “షరహే-మర్గాబుల్-ఖులాబ్” మనునవి మహిమాన్వితములు. చివరిది గద్యరచన, అందును సూఫీ మతపు గూఢ నము కలదు-ఉదాహరణ కొఱకు.

తూ ఖాదిర్ కర్ సబ్ జగ్ సబ్ కో రోజీ దేవే
 తూ సభోంకా దానా బీనా సబ్ జగ్ తుర్కుకో నేవే
 ఏకన్ మాటీమూల్ దేవే, ఏకన్ మాటీ బాజ్
 కేతోఁ భీక్ మంగావేఁ కేతో దేవే రాజ్
 కేతోఁ పాట్ సీతాంబర్ దేతా కేతోఁ సర్కీలా యా
 కేతోఁ ఊపర్ ధూవ్ తలావే కేతోఁ ఊపర్ ఛాయా
 కేతే జ్ఞాన్ భగత్ బై రాగి, కేతే మూర్ఖ్ గంవార్
 ఏక్ జిన్, ఏక్ మానన్ కీతా, ఏక్ పురుష్, ఏక్ నార్

1

నీవు సర్వశక్తిమంతుడవు. అందఱకు ఆహారము నొసగు వాడవు. నీవు సర్వజ్ఞుడవు. జగమంతయు నిన్నే నేనించును. ఒకరికి ఏమియు ఈయవు. ఒకరికి చాల ఇచ్చెదవు. (ఇది తోచలేదు) ఒకరిని బిచ్చమెత్తించెదవు. ఒకరికి రాజ్యమిత్తువు. ఒకరికి సీతాంబరముల నిత్తువు-ఒకరిని వస్త్రహీనులుగానే ఉంచుదువు. కొందరి నెత్తిపై ఎండ గాయించువు. కొందఱకు నీడ నిత్తువు, కొందరిని జ్ఞానులుగా, భక్తులుగా విరాగులుగా చేతువు- కొందఱను అజ్ఞానులుగా మూర్ఖులుగా చేతువు. కొందఱను ‘జను’ల చేసితవి (ఇదొక దేవయోని విశేషము) కొందఱను మనుష్యుల జేసితవి, కొందఱను పురుషులుగా మఱి కొందఱను స్త్రీలుగా చేతివి.

అతని కవితలో కేవల ప్రేమ, భక్తి, ధార్మిక భావములు కలవు. అంతే కాక సాహిత్య దృష్టితోను ప్రాముఖ్యముగల రచనలు కూడ చేసినాడు.

మీరాజీపుత్రుడు “షాహుబరహానుద్దీన్ జానమ్” కూడ గొప్ప సూఫీగా గణుతికెక్కెను. అతడు క్రీ. శ. 1852 ప్రాంతమున సమాధిపొందెను. తనభాషను “దకసీ” అని పేర్కొనెను. అతని రచనలన్నియు కవిత్వరూపమున లంఘించును. అన్నియు సూఫీమత సంబంధములు. అతని కవిత్వములో చాల భాగము ఐరోపా మఱియు హైదరాబాద్‌లోని పుస్తకాలయములలో కలవు. అతని భాష సరళము. విషయము గంభీరమైనను కావ్యత్వసౌందర్య సహితము. అతని గ్రంథములలో “సుఖ్‌సహేలా” “వసీయతుల్-హాదీ” మఱియు “ఇర్షాద్‌నామా” ప్రసిద్ధములు. ఉదాహరణ కొఱకు ఈ పద్యములు చూడుడు:—

యే రూప్ ప్రగట్ ఆప్ చిపాయా, కోయీనా పాయా అంత
 మాయా మోహామే సబ్ జగ్ బాంధ్యా క్యోంకర్ సూయే పంత 2
 బాజ్ ఆకహేఁ అప్పీబూర్యే
 మాలూమ్ సహీ ఉస్కీ సూర్యే
 ఏక్ జమా సబ్ పక్తియా బార్
 జోఁకే బీచ్ఠే నికల్యా రూద్
 కాటా ఛాంటా, ఫల్ బార్ పూల్
 షాఖ్ బర్గ్ సబ్ దేఖ్ ఉసూల్
 స ఇన్ ఖాలిఖ్ మఖ్లూఖ్ కోయ్
 జై సా తైసా సమ్మా హోయ్ 3

“అమీనుద్దీన్ ఆలా” షాహుబరహాన్ కుమారుడు. మఱియు తదనంతర పీఠాధిపతి. అతడును తన పూర్వీకుల మార్గము ననుసరించి ‘సూఫీతత్వ’ సంబంధములగు రచనలు చేసెను. క్రీ. శ. 1675 లో అతడు మరణించెను. అతని రచనలు గద్యములలోను పద్యములలోను కలవు. అతడు తన

2. నీ రూపమును గుప్తపఠించితివి, ఎవరికిని అంతము దొఱకదు. మాయామోహములకో అందఱును బంధించితివి, ఎవరికిని దారి దొఱకదు.

కాతలకంటె గొప్ప కవియని అతని రచనలు తెలుపును. అతని గద్య రచన పద్యరచనలవలె మహనీయమైనవి. “మొహబ్బత్-నామా” మరియు “రమా-సాలిక్” అనునవి అతని ప్రసిద్ధ గ్రంథములు. ఈ సందర్భమున గమనింపదగిన విషయమేమన పూర్వ రచయితల పేరుతో లభించు రచనలన్నియు వారిపే ఖండితముగా చెప్పలేము. నేటి వరకు జరిగిన పరిశోధనలను అనుసరించియే పూటలు చెప్పబడినవి. వారి రచనలను, భాషను భావములను గురించి ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర సవిస్తారముగా వ్రాయవలసిన అవకాశము కలిగినచో విపులముగా వ్రాయవలయును.

అదిల్ షాహి పాదుషాలు స్వయముగా ఉర్దూలో లేఖన, పతనములు వ్రాసిన ఇదివరకే తెలుప బడినది. వారిలో ఇబ్రాహీం అదిల్ షాహి (1580-1657) అందఱికంటె ప్రసిద్ధుడు. అతడు దక్షిణ భాషాసాహిత్యములను అభిమానించు వాడై భారతీయ సంగీత కళలో నిపుణుడు. అతడు భారతీయములగు రాగములను వ్రాసుకొని “నవరస్” అనుపేర ఒక కావ్యము వ్రాసెను. దాని విశిష్టత యేమన సంగీత శాస్త్రదృష్టితో అనమానమగు గ్రంథమేకాక ఉత్కృష్ట రచన కూడ. అదిల్ షాహి ఉర్దూను విడిచి బ్రజభాషను ఉపయోగించెను. ఈ గ్రంథము పుడలచి అతడు ఉత్తర భారత విద్వాంసులను పిలిపించి వారివలన బ్రజభాషను అతరువాత రచన చేసెనందురు. అతని భాషలో అందండు అరబీ, ఫారసీ, పర్షియన్లు కలిసి యుండుటచే అది ఉత్తరదేశపు బ్రజ భాషకంటె విభిన్నము. గ్రంథము 16 వ శతాబ్దాంతము లేదా 17 వ శతాబ్దారంభమున వ్రాయబడినది. దీని చేతి వ్రాత ప్రతులు అనేకములు హైద్రాబాదు గ్రంథాలయ లో సురక్షితములు. అది ప్రకటించబడిన తరువాత దానిని గూర్చి ఎంతైనా వ్రాయవచ్చును. “నవరస్” ఉపోద్ఘాతమును సుప్రసిద్ధ ఫారసీకవి “జహూరీ” వ్రాసెను. అది నేడు “సేహ-నస్త్” అను పేర ఫారసీలోని ‘క్లాసికల్’ గ్రంథము లెక్కింపబడుచున్నది. ఇబ్రాహీం దర్బారులో రాచకార్యము లన్నియు ఉర్దూలో వ్రాయవలెను. ఎందరో కవులు అతని దర్బారుతో సంబంధము కలిగి యుండిరి. అదిల్ షాహి తరువాత మొహమ్మద్ అదిల్ షా సింహాసన మెక్కెను. అతడును అతని సమీపియు కవిజనాభిమానము కలవారు. కవులనేకులు వారిని ఆశ్రయించిరి. అట్టి కవులలో “రుస్తుమీ” “మలిక్-ఖుషనూద్” మరియు “దాలత్ షాహి” అను వారు ప్రముఖులు.

“రుస్తుమీ” ఫారసీ, ఉర్దూ ఉభయ భాషలలో కవిత్వము వ్రాసెను. ఇప్పుడు “ఖావర్నామా” అను ఒక దీర్ఘ కవిత మాత్రమే లభించును. ఇది (24) వేల పాదములుగల ప్రబంధము. దీని నతడు (18) నెలలలో వ్రాసెను. వాస్తవమునకు ఇదొక ఫారసీ కావ్యానువాదమే అయినను స్వంతరచనయే అనునట్లు సుందరముగా అనువదించెను. ఈ రచన మొహమ్మద్ అదిల్ షాహ ధర్మపత్నికోరికపై చేయబడినది. రచనా కాలము క్రీ. శ. 1649 వ సంవత్సరము. భాష సరళము, శైలి మనోహరము. ఇట్లే “మలిక్-ఖుషనూద్” తన “హష్త్ బిహిష్త్” అను మన్నవీచలన ప్రఖ్యాతుడొక ఇది “అమీరు ఖుస్రా” వ్రాసిన ఒక ఫారసీ కావ్యానుసరణ. ఇందలి భాష అంత సరళముకాదు.

క్రీ. శ. 1656 లో రెండవ అలీ అదిల్ షాహ సింహాసనాసీనుడయ్యెను. అతడు స్వయముగా కవి. అతని కాలమున బీజాపూరులోని సర్వోత్తమ కవి యగు “సుస్రతీ” సుప్రసిద్ధితుడయి యుండెను. సుస్రతీ మహాకవియే. కాని అతనినిగూర్చి ఇంతవరకు ఎట్టి వివరములును తెలియవు. అతనిపేరు మొహమ్మద్ సుస్రత్ అనియు అతడొక బ్రాహ్మణ కుటుంబమునకు చెందినవాడనియు అందురు. కాని అది వాస్తవమనిపించదు. ఏలయన సుస్రతీ తన కవిత్వములో గుల్బర్గా నివాసియ గు సుప్రసిద్ధ సూఫీ గేసూదరాజ్ ను స్తుతించుచు తన వంశము తరతరములనుండి అతని నామ స్తవము చేయుచున్నదని తెల్పెను. అతని వంశము పూర్వమున బ్రాహ్మణ కుటుంబముతో సంబంధము కలిగియుండిన నుండవచ్చును.

“సుస్రతీ” మూడు గ్రంథములు రచించెను. మూడును మన్నవీలు. అందు “గుల్లనె-ఇష్కె” మఱియు “అలీనామా” అను రెండు చాల ప్రసిద్ధములు. అతని మూడవ గ్రంథమగు “తారీఖె-సికందరీ” మొన్న మొన్ననే జాడపడినది. “గుల్లనె-హింద్” లో “మనోహర్” మఱియు “మధుమాలతు”ల ప్రేమగాధ వర్ణితము - ఈ ప్రేమగాధ దక్షిణదేశమున చాల వ్యాప్తి కలిగి లోకప్రియమై యుండెను. దానిని ఎందరో ఫారసీ కవులు ఫారసీలో వ్రాసిరి. అయినను సుస్రతీ కొన్ని క్రొత్త విషయములు చేర్చి ఆ రచనను స్వంతమొనరించుకొనెను. ఈ మన్నవీ ఈరానులోని క్లాసికల్ మన్నవీల శైలిలో వ్రాయబడినది. అతని రెండవ కవిత మొదటిదానికంటె సుందరము - ఉత్తమము. “అలీనామా” అను ఈ గ్రంథమున రెండవ అలీ అదిల్ షా జీవితగాధ అతి విస్తారముగా వర్ణింపబడినది. దీనిని చదువునప్పుడు “ప్పద్మీరాజ్ రాసో” మఱియు అట్టివేయగు అన్యరచనలవైపు ద్యాసపోవును. ఏలయన “సుస్రతీ” ఈ దీర్ఘమగు కవితలో “చంద్రబర్దాయీ” వలె తన పాదుషా జీవితమునకు

సంబంధించిన సమస్త విషయములను చాల సుందరముగా, ఉల్లాసముగా చిత్రించెను. ఆ సమయమున దక్షిణదేశమున శక్తి సంపాదించుటకై మొగలులు, మరాఠులు, ఆదిల్ షాహీలు, ఖుతుబ్ షాహీలు ఎడతెరపి లేకుండ పరస్పరము పోరాడుచుండిరి. “అలీనామా” లో ఈ సంఘర్షణ సజీవముగా సుందరముగా చిత్రింపబడినది - దాని వలన ఇంకొక విషయము తెలియును. రాజ్యమును సురక్షితముగా ఉంచుకొనుటకై ప్రజలను మతము పేర సంఘటిత పఱచుటకు మారుగా స్థానిక సౌకర్యముల ననుసరించి మైత్రి సంపాదించుకొనబడుచుండెను. “సుస్రతీ” కావ్యము ఉర్దూ మహా కావ్యములలో ఒకటి. దానికి సాహిత్య గౌరవమేకాక చారిత్రక ప్రాముఖ్యమును కలదు. ఉచ్చశ్రేణికి చెందిన ఈ కావ్యము దకనీ భాషలో ఉన్నందునను, ఇంతవఱకు స్రక్రాశితము కానందునను దీనికి దోఱక వలసిన స్థానము దోఱకలేదు. “సుస్రతీ” సన్నివేశములను అసాధారణ ప్రతిభతో చిత్రించును. ముఖ్యముగా యుద్ధమును, యుద్ధరంగమును వర్ణించునప్పుడు అతని శక్తివర్ణనాతీత మనిపించును. అతని మూడవ రచన “తారీఖ్-సికందరీ” క్రీ. శ. 1887 లో బీజాపూర్ వినాశము వలననో లేక అతని మృత్యువు వలననో అసమగ్రముగా ఉండిపోయినది. “సుస్రతీ”కి శృంగార వీరరసములు రెంటిపై సమానాధికారముండెను. ఔరంగజేబు బీజాపూర్ ను జయించిన పిదప “సుస్రతీ”కి “మలికుష్షోఅరా” అను బిరుదు ప్రదానము చేసెనందురు. కాని అది నిజమనిపించదు. ఎందుకనగా అతడు క్రీ. శ. 1884 లోనే మరణించెను. అతని భాష సరళమే. అయినను అందు అరబీ, ఫారసీ పదములు అధికముగా కలవు. ఇతర కవుల వలెనే అతడును తన భాష “హిందీ” యనియే తెల్పెను. ఉదాహరణ కొఱకు ‘మనోహర్ మధుమాలతి’ లోని కొన్ని పంక్తులు :—

ఉధర్ సాథ్ ఫీ మాఁ కె మధుమాలతీ
 ఇధర్ మాఁకె సంగాత్ చంపావతీ
 బొహత్ దిన్ కో జిన్ వఖ్తీ భిఛడే మిలే
 ఏకర్ ఏక్ లగాయే చంగుల్ కర్ గలే
 ఉనోఁ క్యాఁ సఖియాఁ చంకి సౌ సాత్ ఫీఁ
 ఇనోఁకే కనేఖీ ఉసీ ఘాత్ ఫీఁ

1

1. ఆటు మధుమాలతి శల్లివెంట నుండెను, ఇటు శల్లివెంట చంపావతి ఉండెను, చాలకాలము పరువాక వియోగము పొందిన వారు కలిసికొనుట వలన అలింగనము చేసికొనిరి. ఆమె వెంట నూర్గురు చెలికత్తెలుండిరి. ఈమె వెంట ఆళ్లే ఉండిరి.

“సుప్రసాదీ” ఖసీదాలు, గజలులుకూడ వ్రాసెను. సాహిత్యవేత్తలనేకులు అతనినే ప్రథమ ఖసీదా రచయితగా భావించిరి. కాని అతని గొప్పతనమంతయు పైన ఉల్లేఖింపబడిన రచనల వలననే -

బీజాపూర్ లోని సుప్రసిద్ధ కవులలో “హాషీ” ఒకడు. అతని గూర్చి ఏ విషయమును తెలియదు. అతడు రెండు కనులచే గ్రుడ్డివాడనియు అతనికి చాల గౌరవదరములు కలుగుచుండెననియు అందురు. అతడు క్రీ. శ. 1697 లో మరణించెను. అతని సుప్రసిద్ధ రచన “యాసుఫ్-జులేఖా” - అందు పన్నెండు వేల పద్య పాదములు కలవు. ఈ మన్నవీ ఒక ఫారసీ రచనకు అనుసరణ. “హాషీ” మంచి కవి - అతని భాష సరళము - శైలి సుందరము. అతడు హిందీ కవులవలె తన పెక్కు కావ్యములలో స్త్రీలు పురుషులపట్ల ప్రకటించు ప్రేమభావములు ప్రకటించెనని కొందఱుండురు. కాని ఆలోచించి చూచినచో అతడు హిందీ కవులను అనుసరించ లేదని తెలియును. ప్రేమ గాధలలో స్త్రీ పాత్రలచే ఏదేని పలికించు సందర్భమున అతని భాష స్వాభావికసారశ్యమును మాధుర్యమును పొందును - కొందఱు విమర్శకులు అతడు “రేఖీ” (చూడుడుపరిశిష్టము) కి జన్మదాత అనిరి. కాని అదియు భ్రాంతియే.

ఇచట కొందఱు సుప్రసిద్ధ కవులను గూర్చియే వ్రాయబడినది. బీజాపూర్ రాజ్యములోను రాజధానిలోను అనేక కవులుండిరి. వారి రచనలు భారత దేశపు గ్రంథాలయములలో, ఐరోపా గ్రంథాలయములలో లభించును.

బీజాపూర్ లో వలెనే ఉర్దూ సాహిత్యము గోల్కొండలోను చాల ఉన్నతి చెందెను. ఎందఱో కవులు అచట చేరిరి. గోల్కొండ ఖతుబ్షాహీ వంశము క్రీ. శ. 1508 లో స్వతంత్ర రాజ్యస్థాపన చేసికొనెను. అచటి ప్రభువులనేకులు దానిని బలవంతమును ప్రగతిశీలమును అగు రాజ్యముగా రూపొందించుటకై చాల కృషిసల్పిరి. 16 వ శతాబ్దాంతమున ఇచట ఉర్దూసాహిత్యవికాసమునకు మంచి అవకాశము కలిగెను - ఈ రాజ్యమును పాలించిన ఎనమండుగురు పాదుషాలలో చివరి నలుగురు స్వయముగా మహాకవులే కాక కవి జన పోషకులు - గోల్కొండ ఐదవ పాదుషా యగు మొహమ్మద్ ఖులీ ఖతుబ్షా క్రీ. శ. 1580 లో సింహాసనస్థుడయ్యెను - అతడొర ఉర్దూ మహా కవి - ఖులీ ఖతుబ్షా సుమారు ఒక లక్ష పద్యములు చెప్పెనందురు. అందు అధికము దకనీ భాషలో కొన్ని ఫార్సీలో కొన్ని తెలుగులోను కలవు - అతని తల్లి తెలుగుదేశ వాసిని - కనుక అతడు తెలుగుతో మంచి పరిచయము

గులో “తురక్ మా” అను ఉపనామముతో కవిత చెప్పెను. కాని తని తెలుగు కవితను గూర్చి ఇంతకుమించి తెలియదు. ఉర్దూలో అతడు ఏ కావ్యసంగ్రహపు హస్తలిఖిత ప్రతులెన్నియో భారతదేశ గ్రంథాల ఐరోపా గ్రంథాలయములలోను కలవు - కొన్ని దినముల క్రిందట గ్రహము హైదరాబాదునుండి ప్రకాశితమైనది.

మ్మద్ ఖులీ ఒక గొప్ప యోధుడే కాక గొప్ప రచయిత. అతడాదికవి. అతడు భారతీయ జీవనమును సమగ్రముగా గ్రహించి నిశ్చయముగా చెప్ప వచ్చును - అతనికి ముసల్మానుల ఉత్సవములు యెంతయు అనగా ఎంతటి ప్రేమయో హిందువుల వసంతోత్సవము, నాటి మనోరంజన కార్యక్రమములలో హృదయ పూర్వకముగా మక్కువ పడును. అతని కవితలో ప్రాంతీయత, దేశీయత యిట్టి ధార్మిక విచారము, ఉనికి, ఆచార వ్యవహారములు మఱియు అతని కవితలో ప్రస్ఫుట రీతితో ఉల్లేఖింప బడినవి. అతడు తన సంగ్రహ ప్రశంశాత్మక కృతులెన్నియో రచించెను. వారి తను వర్ణన హిందీకవులను సంస్కృత కవులను తలపించును. అతడు సింహాసనంబు యావనావస్థలో “భాగ్యమతి” యను నొక యువతిని ప్రేమించె ననన మధిష్ఠించిన పిదప అతడామెను వివాహమాడెను. ఆమెకు “మమ్మద్” అను నామకరణము చేసి ఆమెపేర “హైదరాబాద్” అను నుంచెను. అతని కవితలో “భాగ్యమతి” యెడగల ప్రేమ చాల ర్థింప బడెను - అతని జీవితములోని ముఖ్యాంశము లన్నియు నింప బడినవి. అతని రచనలలోని ఫలపుష్పముల వర్ణన ఆచార సత్రములుచూడగా దక్షిణభారతదేశమున హిందూ-మొహమ్మదీయుల మధ్య ఆకర్షణీయముగా సమైక్యత పొందుచుండెనో తెలియును - సామాన్యప్రజలే కాక పాదుషాకూడ ప్రభావితు డగుచుండెననియు

బ్బా గజలు, ఖసీదా, మన్నవీ, మర్సియా మొదలగు అన్ని వ్రాసెను. అతని కవితా వస్తువ వివిధము. ఆధునిక కవులవలె ఏషయముల గూర్చి కవిత వ్రాసెను. హిందూస్థానీ భావములను రచయితో శృంగారించి కవిత చెప్పటలో అతడు నైపుణ్యము

కలవాడు. అతని విషయములు ఆలోచనా పద్ధతులు దేశీయము లయినట్లే అతని భాషయు హిందూస్థానీయే. హిందూస్థానీ అనగా హిందీయును ఉర్దూయును - అతడు ఉత్తరదేశపు హిందీ కవుల కావ్యములను అధ్యయనము చేసియుండునని నిర్ధరించి చెప్పలేము. కాని అతని హిందీ అలంకారములను చూచి వానినెఱిగినవాడేయని తలంచ వచ్చును - అతనికాలము దరిదాపుల తులసీదాసు, మీరాబాయి, మఱియు సూరదాసుల కాలమే. ఉర్దూ భాషలోని ఈ ప్రథమ మహాకవి రచనలు ప్రాకృతిక సౌందర్య విలసితములు - అతని భాష సరళము - భావిసాహిత్య రూపురేఖలను గ్రహించుటకై దాని అధ్యయనము లాభదాయకము -

ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని పద్యములు :—

పియా వాజ్ ప్యాలా పియా జాయెనా

పియా వాజ్ ఎక్తిల్ జియా జాయెనా

సహీ ఇష్కె జిస్కో బడాకోర్ హై

కఫీ ఉన్ నే మిల్ బైసియా జాయెనా

“ఖుతుబ్బహా !” నదేముర్షి దివానేకో పంద్

దివానే కొ కుచ్ పంద్ దియా జాయెనా.

1

* * * *

హై ఇష్కె హార్ ఎక్ ఘాత్ హార్ ఎక్ దిల్ మె పియారా

ముర్షి ఇష్కె పియారే కా అహైజీవ్ కా ఆ - ధారా

బిన్ నైర్ తుమన్ సారీ కలియాఁ సూఖ్ రహీ హైఁ

టుక్ ఆకె కరోగష్ట్ చమన్ జీ ఉలే సారా.

2

* * * *

1. ప్రియురాలు లేనిదే పానసాత్రలోని మద్యము త్రాగరాదు. ప్రియురాలు లేనిదే ఒక క్షణము జీవించరాదు.

ప్రేమ లేనివాడు అంధుడు, అట్టివానితో కలిసి యెన్నడును కూర్చుండ రాదు.

ఖుతుబ్బా : నావంటి ఉన్నత్తునకు ఉపదేశించకుము. ఉన్నత్తునకు ఉపదేశ మీయరాదు.

2. నమస్త హృదయాలలో నమస్త విధముల ప్రేమకలదు, నాకు జీవనాధారమే ప్రేమ.

నీవు విహరింప నందున మొగ్గలన్నియు వాడిపోయినవి. ఒకసారి వచ్చి విహరింపుము. ఉద్యాన వనమంతయు జీవితమగును.

రఖ్ ఏక్ హై పర్ ఏక్ కా ధన్ లాఖ్ చమన్ హై
 లఖ్ జోత్ హై హార్ తార్ వలే ఏక్ రతన్ హై
 కిన్ తార్ మే దిస్తాన హీ హార్ తార్ హై భర్ పూర్
 దేఖన్ కొ సకత్ కాఁ ఉనే బన్ ఏక్ నయన్ హై
 ముర్ఖ్ ఇష్కే గిరీ ఆగ్ కా ఎక్ చింగీ హై సూరత్
 ఇన్ ఆగ్ కే షోలే కా ధుఁవాఁ సాత్ గగన్ హై

3

* * * *

గోలకొండలో మొహమ్మద్ ఖులీ వంశమున చివరి ముగ్గురు పాదుషాలును మంచి కవులు. అతని అన్న కొడుకు మొహమ్మద్ ఖుతుబ్ ఖాన్ గొప్పకవి. కవి జనాశ్రయము. అతని కావ్యసంగ్రహము లభించినది. అతడును తన పిన తండ్రి వలె అన్ని ప్రకారముల కవితలు వ్రాయగలిగియుండెను. అతని భాషలోను సారశ్యము, ప్రవాహము కలవు. కవిత రసాత్మకము, దేశీయము, ఉపమాద్యాలంకారమయము. అతని ఉపనామము “జిల్లాల్ ఖాన్”. ఎందఱో మహాకవులు అతని ఆస్థానమున శోభాయమానులు. అతడు క్రీ. శ. 1611లో సింహాసన మెక్కి క్రీ. శ. 1624 లో మరణించెను.

మొహమ్మద్ ఖుతుబ్ తరువాత అతని కొడుకు అబ్దుల్లా ఖుతుబ్ సింహాసన మెక్కెను. అతని కావ్యసంగ్రహము లభ్యము. అతని కవితలు అతని పూర్వుల కవితలవలె గొప్పవి కావు. కాని అతని ఆశ్రయమున ఖుతుబ్ ఖాన్ కవులనబధు వారు అనేకులు వర్ధిల్లిరి. అతని ఆస్థాన కవులలో “గోవసీ”, “ఖత్వీ” “ఇబ్నె-నిషాతీ” “తబాయి” “జునైదీ” మఱియు “అమీన్” అను వారు ముఖ్యులు. ఈ వంశపు చివరి పాదుషా అబ్దుల్ హసన్ తానాషా. అతని కాలమంతయు మొగలు సేనలతో యుద్ధము చేయుటలోనే గడచినది. క్రీ. శ. 1686 లో ఔరంగజేబు చేత గోలకొండ

3. రక్షకుడొక్కడు, ఒక్కని సంపత్తి లక్ష ఉద్యానములు. అన్ని దిశల లక్ష జ్యోతులున్నవి. కాని రత్నమొక్కటే. ఏ వైపు కన్పించదు? అన్ని వైపుల నిండి యున్నాడు. ఈయొక్క కన్ను అతని నేమి చూడ గలదు? నా ప్రేమా నలము నుండి లాలిన యొక రవ్వయే సూర్యుడు. ఈ యగ్నినుండి వెడలిన పొగయే ఏడు ఆకాశములు.

పతనము జరిగినది. తానాషా కూడ కవియే. కాని అతని కావ్యసంగ్రహము లభించలేదు. అతని అంతిమ జీవితము కారాగారములో గడుచుటయే దీనికి కారణము కావచ్చును.

పై వివరముల వలన గోలకొండలో ఉర్దూ కవిత చాల ఉన్నతి నందె నని తెలియును. పాదుషాలు స్వయముగా ఉర్దూలో వ్రాయువారు. ఉర్దూలో వ్రాయు వారిని ఆదరించు వారు. వారి కాలమున గద్యపద్యాద్యనేక సాహిత్యశాఖలు అభివృద్ధి చెందినవి. ఉర్దూ సాహిత్యమునకు సంబంధించిన చిన్నపాటి చరిత్రలోనైనను ఉచ్చ స్థానము పొంద దగినట్టి రచనలు కూడ కొన్ని ఆనాడు వెలసినవి.

మొహమ్మద్ ఖులీఖతుబ్నా కాలమున అందఱకంటె మహాకవి “వరీ” అను నతడు. పాదుషా యావన కాలమునాటి ప్రేమ గాథను “వరీ” “ఖతుబ్ ముష్తరీ” అను పేర రచించినందున అతనిని తన ఆస్థాన మహా కవిగా సన్మానించి పాదుషా అతనితో మైత్రి నెఱపెనని యందురు. “ఖతుబ్ ముష్తరీ” ఒక మనోహర మగు మన్నవీ. నాయకుడు ఖులీఖతుబ్ షాహా. శృంగార రసాత్మకమగు ఈ ప్రణయ గాథ “వరీ” కల్పన. ఈ కథ పాదుషా జీవితము నుండె సంగ్రహింపబడినదనుట సరికాదు కాని “వరీ” తన పాదుషా పరాక్రమము, ఔదార్యము, దాతృత్వము, ప్రణయ సాండిత్యిని ఈ కల్పనిక కథ చాటున లీలగా స్ఫురింపజేసెను. దక్షిణము లోని మహాద్రవచలలో ఇది గణణీయము. కథ దక్షిణ దేశము మఱియు బంగాళ దేశముల మధ్య తిరుగును. ఆనాటి కథ లన్నిటిలో వలె ఇందును అభూత కల్పనలు అసంభవ విషయములు అనేకములు. “వరీ” భాష సరళము కాదు. ఫారసీ అరబీ పదములును, సంస్కృత తత్సమ, తద్భవ శబ్దములును విరివిగా ఉన్నవి. అంతియే కాక “వరీ” అతి నిరంకుశముగా ఫారసీ, అరబీ, సంస్కృత శబ్దములను ఉర్దూ వ్యాకరణ సూత్రముల ననుసరించి వ్రాయొగించెను. “ఖతుబ్ ముష్తరీ” ప్రకాశితమైనది. దానిని భాషాదృష్టితో చదివినను లాభదాయకమగును. ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని పంక్తులు:—

చిపీ రాత్ ఉజాలా హువా దీన్ కా

లగాజ్ కరన్ సేవ్ పరమేన్ కా

జో ఆయా ఝులక్తా సూరజ్ టాట్ కర్

ఫారసీ పదప్రయోగము స్వల్పము. కవిత రాజదర్బారుల ప్రభావముకలది. అయినను కవులు పాదుషాల ప్రశంసలు చేయవలసినవారు కారు. తద్వ్యతిరేకముగా వారిలో పలువురు మతము మఱియు భక్తి మూలమున కలిగిన స్వాతంత్ర్యభావములు కలవారు. ఆనాటి రచనలు చాలవఱకు నేటి సాహిత్య దృష్టితో విలువకలవి కావనుటలో సందేహములేదు. కాని పైన పేర్కొనబడిన కావ్యములు మాత్రము చారిత్రక మహత్వమే కాక సాహిత్య గౌరవమును కలవి.

17 వ శతాబ్దము ముగియక మునుపే ఉర్దూభాష గుజరాత్, ఆర్కాట్, మద్రాసు మఱియు మైసూరులలోని కొన్ని ప్రాంతములలో వ్యాపించెను. ఉత్తర భారతమున అది వ్యవహారభాషగా అత్యంతాభివృద్ధి చెందుచుండెను. కాని అందు సాహిత్యము చాల స్వల్పమే ఉత్పన్నమయ్యెను. దక్షిణ దేశమున వెలువడిన సాహిత్యధార, ఇచట స్థాపింపబడిన సంప్రదాయములు ఖీజాపూర్ మఱియు గోల్కొండ రాజ్యములు మొగలాయి రాజ్యములు కలిసిపోయిన తరువాత కూడ విచ్ఛిన్నములు కాలేదు - ఏలయన సాహిత్యము కేవలము రాజదర్బారులకు సంబంధించినది కారు - అది ప్రజా జీవితమునకు సన్నిహితమైనది. కనుక క్రీ. శ. 1687 తరువాత దక్షిణ కవులు ఈ సంప్రదాయములనే స్వచ్ఛందముగా ప్రావాహికముగా వికసింపజేసిరి. క్రీ. శ. 1724 న హైదరాబాద్ లో నూతనముగా ఆసిఫియా రాజ్యము స్థాపితమయ్యెను. ఈ నడిమికాలమున దక్షిణ దేశములో ఎందఱో రత్నములవంటి రచయితలు వెలుగొందిరి. వారిలో 'వలీ' 'బహారీ' మఱియు "సిరాజ్" అను వారు ప్రథమశ్రేణి కవులలో లెక్కింపబడుదురు. వారు కాక "పజ్దీ", "వలీవైలోరీ", "దావూద్" "ఉజ్జత్" మఱియు "అజీజ్" అనువారును ప్రఖ్యాతులే. మొదటి ముగ్గురి కావ్యసంగ్రహములు ప్రకాశితములు. వానిపై సమీక్షలు వ్రాయబడినవి. విమర్శనాత్మక రచనలు వెలువడుచున్నవి. కనుక ఆ కవులను గూర్చి విపులముగా వ్రాయుట అవసరము. ఏలయన వారిలో "వలీ" చారిత్రక మహత్వమును గల దొడ్డ కవి.

"వలీ" ఉర్దూ కవితకు "ఆదమ్" (కవిబ్రహ్మ) అనబడును. చారిత్రక దృష్టితో "వలీ" ని ప్రథమకవియనుట సరికాదు - కాని అతడు దక్షిణదేశపు మహాకవి యనియు అతడు వెలిగించిన జ్యోతివలననే ఉత్తర దేశమున కవితా దీపములు వెలిగెననియు అనుట యథార్థమగును - కొంతకాలము క్రిందటివఱకు "వలీ"ని గూర్చి

అంధేరా జోధా సోగయా న్వాట్ కర్
 సూరజ్ యూఁహ్రై రంగ్ ఆస్మా నీ మనే
 కి ఖిలియా కమల్ పూల్ పానీ మనే.

1

* * * *

“వఝీ” గద్యములో “సబ్ రస్” అను పేర ఒక గొప్ప గ్రంథము వ్రాసెను. అందు సూఫీతత్వపు గూఢ భావములు ప్రతీకలు దీనిని గుఱించి ముందు వ్రాయబడును. సారాంశ మేమన “వఝీ” ఆ యుగపు మహాకవి. మహారచయిత. అతనికి గద్య పద్యములు రెంటిపై సంపూర్ణాధికారము కలిగియుండెను. “వఝీ” జీవిత విశేషములు ఇంతవఱకు ఏమియు తెలియవు. కాని “ఖుతుబ్ ముస్తరి” క్రీ. శ. 1608 లోను “సబ్ రస్” క్రీ. శ. 1635 లోను రచింపబడినట్లు తెలియును.

ఈ యుగపు రెండవ మహాకవి “గౌవసీ” ఖుతుబ్ షాహీ రాజ్యము అతనికి “మలికుష్షి అలా” (కవిరాజు) అను బిరుదమిచ్చెను. అతని విషయమింకేదియు తెలియదు. అతని ప్రసిద్ధరచనలు “సైపుల్ ముర్కూ-వ-బదియుల్లమా” మఱియు “తూతీనామా” అనునవి. ఈ రెంటిలో అతడు అందఱు తన్ను గూర్చి కొంత కొంత వ్రాసికొనెను. కాని దాని వలన అతని జీవిత చరిత్ర స్పష్టము కాదు. అతడు ఆరంభమున చాల కష్టజీవనము గడపి ఆస్థాన కవియై గౌరవ ప్రతిష్ఠలు పొంది ఆ యుగపు కవులందఱను మించిన మహాకవిగా లెక్కింపబడుచుండెనని తెలియును. “సైపుల్ ముర్కూ” క్రీ. శ. 1624 లోను “తూతీనామా” క్రీ. శ. 1631 లోను వ్రాయ బడినవి. మొదటి మన్నవీ ఇతివృత్తము ‘అలీఫ్ లైలా’ (అరేబియన్ నైట్స్) నుండి గ్రహింపబడిన ఒక ప్రేమకథ. రెండవది “హితోపదేశపు” ఫారసీ అను వాదమునకు అనుసరణ. “గౌవసీ” తన కావ్యములలో ఆత్మస్తుతి చేసికొనినాడు. కాని అది అనుచితము కాదు. వాస్తవముగా అతని కావ్యములు రసభావోదంచిత ములై సుందరములై సురుచిరములై యున్నవి. అతని భాషలో అరబీ ఫారసీ శబ్దములు చాలతక్కువగా నున్నవి. కైలి సరళము. ప్రవాహము కలది. “సైపుల్ ముర్కూ” ప్రకాశితమైనది. కాని “తూతీనామా” ఇంకను అముద్రితము.

1. రాత్రి దాగుకొనినది. ప్రభాత కాంతి పర్వించినది. ప్రపంచము పరమేశ్వరుని స్తుతించు చున్నది. ప్రకాశమానుడగు సూర్యుడు త్వరిత గతి వచ్చినంతనే అంధకారము పలాయనమై పోయినది. ఆకాశములో సూర్యుడు నీటిలో కమలము వికసించి నట్లున్నాడు.

ఖుతుబాహీ యుగపు మూడవ మహాకవి, “ఇబ్నీషాతీ”. అతని ప్రసిద్ధ మన్ననీ “ఫూల్ బఁ” ఉర్దూ సాహిత్యనిధిలో ఒక వెలలేని రత్నము. “గారా-ద-తాసీ” మఱి కొండలు పురాతన రచయితలు అతడు “తూతీనామా” అను నొక కావ్యమును కూడ వ్రాసినట్లు అభిప్రాయపడిరి. కాని ఆది వారి భ్రాంతియే. ఇట్లే “ఫూల్ బఁ”ను గూర్చియు కొన్ని భ్రాంతి మూలకములగు అభిప్రాయములు వెల్లడించిరి. ఇప్పుడు “ఫూల్ బఁ” ప్రకాశితమైనది. దానిని చదువుట వలన సరియైన సంగతులు తెలియును. “ఇబ్నీషాతీ” ఫారసీ భాషలో పండితుడు. కావ్య శాస్త్ర ప్రవీణుడు. “ఫూల్ బఁ” ప్రారంభమున అతడు ఆత్మ ప్రశంసయు కావ్య ప్రశంసయు చేయుచు తాను గద్యములోను అనేక రచనలు చేసినట్లు తెలిపెను. అవే వియు నేడు దొఱకవు. అతనికి భాషమీద పదప్రయోగము మీద సంపూర్ణాధికారము కలిగియుండెను. అతడు మనోభావములను చిత్రించుటలోను, సామాజిక పరిస్థితులను వర్ణించుటలోను సిద్ధహస్తుడు. “ఫూల్ బఁ” భారతీయ వాతావరణముగల ఒక ప్రేమగాధ. ఆనాటి సామాజిక పరిస్థితులను, ఆచార వ్యవహారములను కనులకు కట్టినట్లు చిత్రించెను.

పైన వ్రాయబడినట్లు రాజాస్థానముల సంరక్షణ వలన బీజాపూర్, గోలకొండలలో ఎందఱో కవులు జన్మించిరి. ఇవట వారి పేర్లు ఉల్లేఖింపలేము. ఆనాటి ఖడీబోలీ సాహిత్య రూపమగు దక్కనీ ఉర్దూ భారతీయ భాషల ఖజానాలను చాల సమృద్ధముచేసెను. అందు పారసీ సాహిత్య ప్రభావముండెననుట నిస్సందేహము. కాని మొగలాయి యుగమున ఉత్తర భారత దేశమున వెలువడిన దేశీయ భావలహరి దక్షిణదేశమున సాహిత్యరూపము నందెననుట స్పష్టము - ఇదికాక ఒక వైపు ప్రేమ మార్గానుయాయులగు భక్తకవులు “ఇస్లామ్-తసవ్వూఫ్”ను వస్తువగా గ్రహించి గద్య పద్య రచనలు చేయుచుండ, రెండవ వైపు ఇమామ్ హుస్సేన్ పట్ల భక్తికల వారు కర్పలా దుర్లుటనయొక్క శోకమయ గాథలను మర్సియాలో రచించుచుండిరి - ఇతర మత విషయక రచనలును సృష్టించబడుచుండెను. ఈ సంక్షిప్తచరిత్రలో వాని అన్నిటి వర్ణన సాధ్యముకాదు - భారతీయజీవితమును, సమాజ స్థితిని వర్ణించిన కవిత లకును, రచనలకును కొడువలేదు. భారతదేశపు ప్రాచీన గాథల ననుసరించియు కొన్ని రచనలు వెలువడినవి. అట్టి వానిలో “మనోహర్-మధుమాలతీ,” “పద్మావత్” “చంద్రబద-బెర్-మాహెయార్” మఱియు “తూతీనామా” చదువదగిన గ్రంథములు - క్లుప్తముగా చెప్పవలెనన్న ఆనాటి కవితలో ప్రాంతీయత అధికము. ఆరబీ,

ఫారసీ పదప్రయోగము స్వల్పము. కవిత రాజదర్బారుల ప్రభావముకలది. అయినను కవులు పాదుషాల ప్రశంసలు చేయవలసినవారు కారు. తద్వ్యతిరేకముగా వారిలో పలువురు మతము మఱియు భక్తిమూలమున కలిగిన స్వాతంత్ర్యభావములు కలవారు. అనాటి రచనలు చాలవఱకు నేటి సాహిత్య దృష్టితో విలువ కలవి కావనుటలో సందేహములేదు. కాని పైన పేర్కొనబడిన కావ్యములు మాత్రము చారిత్రక మహత్వమే కాక సాహిత్య గౌరవమును కలవి.

17 వ శతాబ్దము ముగియక మునుపే ఉర్దూభాష గుజరాత్, ఆర్కాట్, మద్రాసు మఱియు మైసూరులలోని కొన్ని ప్రాంతములలో వ్యాపించెను. ఉత్తర భారతమున అది వ్యవహారభాషగా అత్యంతాభివృద్ధి చెందుచుండెను. కాని అందు సాహిత్యము చాల స్వల్పమే ఉత్పన్నమయ్యెను. దక్షిణ దేశమున వెలువడిన సాహిత్యధార, ఇవట స్థాపింపబడిన సంప్రదాయములు బీజాపూర్ మఱియు గోల్కొండ రాజ్యములు మొగలాయి రాజ్యములు కలిసిపోయిన తరువాత కూడ విచ్ఛిన్నములు కాలేదు - ఏలయన సాహిత్యము కేవలము రాజదర్బారులకు సంబంధించినది కాదు - అది ప్రజా జీవితమునకు సన్నిహితమైనది. కనుక క్రీ. శ. 1687 తరువాత దక్షిణ కవులు ఈ సంప్రదాయములనే స్వచ్ఛందముగా ప్రావాహికముగా వికసించజేసిరి. క్రీ. శ. 1724 న హైదరాబాద్ లో నూతనముగా అసిఫియా రాజ్యము స్థాపితమయ్యెను. ఈ నడిమికాలమున దక్షిణ దేశములో ఎందఱో రత్నములవంటి రచయితలు వెలుగొందిరి. వారిలో 'వలీ' 'బహారీ' మఱియు "సిరాజ్" అనువారు ప్రథమశ్రేణి కవులలో లెక్కింపబడుదురు. వారు కాక "వజీద్", "వలీవైలోరీ", "దావూద్" "ఉజ్జత్" మఱియు "అజీజ్" అనువారును ప్రఖ్యాతులే. మొదటి ముగ్గురి కావ్యసంగ్రహములు ప్రకాశితములు. వానిపై సమీక్షలు వ్రాయబడినవి. విమర్శనాత్మక రచనలు వెలువడుచున్నవి. కనుక ఆ కవులను గూర్చి విపులముగా వ్రాయుట అవసరము. ఏలయన వారిలో "వలీ" చారిత్రక మహత్వమును గల దొడ్డ కవి.

"వలీ" ఉర్దూ కవితకు "అదమ్" (కవిబ్రహ్మ) అనబడును. చారిత్రక దృష్టితో "వలీ" ని ప్రథమకవియనుట సరికాదు - కాని అతడు దక్షిణదేశపు మహాకవి యనియు అతడు వెలిగించిన జ్యోతివలననే ఉత్తర దేశమున కవితా దీపములు వెలిగెననియు అనుట యథార్థమగును - కొంతకాలము క్రిందటివఱకు "వలీ"ని గూర్చి

అంతగా తెలియదు. ఇప్పుడు చాల విషయ సేకరణ జరిగినది. అతని జన్మస్థానము, అతని మరణమునుగూర్చి నిర్ధారించి చెప్పదగిన కొన్ని సంగతులు తెలిసినవి.

“వలీ” పేరు వలీమొహమ్మదు. విద్యను విజ్ఞానమును సంపాదింప వలయు నను అభిలాషతో అతడు తన జన్మస్థానముగు అహమదాబాదను విడిచి ఔరంగాబాద, సూరత్ మఱియు దిల్లీనగరములు పర్యటించెను. అచట కవులను, సూఫీలను, జ్ఞానులను దర్శించి తన అభిలాష నెరవేర్చుకొనుటకు ప్రయత్నించెను. అతనికి “తసవ్వఫ్” (సూఫీ తత్త్వము) తో హర్షి కానుబంధము కలిగి యుండెను. ఆ అనుబంధము అతని కవితలలోను గోచరించును. అతడు దిల్లీలో అచటి ప్రఖ్యాత సూఫీ కవియగు సాదుల్లా “గుల్షణ్”ను దర్శించెను. వలీ దిల్లీకి ఎన్ని తడవలు వెళ్ళెనో సరిగా తెలియదు. అతడు అహమదాబాదలో క్రీ. శ. 1707న మరణించెను.

“వలీ” కావ్యసంగ్రహము పలుతడవలు ప్రకాశితమైనది. సుప్రసిద్ధ ఫ్రెంచి విద్వాంసుడగు “గార్సె-ద-తసా” కూడ అతని కావ్యసంగ్రహమును ఫ్రెంచి పీఠికతో ప్రచురించు కొనెను. “వలీ” గజల్ మన్నవీ, ఖసీదా మొదలగు సర్వవిధముల కవితలు వ్రాసెను. అతని కవిత అతని కంటె ముందే దిల్లీ చేరెననియు, అచటి వీధులలో, బాజారులలో ప్రచారము పొందుచుండెననియు అందురు. అనగా ఉత్తర దక్షిణదేశములలో సాహిత్య సంబంధ మేర్పడెను. దిల్లీ కవులకు “వలీ” కవితలు నవీనములు, అనుపమములు. అతడు దిల్లీ చేరగనే ఘనమైన స్వాగతము జరిగెను. అప్పటి దిల్లీకవులలో అధికలు ఫారసీలోనే వ్రాయువారు. కవితా సుందరికి వ్యావహారికభాష అను సామాన్యపుటుడుపులు తొడుగుట అవమానమని భావించువారు. “వలీ” కవిత చూడగనే తాము మాటలాడు భాషలో కవిత చెప్పుటయు మనోహర ప్రక్రియయే అని తెలిసెను. అందు కృత కృత్యులగు విశ్వాసమును కలిగెను.

“వలీ” గజలులలో చాల వఱకు ప్రేమ భావములే వివిధ రీతులలో ప్రకటించబడినవి. ఈ ప్రేమ వ్యాపకమై సూఫీతత్త్వపు ప్రేమ రూపము దాల్చెను. ఉద్ధా కవితలో ఆది నుండియు సూఫీభావములు ప్రచారమగుచునే ఉన్నవి. “వలీ” ఆ భావములను సుందరముగా, ప్రోత్సాహముగా శక్తివంతంగా ప్రకటించెను. గజలులలో సాధారణ మనోభావములను స్వీయభావములవలెనే వెల్లడించ వచ్చును. సూఫీ మతము ఆంతరంగిక భావములను ఆధ్యాత్మిక భావములతో ముడి వెట్టును.

నుక “వలీ” గజలులలో గూఢతతో పాటు ప్రేమించు వాని వాస్తవిక కల్పనలు ననగును. “వలీ” కవితలపై ఫారసీ కవుల ప్రభావ మధికము. అతని భావములును ల చోట్ల వారి భావములను పోలియుండును. అయినను అతని కవితలోని వాస్తవికతలన ఆ భావములు అడిగి తెచ్చుకొనిన వనిపించవు.

ముఖ్యముగా ఆలోచించ వలసిన విషయము “వలీ” భాష. తొలి శతాబ్దంలో అతని భాష దకనీ ఉర్దూ కావ్య సంప్రదాయములకు సంబంధించినది. అతడు దక్షిణమునుండి భారతదేశపు ఇతర భాగములకు వెళ్ళినాడు. ఉర్దూ భాషకు సంప్రదమగు దిల్లీకిని వెళ్ళినాడు. కనుక అతని భాష మార్పుచెందినది. ఈ మార్పునకు సంకేతమై కారణములు ఉండియుండును. “వలీ” అహమదాబాద్లోను ఔరంగాబాద్లోను నివసించెను. ఔరంగాబాద్ చాల కాలమునుండి దిల్లీతో సంబంధము కలిగి యుండెను. అచటి భాష దిల్లీభాషా ప్రభావము కలది. ఇదియే గాక దక్షిణ దేశము ల్లో రాజ్యమున కలిసిపోయి నందున రెండు దేశములలో రాక పోకలును సాగు యుండెను. కనుక అతని తరువాతి కాలపు కవితలో ‘ఖడీబోలీ’ ఛాయలు కాన్పిం యును. క్రీ. శ. 1700 సంవత్సరమున అతడు దిల్లీలోని షాహ “గుల్షనా”ను కలిసి పప్పుడు అతడు ఫారసీ విషయములను భావములను ఉర్దూలో అనువదించుటకై శ్రమించెనని చెప్పుదురు. “వలీ” అతని ఆ దేశము ననుసరించి ఫారసీనుండి అధిక గ్రాభము పొంది యుండును. అతడు సరళములును శుద్ధములును అగు పదములు ప్రయోగించునప్పుడు అతని భాష వ్యావహారికమునకు సమీపమైయుండును. ఉదాహరణ కొఱకు ఈ పద్యపాదములు చూడుడు;

జినే ఇష్కా తీర్ కారీ లగే

ఉనే జిందగీ క్యాం న భారీ లగే-

నహావే ఉనే జగ్ మే హార్ గిజ్ ఖార్

జినే ఇష్కీ బేఖరారీ లగే-

“వలీ” కో కహే తూ అగర్ ఏక్ బచన్

రఖ్ బోంకె దిల్కో కటారీ లగే.

1

1. ఎవరికి ప్రేమ బాణము గాఢముగా నాటుకొనునో వారికి జీవితము భారమెందుకు కాకుండును? ప్రేమ వలని వ్యాకులపాటు కలిగిన వారికి ప్రపంచములో మనస్థిమితము కలుగదు. ‘వలీ’తో నీ వాకసారి మాటాడుదువేని పగవారి గుండెలకు కత్తిపెట్టవలె ఉండును.

సజన్ తుమ్ముఖ్ నేతీ ఖోలో నఖాబ్ ఆహిస్తా ఆహిస్తా
 కీ జ్యోగుల్ నే నికల్తాహై గులాబ్ ఆహిస్తా ఆహిస్తా
 హజారా లాఖ్ ఖాబాఁ మే సజన్ మేరా చలే యూకర్
 సితారోమ్మే చలే జ్యూఁ మా హతాబ్ ఆహిస్తా ఆహిస్తా
 సలోనే సాఁవరే పీతమ్ తేరే మోతీకి రుల్కాఁ నే
 కియా అఖదే సురయ్యాకో ఖరాబ్ ఆహిస్తా ఆహిస్తా.

2

పాఠసీ మిశ్రితమగు ఉర్దూ కవిత మచ్చుతునక :—

హున్నొకా మన్నద్ నషీఁ వో దిల్బరే ముమ్తాజ్ హై
 దిల్బరోంకా హున్నొ జిన్ మన్నద్ కా పా అందాజ్ హై
 గైరెహైరత్ హై ఖబర్ ఉన్ ఆయినా-రూకీ కినే
 రాజ్ కే పర్దేమే జిస్కీ ఖాముషీ ఆవాజ్ హై
 యాద్ నే ఉన్ రష్కే-గులారే-ఇరమ్ కే ఐ “వలీ”

రంగ్ కో మేరే సదా జ్యోఁ బూయె-గుల్ పర్వాజ్ హై

3

2. ప్రేయసీ : గులాబీపూవు నుండి మెల్లమెల్లగా (వన్నీరు) అత్తరువు వెడలినట్లు సీ ముఖముపైనుండి మెల్లమెల్లగా తెర తొలగించుము.
 వేల లక్షల సంఖ్యలో గల సుందరులలో నా ప్రీయురాలు చుక్కలలో చంద్రుడు నడచు నట్లు మెల్లమెల్లగా నడచును.
 శ్యామ వర్ణముగల సుందరీ : (ఇట సుందరాః అనిన కృష్ణునివై పు నంకేత పఱచుట యగును. ఇట్లనుట ఉర్దూకవులకు సంప్రదాయము కూడను)
 నీరదన కాంతి చుక్కల సమాహమును (అఖదే సురయ్యా అనగా కృత్తికా నక్షత్రముండురు) అవమాన పఱచును.
3. ఆ నర్మోత్తమ సుందరీ సౌందర్య పీఠమున ఆసీనురాలు. ప్రీయురాండ్ర సౌందర్యము ముందు కాళ్ల తుడుచుకొను గద్దెవంటిది. దర్పణము వంటి వదనముగల ఆమెను విఘ్నాంతి తప్ప గ్రహించున దెవరు ? రహస్యమును తెరచాటున ఆమె మౌనమే శబ్దము
 “ఇరమ్” ఉద్యానము (ఇది స్వర్గములోని ఉద్యానవనము. మననందనము వంటిది) నైకము అనూయ వదునట్టి ఆమెను స్మరించుట వలన పుష్పములోని సౌరభము నా వర్ణము ఎల్లప్పుడు ఎగిరి ఖోవుచుండును.

పైన చెప్పబడినట్లు “వలీ” ఉర్దూ భాషలోని ప్రథమ కవులలో లెక్కింపబడును. అతని కావ్యరచన కంటె అతడు ఉత్తర దేశపు భాషపై కలిగించిన ప్రభావము గొప్పది - దాని వర్ణనము ముందు చేయబడును.

ఖాజీమహమ్మదు “బహారీ” ఈ యుగపు రెండవ మహాకవి. అతడు గొప్ప సూఫీ రవి. సూఫీ తత్వ్య రహస్య విషయముగల అతని “మలగళా” అను మన్నవీ పలు తడవలు ప్రకాశిత మైనది. అతని గజలులసంగ్రహము కొన్నినాళ్ల క్రిందట లభించినది. అదియు ప్రకాశిత మైనది. “బహారీ” బీజాపురము నందలి ఒక గ్రామవాసి. బీజాపుర రాజ్యము మొగలాయి వారి స్వాధీనమైన పదవ అతడు హైదరాబాదునకు వెళ్లెను. అతని భాష ప్రాచీనులగు దకనీ కవుల భాషయే. “మలగళా” పలుతడవలు ప్రకాశిత మగుటయే దానిపై గల ప్రజాభిమానమును స్పష్టపఱచును. అందు సూఫీ తత్వ్యమునకు సంబంధించిన జటిలములు, గూఢములు అగు భాషములు కలవు. అవి సులభముగా బోధపడునవి కావు. అందువలన “బహారీ” స్వయముగా ఫారసీలో వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. అతని శిష్యుడొకడు ఆ వ్యాఖ్యానమును “అల్ మలగళా” అనుపేర వచనమున వ్రాసెను. “బహారీ” భాష సరళము - నిరాదంబరము. ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని పద్య పాదములు:—

* * * *

సూర్ తుర్ము ముఫ్ మిసాల్ నై సచ్ హై
 లాల్ తుర్ము లబ్ నే లాల్ నై సచ్ హై
 ధన్ తేరే మద్ మతే నయన్ కే నిమన్
 పుర్త గాలీ కలాల్ నై సచ్ హై
 అబ్ ఖుషామద్ తూ బన్ కర్ ఐ “బహారీ”.
 తుర్ముపర్ ఉస్కా ఖ్యాల్ నై సచ్ హై.

1

* * * *

1. సూర్యుడు నీముఖమునకు సమానుడు కాదు. ఇది వత్సము. తెంపులు నీ సెదవుల కంటె ఎఱ్ఱనివి కావు. ఇది వత్సము. నీ మదిరాజులవలె ‘బురుకకీచు’ సారాయి వర్తకుడు ధన్యుడు కాదు- ఇది వత్సము.
 బహారీ : ఇక స్తోత్ర పాఠము కట్టిపెట్టుము. ఆమెకు నీపై శ్రద్ధలేదు. ఇది వత్సము.

“సిరాక్” ఔరంగాబాద్, ఈ యుగపు మూడవ మహాకవి. అతని జన్మ స్థానము ఔరంగాబాద్. బాల్యము నుండియు అతడు సౌందర్యో పాసకుడు - యౌవనము రాకముందే అతనికి ఉన్మాదావస్థ కలిగెను - ఆ యవస్థలో ఏదేండ్లుండి ఆపైన సూఫీ ఘక్సీరుల సహవాసమున గడపెను. ఉన్మాదావస్థలో నుండగా ఆతడు షారసీ రచనలు అనేకము చేసెను. కాని అవి నష్టమైనవి. అందలి కొంత భాగము మాత్రము ప్రకాశితమయిన అతని కావ్య సంగ్రహమున చేరినది.

ఉర్దూ సూఫీ కవులలో “సిరాక్” ఉన్నత స్థానము గల కవి, అతని జీవితమునకును కవితలకును గాఢమగు సంబంధము కన్పించును. రెంటిలోను తన్మయత అవేశము గోచరించును. అతని కావ్యసంగ్రహమున అన్నిరకముల కవితలు కలవు. కాని అతని గజలులు మఱియు “బోస్తానె-ఖ్యాల్” అను మన్నవీ అతని ప్రసిద్ధికి కారణములు.

“బోస్తానె-ఖ్యాల్” క్రీ. శ. 1747 లో వ్రాయబడినది. అదొక బృహద్రచన. అందు (1160) పద్యపాదములున్నవి. దానినతడు కేవలము రెండు దినములలో వ్రాసెను. ఇది స్వీయకథ వంటిది. శైలి సరళ సుందరము - ప్రేమించిన ఒక కవి జీవితమును ఇంతవస్త్రవికముగా ఇంతసుందరముగా సామాన్యకవి యెవడును వ్రాయ జాలడు - భావనల ప్రవాహము, అనుభూతులయార్యము వలన ఈ మన్నవీ ఉర్దూలోని గొప్ప రచనలలో లెక్కింప బడుచున్నది. “సిరాక్” గజలులు చాల సుందరములు - మనోజ్ఞములు. ప్రభావ సహితములు. గజలు రచనలో అతడు “వలీ”ని అనుకరించెను. తన కవితలలో పలుతావుల “వలీ” పేరు సగౌరవముగా స్మరించెను. “సిరాక్” భాష దకనీ భాషకంఠ ఉత్తరభాషచేతనే అధికముగా ప్రభావితము - అతని మిత్రులును శిష్యులును అతనికి కవిగానే కాక భక్తుడుగా చిరకీర్తి సాధించుటకై అతని సమాధిని కట్టించిరి. అది నేటికిని ఔరంగాబాద్లో కలదు.

ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని పద్య పాదములు:—

సబ్ జగత్ ధూండ్ ఫిరా పియుకొన పాయా హార్ గిక్

దిల్ తె గోషేమే మకాఠా ముయే మాలూమ్ సఖా

1

* * * *

1. ప్రపంచ మంతట వెదకితిని ఎంతకును ద్రియుడు దొఱక లేడు. నా హృదయపు మూలలోనే అతని నివాసము. ఆ సంగతి నాకు తెలియలేదు.

ఖబరే-తహాయ్యురే-ఇమ్కె సున్ న జునూఁ రహా, నపరీ రహీ
 నతో తూరహా, నతో మైరహా, జోరహీసో బేఖబరీ రహీ
 చలీసిమై గైబునే వో హవాకి చమన్ సురూర్ కాజల్ గయా
 మగర్ ఏక్ షాఖ-నెహాలె -గమ్, జినెదిల్ కహా సోహారీ రహీ 2

* * * *

ముద్దత్ నే గుమ్ హు వాదిలే - బేగానా బ"సిరాజ్"
 షాయద్ కీ జాలగా హై కిసీ ఆషాకె హాథ్. 3

ఈ కాలమునాటికి ఉత్తర భారతదేశమున ఉర్దూ కవిత చాల ప్రచారము పొందినది. ముందునకు వెళ్లుటకు ముందు దక్షిణదేశపు సాహిత్యకోశము నొకసారి చూడవలెను. 15 వ శతాబ్దమునుండి 18 వ శతాబ్దము వఱకు దక్షిణపు ఉర్దూ చాల మట్టుకు ఉత్తరభారతమునుండి స్వతంత్రమైయుండియే ఉన్నతిగాంచెను. ఆరంభమున ఉత్తరమునుండి మహారాష్ట్రమునకు ద్రావిడభాషలకు నడుచుచేరిన ఆ భాషను సూఫీ కవులే స్వీకరించిరి. కాని కొలదికాలములోనే ఆ భాష ఇట ప్రేక్షితన్ని వ్యాపించెను. అన్ని అవసరములు దాని ద్వారమున తీరుచుండెను - అది అధికముగా ముసల్మానుల భాషయే అనుటలో సందేహములేదు - కాని కళాకౌశలములందును ఇతర సాంస్కృతిక విభాగములందును ప్రారంభమయిన హిందూ ముస్లిమ్ సమైక్యతకు ప్రతీకగా నిలిచిన ఒక భారతీయ భాష అనుట సమంజసము.

ఇచట ఇంకొక సంగతి తెల్పుట అవసరము. "వలీ" ఉర్దూభాష ముఖమును భారత దేశమునుండి మరలించి ఈరాను (పర్షియా) వైపు త్రిప్పె ననియు అతని వలన దకనీ ఉర్దూ లో గల భారతీయత నశించెననియు ఆరోపణము చేతురు - కాని ఉత్తర భారతదేశపు భాషల అభివృద్ధి కారణములను ఎఱుగనట్టివారే ఇట్లు ఆరోపింప గలరు. మొగలురాజ్య పతనము ప్రారంభమయిన నాటినుండియే "అవధీ" భాషయు

2. ప్రేమ చకితమైన సంగతినివని నంతనే ఉన్మాదము లేకుండ పోయినది, దివ్యాంగన పోయినది నీవులేవు, నేను లేను. ఇక మిగిలిన దొకటి ఆత్మ విస్మృతియే. ఆనందమును తోటను శుష్కింప జేయునట్టి గాలి ఆకసము వైపు నుండి వీచెను. శోక వృక్షపు కొమ్మ దానినే హృదయ ముండురు. అదొకటి మాత్రము నచ్చగానే ఉన్నది.
3. నిరాక్ష : చాలకాలము నుండి ఆత్మీయము కాని నా హృదయము ఎవటనో పోయినది. ఎవరేని ఆత్మీయుని చేతికి దొరికియుండును.

“బజ” భాషయు సాహిత్యరూపమున అభివృద్ధిచెందుట ఉడిగెను_అప్పుడు ఏ“కబీరు” జాయెసీ, రహీము, సూరదాసు, మీరాబాయి, తులసీదాసు జన్మింపలేదు. రెండవ కారణమేమన హిందూ విద్వాంసులైనను ముసల్మాను విద్వాంసులైనను సామ్రాజ్య కాలపు గౌరవమును దృష్టియందిడుకొని ఫారసీ భాషనే అభిమానించిరి. పరస్పర వ్యవహారముల కొఱకు ప్రాంతీయ భాషలను ఉపయోగించిరి. వారికి తమ భాషలలో సాహిత్యశక్తికలదను విషయమే తెలియకుండెను_“వలీ” దిల్లీచేరిప్రగతిచెందుచున్న ఆ భాషను చూచెను. అది దకనీ ఉర్దూకు సమానమే అనిపించినను అంతకంటె భిన్నము. కనుక అతడు తన భాషములను ప్రకటించుటకై ఆ భాషనే స్వీకరించెను. అతడు ఉత్తరదేశపు కవులకు తమ భాషలో కావ్యరచన చేయు సాహసము కలిగించి దానికి ప్రతిఫలముగా అంతకంటె సుందరమును, ప్రగతి శీలమును అగు భాషను దక్షిణదేశమునకు కొనిపోయెనని అనవచ్చును_ ఇందులో వింతలేదు. రెండును ఒకే భాషయొక్క రెండు రూపములు_ అతడు ఒకదాని సహాయమున ఇంకొక దానిని ప్రతిభావంతముగా ప్రబలముగా చేయదలచెను_ ఉత్తర దక్షిణ భారతములను కలుప దలచెను_ అతడు ప్రయత్నపూర్వకముగా తన భాషను ఫారసీ మిశ్రితముచేయలేదు. దకనీ ఉర్దూను దాని జన్మస్థానపు ఉర్దూకు సన్నిహిత మొనర్చు ప్రయత్నముచేసెను. ఉత్తర దేశముతో సంపర్కము లేనందున దకనీ ఉర్దూ ప్రవాహము అరికట్టబడి యుండెను. రెంటి ప్రవాహములు మరల కలిసికొని సమాన ఫాయాలో ప్రవహింప సాగెను.

18వ శతాబ్దిలో దిల్లీ

ఉర్దూభాష దిల్లీ పరిసర ప్రాంతముల జన్మించియు చాలకాలము వఱకు అచట సాహిత్య రూపమున వికాసము పొందకుండుట ఆశ్చర్యము. చుట్టముచూపుగా దక్షిణమునకు వెళ్ళి అట అత్యంతాభివృద్ధిచెందెను. ఇందుకు కొన్ని కారణములు పూర్వపు అధ్యాయములలో సూచించబడినవి. సంక్షిప్తమగు ఈ గ్రంథమున అంతకంటె విపులముగా తెల్పుట అసంభవము. ఉత్తరభారతమున ఈ భాష వ్యావహారిక భాషగా దినదినాభివృద్ధి చెందుచుండెను. సాంస్కృతిక రంగమున ఫారసీ ప్రాబల్యముధికమగుటవలన ఈ వ్యావహారిక భాషకు కావ్యత్వ మొసగుపట్ల విద్వజ్జనులు సంకోచించుచుండిరి. సామ్రాజ్యవాదము ప్రబలియున్న కాలమున ఉచ్చవర్గీయుల ఆమోదము పొందిన భాషముండు అన్యభాషలు అతి సామాన్యములును అల్పములునుగా తోచును. కనుక చాలకాలము వఱకు వ్యావహారిక భాష, కావ్యభాష రెండును వేరు వేరుగా నడచినవి. కళాకౌశలములకు సంబంధించిన ఇతర క్షేత్రములలో పరస్పరసమ్మేళనము వలన నూత్నశైలులు రూపొందుచున్న కాలమున భాష ప్రకటనకు ముఖ్యసాధనమగు భాష ఈ విధముగా ఉండిపోవుటకు వేరు కారణము లేముండును ?

పూర్వ పరిస్థితులను విడిచి, మొగలాయి వారి నాటి సామాజిక వ్యవస్థను పరిశీలింతుమేని అనేక కారణముల వలన ఆనాడు ఫారసీ యొకచే ప్రాధాన్యము పొందుటకు అవకాశముండెనను సంగతి తెలియును. ప్రతికూల పరిస్థితుల వలన దుర్బలమగుచున్న రాజ్యముతోపాటు ఫారసీ భాషయు తన ప్రభావమును కోల్పోవుచుండెను. హిందూస్థానీ మాతృభాషగా కలవారును ఫారసీలో వ్రాయుట, చదువుటయే సభ్యతా లక్షణమని భావించు విచిత్ర వ్యవస్థ అది. కళలతో విద్యతో సంబంధముగల ఉచ్చశ్రేణి ప్రజల సామాజిక సాంస్కృతిక సంప్రదాయములు ఫారసీలోనే వికసితములగుచుండెను. హిందూస్థానపు భాష ఉర్దూరూపమున మధ్యతరగతి ప్రజలలోను సామాన్య ప్రజలలోను ప్రచలితమగు చుండెను. ఒక స్వల్పాధారము, ఒక చిన్న సూచన లభించినచో భాష కలచోట సాహిత్యము జన్మించుట సహజము. “వలీ” దక్కనీ రాక వలన ఆధారము మఱియు సూచన లభించెను. వ్యావహారిక భాషలో కోమలభావ ప్రకటన కాజాలదను భ్రాంతి కవుల హృదయములనుండి విడిపోయెను.

17వ శతాబ్దిలో ఉత్తరమున కొందరు ఉర్దూ కవులు ఉన్నట్లు తెలియును. కాని వారంత ప్రఖ్యాతులు కారు. వారిలో జాఫర్ “జులై”, “అబుల్”, “అఫ్జల్” మరియు ఇతరులు కొందరు కొంత కొంత కావ్య సృష్టి చేసిరి. కాని నిజమునకు 18వ శతాబ్దముననే సాహిత్య సృష్టి ప్రారంభమైనదనవచ్చును. “వలీ” దిల్లీకి వచ్చునాటికి ఉత్తరమున ఉర్దూ భాషలో కావ్యరచనచేయు ప్రసిద్ధ కవులెవరునులేరు. క్రీ. శ. 1720 ప్రాంతమున ఫారసీలో కావ్యరచన చేయు దిల్లీ కవులు కొందరు ఉర్దూలోను వ్రాయ సాగిరి. “ఫిత్త్”, “ఉమ్మీద్”, “బేదిల్”, “నదీమ్” మరియు “అర్జూ” అనువారు ఫారసీ కవులు, విద్వాంసులు - వారు ఒకటి రెండు పద్యములు అప్పుడప్పుడు ఉర్దూ లోను రచించిరి. అందరలో “అర్జూ” సుప్రసిద్ధుడు. అతని అజమాయిషీలో అనేకులు ఉర్దూ పద్యము లల్లిరి. కాని అనాటి వారి పద్యములు ఒక చరణము ఉర్దూ దయిన రెండవ చరణము ఫారసీది. అప్పుడప్పుడు ఒకే చరణమున నగము ఫారసీ, నగము ఉర్దూ. కొన్నియెడల భావమంతయు ఫారసీది. నిర్దుష్టమగు ఉర్దూ రచన 18వ శతాబ్దారంభము నుండి లభ్యమగును. అనాటి రాజకీయ వ్యవహారముల భాష ఫారసీ. కవుల భాష ప్రజావాణీయగు హిందూస్థానీ. ఉన్నత శ్రేణికి చెందిన వారింకను ఫారసీ మహిమనే గుర్తించుచున్నను ప్రజాసామాన్యమున హిందూస్థానీ ప్రేళ్ల తన్ని వ్యాపింపసాగెను. దిల్లీ కావ్యరంగమున జరిగిన పరివర్తనములివి. తొలిత ఫారసీ కవులు ఒకటి అర ఉర్దూ చరణములుకల ఫారసీ పద్యము లల్లిరి. తరువాత కవిత అంతయు ఫారసీలోనే సాగెను. ఆ పైన ఫారసీని విడిచి అచ్చము ఉర్దూలోనే కావ్యరచన చేయబడెను. ఆ కవులు పొందిన శిక్షణయంతయు ఫారసీ లోనే. వారి ఆత్మలలో ఫారసీ కవిత ఇరవుకొనినది. వారి సమ్ముఖమున ఫారసీ ఉదాహరణలే ఉండెను. ఫారసీ సాహిత్యవేత్తలు చూపిన మార్గముపైనే వారు నడువగలిగి యుండిరి. వారు తమ కావ్యరచన కొఱకు స్వీకరించిన వస్తువులన్నియు అధికముగా ఫారసీలోనే ప్రవలితములు. వీటన్నిటి చారిత్రక సామాజిక కారణములు స్పష్టములు. కనుక వాని విశదీకరణ అనవసరము.

క్రీ. శ. 1719 లో సింహాసనమెక్కిన మొహమ్మద్ షా బాదుషా కాలమే ఉత్తర భారత దేశమున కావ్య సాహిత్య ప్రారంభకాలమని ఉర్దూ సాహిత్య వేత్తలు నిర్ణయించిరి. మొహమ్మద్ షా కవిత లభించినది. కాని అతని రచనలన్నియో నిశ్చయముగా తెలియదు - ప్రపంచము మారినది. అక్బర్, జహంగీర్ మఱియు షాహజహానుల కాలమున అబుల్ ఫజల్, ఫైజీ, ఉర్పీ, నజీరీ, సాయెద్, ఖుద్దీ మఱియు

'కలీము' లను కవులు ఆస్థానశోభనతిశయింపజేసినవారు. ఇప్పుడు ఉర్దూ కవుల కాలము - వారిలో కొందఱు ఆస్థానమునకు సంబంధించినవారు. కొందఱు బయటి వారు. ప్రారంభమున ఉర్దూ కవిత దిల్లీ రాజదర్బారుతో అంతగా సంబంధము కలిగి లేకుండెను. కాని అది సామ్రాజ్యకాల పతనదశ అను సంగతి మఱవరాదు. ఏది లేకున్నను సాహిత్యమును కళలును పాదుషాల, అమీరుల హస్తగతములై యుండెను. మొహమ్మద్ షా రాజ్యకాలమున జరిగిన రెండు గొప్ప సంఘటనలలో ఒకటి నాదిర్ షా ఆక్రమణము. రెండవది ఉర్దూ కవిత దిల్లీలో స్థిరపడుట. ఈ రెండు సంఘటనలు మొగలాయి రాజ్య క్షీణతను సూచించును. రాజ్యము ప్రబలమైయుండిన నాదిర్షా దిల్లీని కొల్లగొట్టియుండడు. ప్రజాసామాన్యపు వ్యావహారిక భాష ముఖ్యభాషయై రూపొంది యుండదు. ఈ యుగపు కవులనబడువారు "ఫాయెజ్", "అబ్రూ", "నాజీ", "హతిమ్", "యక్రంగ్", "మజ్జర్ జాజానా", "మజ్జూ", "ఫోగా", "తాబా" మొదలగు అనేకులు. వారు "వలీ"కి సమకాలికులు. లేదా కొంత ఇటీవలివారు. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో వీరందఱు ఉన్నత స్థానముకలవారు. వీరి భాష సరళమగు హిందూస్థానీ. వీరు ఫారసీ విద్వాంసులగుట ఆ భాషతో లాభము పొందిరి. కాని వీరి భాషనలలో భారతీయతయే విండియుండెను. ఇవటి కవితలో ప్రయోగింపబడు భాషను ఆ కాలమున "రేఖ్తా" అనిరి. రేఖ్తా అనగా కలగా పులగముగానున్న, రాలి పోయిన, పడిపోయిన, సున్నపు గచ్చువలె గట్టిపడిన, అను అర్థములు కలవు. ఈ శబ్దము వలన ఇదొక మిశ్రిత భాషయని తెలియును.

పైన పేర్కొనబడిన కవుల గుఱించి ఇంతవఱకు చాల విషయములు సరిగా తెలియవు. ఆ కాలమున వ్రాయబడిన కవుల చరిత్రల (తజ్కీరాలు) లో కవుల జీవిత విశేషములంతగా రచింపబడక సామాన్య పరిచయమీయబడును. కనుక ఎన్ని తజ్కీరాలు చూచినను వారి జీవిత చరిత్ర సమగ్రముగా లభింపదు. కొందరిని గూర్చి నేటి పరిశోధకులు చాల విషయములు సంగ్రహించిరి. వారి కవితలను కూడ సంపాదించిరి. కాని ఇంకను చేయవలసిన పని చాల మిగిలియున్నది. ఆ కవుల సంక్షిప్త వర్ణనయే ఇట చేయబడును. ఒకటి రెండు పద్యపాదములు ఉదహరింపబడును. దాని వలన ఆ కాలమున దిల్లీలోని ఉర్దూ కవిత స్వరూపమెట్టిదియో జోధపడును.

షాహముబారక్ "అబ్రూ" పేరు నజముద్దీన్. ఉపనామము "అబ్రూ". అతడు గ్వాలియార్ లోని ఒక ప్రసిద్ధ సూఫీ సంతానము - "అబ్దు" శిష్యుడు. అతడు

క్రి. శ. 1750 ప్రాంతమున మరణించెను. అతడు తన కావ్యసంగ్రహమును తయారు చేసికొనెను. కాని అది నష్టమైనది. ఇప్పుడతని కవిత “తజ్జిరా” లో ఎత్తి వ్రాయబడినంత వఱకే లభ్యము. అతడొక ‘మన్నవీ’ని కూడ రచించెను. అందు సర్వాంగవర్ణన రూపమున ప్రయురాలి సౌందర్యము, కాంతి, వేష భూషలను వర్ణించెను. అలంకార ప్రయోగముపై అభిలాష అధికము కనుక అతని కవిత అప్పుడప్పుడు నీరసమనిపించును. అయినను అతని పద్యపాదములలో దిల్లీ వ్యావహారిక భాషలోని కమ్మదనము చలి చూడదగును.

ఉదాహరణ:—

ఫిర్రేథే దమ్మ దమ్మ దివానే కిధర్ గయే

వో అష్కీ కే హాయె జమానే కిధర్ గయే.

1

* * * *

అఫ్సోస్ హై కి ముర్కూ వో యార్ భూల్ జావే
వో షోఖ్, వో మొహబ్బత్, వో ప్యార్ భూల్ జావే.

2

* * * *

ఖౌల్ “అబ్రూ” కాధా కి న జావూంగ ఉన్ గలీ
హో కర్కే బేఖరార్ దేఖా ఆజ్ ఫిర్ గయా.

3

* * * *

ఉల్ చేత్ క్యొం జునూఁ సతీ ఖాతిర్ నిచంత్ కీ
ఆయీ బహార్ తుర్కు ఖబర్ హై బసంత్ కీ

4

* * * *

1. అడవులో దిగుగు విచ్చివారేమెరి? ప్రేమించుకొను ఆ కాలము ఎటుపోయెను?
2. ఆ విచ్చియుడు నన్ను, ఆ వాంఛను, ప్రేమను, ప్రీతిని మఱచి పోవుట విచారకరము.
3. “అబ్రూ” ఆ వీధిలోనికొక వెళ్లననెను. కాని నేడు వికలుడై మరల వెళ్లినాడు చూడుడు.
4. రెమ్ము. ఉన్నాడమచే మనస్సును స్మరింతువేల? వసంత వచ్చినది. తెలియునా?

సయ్యద్ అహ్మద్ షాకిర్ “నాజీ” నవాబు అమీర్ ఖాన్ దగ్గరి సిపాయిగా పనిచేయుచుండెను. అతడు హాస్యప్రియుడు. తన వినోద భాషణములచే ఏడ్చువారిని నవ్వింప చుండెను. కాని తానెప్పుడును నవ్వువాడు కాడట. క్రీ. శ. 1754 లో యౌవనమునందే మరణించెను. అతడు నాదిర్ షాహా ఆక్రమణమును దిల్లీ వినాశమును తన కనులతో చూచెను. ఆ దృశ్యమును ఒక శోకమయమగు కవితారూపమున చిత్రించెను. అతని కావ్యసంగ్రహ మిప్పుడు దొఱకదు. దిల్లీ వినాశమును గూర్చిన ఆ చారిత్రక కవితయు పూర్తిగా దొఱకలేదు. అతని శైలి ఆనాటిదే. అలంకార ప్రయోగ మధికము - గజలులే ఎక్కువగా వ్రాసెను.

కొన్ని పాదము లివి :—

ఆజ్ఞతో నాజీ సజ్జా నే కర్తూ అప్పా అర్జై హాల్
మర్నై జీనేకా నకర్ బస్వాన్ హోనీ హైసో హై 1

* * * *

సమ్మీఁ - హున్నై దేఖ్ కర్ పీకా
రంగ్ గుల్కా ముయై లగా ఫీకా 2

* * * *

కియా ఫర్దా కవాదా సరోఖద్ నే
ఖయామత్కా జొదిక్ సున్నేథే కఖ్ హై 3

* * * *

ఈ యుగపు సుప్రసిద్ధ కవులలో “షాహాహాతిమ్” గొప్పవాడు. ఎందుకనగా అతడు మహాకవియే కాక ఎందరో మహాకవులకు గురువు. చిరకాలము జీవించిన వాడగుట వలన భాషలో కల్గుచుండిన పరివర్తన లెన్నిటితోనో పరిచయము కలవాడు. తన కావ్యరచన మారుచున్నభాష కనుగుణముగా చేసెను. అతని పేరు ‘షేఖ్

1. నేడు ప్రియులారికి ఆత్మనివేదన చేసికొనుము. చావు బ్రదుకుల గూర్చి అనుమానింపకుము. ఆగునదేదో ఆగును.
2. ప్రియులారి లావణ్యము చూచినంత గులాబి పుష్పము విపర్ణ మనిపించినది.
3. ప్రియులారి రేపటి కొఱకు వాగ్దానము చేసినది - కల్పాంతమందురే అదెప్పుడు కలుగును?

జహారుద్దీన్.' క్రీ. శ. 1699 లో దిల్లీనగరమున జన్మించెను. బాల్యముననే కవితా రచన కుపక్రమించెను. అప్పుడు దిల్లీలో 'వలీ దక్కనీ' ప్రభావము వ్యాపించి యుండెను. హాతిమ్ కూడ ఆ పద్ధతినే అవలంబించి కృత కృత్యుడయ్యెను. పూర్వ పద్ధతిలో వ్రాసిన కవితలన్నిటిని సంగ్రహ (దీవాన్) రూపమున సిద్ధపఱచుకొనెను. కొంత కాలమైన తరువాత కవితాశైలిమారగనే తానును శైలి మార్చుకొని పరి శుద్ధభాషలో భావప్రధానమగు కవితలు వ్రాయసాగెను. తన పూర్వ సంగ్రహము నుండి కొన్ని కవితలు, క్రొత్త రచనలనుండి కొన్ని కలిపి "దీవాన్ జాదా" అను పేర క్రొత్త సంకలనము తయారుచేసెను. దీని పీఠికలో భాషను గూర్చియు కవితాశైలిని గూర్చియు తన అభిప్రాయములు తెల్పెను. ఈ పీఠిక వలన పరివర్తనము చెందుచున్న ఆ కాలపు అభిరుచులు, అప్పటి పరిస్థితులు తెలిసికొనుటకు వీలు కలదు; కనుక విమర్శనాదృష్టితో ఇది బహుమూల్యము. హాతిమ్ క్రీ. శ. 1781 లోనో లేక 1792 లోనో అస్తమించెను. అతని కవితా వస్తువలు ఆనాటి యితర కవులకువలె ప్రేమ, మఱియు సూఫీతత్వమే. తన కావ్యసంగ్రహము చివరి పుటలలో తన శిష్యుల నామావళి తెల్పెను. అందు అందఱి కంటె సుప్రసిద్ధనామము మీర్జారఫీ "సౌదా"ది. అతని గూర్చి ముందు ముందు తెల్పబడును. "హాతిమ్" ఫారసీ కవితలును వ్రాసెను. కాని ఉర్దూ కవిగానే ప్రఖ్యాతుడు. అతని కావ్య సంగ్రహము ప్రకాశితము కాలేదు. ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని పద్యపాదములు:—

జిస్కొ దేఖా సొయహాఁ దుష్కనె జాఁహై అప్పా
దిల్కు జానేథే హమ్ అప్పా సొ కహాఁ హై అప్పా 1

* * * *

ఖుమ్ గయీ హై దిల్ మె 'హాతిమ్' కే తెరీ బాంకీ నిగాహ్
చల్తే చల్తే టుక్ బతాతా జాతెరా క్యా నామ్ హై 2

* * * *

1. ఎవరిని చూచినను మన ప్రాణ శత్రువులే. హృదయము మన దను కొంటిమి. కాని అది మనదెందు కయినది ?
2. నీ కడకంటి చూపు "హాతిమ్" హృదయమున నాటినది. పోవుచున్నావు సరే. నీ పేరు చెప్పి వెళ్లము.

జిందగీ దర్దే సర్ హువీ “హతిమ్”
 కబ్ మిలేగా ముయే పియా మేరా

3

* * * *

పీరీమె హతిమ్ అబ్ న జవానీకి యాద్ కర్
 సూఖే దరఖ్తే ఫీ కహీఁ హోతే హైఁ ఫిర్ హరే

4

* * * *

మిర్జామజ్హర్ జాన్ జానాఁ గొప్ప విద్వాంసుడు. సూఫీ తత్త్వ వేత్త. అతని కవితలు ఉర్దూలో కడుకొలది. అయినను అతని కీర్తి అశేషము. అతని ఉర్దూ కవితలు కొన్ని ఆయాతజ్జిరా (కవుల చరిత్ర)లలో ఉదాహృతములు. భాషను సంస్కరించుటకును, శబ్దార్థములను అయోమయము చేయునట్టి అలంకార వ్యామోహమును తగ్గించుటకును, “మజ్హర్” కృషిచేసెను. ఫారసీ విద్వాంసుడగుట వలన అతని కవితలో ఫారసీ పదము లధికము. క్రీ. శ. 1791 ప్రాంతమున 80 ఏండ్ల వయముగల అతని నెవరో హత్యచేసిరి. అనాటి ఉర్దూ కవులనేకులు అతని శిష్యులు. వారిలో “యఖీఁ” ప్రసిద్ధుడు. అతని పద్యపాదములు కొన్ని:—

చలీజబ్ గుల్ తె హోఁసే లుటాకర్ కావ్వాఁ అప్పా
 నఘోడా హోయె బుల్బుల్ నే చమఁ మే కుచ్ నిషాఁ అప్పా
 యె హాస్రత్ రహగయీ క్యా క్యా మజేసే జిందగీ కర్తే
 అగర్ హోతా చమఁ అప్పా, గుల్ అప్పా, బాగ్వాఁ అప్పా 1

* * * *

3. జీవితముక తలనొప్పి అయినది. వ్రాయుడు నాకెపుడు లభించునో ?
 4. వృద్ధాప్యమున యౌవనమును స్మరింపకుము. ఎండిపోయిన చెట్లు మరల పచ్చవడునా ?
 1. ‘బుల్బులి’ తన సర్వస్వమును వుప్పుముచే కోల్పోనది. తోటలో తన స్మృతి చిహ్నమేదియు నిలువుకొనలేదు.
- తోట, వుప్పుము, తోటమాలి ఇవన్నియు మనస్వంతమే అయినచో ఎంతటి ఆనందదాయక మగు జీవితము గడపు చుంటిమో ఆను వాంఛ మిగిలి పోయినది.

891 43909
 11/15

హమ్ గిరఫ్తారోంకో అబ్ క్యా కామ్ హై గుల్కనే లేక్
జీ నికల్ జాతా హై జబ్ నున్నే హైఁ ఆతీ హై బహార్ 2

ఈ కాలములో మజ్నూఁ, ఖిగాఁ, యక్రంగ్ మొదలగు ప్రసిద్ధ కవులనేకులుండిరి. ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో వారి పేర్లు మాత్రమే స్మరింపగలము.

కొన్ని నాళ్ళ క్రిందట ఉత్తర దేశములోని ఇంకొక పురాతన కవిని గూర్చి కొన్ని విషయములు తెలిసినవి. అతని పేరు సదరుద్దీన్, మొహమ్మద్. ఉపనామము “ఫాయజ్”. అతడు దిల్లీ ఆస్థానమునందు ఉన్నతోద్యోగి-గొప్ప విద్వాంసుడు - శ్రీమంతుడు. ఫారసీలో అతని రచన లనేకము. ఫ్రొఫెసర్ మసూద్ హసన్ రిజ్వీ అతని ఉర్దూకావ్య సంగ్రహమును అమూల్యమగు పీఠికతో టీకా సహితముగ ప్రచురించెను. ఉర్దూలో కావ్యసంగ్రహము తయారు చేసికొనిన మొట్టమొదటి కవి యితడే అని ప్రొఫెసరుగారు అభిప్రాయ పడినారు. “ఫాయజ్” కావ్య సంగ్రహము వలన ఆనాటి కవితా రీతులు, భావములు మాత్రమే కాక చారిత్రక విషయములు అప్పటి సమస్యలును తెలియును. అతడన్ని రకముల కవితలు వ్రాసినాడు. ఆ కవితలలో సౌందర్యము, మనస్తత్వ పరిశీలనము కలవు. అంతియేకాక దేశీయతయు విశేషము. అతడు హిందువుల పర్వములను ఉత్సవములను అతి సుందరముగా వర్ణించెను. అలంకారములు హిందీశాస్త్రనమ్మతములు. ఆనాటి సాంస్కృతిక, సామాజిక జీవన చిత్రములతని కవితలో చూడముచ్చటగా నున్నవి. దిల్లీలోని ఒక ప్రదేశము నిట్లు వర్ణించెను:—

హై ‘ఇందర్’ కి మానో సభా జల్వగర్
కి హర్ నార్ దిస్తీ హై రంభాసౌఁ వర్
కమర్ పర్ జో పడే హై సబ్ మూయే-సర్
ఉనా బీచ్ మిల్ జాతా మూయే-కమర్
లజాతీ హైఁ జూఁ అప్పరా జీకో ఛల్ -
కీ దేఖ్ ఉన్నో పానీమె దిల్ జాయె జల్

2 బంధితులమగు మాకు తోటతో నేమివని? కాని వసంతము వచ్చిన దని వినినంత ప్రాణములు పోయినట్లనిపించును.

హార్ ఎక్ నార్ సూరజ్ సి శోభా ధరే
ఖడీ హో సురజ్ కీ తపస్యా కరే

1

ఒక గజలులోని కొన్ని చరణములు చూడుడు :—

గాలీ తేరీ ముయ్ దిల్కో ప్యారీ లగే
దువా మేరీ తుయ్ మన్నే భారీ లగే—
నహీ తుయ్ స ఖౌర్ షోఖ్ ఐ మన్వరక్
తెరీ బాత్ దిల్కో న్యారీ లగే
భ్రావ్ తేరీ షమ్మీర్ జుల్పావ్ కమంద్
పలక్ తేరీ జై నే కటూరీ లగే.

2

* * * *

ఈ విధముగ ఉత్తర భారత దేశమున దిల్లీ సాహిత్య కేంద్రమైనది. క్రమ క్రమముగా దక్షిణమున సాహిత్యకాంతి సన్నగిల్లినది. మొగలాయి రాజ్యము త్వరిత గతి పతనము చెందుచుండెను. రాజకీయముగా ప్రభావహీనమగు చుండెను. అయినను దానిదొక మహనీయమగు పరంపర కనుక ఇంకను సజీవమై యుండదగిన యోగ్యత కలిగియుండెను. మొహమ్మదుషా పాదుషా కాలమున ఆస్థానము కుతంత్రజ్ఞుల కూడలి యయ్యెను. పాదుషా తన శక్తిని అమీరుల పరము చేసి తాను భోగలాలసతలో జీవనము గడుపుచుండెను. తన బాధ్యతల నన్నిటిని విస్మరించెను. దిల్లీనగరము శోభాయమానమైయుండెను. ఉన్నతాధికారులు దూరదూరములనుండివచ్చి పాదుషాతో

1. ఇంద్రుని సభ శోభాయమానమై యున్నట్లున్నది. వ్రతి శ్రీయు రంభకంఠె ఆందకత్తె. నడుముపై శిరోజములు వడినప్పుడు శిరోజమువంటి నడుమందే యెందో లుప్తమై పోయినది. వారు అప్పురసలవలె హృదయమును బాధించురు. వారిని నీటిలోచూడగా హృదయము దహించి పోవును. వ్రతి శ్రీ సూర్యునివంటి శోభ కలది. నిల్చుండి సూర్యుని గూర్చి తపస్సు చేయుచున్నట్లున్నది.
2. నీ తిట్లు నా మదికి ఇంపయినవి. నా కుభాకాంక్షలు నీ కొఱకు అనేకములు. ఓ మనోహారీ : నీ వంటివారెవరును లేరు. నీ సంగతి నా హృదయమునకు ఆనందప్రదము. నీ కనుబొమలు ఖడ్గములు. కురులు త్రాటి నిచ్చెనలు-తెప్పలు కటార్లు ఆనదగినవి.

విలాస కాలక్షేపము చేయుచుండిరి. అమీరుల అంతఃకలహములు మఱియు నూత్న శక్తుల విజృంభణము కారణముగా అన్యదేశీయుడగు నాదిర్షా దిల్లీపై ఎత్తివచ్చుటకు అవకాశము కలిగెను. క్రీ. శ. 1799 లో అతడు పంజాబును వాదాక్రాంతము చేసి దిల్లీ ద్వారమున వచ్చి నిలిచెను. మొగలాయి పాదుషా అతనిని ఎదిరింపలేకపోయెను. దిల్లీ నగరము రక్తసిక్తమయ్యెను. చరిత్రకారులు, కవులు అనేకులు ఆ వినాశమును భీభత్సముగా చిత్రించిరి. నాదిర్షా దిల్లీ సంపత్తిసంతటిని కొల్లగొని వెళ్ళెను. ఈ నష్టము త్వరలోనే పూడినది. కాని రాజ్యమును వివిధ భాగములలో విభక్తము కాకుండ కాపాడుకొనుట పాదుషాకు సాధ్యము కాలేదు. అదియే కొలది నాళ్లలో ప్రమాదకరమయ్యెను.

ఆనాటి భారత దేశపు సాంస్కృతిక సామాజిక జీవనమును పరిశీలింతుమేని చిత్రకళ కాని నిర్మాణకళ కాని యెట్టి ఉన్నతని పొందకుండెనని తెలియును. ఏ భాషలోను తులసీదాసు, జాయెసీ, సూరదాసు మఱియు కవీరులు జన్మింపలేదు. ఉన్నతశ్రేణి వారి వ్యావహారిక, సాంస్కృతిక భాషయగు ఫారసీ ఈ దేశమున శుష్కించుచుండెను. కనుక సామాజిక చైతన్యప్రభావము వలన ఉర్దూ అభివృద్ధి చెందుచుండెను. కాని అందులోను పురోగమించుచున్న రాష్ట్రము మఱియు ప్రగతి గాంచుచున్న ప్రజానీకమునకు సంబంధించిన భాషలో ఉండదగిన శక్తిలేకుండెను. సామ్రాజ్య వ్యవస్థలో సాహిత్యము రాజపోషణపై ఆధారపడియుండును. మొగలాయి రాజ్యము ఉర్దూ సాహిత్యప్రగతిలో ఎట్టి సహాయమును చేయలేనంత దుర్బలమయ్యెను. ఆట్లయినను సాహిత్యప్రవాహము, కళలప్రవాహము శుష్కింపలేదు. మొహమ్మద్ షా ఆస్థానమున భారతదేశ సంగీత కళ జీవము పొందుచుండెను. ఎట్టి సాహాయ్యము, లేకున్నను ఉర్దూ సాహిత్యము ప్రజలలో వ్యాపించుచుండెను.

ఆ కాలమున సిక్కులు, జాటులు, మహారాష్ట్రీలు ప్రబలులగుచుండిరి. దూరస్థములగు మొగలాయి రాజ్యప్రాంతములు అన్యాయక్రాంతము లగుచుండెను. ఈస్టిండియా కంపెనీ సదాహరిత లత వలె దేశమంతట వ్యాపించుచుండెను. ఐక్యత లేనందున వాయువ్య భాగము ఏ సమయముననైన విదేశీయుల ఆక్రమణకు గుఱియగు అవకాశముండెను. నాదిర్షా దండయాత్ర తరువాత పదేండ్లకు అహ్మద్ షా అబ్దాలీ భారత దేశముపై ఎత్తివచ్చెను. పెద్దపెద్ద జాగీర్దారులందరును ప్రభుత్వము వడయుటకై తమతమ ముఠాలు ఏర్పఱచుకొనిరి. పాదుషాలు వారిచేతులలో కీలుబొమ్మలు. ఈ యన్నిటి పరిణామరూపమున దేశపు ఆర్థిక స్థితి చెడిపోయెను. రాజదర్బారుల

దమన నీతికి రాజకీయోద్యోగుల దోపిళ్లకు ప్రజలు విహ్వలు లగుచుండిరి. షాహ ఆలం (1759 - 1806) సింహాసనస్థుడగు నప్పటికి ఈస్టిండియా కంపెనీ మఱియు మహారాష్ట్రులు శక్తి సంపన్నులై యుండిరి. జాటులు ఆగ్రా పరిసరములలో దోపిళ్ళ చేయుచు ఫీతిగొలుపుచుండిరి. రోహిల ఖండములోని రోహిలా-పఠానులు ప్రబలు లగుచుండిరి. పాదుషా వివశుడై ఆంగ్లకంపెనీ శరణుజొచ్చెను. 'దీవానీ' హక్కులన్నియు వారి పరముచేసి అలహాబాద్ లో భరణము పొందుచు నిలిచెను. పదేండ్ల తరువాత షాహఆలమ్ మహారాష్ట్రుల సహాయమున మరల దిల్లీ సింహాసన మధిష్ఠించెను. రోహిలా పఠానులు దర్బారులో ప్రవేశించి పాదుషా కనులూడబెట్టి అతనిని చెఱసాలలో బెట్టిరి. దిల్లీ ఒక విధముగా మహారాష్ట్రుల స్వాధీనమై యుండగా, పాదుషా తన ప్రభుత్వకాలమును సమాప్తము చేయక మునుపే, క్రీ. శ. 1804 లో "లాల్ లేక్" దిల్లీ పై తన ఆధిపత్యము సాగించెను. ఇట్లు మొగలు పాదుషా దిల్లీలో నామమాత్రుడు. వాస్తవికాధికారులు ఆంగ్లేయులు.

ఇచటినుండి దిల్లీకథ ఇంకను క్లిష్టరూపము పొందును. కానిపైన చెప్పబడిన పరిస్థితులవలన ఉత్తరభారతమున ఉర్దూసాహిత్యము జన్మించి అభివృద్ధి చెందిన ఉదంతము తెలియును. ఆర్థిక, రాజకీయ పరిస్థితుల ప్రభావము జీవనముపై ఎట్లు పడునో దానిని వర్ణింప నవసరములేదు. మొగలు రాజ్యము ఆరిపోవుచున్న దీపమువలె రాత్రిచివరి అంధకారముతో పారాడుచుండెను. కాని అచట ఎట్టి ప్రకాశమును కలిగింప దగినశక్తి దానికి లేకుండెను. ఈ కాలపు మహాకవులందఱు రచనలలో దిల్లీయొక ఈ పరివర్తిత పరిస్థితుల చిత్రణము చూడవచ్చును. ప్రజల ఆర్థికస్థితి హీనదశనందిన ఆ కాలమున పాదుషా భుజములు దుర్బలములు. అజ్ఞాతమగు భయమువలన జీవితమే తుచ్చమనిపించు చుండెను. నైతిక పతనమును ఆరంభమయ్యెను. కొంతకాలము క్రిందట ఏమియు లేకున్నను మతముపై గాఢవిశ్వాసముండుట వలన ప్రజలు జీవిత సమస్యలను సహించుకొనుచుండిరి. ఇప్పుడొకవిధమగు అవిశ్వాసము నిరాశ ఉద్భవించి జీవితమును తత్వహీన మెనర్చెను. శతాబ్దాలనుండి భారతవర్షములో వచ్చుచున్న వర్షవ్యవస్థలో నెట్టి గొప్ప పరివర్తనమును కలుగ లేదనుటలో సందేహములేదు. ఉత్పాదన ప్రణాళిక మారలేదు. గ్రామ్యజీవనములోని సామూహిక ఘనిష్ఠత దుర్బల మయ్యెను. ఏవిధమైన వైజ్ఞానిక జ్ఞానము లేనందున ఉత్పాదనా సాధనములలోను జీవిత విధానములలోను పురోగమనమునకు అసమర్థమగు మాంద్యము ఏర్పడెను. పాదుషాలు బలహీనులు - భోగలాలసులు. వారి జాగీర్దారులును అట్టివారే. సైన్యము

కడ యుద్ధసాధనములు లేవు - సాహసములేదు - అనుశాసమునులేదు - సైనికులకు సరిగా జీతము దొరుకెడిదికాదు - కనుక వారు ప్రజలను బాధించి తమ పొట్టనింపుకొనుచుండిరి. అప్ప మై పోవుచున్న సమాజములో నాశనమగుచున్న రాజ్యములో ఏయే నెట్టెరలు జన్మించుటకు అవకాశముండెనో అవన్నియు ఆనాటి భారత దేశమున ఉండెను. అన్నిటికిమించి జాగీర్దారీ వ్యవస్థ నిర్ణీతమగు చుండెను. రాజ్యములన్నియు తమతమ పరంపరల తోడ్పాటుతోనే జీవించియుండెను. గొప్ప-విప్లవమును లేవదీయుటకు సమర్థమైన ప్రజాశక్తి నిద్రాణమై యుండెను. ఏలయన చిరకాలపు వివశత ప్రజలను పరాస్తము చేసి వైచెను. ఇంతవఱకు ప్రజలలో తమ పరిస్థితులను మార్చుకొన దగిన చైతన్యము కలుగకుండెను. జాగీర్దారీవ్యవస్థ పతనము చెందుచున్న ఈ యుగము రెండు మూడేండ్లదికాదు. కొన్ని శతాబ్దములు సాగినది. ఈ నడిమి కాలమున ఏ విధమగు ఔద్యోగిక వికాసము కలుగకున్నను వ్యాపారము వలన మధ్యమ వర్గమున లెక్కింప దగినవారు కొందఱు అవటవట జన్మించిరి.

18 వ శతాబ్దమున భారత దేశములోని పలుతావులలో ఆంగ్లకంపెనీ బలపడినదను సంగతి మఱువరానిది. దాని ప్రభావము బంగాళము, మద్రాసు మఱియు బొంబాయిలపై పడుచుండెను. ఉర్దూసాహిత్యమును ఈ ప్రభావము స్పీకరించెను. కాని సింహా ముసల్మానుల సభ్యతలు ప్రాచీనములును సుదృఢములును అగుటవలన ఈ క్రొత్త భావములు అంత త్వరగా ఉన్నతి చెందలేదు. ఉత్పాదనా సాధనములలో కలిగిన పరివర్తనము సాంస్కృతిక రంగమున ప్రకటమగుట అనివార్యమే - ఆ పరివర్తనము సమానస్థాయిలో జరుగక పోవచ్చును. సారస్వత నియమము లొకసారి రూపొంది తమమార్గము తామే నిర్మించుకొనును కనుక, వానిలో సాధారణముగా త్వరితగతి పరివర్తనము జరుగదు. ఇవికాక ఆర్థికసాధనములును సమానగతి నడచుచుండెను. కనుక సాహిత్యమున ఏ విధమగు నవీనత కలుగు అవకాశమే లేకుండెను. సారాంశమేమన ఆ కాలమున సుదృఢమైన ఉర్దూసాహిత్యములో జీవన చిత్రములు, సమస్యల వ్యాఖ్యానములుకలవు కాని జీవితమును వురోగమింపజేయు శక్తి లోపించినది. దీనికొక కారణమేమన ఆనాటి కవులు ప్రజా సామాన్యముతో సన్నిహిత సంబంధము కలవారు కారు. వారు అధికముగా పట్టణములలో నివసించువారు కనుక ప్రజలకు వ్యాకులపాటు కలిగించుచున్న పరిస్థితుల పరిచయము లేనివారు. అనగా ఆనాటి ఉర్దూ కవిత జీవితముతో ఎట్టి సంబంధము లేనిదనికాని కేవలము కల్పనలు, మఱియు స్వప్నములమీదనే ఆధారపడినదనికాని తాత్పర్యముకాదు. ఆనాటి కవులు బుద్ధిపూర్వ

కముగా పక్షపాతముతో కొందఱ జీవిత సంఘర్షణమును పరిశీలించువారు కారని అభిప్రాయము. వర్గములలో విభజింపబడిన సమాజములోని మానవుడు ఏదో ఒక వర్గమునకు సంబంధించియుండి తన ఆలోచనలను ఆ వర్గమునుండియే రూపొందించుకొనుట తప్పనిసరి. వర్గవిభజన స్పష్టరూపమున లేనప్పుడు, ఉత్పాదనా సాధనములు అనాగరక రూపమున ఉన్నప్పుడు, ప్రతి కవియు సంపూర్ణముగా తన వర్గప్రచారకుడు కాజాలడు. ఈ కాలమున కొందఱు కవులు మానవ జీవితసౌందర్యమును మానవతా గౌరవమును యధార్థముగా వర్ణించిన వారున్నారు. వారినేవిధముగను ఉచ్చవర్గయుల భావములను మాత్రమే ప్రచారము చేయువారనుటకు వీలులేదు.

18 వ శతాబ్దిలోని కవులను రచయితలను ఈ దృష్టితోనే చూడవలయును. ఇద్దరు ముగ్గురిని గూర్చి పైన వ్రాయబడినది. ఉర్దూ సాహిత్యమును ఆకాశము నంటునట్లుద్ధరించిన ఇంక కొందరిని గూర్చి ముందు ముందు వ్రాయబడును. వారిని గూర్చి సంక్షేప రూపమున వ్రాయుటకు ముందు ఉత్తర భారత దేశపు ఉర్దూ సాహిత్య విశేషములను తెలుపుటవసరము. ఆనాడు గద్య రచన వికాసము పొందలేదు. పద్యములలోను “గజలు”లు మాత్రమే ప్రజాదరణ పొందినవి. “మన్నవీ”లు, “మర్సియా”లు మఱియు ఇతర రచనలు వ్రాయబడుచుండెను. కాని ఆ రచనలు విరివిగా వ్రాయబడనవి కావు. కవులు రాజదర్బారులకు సంబంధించి లేకుండిరి. కనుక ఆనాటి “ఖసీదా”లును లేవు: కవితా వస్తువులు ప్రేమ, భక్తి, నీతి మొదలగునవియే. పర్షియా సంస్కృతి మఱియు ఫారసీ భాషల ప్రభావము పడుచున్నను దక్కనీభాషా ప్రభావమును బ్రజభాషా ప్రభావమును స్పష్టముగా కాన్పించును. ఆనాటి కవులకు యమకము, క్లేష ప్రియమైన అలంకారములు. కొందరు ఈ అలంకార వ్యామోహము హిందీ నుండి వచ్చినదందురు. మరికొందరు భారతదేశమున ఫారసీ సాహిత్యము పతనదశ చెందినప్పుడు ఫారసీ కవిత కేవలము పదముల గారడీ అయిపోయెను. అందువలన కవులు అలంకారములను ఆశ్రయించెరందురు. వ్యాకరణమును కావ్య శాస్త్రమును అంతగా పాటించబడకుండెను. షాహా “హుతిమ్” మఱియు మీర్జామజ్జీర్ ఆ విషయము వైపు సూచన చేసినారు. తరువాతి కవులు ఈ పునాదుల మీదనే విశాల భవనము నిర్మించిరి. ఉర్దూ కావ్య సాహిత్యము ఆకారమునందును, అంతరంగమునందును రచనాత్మక సౌందర్యము పెంపు చేసికొని చాల పురోగమించెను.

ఈ యుగమున గల కవులు వందలు. కాని ఇవట “ఫుగాఁ”, “తాబాఁ”, “దర్ద్” “సాదా” “సోక్త్”, “మీర్”, “ఖాయమ్” మఱియు “యఖీఁ” మొదలగు సర్వోత్తమకవుల కొందఱ గూర్చియే వ్రాయబడును. కాలమొక అవినశ సూత్రము. కనుక సాహిత్య చరిత్రను ఒక యుగమునుండి ఇంకొక యుగమున కేమాత్రము సంబంధము లేకుండ విభజించుటకు వీలుకాదు. కొందఱ వృద్ధాప్యము కొందఱు కవుల యౌవనము. ఒకప్పుడు తెగల రచయితలును ఒకే యుగమున లెక్కింప బడుదురు. ఇంకొకప్పుడు వారి వయము ననుసరించియే యుగ విభజన జరుగును. కనుక ముందు ముందు ఇతర కవుల వర్ణన వచ్చునేని కావ్యశైలిలో గొప్పమార్పు ఏదో జరిగినదని భావింపవలదు. కాలక్రమ దృష్టిలో సౌలభ్యము కొఱకే కవులను యుగములలో విభజించుట జరిగినది.

పైన చెప్పబడినట్లు “షాహాలమ్” కాలమున దిల్లీపై ఎన్నియో ఆపదలు సంభవించినవి. పాదుషా “ఈస్టిండియా కంపెనీ” వారి ఖైదీయై సుమారు పది సంవత్సరములు అలాహాబాద్ లో ఉండెను. దీని పరిణామ రూపమున కళాసాహిత్య క్షేత్రములలో నైరాశ్యము ఆవరించినది. అచట ఆదర సత్కారములు చేయువారు లేనందున కవులు ఇతర రాజ దర్బారుల వైపు బయలుదేరిరి. అందఱలో మొట్ట మొదట తన ఇల్లు విడిచి “అవద్” మఱియు “అజీమాబాద్” (పట్నా) దర్బారుల నాశ్రయించిన కవి “ఫుగాఁ” అందురు. అతని పేరు అప్రపలీఖాఁ. అతడు “నదీమ్” శిష్యుడు. అహ్మద్ షా బాదుషా దాది కొడుకు. హాస పరిహాసములతోని వృత్తి. దిల్లీలో ఆశ్రయమీయ దగిన వారు లేనందున అవద్ నవాబు ఘజావుద్దౌలా దర్బారులో ప్రవేశించెను. అచటి నుండి “పట్నాకు” వెళ్ళెను. క్రీ. శ. 1772 లో అతడు మరణించెను. పట్నాలో మహారాజాషితాబ్ రామ్ అతనిని చాల సన్మానించి తనను విడిచి ఎచటికిని వెడలకుండ చేసెను. అతని భాష చాల పరిశుద్ధము, సరళము మఱియు మధురము. అతని ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహ మొకటి ఫారసీ కావ్య సంగ్రహ మొకటి లభించినవి. ఉర్దూ సంగ్రహము ఈ నడుమనే తొలి ప్రచురణ పొందినది.

కొన్ని పద్య పాదములు:—

జుట్టె దిల్‌తో సీయా నహీ జాతా

బి॥ సీయే భీ రహా నహీ జాతా

బ “ఫొగాఁ!” దేఖ్నా సమయ్ లేనా

దేతె దిల్ ఫిర్ లియా నహీ జాతా

1

ఉన్‌కే విసాలో-హిక్త్ మే యూఁహీ గుజర్ గయీ

దేఖతో హన్స్ దియా జొనదేఖా తో రో దియా

2

“తాజాఁ” అను ఉపనామముగల ‘మీర్ అబ్దుల్ హై’ దిల్లీ నివాసి. అతడు అత్యంత సుందరుడు. పాదుషా స్వయముగా అతని సౌందర్యమును తిలకించుటకై అతడు కూర్చుండు మార్గమున వెడలెనట. “తాజాఁ” తన కాలపు మహాకవులలో ఒకడు. మద్యపాన మధికముగా చేయువాడు. ఆకారణముననే యువావస్థలో మరణించెను. అతని కావ్య సంగ్రహము ప్రకాశితము. అతని భాష సరళము, సరసము. గజలులకు కావలసిన కోమల భావము లతని కవితలో కలవు. అతనిని గూర్చి మీర్ తఫీమీర్ ఇట్టభిప్రాయపడెను “అతని (తాజాఁ) విషయములు పరిమితమైనవి. అయినను వానిని చాల చమత్కారముగా రచించును.” ఈ అభిప్రాయము సమంజసమైనది. అతడు అన్ని ప్రకారముల కవితలు వ్రాసెను. కాని అతని గజలులు ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో ప్రత్యేకస్థానము పొంద దగినవి. ఉదాహరణ కొఱకు ఈ క్రింది చరణములు—

నహీ కోయా దోస్త అప్నా, యార్ అప్నా, మెహర్బాఁ అప్నా

సునావూఁ కిస్కో గమ్ అప్నా, అలమ్ అప్నా, బయాఁ అప్నా

న తాఖిత్ హై ఇషారేకీ, నకహనేకీ, నసునేకీ

కహూఁ క్యా మైఁ సునూఁ క్యా మైఁ బతావూఁ క్యా బయాఁ అప్నా

1. ఎడద గాయము కుట్టుకోరాదు. కుట్టుకోకుండ ఉండరాదు. ఫొగాఁ చూడుము. ఆలోచించుము హృదయమును అర్పించి మరల తీసికొనరాదు.
2. ఆమె సంయోగ వియోగములలో ఇట్లే గడచెను. ఆమె చూచెనేని నవ్వితిమి. చూడకున్న ఏదీతిమి.

బొహత్ సోచాకె ఆవే యార్ యా ఇన్ దిల్ కో సబ్రాయే
నయార్ ఆయా, నసబ్ర్ ఆయా, దియామైజీ నిదాఁ అన్నా 1

సాదేమె గుజరీ హై క్యాఖాబ్ తరహా తాబాఁ
దో చార్ ఘడీ రోనా దో చార్ ఘడీ బాతేఁ 2

ఉద్ధా గజలు గజలు (ప్రియురాండ్రతోడి రహస్య సంభాషణము)గా
యాపొందించిన కవులలో “దర్ద్”, “సాదా”, “మీర్” అను మువ్వరు సర్వ
శ్రేష్ఠులు. వీరందఱు సమకాలీన జీవనములోని వ్యాకులతను, ఉద్విగ్నతను సుంద
రముగా చిత్రించిరి. ఆనాటి సామాజిక, ఆర్థిక సమస్యలను చర్చించుట తమ కర్త
వ్యమని భావించిన కవులు కారు వీరు. ఆనాటి వాతావరణమును ఆత్మకథ యను
కొనునట్లును అదియే జగత్కథ అనుకొనునట్లును తమ కవితలో పరామర్శించిరి.
చారిత్రక సంఘటనలను సూచింపకుండ సామాన్య భావములను ప్రదర్శించిరి.
గజలు రచనలో సమకాలీన పరిస్థితులనుల్లేఖించు అవకాశము వారికి లేకుండెను.
కాని వారి కవిత్వమును గంభీరదృష్టితో పరిశీలింతుమేని వారు జీవితమును యధార్థ
రూపమున చిత్రించిన తెలియకపోదు. ఇచట వారి కవితా విశ్లేషణము జరుగదు.
కాని వారి మహత్వమునకు కారణములగు విశిష్టతలను గూర్చి తెలుపబడును.
18 వ శతాబ్దమునందు దిల్లీలోను భారతదేశమంతటను సామ్రాజ్యముల పతనము
వలన ఏర్పడిన పరిస్థితుల ప్రతిబింబములు ఈ మహాకవుల కావ్యములలో విస్పష్ట
ముగ చూడవచ్చును.

ప్రఖ్యాత సూఫీ కవియగు ఖాజామీర్ ‘దర్ద్’ క్రీ. శ. 1721 లో దిల్లీయందు
జన్మించెను. అతడొక ప్రతిష్ఠిత మతాచార్య పరంపరకు చెందినవాడు. అతని తండ్రి

1. నాకు మిత్రుడు, ప్రియుడు, అనుగ్రహము కలవాడు ఎవడును లేడు. ఎవరికి నా బాధను,
విచారమును నా మాటలలో వినిపింతును. సంకేతము చేయుటకును, మాటలాడుటకును,
వినుటకును నాకు శక్తి లేదు. నేనేమి మాటలాడుదును. ఏమినిందును. ఏమిచెప్పుదును
ప్రియుడైన రావలయును లేదా ఈ హృదయమునకు ఊరటయైన లభించ వలయునని చాల
ఆఖిలించితిని - ప్రియుడు రాలేదు. ఊరట కల్గలేదు. నామనస్తిమితము పోయినది.
- 2 ఉన్నాడములో కాలము చక్కగా గడచును. రెండు మూడు గడియలేద్దుట. రెండు మూడు
గడియలు మాటలాడుట.

ఖాజామొహమ్మద్ నాసిర్ “అందలీద్” పేరుగల సూఫీకవి. “దరద్” బాల్యము నుండియే సూఫీ సంప్రదాయము నవలంబించెను. సరస్వతీ నముఖమున తలవంచెను. అతడు గొప్పవిద్వాంసుడు. ప్రతిభాశాలి. సూఫీ తత్వజ్ఞుడగు అతని అహోరాత్రముల కాలక్షేపము. ఫారసీలో “తసవ్వూఫ్” ను గూర్చి ఎన్నియో గ్రంథములు వ్రాసెను. అతడు సంగీత శాస్త్రప్రవీణుడు. కవితారచనలో నిపుణుడు. దిల్లీ పాడువడుచున్నప్పుడు ఎందరు కవులు దానిని విడిచివెళ్ళినను “దరద్” విడువలేదు. అతని కావ్యసంగ్రహము పరిమాణమున చిన్నది. అందు ఉర్దూ పద్యములును ఫారసీ పద్యములును కలవు. అతడు శ్రీ. శ. 1785 లో దిల్లీయందే మరణించెను.

అతని కవితలన్నియు “గజలులు”- వానిలో నిగూఢమగు సూఫీ తత్వము సరళసుందర భాషలో ప్రస్తుతము. అతని ఉపనామము “దరద్” (వ్యథ). కనుక తదనుకూలముగా అతని కవితలో వ్యథాకలితములు, కరుణాజనకములు అగు భావములు కలవు. అతని భాషలో మార్దవము, సౌకుమార్యము మఱియు ఆవేగము కలవు. మహాకవి మీర్ తరువాత దరద్ కవితలోనే తిన్నని, తీయని దిల్లీ వ్యావహారిక భాష చూడనగును. ఆనాటి కవులందఱును అతనిని ఉత్తమ కవిగా అంగీకరించిరి. కేవలము కవియేకాక మహాభక్తుడును, సూఫీ-ఫకీరును అగుటవలన వేలాది జనులతనికి సన్నిహితులై గౌరవింపఁచుచుండిరి. అతడెన్నడు రాజదర్బారులకు వెళ్లలేదు. అయినను అతడు నివసించు “ఖాన్సా” (అశ్రమము) రాజదర్బారు పరిరక్షణలోనే ఉండెను. మీర్ మొహమ్మద్ “అసర్” అతని తమ్ముడు; మఱియు శిష్యుడు. అతడును మహా కవుల శ్రేణికి చెందినవాడు. “అసర్” కావ్యసంగ్రహము ప్రకాశితము. “ఖాబో-ఖయల్” అను అతని మన్నవీ కూడ ప్రసిద్ధము. అతని కావ్యశైలి “దర్ద్” శైలిని పోలియుండును- “దరద్” కావ్యసంగ్రహము చిన్నది. అతని గజలు లన్నియు చిన్నచిన్న చరణములవి. అయినను అవన్నియు ప్రభావసహితములు. మౌలానా మొహమ్మద్ హుస్సేన్ “అజాద్” చెప్పినట్లు “దరద్” తలవారుల పదును సూదులలో నింపెను.

జగ్ మె ఆకర్ ఇధర్ ఉధర్ దేఖా

వహీ ఆయా నజర్ జిధర్ దేఖా

జానే హో గయే బదఖా ఖాలీ

జిన్ తరఫ్ తూనే ఆంఖ్ భర్ దేఖా

నాల, ఫిర్యాద్, ఆహ్, బార్ జారీ
 ఆప్ నే హో సకా సోకర్ దేఖా
 ఉన్ లబోన్నేనకీ మసీ హా యీ
 హమ్ నె సాసా తరహా నే మర్ దేఖా

1

తూ బిన్ కహే ఘర్ నే కల్ గయాథా
 అప్పా బీతో జీ నికల్ గయాథా
 అబ్ దిల్కో సంఖాల్నా హై ముష్కిల్
 అగ్నే దిన్కో కుచ్ సంఖల్ గయాథా
 మై సామ్మే నే జో ముస్కూరాయా
 హోంట్ ఉస్కా బీ “దర్ద్” హిల్ గయాథా

2

* * * *

అహలే జమానే ఆగే బీథ్ బార్ జమాన థా
 పర్ అబ్ జో కుచ్ హై యేతో కిసీనే సునాన థా
 వో దిన్ కిథర్ గయే కి హమ్ దే బీ ఫరాగ్ థా
 యానీ కఘాతో హమ్ మేబీ దిల్ థా దిమాగ్ థా
 గుజ్జీరా హుఁ జిన్ ఖరాబేమే కహ్తే హై వాఁకే లోగ్
 హై కోయీ దిన్ కి బాత్ యేఘర్ థా, యే బాగ్ థా

3

4

1. ప్రపంచమున అరుగిడి ఇటునటు చూచితిని, ఎటు చూచినను అతడే కన్పించెను. నీవేదెన చూతువో ఆ వైపువారు నిర్జీవులు. నాచే నయినట్లు ఏడ్చి, వ్యధపడి, నిట్టూర్చి మొఱపెట్టు కొంటిని. అనేకవిధముల మరణించిచూచితిని. ఆమె పెదవులు స్వాస్థ్యము కలిగింపవయ్యెను.
2. నిన్న నీవు ఇంటినుండి చెప్పకుండ వెడలి పోతివి. నాప్రాణమే లేచిపోయినది. ఇప్పుడు హృదయమును స్తిమిత పఱచుచే ఆసాధ్యము. వెనుక కొంత స్తిమిత వదుచుండెడిది. ఎదుటనిల్చి నేను మందహాసము చేసినంతనే ఆమె పెదవులు కదిలెను.
3. పూర్వమున కాలముండెను. ప్రజలుండీరి. కాని నేడేదికలదో ఇదెవరును విన్నది కాదు.
4. మాకు గూడ నిశ్చింతగల కాలమెటు వెళ్లినదో - ఒకప్పుడు మాలోసు హృదయముండెను. బుద్ధియుండెను. సాక్షాత ప్రదేశమునుండి వెళ్ళితిని. అచటివారు “కొన్ని దినముల క్రిందట ఇదిగో అచట ఇట్లుండెను. ఇట తోట ఉండెను” అనుచుండీరి.

చివరి చూడు చరణములలో దిల్లీ వినాశమును మఱియు నిస్సారమైన జీవితమును ఎంత హృద్యముగా వర్ణించినాడో చూడుడు. సమసిపోవుచున్న సభ్యత తన వ్యథను ప్రకటించుచు అవిజ్ఞాతమగు భవిష్యత్తును గూర్చి నిరాశ పొందుచున్న దృశ్యము ఈ కవితల వలన మన కనులవ్రేలును.

ఆ కాలపు మహాకవులలో మిర్జామొహమ్మద్ రఫీ “సౌదా” ఒకడు. అతడు క్రీ. శ. 1713లో జన్మించెను. అతని తండ్రి ఈరాను నుండి వ్యాపారార్థము భారత దేశము వచ్చి ఇచటనే స్థిరపడెను. సౌదా స్వభావము ధనికులకు తగినది. అతడు హాస పరిహాస ప్రియుడు. రాజ దర్బారులో ప్రవేశము కలవాడు. అమీరులు, జాగీర్దారులు అతని మిత్రులు. అతడు షాహా “హాతిమ్” శిష్యుడందురు. కాని ఆనాటి మహాకవులందఱు వలనను లాభము పొందినవాడే అనిపించును. అహ్మద్ షా దుఖ్తానీ దండయాత్రల వలనను మహారాష్ట్రుల ఆక్రమణము వలనను దిల్లీ పాడు వడినంత అతడు ఫరూఖాబాద నవాబగు మెహర్షాఖాన్ “రింద్”ను ఆశ్రయించెను.

క్రీ. శ. 1785 లో అయోధ్యరాజధానియగు షైజాబాదా చేరెను. నవాబు షుజావుద్దౌలా అతని నాహ్వనించెనని కొందఱుందురు. ఆసఫ్ షాదౌలా తన రాజధానిని లఖ్నోకు మార్చినప్పుడు “సౌదా” లఖ్నోకు వెళ్లెను. అతని జీవితము లఖ్నోలో సుఖ సంతోషాలతో గడచెను. అవధ్ ప్రభుత్వమతనికి రూ. 6,000 వార్షికము ఏర్పాటు చేసెను. క్రీ. శ. 1795లో అతడు లఖ్నోలోనే మరణించెను.

“సౌదా” రాకవలన లఖ్నో సాహిత్యమున నూత్నతరంగము లేచెను. ఆసఫ్ షా దౌలా స్వయముగా మంచికవి. లఖ్నోలో పెద్దపెద్ద కవి సమ్మేళనములు జరుగు చుండెను. నవాబులును అమీరులును పాల్గొనుచుండిరి. నలువైపుల కళాసాహిత్య ప్రచారము ముమ్మఱముగా సాగుచుండెను. కవులు వరస్పరము స్పర్థకలవారగుట సాహిత్యమనుదినము అభివృద్ధి చెందుచుండెను. “సౌదా” రాజదర్బారుతో సంబంధము కలవాడు కనుక అధికముగా ఖసీదాలే వ్రాసెను. కొన్ని ఖసీదాలు మతప్రవక్తల ప్రశంసలో కొన్ని నవాబుల ప్రశంసలోకలవు. ఉర్దూఖసీదా రచయితలలో “సౌదా” అగ్రగణ్యుడు. ఫారసీ సంప్రదాయముల ననుసరించి అప్పటికింక అభివృద్ధి చెందని ఉర్దూభాషలో లలితములును ఉన్నతములును అగు భావములను అతి నిపుణతతో సుందరముగా వర్ణించెను. ఖసీదాలేకాక గజలులు, మస్నవీలు, రుఖాయాలు

సాసౌఖ్యాలు, మర్సియాలు మఱియు హజోలును రచించెను. ఫారసీ కావ్య సంగ్రహ మొకటి తయారుచేసెను. కొన్ని గద్యరచనలు చేసెను. కాని అవి నేడు అలభ్యములు.

“సౌదా” ఖసీదాలు వ్రాయుటలోనే సుప్రసిద్ధుడు. అతని గజలులు ఖసీదాల స్థాయి నందుకో లేవు. ఈ సంగతి ఆనాడే అందఱు అంగీకరించిరి. అతడు కూడ ఈ విషయమును ఒకచో ఇట్లు వెల్లడించెను.

లోగ్ కష్టే హైతే సౌదాక ఖసీదా హై ఖూద్

ఉన్కి ఖిద్మత్ మెలియే మై యె గజల్ జాతాహూః 1

ఈ విషయమును నేడును అందఱు అంగీకరింతురు. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో అతడు సర్వోత్తమ ఖసీదా రచయిత. అతని గజలులును మంచివే కాని అవి ప్రౌఢరచనలు. సమకాలికులగు ఇతర “గజలులు” కవుల రచనలలోగల రసభావములతని గజలులలో లేవు. గజలులలోను అతని భాష ఫారసీ మిశ్రమము. అతి ప్రౌఢము. అతని భాషలో గజలులకు కావలసిన సారశ్యము, లాలిత్యములేవు, ఖసీదాల తరువాత అతని రచన హజోలలో పరిణతి చెందినది. ఖసీదా రచనలో అతని లేఖిని పుష్పవృష్టి కురియించెను. అట్లే హజోరచనలో ఆది విషలిప్తమై అగ్నిశ్వాసలు విరజిమ్మెను. అతని హజోలు అధికముగా వ్యక్తిగతమైనవి. వానిలో ఆనాటి పతన దశ, సామాజిక స్థితి చాల భావసహితముగా వర్ణితము. ఆ కవితల వలన ఆనాటి చిత్రములు కనులు ముందు వ్రేలుటయే కాక నశించిపోవుచున్న సామ్రాజ్య వ్యవస్థతో సంబంధముగల జనుల హృదయాలలోని శోకానుభూతియు విదితమగును. సౌదా కవిత వలన ముసల్మానుల జీవితము మఱియు వారి ఆచార వ్యవహారములు విస్పష్టముగా తెలియనగును. ఇట్టి మూడు రచనలు చాల ప్రఖ్యాతములు. ఒకటి ఒక బలహీనమగు గుఱ్ఱమును ప్రతీకగాగొని ఆ యుగపు దౌర్బల్యమును వర్ణించినది. రెండవది పాదుషా మొదలుకొని సామాన్య ప్రజ వఱకు గల లోపములను లేఖించినది. కొన్నిచోట్ల హాస్యము చాటున అశ్రువులు తోణికినలాడును. మఱికొన్ని చోట్ల వ్యంగాత్మకముగా జీవనప్రాబల్యము వర్ణితము. ఎట్టి కవిత వ్రాసినను “సౌదా”

1. లోకులు సౌదాఖసీదాలే గొప్పవందురు - వారి సన్నిధానమున ఈ గజలు సమర్పించెదను.

దానికొక మహనీయత ఆపాదించి మహాకవియయ్యెను. అతని మర్పియాలను ఆ కాలమున అద్వితీయములే.

“సౌదా” కాలమునాటికి ఉర్దూలో దకనీ భాషాప్రభావము తగ్గి ఫారసీ పద ప్రయోగ మధికమయ్యెను. ఖసీదాల భాష యెప్పుడును ప్రౌఢమే. కనుక “సౌదా” ఫారసీని విశేషముగా ఉపయోగించెను. అతడు హిందీలోని సుందర పదజాలమును, హిందీభావములను భారతీయములగు ధార్మిక, ఐతిహాసిక విషయములను కూడ తన కవితలో చేర్చుకొనెను. అర్జునుడు, కృష్ణుడు, ఇంద్రుడు మొదలగు మహాపురుషుల ప్రసక్తి అతని కవితలో ఎడనెడ కన్పించును. ఫారసీ హిందీ శబ్దముల సమాసముల వలన ఆనాటి భాష ఎట్లు వృద్ధిచెందుచుండెనో తెలియును. ఫారసీ కవిత చదివినచో “సౌదా” కేవలము కవియేకాక గొప్ప విద్వాంసుడనియు విజ్ఞానియనియు తెలియును. అతని కవితవలన ఆనాటి జీవితసమస్యలెన్నియో అవగాహన మగును. ఇచట అతని ఖసీదాలనుండి మర్పియాలనుండి లేక హజోలనుండి ఉదాహరణలిచ్చుట కష్టము.

గజలులనుండి కొన్ని మచ్చుముక్కలు :—

జోమజ్కూర్ ఉన్సె కర్తాహై కోయీ గమ్ఖార్ రోనేకా
 తో కహెతా హైకి చువ్ఠహా, హై ఉనే ఆ జార్ రోనేకా
 మై అప్పే హాల్పర్ హాస్తాహూఁ వర్నాహార్ ఘడీ జౌలిమ్
 మొహబ్బత్మే తేరీ సామాఁ కియా తయ్యార్. రోనేకా
 కఘామై బాత్ బిఁ రోయే నహీకీ ఉన్సే వర్ ఉన్సే
 న పూఛా యూఁ సబబ్ క్యాహై తేరే హార్ బార్ రోనేకా 1

1. నా బాధవల్ల సానుభూతి కలవారెవరేని ఆమెతో నా ఏడ్చునుగురించి చెప్పినచో “ఊర్కం దుము. అతనికి ఏడ్చురోగమే కలదు.” అనును. నేను నా స్థితిపై నవ్వెదను కాని ఓ క్రూరులాలా : నీప్రేమలో అడుగడుగున ఏడ్వవలసిన ఆవసరమే. ఆమెతో నేనెప్పుడు ఏడ్చులేక మాఁకలాడలేదు- అయినను నా యేడ్చునకు కారణమేమని ఒకసారైనను అడుగదు.

జిబ్ నజర్ ఉస్కీ ఆక్ పడ్తీ హై
 జిందగీ తబ్ ధ్యాక్ పడ్తీ హై
 ఏక్ కే మూహానే జిన్ ఘడీ నికే
 ఫిర్ తో సౌక్తి జబాక్ పడ్తీ హై
 లేక్తి ఇత్నాకహే కోయీ ముర్ఖునే
 కభూ ఉస్కీఖీ కాక్ పడ్తీ హై

2

* * * *

మై హాల్ కహూఁ కిన్నే తేరే అహద్ మే అప్పా
 రోతే హై కహీఁ దిల్కో కహీఁ జీక్తి పడీ హై

3

* * * *

జిన్ రోజ్ కిసీ జార్ పె బేదాద్ కరోగే
 యే యాద్ రహే హమ్కో బొహత్ యాద్ కరోగే

4

ఈ యుగపు ప్రసిద్ధ కవులలో ఇంకొకడు “సోక్త్” అతని పేరు సయ్యద్ మొహమ్మద్ మీర్. తొలుత అతడు “మీర్” అను ఉపనామమే గ్రహించెను. కాని మీర్ తఖీ “మీర్” పేరు కావ్యరంగమున వ్యాపించుట వలన తన ఉపనామము మార్చుకొని “సోక్త్” అనునది గ్రహించెను. దిల్లీలో సామాన్య జీవనము గడుపుచుండెను. దిల్లీ వినాశనము తరువాత ఫరుఖాబాదకు వెళ్ళెను. అచటినుండి లఖ్నోకు

2. ఆమె చూపు నాసైవదగనే జీవితముపై ద్యాప పోవును - ఒకరి నోటినుండి వెడలి నంతనే (మాట) నూరుగురి నోటవడును. అయినను ఎప్పుడేని ఆమె చెవిలో కూడ పడినదా : ఈ నంగతి ఎవరైన చెప్పుడు ?
3. నా వరిస్థితి యెవరితో చెప్పికొందును. నీ హయములో ప్రాణము పోవుననియో, హృదయము పోవుననియో ఏర్దును.
4. ఏనాడేని ఇతరు లెవరివైనను దార్శ్కము చూపుదువేని ఆనాడు మమ్ము చాల జ్ఞాపకము చేసి కోగలవు. ఇది జ్ఞాపకముంచుకొమ్ము.

వెళ్ళాను. అటనుండి ముర్షిదాబాద్ కు వెళ్ళి ఫలితమేమియు లేనందున తిర్రి లఖోన్ చేరుకొనెను. ఈసారి నవాబు ఆసఫ్ యా అతనిని గురువుగా నియమించుకొనెను. కాని కొలదికాలముననే అనగా క్రీ. శ. 1798లో మరణించెను. అతడు కవిత్వలోనే కాక గుఱ్ఱపుస్వారి, శత్రువిద్య, విలువిద్యలలో నిపుణుడు. సంగీతవిద్యలో ప్రవేశము కలవాడు. వీణావాదనలో నేర్పరి. అతని కావ్యసంగ్రహము అధిక సంఖ్యలో గజలులు గల చిన్న గ్రంథము - అతని భాష అతి సరళము, వ్యావహారికమునకు సన్నిహితమగుట మధురము - గజలు కొఱకు కావలసిన రసవంతమగు సరళభాష, భావనాశక్తి అతని స్వాధీనము.

ఉదాహరణకొఱకు కొన్ని చరణములు :—

లేఫిరామై కహః కహః దిలోక్
నలగా, లేగయా జహః దిలోక్

1

జబ్ తలక్ ఆంఖే ఖుల్ ఫీః దుఃఖ్ పె దుఃఖ్ దేఖాకియే
ముంద్ గయీ జబ్ ఆంఖ్ యాః తబ్ "సోక్షే" సబ్ ఆనంద్ హై—2
రాత్ కో నీంద్ హైన దిక్ కో చై

ఐనే జీనేసె ఐ ఖుదా ! గుజ్ రా

3

కహెతా న థామై ఐదిల్ ఇన్ కామ్ నే తూబాజ్ ఆ
దేఖా మజా న తూనే నాదా ఆస్కీ కా

4

ఈ యుగమున అగ్రగణ్యుడగు కవి మీర్ తఖీ "మీర్" - అతడు షారసీ భాషలో తన స్వీయచరిత్ర వ్రాసికొనెను. అది "జిక్రే-మీర్" అనుపేర ప్రకాశితము.

1. నా హృదయము నెందెందో తీసుక వెళ్ళితిని. ఎచటను దానికి స్థిమితము కలుగలేదు,
2. కన్నులు తెరచియున్నంత వఱకు దుఃఖములపై దుఃఖములే చూచితిమి. కనులు మూతలు వడిసంత అంతయు ఆనందమే.
3. రాత్రి నిదురలేదు, చగలు సౌఖ్యములేదు - దేవుడా : ఇట్టి జీవితమిక చాలును.
4. ఓ అమాలుక హృదయమా : నీకు ప్రేమ రుచి తెలియదు. ఈ పని విరమించు కొమ్మని నేనన లేదా :

అందు జీవిత విశేషములేకాక ఆనాటి రాజకీయ, సామాజిక విషయము లనేకములు వర్ణితములు. అతడు అక్బరాబాద్ (ఆగ్రా) లోని యొక శిష్టకుటుంబమున క్రీ. శ. 1725లో జన్మించెను. అతని తండ్రి ఒక సుప్రసిద్ధుడగు సూఫీ ఘక్సీరు- బాల్యము నుండియు “మీర్” సూఫీలు మఱియు జ్ఞానుల సాహచర్యమున సరళ జీవితము గడపుటకు అలవాటుపడెను. పదియేండ్ల ప్రాయమునాటికి పితృహీనుడయ్యెను. నవతి తల్లి కొడుకులు కష్టపెట్టుటవలన ఆగ్రా విడిచి దిల్లీ చేరుకొని నవతి తల్లి సోదరుడగు ఖాన్ “అర్జున్” యింట నివసించెను. ఖాన్ “అర్జున్” తన కాలమున గొప్ప విద్వత్కవి- అనేక కవులకు గురువు- కనుక “మీర్” కూడ కవితా రచనలో అతని వలన లాభము పొందియుండవచ్చును. కాని ఈ మాట నిశ్చయముగా చెప్ప రాదు. ఏలయన అతనికిని ఆ మామకను మంచిమాట లేకుండెను- దిల్లీచేరి “మీర్” ఎందఱో ఆమీరుల యిండ్లలో పనులు చేసెను. ఒకచోట పిల్లలకు చదువు చెప్పుట ఇంకొకచోట ఏదో యొక పనిచేయుట మొదలగునవి- కాని ఈ కాలమున అతనికి మనస్సిమితము లభించలేదు. దిల్లీ జీవితమెంత దుఃఖమయమో అతని జీవితమును అట్టిదే. ఎవరేని పతనావస్థలోనున్న ఆనాటి సమాజమును, దాని గాఢమగు వ్యధను చూడదలచినచో ఆనాటి చరిత్రలలోకాదు మీర్ కావ్యములలో స్పష్టముగా చూడవచ్చును.

అతడే ఒకచోట ఇట్లనెను.

బర్హీమీ హాల్ కీ హై సారీ మేరే దీవారే మేరే
నైర్ కర్ తూఖీ యే మజ్దు - ఆ పరీషానీకా

1

దిల్లీ పరిస్థితి దినదినము దిగజారిపోవుచుండెను. కవులందఱు అటనుండి వెడలిపోవుచుండిరి. “సాదా” “సోజ్” మఱియు కొందఱితరులు లఖ్నో చేరిరి. “మీర్” కూడ క్రీ. శ. 1782 లో లఖ్నో చేరెను. నవాబు ఆసఫోద్దౌలా నెలకు రూ. 300. వేతనము నియమించెను. “మీర్” హృదయము అతి సున్నితము. ఆత్మాభిమానమును, ఆత్మగౌరవమును కాపాడుకొనుటకొఱకు ఆపదలు సహించుట అతని స్వభావము. అట్లగుట నవాబుతో అతని సంబంధము నిలువలేదు. దర్బారునకు రాకపోకలు నిలిచిపోయెను. అయినను ఆసఫోద్దౌలా అతని వేతనము నిలిపివేయలేదు.

1 నా కావ్య సంగ్రహమున నా హృదయవ్యాకులత అంకయు కలదు - నీవును ఈ వ్యథా సమాహము నవలోకింపుము.

మీర్ శ్రీ. శ. 1810 లో లఖ్నోయందే మరణించెను. అతని రచనలలో ఆరు కావ్య సంగ్రహములేకాక ఎన్నియో ఫారసీ పుస్తకములును కలవు. “జీకై-మీర్” అతని ఆత్మకథ. “నికాతుషీ-అలా” అనునది ఉర్దూకవుల చరిత్ర. “పైజై-మీర్” అనునది సూఫీల కథలు కొన్నికల గ్రంథము. అది అతని కుమారుని శిక్షణార్థము వ్రాయ బడెను. ఈ రచనలన్నియు ఫారసీలో కలవు. ఇవి సాహిత్య గౌరవమును చారిత్రక మూల్యమును కలిపి. ఇంతేకాక ఒక ఫారసీ కావ్యసంగ్రహమును ఒక మర్సియాల సంకలనమును కలవు.

మీర్ జీవితమంతయు శోకమయము. కనుక అతడు నష్టప్రాయమగు దిల్లీకి సజీవ ప్రతిక. సూఫీయగు అతని తండ్రి అతనికి ప్రపంచములో ప్రేమను మించినది ఏదియులేదనియు, ప్రేమవలననే విశ్వవాహిని ప్రవహించుచున్నదనియు బోధించెను. సంతుష్టిని అలవటచి మానవ శ్రేష్ఠతను ఎఱుకవటచెను. తండ్రిచేసిన ఈ బోధన లన్నియు అతనిలో కరుడుగట్టుకొని పోయెను. అన్నివైపుల దుఃఖమే అలము కొన్నప్పుడు, భారతదేశము ఆత్యంత దుర్దశకు పాలయినప్పుడు “మీర్” వ్యక్తిత్వ ములో అద్భుతమగు తీవ్రియు సౌందర్యమును నెలకొనెను. ఎవరిముందేని చేయి చాచుట మానవజాతి అవమానమనియే భావించుచుండెను. భగవదనుగ్రహమును సైతము స్వీకరించుటకు ఇచ్చగించువాడు కాడు. అంతియేకాక అతని భగ్నప్రేమ కారణమున అతడు చెప్పినదంతయు స్వీయ కథనలె అడుగడుగున అనుమానపడుట తెడమిచ్చును. జీవిత శోభలన్నియు అణగారిన ఒక ప్రపంచమును తన యెడలో పదిలపరచుకొనెను. అందలి తోటలలోని ఫూలన్నియు వాడిపోవుటకే పూయును. అతని బహిః ప్రపంచమును అట్టిదే. మొగలురాజ్యము మరల కోలుకొను ఆశ లేకుండ పతనము చెందుచుండెను. ఈ పతన కాలపు చిత్రములతని కవితలో సజీవ శైలిలో హృదయ విదారకముగా రచియింపబడినవి. అచటచట ఆకాలపు సంఘటనలు స్పష్టముగా సూచింపబడినవి. క్షాని అధికముగా సామ్రాజ్యవ్యవస్థ పతనము చెందుటకు పరిణామ రూపమున ఏర్పడిన వాతావరణమే చిత్రింపబడినది.

నేటివఱకు “మీర్” గజలు రచనలో సర్వాధికుడు. అతని పద్యములు బాణ ములవలె హృదయమున దూసికొని పోవును. సామాన్యము సరళము అగు వ్యావ హారిక భాషలో అంతటి రసము, అంతటి తీపి, అంతటి విషము, అంతటి చేదు హార్దికభావములను అట్టి కోమల ఘక్తిలో వెలువరచుట, జంఝామారుతమువంటి

భావావేశము - ఇవన్నియు అతని కవితను ఒక చమత్కారముగా రూపొందించినవి. గజలులే కాక మన్నవీలు మొదలగు ఇతర రచనలు చేసినప్పటికిని అతడు గజలుల సామ్రాట్టుగానే ప్రఖ్యాతుడు. అతని గజలుల చరణములు కొన్ని ఉదాహరణమునకు:-

హస్తీ అప్పీ హబాబ్ కీ సీ హై
యె నుమాయిష్ సురాబ్ కీ సీ హై

నాజుకీ ఉస్కే లబ్ కి క్యా కహీయే

పంఖిడీ ఏక్ గులాబ్ కీ సీ హై

బార్ బార్ ఉస్కే దర్ పె జాతా హూః

హాలత్ ఏక్ ఇజ్జైరాబ్ కీ సీ హై

“మీర్” ఉన్ నీమ్ బాజ్ ఆంఖోమ్మే

సారీ మస్తే షరాబ్ కీ సీ హై

1

* * * *

దిల్ వో నగర్ నహీకి ఫిర్ ఆబాద్ హో సకే

పచ్చా వో గె సునోహో యె బస్తీ ఉజాద్ కే

2

“మీర్” కె దీనో - మజ్నూబ్ కో క్యా పూచ్చే హోతుమ్ ఉన్ సేతో

ఖిష్టా ఫీంచా, దైర్ మే బైతా, కబకా తరక్ ఇస్లామ్ కియా

1

* * * *

1. మన అస్తిత్వము బుద్బుదము చంటిది. ఈ ప్రదర్శన మంతయు మృగశృష్ట వంటిది - ఆమె యుదరపు కోమలత నేపని వర్ణింతును. ఆదొక గులాబి పూరేకు. మాటిమాటికి ఆమె ముంగిటికి వెళ్ళుచున్నాను. హృదయస్థితి అతి వ్యాకులము - ఆమె అరమోడ్డు కనులలో మద్యమునకు వలె మాదకకళ కలదు.
2. హృదయము పాదాతి మరం పొందునట్టి నగరముకాదు. దానిని పాడువఱతువేని చాల వశ్యాత్కావ వడగలవు. వినుము.
1. “మీర్” మతమును గూర్చి యేమి ప్రశ్నింతువు? అతడు తిలకము దిద్ది, మందిరములో నాసీనుడై ఏనాదో తన మతమును (ఇస్లామును) విడిచెను.

ఫకీరాన ఆయే సదాకర్ చలే
 మియాఁ ఖుష్ రహో హమ్ దువాకర్ చలే
 జో తుమ్ బిన్ న జీనేఱి కహ్నేథే హమ్
 సొ ఉన్ అహద్ కో అబ్ వఫా కర్ చలే

* * * *

సమిల్ “మీర్” అబ్తే అమీరోన్నే తూ
 హువే హైఁ ఫకీర్ ఉన్నీ దాలత్ సే హమ్

* * * *

ఇబ్తైదాయే ఇష్కై హై రోతాహై క్యా
 ఆగె ఆగే దేఖియే హోతా హై క్యా

* * * *

ఖామత్ ఖ మీదా, రంగ్ సికిస్తా, బదల నజార్
 తే రా తో “మీర్” గమ్మే అజబ్ హాల్ హో గయా

ఈ సమయమున ఇంకొక విషయమును సూచించుట అవసరము. అదేమన రాజకీయములు సంస్కృతిపైనను భాషపైనను ధర్మము అను ముద్రవైచు వరకును హిందూ ముసల్మానులందఱును ఉర్దూలో రచనలు చేయుచు, కవిసమ్మేళనములలో సమానగౌరవము పొందుచుండిరి. ఉర్దూ భాషాసాహిత్య నిర్మాణములోను వికాసము లోను అన్నిమతముల వారును అన్నివర్ణముల వారును పాల్గొనుచుండిరి. ఈ యుగ గమన ఆనందరామ్ “ముఖ్తీస్,” షేక్ చంద్ “బహార్,” బ్రిందావణ “రాఖిమ్,”

2. ఫకీరులవలె వచ్చి సంబోధించి వెళ్ళితిమి. మీరు సంతోషముగా ఉండుడు. మేము దీవించి వెళ్ళితిమి. నీవు లేకున్న జీవించమని అనుచుంటిమి. ఆశపఠమును నెరవేర్చి వెళ్ళితిమి.
3. “మీర్” ఇక దనికలతో కలియకము- వారి ధనముతోనే మనము ఫకీరుల మైతిమి.
4. ఇది ప్రణయారంభము. ఇప్పుడే ఏడ్చువేల ? ఏమగునో ముందుముందు చూడుము-
5. వంగిన నిలువు, వాడినవర్ణము, జరలితమగు తనువు కలిగి ప్రేమలో నీ పరిస్థితియే విచిత్ర మైనది !

భికారీలాల్ “అజీజ్,” మహతాబ్ రాయ్ “తాబా,” బాల్ ముకుంద్ “హుజూర్,” మంగళ సేక్ ఉల్పత్, సియాల్ కోటీమల్ “వారుస్తా” బిందావకూల్ “ఖుషో,” ఖూబ్ చంద్ “జికా,” రాయ్ సరబ్ సుఖ్ “దీవానా” మొదలగువారు ఫారసీ విద్వాంసులయినను అప్పుడప్పుడు ఉర్దూ కవిత వ్రాయుచు “ఉస్తాదు”లనదగి యుండిరి. వీరిలో అనేకులు రచించిన కవితలు, శబ్దకోశములు, ఇతర రచనలు చాల ప్రాముఖ్యము కలవి. ముల్లస్, బహార్, ఖుషో మఱియు వారుస్తా అనువారు ఈరాసీ విద్వాంసుల సమఉజ్జీలు. సరబ్ సుఖ్ దీవానా చాలకాలము పట్నాలో నివసించెను. అతడు ఫారసీ, ఉర్దూ రెండు భాషలలో మహాకవి. అతని ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహ మొకటి, ఫారసీవి నాలుగు ఉన్నట్లు తెలియును. మీర్ హైదరలీ “హైరా,” మఱియు జాఫరలీ “హస్రత్” అను ప్రసిద్ధ ఉర్దూ కవులిరువురు అతని శిష్యులు. గజలు రచనలో నవీనత కూర్చినవాడు “హస్రత్” అతని శైలిని అతని ప్రఖ్యాత శిష్యుడగు “జుర్-అత్” లఖ్నోలో చాల ప్రకాశింపజేసెను. ఈ విషయము ముందటి అధ్యాయములలో తెల్పబడును. 18వ శతాబ్దాంతమున మఱియు 19వ శతాబ్దారంభమున పట్నా అవధ్ మఱియు హైదరాబాదలలో ఇట్టి విద్వాంసులే ఫారసీలోనే కాక ఉర్దూలోను రచనలు చేసిరి. ఈ పరంపర నేటివఱకు సాగుచున్నది. ఈ అధ్యాయమున 18వ శతాబ్దపు దిల్లీకవుల పేర్లు మాత్రమే ఉల్లేఖింపబడినవి. విశేషాంశములు తెలియగోరువారు ఆనాటి చరిత్రలు, కావ్యసంగ్రహములు, కవిజీవితములను చూడవలయును. ప్రాచీన కవులలో “మీర్,” “ముస్తాఫీ” మఱియు “మీర్ హాస” లు తమ తమ కవిజీవితాలలో వీరిపేర్లు చాల గౌరవభావముతో ప్రస్తావించిరి.

ఈ యుగము “దర్ద్,” “సౌదా,” మఱియు “మీర్” వంటి మహాకవులను జన్మింపజేసినందుననే మహత్తరమైనది కాదు. ఉర్దూసాహిత్యము సంపూర్ణముగా జీవనమున వ్రేళ్లుపారి వ్యాపించినది. నష్టప్రాయమగు ఆనాటి సంస్కృతిని మహాకవులు తమ రచనలలో చిత్రించి చారిత్రక మహత్వము కలిగించిరి. ఈ కవులు పతనకాలపు నైరాశ్యమునకు, తిక్తతకు ప్రతీకప్రాయులే అయినను మానవజాతి గౌరవమును అభిమానమును వీరి కవితలలో గోచరించును. జీవితములో సమస్తము ఓడిపోయియు వారు జీవిత సౌందర్యము నన్వేషించిరి. 18వ శతాబ్దము భారతదేశమున వింత వింత సమస్యలను ఉత్పన్నము చేసెను. కాని పైన పేర్కొనబడిన కవులు ఈ సమస్యలకు పరిచితులుకారు. సామ్రాజ్యవ్యవస్థ సమాప్తి చెందుచున్నదనియు,

దాని గర్భమునుండి ఒక నూత్న జీవనము పొడము చున్నదనియు వారెఱుగరు, పర్షియా మఱియు భారతదేశముల సభ్యతల కలయికచే ఉత్పన్నమైన జీవనము నశించు చుండెను. కాని నష్టపడుచున్న దాని శోభలో ఒకవిత సౌందర్యముండెను. రోగగ్రస్తమగు శరీర సౌందర్యమును అప్పుడప్పుడు ఆకర్షణీయమై యుండును. “మీర్” మఱియు “దరద్”ల కవిత్వమునుగూర్చి ఈ మాటే అనవచ్చును. ఈ కవులు భారతదేశమున జన్మించిరి. కనుక ఇచటి ఆంతరంగిక సమస్యలును బహిరంగ సమస్యలును వీరికి తెలిసినవే. హోలీ, దీపావళి, నీలాటిరేవు, స్నానము, మాలకరి యోగిని మొదలగునవన్నియు వారి కవితావస్తువలైనవి. అయినను వారికి సరియైన త్రోవ చూపగల సామాజిక చైతన్యము లేకుండెను. వారు నాస్తికులుకారు. కాని వారి భావ స్వాతంత్ర్యము వారిని మతపక్షపాతమునకును, సంప్రదాయ వ్యామోహమునకు గురికాసీయలేదు. మతము, ధర్మము అనగా వారి దృష్టిలో ఆంతరంగిక పవిత్రత మఱియు మానవప్రేమ. ఈ భావము వారికి “ఛాయావాదము” వలన లభించినది. వారికవితలలో ఆధ్యాత్మిక గంభీరత కంటె భావుకతహెచ్చు. సారంశమేమన వారు అప్రయత్నముగా తాము చూచుటయేకాక స్వయముగా అనుభవించిన సమస్తములగు మంచి చెడ్డలను వ్యాఖ్యానించిరి.

అవధ్ మఱియు ఉర్దూ సాహిత్యము

వెనుకటి అధ్యాయమున దిల్లీ పాడువడుచుండ అచటి కవులు ఇటునటు వెడలిపోయినవి తెల్పబడినది. దిల్లీ సాహిత్య కేంద్రమేకాక రాజకీయముగను ప్రముఖ స్థానము. దాని సామాజిక వ్యవస్థ విచ్ఛిన్నమై నంతట ఎన్నియో రాజ్యము లేర్పడి ఆ పైన సాహిత్యకేంద్రములైనవి. అవధ్, ఫరుఖాబాద్, టాందా, అజీమా బాద్, ముర్షీదాబాద్ మఱియు రామపూర్ లలో రాజదర్బారులు వెలసినవి. అందు కొన్ని స్వల్పకాలమే వెలిగి ఆరిపోయినవి. కొన్ని చారిత్రకముగా, సాంస్కృతిక ముగా ప్రతిష్ఠగాంచినవి. క్రీ. శ. 1724 సంవత్సర ప్రాంతమున అవధ్ రాజ్య స్థాపన జరిగినది. సిరాజుద్దౌలా కాలమున దానికి గొప్ప ప్రాముఖ్యము కల్గినది. ప్రారంభమున అవధ్ నవాబు వజీరులు పైజాబాద్ ను తమ ముఖ్యపట్టణముగా చేసికొనిరి. పదవికి వారు దిల్లీ మొగలు చక్రవర్తుల వజీరులు. అయినను వాస్తవ ముగా స్వాధీనులు. ఘజావుద్దౌలా క్రీ. శ. 1754 నుండి క్రీ. శ. 1775 వఱకు రాజ్యపాలనము చేసెను. ప్లాసీ, పానిపట్టు మఱియు బక్కారు యుద్ధములలో పాల్గొని అతడు ఖారత చరిత్రలో అవధ్ కాక ప్రత్యేక స్థానము సమకూర్చెను. పైజాబాద్ ను దిల్లీవలె రూపొందింపజేయుటకై కవులను కళావేత్తలను పిలిపించి వారికట స్థిరనివాసము లేర్పాటుచేసెను. నవాబు ఆసఫుద్దౌలా (క్రీ. శ. 1775-1797) అవధ్ ఉన్నతికి మూలపురుషుడు. అతనిలో తండ్రికిగల కార్యాలోచన, వీరత్వము లేకుండెను. కాని ఒక విశాల సామ్రాజ్యమును సుందరముగా, లోకప్రియకరముగా శృంగారించు యోగ్యత ఉండెను. అతడు ఈస్టిండియా కంపెనీ ఒత్తిడివలనను మరికొన్ని కారణముల వలనను పైజాబాద్ నుండి తన రాజధానిని లఖోన్నకు మార్చి అచట మహోన్నత భవనములను ఉద్యానవాటికలను వెలయించెను. ఆసఫుద్దౌలా తరువాత అతని తమ్ముడు సాదత్ లీఖాన్ సింహాసనమెక్కి పదునారు వత్సరములు రాజ్యమేలెను. అతని తరువాత 'గాజియుద్దీన్' నవాబయ్యెను. అతడు కంపెనీ సహాయమున నూరేండ్ల నుండి నామ మాత్రముగా దిల్లీతోగల సంబంధమును త్రెంచుకొని పాడుషాపదవి పొందెను. ఈ రాజ్యము క్రీ. శ. 1856 వఱకు సాగెను.

చివరి పాదుషాయగు వాజిదలీషాను కలకత్తాలో ఖైదుచేసి ఇంగ్లీషువారీ రాజ్యమును లోబరచుకొనిరి.

ఇవట అవధ్ చరిత్ర వ్రాయుట ఉద్దేశ్యముకాదు. చిన్న యెత్తున స్థాపింపబడిన ఒక రాజ్యము పెద్ద సాహిత్య కేంద్రముగా రూపొంది. కొన్ని చారిత్రక కారణముల వలన ఉర్దూ సాహిత్య మొక వినుత్పన్న శైలిలో వికసించుటకు మూలస్థానమైన ఉదంతము తెల్పుటయే లక్ష్యము. షజావుద్దౌలా తాను కవి కాకున్నను పత్రములు వ్రాసి వ్రాసి కవుల నాహ్వానించి, ఆదరించి తన ఆస్థాన శోభ నినుమిక్కిలి చేసి కొనెను. దిల్లీలో నిరుద్యోగులైయున్న కవులందరును ఈ క్రొత్త రాజ్యమువైపు ఆకర్షింపబడిరి. ఆసఖౌద్దౌలా స్వయముగా మహాకవి. అతని కావ్య సంగ్రహము చదువదగినది. దిల్లీలోని ప్రసిద్ధకవి 'మీర్ సూజ్' అతని గురువు. గాజియుద్దీన్ హైదర్, నాసిరొద్దీన్ హైదర్ మఱియు వాజిదలీషాహులును కవిత వ్రాసిరి. వాజిదలీషా ఉర్దూ ఫారసీ భాషలలో గద్య పద్య రూపమున సుమారు వంద పుస్తకములు వ్రాసెను.

దిల్లీ కవులు రాకపూర్వము అవధ్ లో ఉర్దూభాష ఎట్టి పరిస్థితిలో ఉండెనో సరిగా చెప్పలేము. షజావుద్దౌలా కాలమున దిల్లీ నుండి వచ్చిన మహాకవులు సౌదా, సూజ్, షుగాన్, జాహిక్ మొదలగు వారు ఇవట అపరిచితులు కారు. ఇవట కవి సమ్మేళనములలో వారికి సన్మానములు జరుగుచుండెను. అయినను వీరికి పూర్వ మవట సాహిత్యము స్పష్టరూపమున లేకుండెననుట గ్రహింపవలసిన విషయము. ఆసఖౌద్దౌలా కాలమున అన్ని విధముల కళాకౌశలమును, సాహిత్యమును ఉన్నతి చెందెను. అతడు స్వయముగా కవి సమ్మేళనములలో పాల్గొనుచుండెను. ప్రజల ఉత్సవములలో పాల్గొనుచు దేశములోని కళాకౌశలములను ప్రోత్సహించుచుండెను. అతడు హోలీలో వసంతమాడు దృశ్యమును మీర్ సుందరముగా చిత్రించినాడు. దిల్లీనుండి వచ్చిన కవులలో అధికులు తమ జీవితమును చాల వఱకు అచటనే గడపిన వారగుట, ఇవటి జీవితమున త్వరగా కలిసిపోలేక పోయిరి. 19వ శతాబ్ది ప్రారంభమున అవధ్ దర్బారు సంపూర్ణముగా స్థాపితమయ్యెను. ప్రజాజీవన మొక క్రొత్త రూపము చెందెను. ఈ కాలమున వచ్చిన కవులు ఇవటి జీవితము వలన ప్రభావితులై ఇవటి సాహిత్యమును ప్రభావితము చేసిరి. ఇట్టి వారిలో ముస్లాఫీ, జార్ అత్, మీర్ హసన్, మఱియు ఇన్నాలు ప్రముఖులు. ఉర్దూ సాహిత్యమును

గూర్చి వ్రాయబడిన ఏ చిన్నపాటి చరిత్ర గ్రంథములోనైనను దిల్లీ, లఖ్నో సాహిత్య కేంద్రముల విభిన్నత వర్ణింపబడును. ఈ సాహిత్య కేంద్రముల గూర్చి ముందు ముందు తెల్పబడును. నిజమునకు కైలిలో భేదమున్నను ఆలోచనలో మాత్రము భేదము లేకుండెను.

అవద్ సాహిత్య కేంద్రమయినంత దిల్లీ సాహిత్య క్షేత్రము చల్లవడినదని భావింపరాదు. దిల్లీ కవులే కొన్నినాళ్ళ కొఱకు లఖ్నో చేరుటవలన అచట కలిగిన కవితా ప్రచారము ముందర దిల్లీ శోభ తగ్గిపోయెను. దిల్లీలోని సుప్రసిద్ధ కవులలో ఒకడగు 'జాహిక్' ఫైజాబాదచేరెను. అతడును సౌదాయును పరస్పరము గొప్ప సాహిత్యసమరము చేసిరి. భాషావిషయకముగా జాహిక్ మతమును అందఱును అంగీకరింతురు. అతని కొడుకు మీర్ హాసన్ తండ్రిని మించిన కీర్తి సంపాదించెను. అతని పూర్తిపేరు 'మీర్ గులామ్ హాసన్'. అతడు క్రీ. శ. 1789లో జన్మించి 1783లో మరణించెను. తండ్రితోపాటు చాలకాలము ఫైజాబాదలో నివసించి రాజధాని లఖ్నోకు మారగా తానును లఖ్నోచేరి అచటనే మరణించెను. మీర్ హాసన్ ఫారసీలోను విద్వాంసుడు. ఫారసీ భాషలో ఉర్దూ కవుల చరిత్ర వ్రాసెను—అది చారిత్రక దృష్టి ననుసరించియు విమర్శనా పద్ధతి ననుసరించియు ప్రాముఖ్యము కలది. అతని కావ్య సంకలన మింతవఱకు ప్రకాశితము కాలేదు. కాని సుప్రసిద్ధము లగు మన్నవీలును, గజలుల సంగ్రహమును పలుసార్లు ప్రకాశితములైనవి. అతనికి 'మన్నవీ సహారుల్పయాన్' వలన అమరకీర్తి లభించినది. దానినే అప్పుడప్పుడు 'మన్నవీ మీర్ హాసన్' అనియు 'బేనజీర్ జోబదర్ మునీర్ కీ కహానీ' అనియు పిలుతురు. అతని ఇంకొక మన్నవీ 'గుల్లారె ఇరమ్' కూడ ప్రసిద్ధము. అందు మనోహర కైలిలో ఫైజాబాద స్తుతియు లఖ్నో నిందయు చేయుచు తన యాత్రా వివరణమును తెల్పినాడు. అతడు గొప్ప మన్నవీ రచయితగా పేరొందుటకు 'సహారుల్పయానే' కారణము. అందు రాజకుమారుడు బేనజీర్ మఱియు రాజ కుమారి బదరెమునీర్ ప్రేమగాధ వర్ణితము. ఈ కథ క్రొత్తదికాదు కాని మీర్ హాసన్ స్వకపోల కల్పనలచే దీనికి మెఱుగు పెట్టెను. ఈ మన్నవీ వలన ఆనాటి జీవిత విధానము స్పష్టమగును. జన్మదినోత్సవములు, వివాహములు మఱియు నిట్టి అనేక సందర్భములను కనులకు కట్టినట్లు వర్ణించినాడు కవి. ప్రకృతి, మనుష్యజాతి, సభ్యత మొదలగునవియు సుందరకైలిలో వర్ణింపబడినవి. ఈ మన్నవీలో అలౌకిక

జీవితము అధికముగా వర్ణింపబడినను దాని చాటున ఆనాటి సభ్యతను సూచించు వాస్తవికతయు కలదు. ఉర్దూ సాహిత్యమున శ్రేష్ఠతర రచనయగు ఈ మన్నవీని మీర్ హసన్ చాలకాలము వ్యయపరచి రచించెను. ఈ రచనపై అతడును గర్వాను భూతి చెందెను. ఇవియేకాక అతడు మర్సియాలను, ఖసీదాలును వ్రాసెను. కాని అందు కృతకృత్యుడు కాలేదు. మన్నవీల తరువాత పేర్కొనదగినవి అతని గజలులు. మీర్ గజలులలోపలనే మీర్ హసన్ గజలులలో వేదన, తీయదనము మఱియు సరళత గోచరించును. అతని భాష వ్యావహారికమునకు సమీపము. సరళము. మన్నవీల నుండి ఉదాహరణము లిచ్చుట కష్టము.

ఈ క్రింది గజలుల ఉదాహరణము వలన అతని శైలి బోధపడును.

తూరహా దిల్ మె దిల్ రహా తుర్ఖుమే

తిన్ పెతేరా మిలాప్ హాన సకా

1

హాస్నా బార్ బోల్నాతో ఏక్ తరఫ్ -

సామ్మే ఉన్కె మైతో రో నసకా

2

దిల్ గమ్ సె తెరే లగా గయేహమ్

కిన్ ఆగ్ సె ఘర్ జలాగయే హమ్

ఖోయా గయా ఉన్కె గౌదిల్ అప్పా

పర్ యార్ తుర్ఖె తొపాగయే హమ్

3

బన్ గయా జబ్ సె యార్ ఆంఖోమ్మే

తబ్ నే ఘాల్ బహార్ ఆంఖోమ్మే

4

-
1. నీవు హృదయమున నుంటివి. హృదయము నీలో నుండెను. నీవే నీతో కలిసికొనలేక పోయితివి.
 2. ఆమె ముందు నవ్వుట, మాటాడుట అటుంచి నేను ఏడ్వనులేకపోతిని.
 3. హృదయమును నీ బాధతో ముడి వెట్టితిని. ఇంటికి ఎట్టి అగ్ని తగిలించితిని. అందు హృదయము లుప్తమైపోయినది. కాని మిత్రుడా! నిన్ను పొందినాను.
 4. మిత్రుడు కనులలో వసించినప్పటినుండి, కనులలో వసంతము వికసించినది.

గుల్ హువే జాతెహైఁ చిరాగ్ కి తరహా

హమ్ కుటుక్ జల్ ఆకర్ దేఖో

5

షేక్ ఖలందర్ బక్ 'జురత్' కూడ దిల్లీ నుండి పైజాబాదకు వెళ్ళిన కవి. అతడు దిల్లీ కవియగు 'హాస్రత్' శిష్యుడు. హాస్రత్ కవితలోని అశ్లీల శృంగారము నతడభివృద్ధి పఱచెను. అప్పుడు లఖోలో మీర్జా సులేమాన్ షిక్వా దర్బారు సారస్వత పీఠమై యుండెను. సులేమాన్ షిక్వా చక్రవర్తియగు షాహ ఆలం కొడుకు. ఆనఫౌద్దాలా కాలమున లఖో చేరినవాడు. అతడు స్వయముగా కవి. కవిజన పోషకుడు. దిల్లీ నుండి వెళ్ళిన కవులు తొలుత అతనినే ఆశ్రయించుచుండిరి. లఖో చేరి 'జురత్' అతని ఆస్థానమున చేరెను. అతడు గ్రుడ్డివాడు. సంగీతములోను, సితారువాదనలోను, జ్యోతిషమునందును నిపుణుడు. సులేమాన్ షిక్వా దర్బారులో ప్రథమస్థానము పొందుటకై జురత్, ఇన్నా మతీయు ముస్తఫీలు పరస్పరము పొట్లాడుకొనుచుండిరి. జురత్ క్రీ. శ. 1810లో మరణించెను.

జురత్ విద్వాంసుడు కాదు. కాని భాషాప్రయోగ విషయమున నేర్పరి. అతని ప్రేమభావములు అశ్లీలములు. ఈ అశ్లీల ప్రేమభావ ప్రకటనమే లఖోలోని విశిష్టశైలి యయ్యెను. అతని కావ్య సంగ్రహమున గజలులే అధికమైనను మన్నవీ మొదలగు ఇతర ఛందము లనేకములు కలవు. అతని గజలు లన్నిట భావము లొకరీతివే. అవి శృంగార రసప్రధానములు. ఐనను సుందరములు. ఉదాహరణలివి:—

బాత్ హీ అవ్వల్ తొ వో కర్తా నహీ ముర్ఖునే కభీ
 ఔర్ జో బోలేభి కుచ్ ముః నేతో షర్మాయా హువా
 హై ఖలఖ్ నే దిల్ కియే హాలత్ మెరీ అబ్ తోకిమై
 చార్ సూఁ ఫిర్తా హుఁ అప్పే ఘర్ మె ఘబ్రాయా హువా

1

- 5. దీపమువలె ఆరిపోవుచున్నాను. ఒకసారి నను వేగవచ్చి చూడుము.
- 1. నాతో మొదలే ఏ మాటయు పలుకదు. ఏదేని నోట పలుకునేని అతి లజ్జతో-
 దుఃఖము వలన హృదయ స్థితి యెట్లున్నదని నా యింటిలో నేనే నలువైపున భీకచిత్తుడనై తిరుగుదును.

- లగ్నా గలేనే తాబ్ అబ్ బనాజ్ నీఁ సహీ
 హై హై ఖుదాకె వాస్తే మత్ కర్ సహీఁ సహీఁ 2
- * * * *
- పరీ సా జొముఖ్ దిఖాకర్ చలే
 ముయ్యే తుమ్ దివానా బనాకర్ చలే 3
- * * * *
- అయే జొమెరే పాన్ తో ముః ఫేర్ కె బై తే
 యే ఆబ్ నయా ఆప్పే దస్తూర్ నికాలా 4

మొగల్ రాజకుమారుడగు సులేమాన్ షిక్వా దర్బారులో “ఇన్నా” అను మఱియొక సుప్రసిద్ధ కవి యుండెను. అతనిపేరు “ఇన్నావుల్లాఖాఖా”-దిల్లీ నివాసియే. కాని దిల్లీ పాడువడిన తరువాత తండ్రితో “ముర్షిదాబాదకు” వెళ్ళెను. అచటనే అతని బాల్యమును యౌవనమును గడచెను. అతని ముర్షిదాబాద నివాసమునకు సాధారణముగా చరిత్రకారు లంతటి ప్రాముఖ్యము నీయరు. 18 వ శతాబ్దిలోని బెంగాల్ దిల్లీకి ఖిన్నమైనది. ఆంగ్లభాష మరియు ఆంగ్ల సభ్యతల ప్రభావము వలన అచట నవజాగృతి కలుగుచుండెను. ఇన్నా గొప్ప విద్వాంసుడు. తీవ్రబుద్ధి కలవాడు. అనేక భాష లెఱిగినవాడు. జీవితమును క్రీడారంగముగా భావించి అందుత్సాహముతో దుముకుటకు ఎల్లప్పుడు నుద్వ్యుక్తుడు. షాహాలం కాలమున అతడు దిల్లీచేరి నన్మానితుడయ్యెను. కాని ఆస్థాన మప్పటికే స్మశానతుల్యమైనది. చక్రవర్తి కనులు గోల్పోయినాడు. ఇన్నా తన హాస్యప్రసంగముల వలన అచటి వాతావరణమును సహన యోగ్యముగా జేయజూచెను. అది సాధ్యపడలేదు. నలువైపుల నలముకొనిన అంధ కారము విడిపోలేదు. కవులు పరస్పర ద్వేషము కలవారై కలహించుచుండిరి. అతడేదో ఒక పక్షమున జేరుచుండెను. కలహములు ముదిరి భరింపరాని స్థితి యేర్పడగా దిల్లీని విడిచి లఖోచ్చీ చేరెను. అచట ఇన్నా, సులేమాఖా, షికోహా

-
2. ఓ కోమలి! ఇక సహించలేను. కాగిలిండుకొనుము. దేవుని కొఱకు వలదు వలదని ఆనకుము.
 3. దేవకన్యవలె ముఖము చూపి వెళ్ళినది. నన్నున్నుత్తునిచేసి వెళ్ళినది.
 4. సరసకు వచ్చి ముఖము త్రిప్పికూర్చుంటివి. నేడీ క్రొత్త పద్ధతి యేమి?

ఆస్థానమున ప్రవేశించెను. “జుర్-అత్” “మన్షాఫీ” మరియు నితర కవులు కొందఱు అచట పేరుగలవారు. ఇన్నా ఎవరికిని తీసిపోవువాడుకాడు. అతని ఆగమనము వలన కావ్యరచనాత్పవిత్రము పొందెను. కవి సమ్మేళనములలో మత్సరము పెరిగెను. పరిహాసములు, వ్యంగ్యభాషణములు, అవహేళనలు, నిందలు ముదిరెను. ఈ విషయము లన్నియు ఆనాటి గ్రంథములలో ఉల్లేఖింపబడినవి. కవితలో కృత్రిమత్వము, వెలికితనము స్థానము పొందుట శోచనీయము. లఖ్నోలోని ఖోగలాలసత ఆనాటి కవితలో ప్రతిబింబించెను.

వచ్చిన కొన్నినాళ్ళలోనే ఇన్నా తన కవిత వలన, చతురోక్తుల వలన ఆస్థానమునకు ఆయువుపట్టయ్యెను. కావ్యరంగమున ఉత్తమకవిగా గణుతికెక్కెను. లఖ్నోనవాబు సాదతలీఖాన్ - తన నేర్పువలన ఇన్నా అతనికిని అంతరంగిక మిత్రుడయ్యెను. ఆనాడే కవికిని లఖింపని గౌరవాదరములు పొంది నవాబు నహోరాత్రములనునరించెను. అయినను శ్రుతిమించిన అతని హాస్యమపుడు నవాబుకుకూడ వెగటని పించుచుండెను. పరిణామ రూపమున విముఖత పెరిగెను. ఇతర కవులును ఇన్నా ఉన్నతిని సహింపని అధికారులును ఎగద్రోసిరి. యువకుడగు పుత్రుడు ఆ కాలముననే మరణించెను. చివరికి ఉన్మాదావస్థనీర్ణించెను. జీవితమంతయు ఎంత నవ్వించెనో అంత్యకాలమున అంత దుఃఖించెను. ఈ స్థితిలోనే క్రీ. శ. 1817 వ సంవత్సరమున మరణించెను.

ఇన్నా కావ్యసంగ్రహము ప్రకాశితము. అందతని రచన లన్నియు చేరలేదు. అతడు తుర్కీ, పిష్టా, పంజాబీ, మార్వాడీ, కాశ్మీరీ, హిందీ మొదలగు భాషల పరిచయము కలవాడు. అంగ్లపదము లచటచట ప్రయోగించెను. ఈ సంగ్రహమునను వివిధ రీతుల కవితలు కలవు. కొన్ని అంతకుముందు ఉర్దూలో లేనివి. మచ్చునకు బిందువులు లేని అక్షరముల రచన.¹ ఉర్దూలో బిందువులు లేని అక్షరములు కడుకొలది. అట్టి అక్షరములలోనే అతడు సుదీర్ఘములగు గద్య పద్య రచనలు చేసినాడు. ఇవికాక “రేఖీ” అనబడు స్త్రీల భాషలో కొన్ని రచనలు చేసెను. ఈ భాషను గూర్చి ముందు వచ్చును. ఇన్నా కొన్ని ఫారసీ రచనలును చేసెను. మహాకావ్యమునకు కావలసిన గంభీరత, హాస్తికావేదన అతని కవితలోలేవు. కనుక అతని

1. ఉర్దూ భాషలోని అక్షరముల వైన లేక క్రింద ఒకటి. లేక రెండు కొన్నిచోట్ల మాడు బిందువులుండును. ఉదా: జే (ج) పే (پ) తే (ت) నె (ن)

గజలులు తేలిక రచనలు_ఖసీదాలలోను మన్నవీలలోను భావగాంభీర్యము శూన్యము. అతడు మహాకవి యనుటలో సందేహము లేదు. అతని భావములలో, శైలిలో నవీనత లేకపోలేదు. కాని అతని రచనలు అతని విద్వత్తకు, విజ్ఞానమునకు అను రూపములు కావు. కొందఱు విమర్శకు లభిప్రాయపడినట్లు అతడు కవిత చెప్పకుండి నచో అతని విజ్ఞానమట్టి దుస్థితిపాలు కాకుండెడిది. ఆస్థానకవి కాకుండినచో అతని కవిత అంత నష్టక పోవునది.

“దర్వాయెలతాఫత్” అనునది ఇన్నా రచనలలో మహత్తరమైనది. భాషా శాస్త్రము, కావ్యశాస్త్రము, వ్యాకరణము మొదలగు అనేక విషయములు చర్చింప బడిన ఆ గ్రంథమును చదువుట వలన ఇన్నా విజ్ఞానాదికము బోధపడును. అనాటి ఉర్దూ భాషా స్వరూపము, వివిధ వర్ణముల ప్రజలలో దాని వ్యవహారము, అప్పటి సామాజిక పరిస్థితులలో అది వికాసము పొందిన విధానమును గూర్చి అతడు ప్రతిభా వంతమైన చర్చచేసినాడు. అది ఫారసీ వచన రచన. ఉదాహరణముగా ఉర్దూ గద్య పద్యములందు సంకలితములు. రెండవ గొప్ప గద్యరచన “రానీకేతకీ బౌర్ కుచర్ ఉదయభానూకీ కహానీ” ఈ గ్రంథము ఉర్దూలోను హిందీలోను ప్రకాశితము. దీనిని గూర్చి ముందు ముందు వ్రాయబడును. వివిధ రీతులదగు ఇన్నా కవితనుండి ఉదా హరణము లిచ్చుట సంభవము కాదు. గజలుల నుండి కొన్ని ఉదాహరణము లీయ బడును. అతని గజలులలో సుప్రసిద్ధమగు గజలిది. ఇది చివరి కాలపు రచన.

కమర్ బాంధే హువే - చల్వేకు యాఁ సబ్ యార్ బై రేహైఁ
 బొహత్ ఆగేగయే, బాఖీ జోహైఁ తయ్యార్ బై రేహైఁ
 నచేడే అయ్ నిక్వతే - బాదే బహారీ రాహౌలగ్ అప్పీ
 తుయే అక్కేలియాఁ సూయీహైఁ హమ్ బేజార్ బై రేహైఁ
 తసవ్వూర్ అర్షపర్ హై బార్ సర్ హై పాయె సాఖీసర్
 గరజ్ కుచ్ బార్ ధున్మే ఇన్ ఘడీ మై ఖార్ బై రేహైఁ
 యే అప్పీ చాల్ హై ఉఫ్తాద్ గీసే అబ్ కె పహారోఁ తక్
 నజర్ ఆయా జహాఁపర్ సాయయే - దీవార్ బై రేహైఁ

భలా గర్దిష్ పలక్కిఁ చెన్ దేతీహై కి నే ఇన్నా
గనీమత్ హైతహం సూరత్ యహాఁ దోచార్ బై లేహై 1

* * " *

ఝిడ్కి సహీ, అదా ససి, చీఁబర్-జబీఁ సహీ
సబ్ కుచ్ సహీ, పర్ ఏక్ నహీకీ నహీ సహీ 2

* * * *

యేజోమహాంత బై లేహైఁ రాధాకె కుండ్ పర్
బౌతార్ బకే గిర్తే హైఁ పరియోంకె ఝుండ్ పర్ 3

* * * *

లేకె మై ఓఢూఁ, బిచావూఁ, యాలపేటూఁ క్యాకరూఁ
రూఫీ సూభీ బౌర్ ఫీకీ మెహర్బానీ ఆప్కీ 4

* * * *

1. మిత్రులందరును వెడలిపోవుటకు సన్నద్ధులైయున్నారు. అనేకులు ముందు సాగిపోయిరి. మిగిలినవారు నిద్దముగానున్నారు.
ఓ వసంతవనన సౌరభమా ! మా జోలికి రాకుము (కవ్వించకుము).
నీకు విలాసము దోచినది. మేము వేసారియున్నాము.
చిత్తము స్వర్గమున శిరము 'సాఫీ' పదములపై నిలిపి మద్యపానరతులు ఏదో వేరొక ధ్యాసలోనే ఉన్నారు. కాళ్లు తొలువడుటవలన కనిపించిన గోడ నీడలో గంటల రతబడి కూర్చుండి పోయినాము.
ఆకాశభ్రమణము ఎవరికి శాంతికల్గించును ? సమబుద్ధులము నలుగుర మొకచో కూర్చుండ గలిగినాము. ఇదియే చాలును.
2. నీదరింపు సహించితిని - విలాసము సహించితిని - కోప ప్రకటన సహించితిని - కాని 'లేదు' అనునదొకటి మాత్రము సహించనైతిని.
3. "రాధాకుండము" పై గూర్చున్న మహాంతు ఆప్సరసల గుంపుపై ఆవతారమూర్తివలె పడును.
4. నిస్సారము నీరసము అయిన నీ అనునుగ్రహమును కప్పకొందునా ?
వఱచుకొందునా ? చుట్టుకొందునా ?

లగ్నీహై మేహ కీ రుడీ బాగ్ మే చలో రూలేఁ

కీ రూల్నేకా మజా ఫీ ఇసీ బహార్ మేహై

5

ఇన్నా మిత్రులలో నొక్కడగు సాదత్ యార్ ఖాన్ “రంగీన్” దిల్లీలో నై నికోద్యోగి. అతనికి ప్రయాణములనిన ఇష్టము. పెద్ద పెద్ద అమీరులు మఱియు నవాబుల దర్బారులలో అతడు ఆదరణీయుడు. ఉద్యోగము విడచి గుఱ్ఱముల వ్యాపారము నవలంబించి అనేక ప్రదేశములు పర్యటించెను. లఖ్నోకు వెళ్ళినప్పుడు ఇన్నా సహవాసమున నుండువాడు. అతని స్వభావము అతని ఉపనామము వలెనే విలాస లాలసము - విలాసయుతమగు జీవితము గడుపుకొను అవకాశము కలవాడగుటచే అతడు కావ్య నిర్మాణముననే కాలమధికము గడపెను. అతడు హాస్యప్రియుడు. భావములో గంభీరతలేదు కాని, అతని రచన లనేకములు - ఫారసీలోను చాల రచనలు కలవు. క్రీ. శ. 1834 ప్రాంతమున మరణించెను. నాలు కావ్య సంగ్రహములు, అనేకములగు మన్నవీలు మఱియు “మజ్లిసె-రంగీన్” అను నొక గ్రంథము అతని రచనలలో పేర్కొనదగినవి. చివర పేర్కొనబడిన గ్రంథమున కవులను, కవినమ్మే శనములను, సాహిత్య సభలను గుఱించి వ్రాసినాడు. ఈ గ్రంథము ఆనాటి సంఘ జీవనమును వ్యక్త పఱచును. రంగీన్ కావ్య సంగ్రహములు నాలును ఒకేసారి ప్రకాశితములైనవి - వానిలో వివిధ ప్రకారముల కవితలు కలవు. గజలులు విశిష్టమైనవి కావు. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో అతని కీర్తికి కారణము స్త్రీల భాషలో స్త్రీల సమస్యలను కావ్య వస్తువుగా గొని చర్చించుటయే. ఇట్టి శైలికి తానే ఆద్యుడయినట్లు చెప్పికొనెను. దానికి “రేఖీ” అను పేరు పెట్టెను. ఇన్నాను గుఱించి వ్రాసినప్పు డీ “రేఖీ” ప్రస్తావించబడినది. ఈ శైలికి ఆద్యుడు రంగీనో లేక ఇన్నాయేనో నిశ్చయించి చెప్పలేము. ఇన్నా మాత్రము తన పేరుతో రంగీన్ పేరును కలిపి చెప్పినాడు, కొందఱు దక్కనీ కవి యగు “హాస్మీ” ఖీజాపూర్, అను నతడు మొట్టమొదట రేఖీ నుపయోగించెనని తలంతురు. కాని అది సరికాదు. రేఖీ అనగా స్త్రీల భాష మాత్రమే కాక అందు స్త్రీల సమస్యలు, కుటుంబ జీవనములో వారు పొందుచున్న వేదన, అటంకములు మొదలగునవి వర్ణింపబడును. వారి కాముక వ్యవహారములును అప్పుడప్పుడు అశ్లీలముగా, అసభ్యముగా రచింపబడును.

5. వర్షము గురియు చున్నది. తోటలో ఊయల లూగుదము పద. ఊయల లూగుటకు ఈ వసంతమే ఆనందదాయి.

ఉద్ధా సాహిత్య వేత్తల దృష్టిలో రేఖీకి ఎట్టి స్థానమును లేదు. ఏలయన ఇందు విశిష్ట నైతిక సిద్ధాంతములకు మారుగా జగుస్యాకరములగు అంశము లుండును. నాశము చెందుచున్న సామ్రాజ్యసమాజమున స్త్రీలకెట్టి స్థానమును ఉండదు. వారి సుఖదుఃఖములను గుర్తించు వారుండరు. వారి జీవితమంతయు పురుషుల కను సన్నల నడచును. కాని గంభీర దృష్టితో ఆలోచించినచో అట్టి స్థితిలో స్త్రీల హృదయములందు గొప్ప తుఫానులు చెలరేగి యుండు ననిపించును. వారి మానసిక భావములను పురుషులు అలక్ష్యము చేసియుండురు. అవధ్ లోని విలాస పూర్ణమగు సమాజమున ఇన్నా మణియు రంగీఁ వంటి కవులు స్త్రీలపై శ్రద్ధచూపి వారి పరిస్థితులను వర్ణించిరి. అదియొక చారిత్రక పరిణామము_అయినను ఈ కవులు ఉన్నతా దర్శములు కలవారు కారు. స్త్రీ జనోద్ధరణకు పూనుకొనినవారును కారు_వారి జీవితమును పై పై చూపుల జూచి చిత్రించుటలో కృతకృత్యులైరి. సాహిత్యమున గల ఒక లోటు తీరినది. కాని వారి కవిత అశ్లీలత కారణమున సాహిత్య గౌరవము పొందలేదు. అది కేవలము దురాచారములను మణియు వాసనలనే ప్రచారము చేయు చున్నట్లనిపించును. కాని అనాటి జీవనములోనే అట్టి భ్రష్టాచారముండెను. అందుల కెవరేమి చేతురు? స్త్రీ జీవిత సమస్యల నంతవఱ కెవరును ప్రస్తావించనందున అవి స్పృశింపదగినవి కావని మాత్రమనుకో రాదు. రంగీఁ స్త్రీ జీవిత పరిచయము కలవాడు. కనుక తన కావ్యవస్తువుగా దానినే గ్రహించెను.

ఉదాహరణ కొఱకు అతని పద్యపాదములు కొన్ని:—

చలో చల్ కర్ ఖతుబ్ సాహెబ్ మే రూలేఁ డాల్ కర్ రూలా

దుగానా మేః బరస్తాహై, మహీనా హైయె సావకా 1

కోయీ పీన్ కర్ ఖాబ్ సీ లాల్ మిర్సేఁ

తెరే దోనోఁ దీదోమ్మే భర్ జాయేఁ ఆతూఁ 2

1. సఖి: ఇది క్రావణమాసము - వర్షము కురియుచున్నది. "ఖతుబ్ సాహెబ్" పై ఈయలలు కట్టి ఈగుడము వద.

2. దాసీ: ఎవరేని ఈ రెండు కనులలో చాల ఎఱ్ఱమిరపకాయలు పొతుము చేసి నింపిన బాగుండును.

న్వస్తే నె కలేజేకో క్యా ఇమ్కొ హువా లోగోఁ
కుచ్ ఇన్-దినో రహ్తీహై దిల్లీర్ మేరే ఛూఛూ

3

* * * *
జోతేరే పాన్ సే అతాహై మై పూఘాఁ యహీ
క్యొంజీ కుచ్ జీక్రీ హమారాఖివహాఁ రహ్తీహై

4

ఈ యుగపు సుప్రసిద్ధ కవులలో “ముస్తఫీ” ఒకడు. అతనిపేరు గులామ్ హుషానీ. ‘అమోహా’ వాస్తవ్యుడు. దిల్లీలో యౌవన కాలము గడపెను. ఆనాటి దిల్లీ సాహిత్య సదనము. ముస్తఫీ కవినమ్మేళనములలో పాల్గొనుచు సాహిత్య జీవనమున భాగస్థుడయ్యెను. ఉద్యోగాన్వేషణలో చాల చోట్లు తిరిగి, చివరికి లఖ్నో చేరి. అచట మీర్జా సులేమాన్ షికోహ్ ఆస్థానమున ఉద్యోగి యయ్యెను. అచట ఇన్నాకును ఇతనికి సాహిత్యస్పర్ధ లేర్పడెను. ప్రారంభించిన వారెవరో చెప్పలేము కాని, ఆస్థానమున పలుకుబడి హెచ్చించుకొనుటకై కవులందఱు సరస్వరము కలహించుచునే ఉండిరి. ఈ కలహములు పెరిగి పెరిగి అశ్లీలముగా, జుగుప్సాకరముగా తయారయ్యెను. ఒకరి నొకరు అవమానించుటకు నిందించుటకు అన్ని విధముల ప్రయత్నించుచుండిరి. వీరు లఖ్నోలోని ప్రసిద్ధకవులు కనుక ప్రజలును ఈ కలహములలో పాల్గొనుచు ఆనందము పొందుచుండిరి. ఇదంతయు ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర లన్నిటిలో వర్ణితము. ఆ వర్ణనలలో నత్యానత్యములు విడదీయరాని విధముగా కలిసి పోయినవి. కవిత్వమును రచ్చకెక్కించి నీచతకు దిగద్రోయుట నమంజనమైన పని మాత్రము కాదు. కాని ఆనాటి సాంఘిక వ్యవస్థ, భోగలాలనత ఇట్టి అసామంజస్యమునకు కారణభూతములై నవి. దీని ఫలితమేమన “ఇన్నా”, “ముస్తఫీ” మఱియు నితరులగు ఆనాటి కవులు, వెనుకటి సౌదా, మీర్, దరదులవల నేటి మన హృదయములలో గౌరవభావములు కల్గింపలేరు. దోషమంతయు రాజదర్బారులదే. కాని కవులైనను ఇంక కొంత సహనమును, గాంభీర్యమును కలిగియుండిన బాగుండెడిది. క్రీ. శ. 1824 లో ముస్తఫీ మరణించెను. అతని శిష్యులనేకులు. వారు గురువునకు అశేష ఖ్యాతి సంపాదించి పెట్టిరి.

-
- 3. ప్రజలారా! నా దాయి ఈ దినములలో కొంత వ్యధ కలిగియున్నది. దీని చిన్న మనస్సున ఎట్టి ప్రేమ కలిగినదో.
 - 4. నీ దగ్గఱనుండి ఎవరు వచ్చినను అచట నా ప్రస్తావన ఏమైన వచ్చునా అని అడుగుచుందును.

ముస్లాఫీ కావ్య సంగ్రహములు ఎనమిది (8) లభ్యములు. అందేదియు ప్రకాశితము కాలేదు. గజలులే అధికముగా వ్రాసినను కొన్ని ఖసీదాలును, మన్నవీలును వ్రాసినాడు. అతడు ఫారసీలోను మూడు గ్రంథములు వ్రాసినాడు. అందొకటి ఫారసీ కవుల చరిత్ర ఒకటి ఉర్దూ కవుల చరిత్ర - అవి సాహిత్య గౌరవము కల గ్రంథములు - వానిలో సాహిత్య సమీక్షయే కాక సంస్కృతి, సంఘజీవనమును గూర్చియు ఉల్లేఖించినాడు. అతని ఫారసీ గ్రంథములు “అఖదె - సురయ్యా”, “తజ్జిరయే - హిందీ” మఱియు “రియాజుల్ - పుసహా” అను పేర్లు కలవి - వీనిలో అతడు తన జీవిత విశేషములును చాలవఱకు వ్రాసికొనినాడు. అతడు రెండు ఫారసీ కావ్య సంగ్రహములు తయారు చేసినట్లు తెలుపును. కాని అవి అలభ్యములు.

ముస్లాఫీ ఉర్దూలోని శ్రేష్ఠ కవులలో లైక్కింపబడును. అతని గజలులలో భావుకత, సరళత మఱియు కళానిపుణత కాన్పించును. అతని దోష మొక్కటియే. సాధారణముగా ఫారసీ, ఉర్దూ మహాకవుల ననుకరించుటకు ప్రయత్నించెను. అతని కొక ప్రత్యేక శైలి అబ్బలేదు. అతని కవితలో మీర్, సౌదా, జుర్ - అత్, ఇన్నా మొదలగు వారి రీతులు కన్పించును. అయినను అతడెప్పటికిని ఉర్దూ మహాకవుల లోనే స్థానము పొందగినవాడు.

ఉదాహరణకు కొన్ని పద్యపాదములు:-

సోతేహి హమ్ రహ గయే అఫ్సోన్ హాయ్

ఖాఫిలా యారోంకా సఫర్ కర్ గయా

ఖిస్నా కహళాఁ క్యా దిలే బీమార్ కా

ఇష్టేకీ తవ్ థీ న బచా మర్ గయా

1

తెరే కూచే హార్ బహానే ముయ్యే దిన్నే రాత్ కర్నా

కభీ ఇన్ నే బాత్ కర్ నా, కభీ ఉన్ నే బాత్ కర్నా

2

1. అక్కటా : మేము నిదురించుచునే ఉంటిమి. మిత్రులగుంపు సాగిపోయినది. రోగగ్రస్తముగు హృదయగాఢ నేమని చెప్పుదును. ప్రేమ జ్వరము వలన కోలుకోలేక మరణించినది.
2. నీ వీటిలో ఒకవృత్తితనంతో మాటలాడుచు దినమును రాత్రిచేయుట యేనా పని.

మై ఏతెమాద్ కరూఁ కిస్కీ ఆష్నాయిపర్

కోయీ కిసీక జమానేమె ఆష్నాభీహై

1

* * * *

క్యా జాంతేథె హమ్కి ఖఫా హోగ బాగ్బాక్

గుల్లమ్ లేగయాఫీ నసీమె - సహర్ హమ్

2

* * * *

జో నైర్ కర్నీ కర్లే కి జబ్ ఖిజాఁ ఆయీ

న గుల్ రహే గ చమ్మే నఖార్ తహారేగా

యహీహై లూట్తో దస్తే - జునూకె హాథోన్సే

న ఏక్ మేరె గరీబాఁ మే తార్ తహారేగా

3

* * * *

ఇంతవఱకు పేర్కొనబడిన కవులు తమ జీవితమును చాల కాలము ఇతరత్ర డాపి చివరికాలమున లఖ్నోలో స్థిరపడినవారు. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రకారులు దిని దిల్లీ వారుగాను లఖ్నోవారుగాను లెక్కింతురు. వీరి కైలి దిల్లీ కేంద్రమున కొంత భిన్నము. అయినను వీరు లఖ్నో కేంద్ర కవులును కారు. వీరి కావ్య చనా మార్గము నవీనము. పైన పేర్కొనబడిన వారే కాక ఇంక అనేకులగు స్త్రీ కవులు లఖ్నోవారయిరి. లఖ్నోలో స్వతస్సిద్ధమైన కైలి లేకుండెను. ఈ ములే ఒక నూత్న సామాజిక స్థితిని, ఒక నూత్న వాతావరణమును సృష్టించినందున లఖ్నో కేంద్రములో కొంత నూత్నముగు విశిష్టత యేర్పడెను. ఈ నూత్న విశిష్టతనే వృషభపుడు “లఖ్నో స్కూల్” అని వ్యవహరింతురు.

- నేనెవరి మైత్రిని విశ్వసించును. ఈ కాలమున ఎవరికెవరు మిత్రులు.
- ఉదయ పవనము మమ్ము తోటలోనికి కొనిపోయినది. తోటమాలి కోపించునని మేమెఱుగము.
- తోటలో విహరింపదలచిన విహరింపుడు - ఆకురాలు కాలము చచ్చెనేని పూలు నిలువవు. ముండ్లు మిగులవు- ఉన్నతత్ర దోపిడి యిదియే- నా 'చొక్కా కాలరు' లో ఒక దారమైనను నిలువలేదు.

'దిల్లీ, లఖ్నో కేంద్రముల కావ్యరచనలోగల ముఖ్యమైన అంతర మేమి?' అను విషయమున చాల చర్చలు జరిగినవి. చాలమంది లేఖకులు ఈ రెంటికి అన్ని విధాల భిన్నత్వమే కలదని ఆనాలోచితముగా వాదించురు. సామ్రాజ్య వ్యవస్థ పతన దశ దిల్లీలో ఉన్నట్లే కొంచెము తేడాలో లఖ్నోలో ఉండెను. జీవితపు మూల సిద్ధాంతములు రెండుచోట్ల ఒకే రకమైనవి. సాహిత్య, చారిత్రక, దార్శనిక సంప్రదాయము లొకచోట యెట్టి ఆదరము పొందుచుండెనో ఇంకొక చోట అట్లే పొందుచుండెను. ఆర్థిక స్థితి, వర్గవ్యవస్థ ఒకే విధముగ ఉండెను. ఈ సమానతను భిన్నత్వ వాదు లాలోచింపరు. కవితలో భిన్నత్వ ముండెననుట అసంభవము. కవిత జీవితము నకు సంబంధించి యుండును. జీవితపు మూల సిద్ధాంతములలోనే అంతరము లేనప్పుడు కవితలోను ఉండదు. లఖ్నో శైలిలో, ఆలోచనా విధానములో కొంత నవీనత ఉండెను_కాని ఆ నవీనతను కలిగించిన కారణములు సాహిత్యధారనే త్రిప్పి వేయ గలంతటి గొప్పవి కావు.

శతాబ్దముల తరబడి ఔన్నత్యమును, ప్రతిభను పొందియున్న మొగలాయి రాజ్యము క్షయరోగివలె మెల్ల మెల్లగా మరణోన్ముఖమగు చుండెను. దానిని పునరుజ్జీవింప జేయదగిన శక్తి యెదియు లేకుండెను. కనుక అచటి కవుల ఎడద లోతుల నుండి నిరాశాభావములు వెలువడుచుండెను.. లఖ్నో మాటవేరు. ఇచటి రాజ్యము క్రొత్తగా స్థాపింపబడినది. అది బాహ్యరూపమున అభివృద్ధి ముఖమై యుండెను. దిల్లీలో కంటె ఇచట శాంతికూడ అధికము. ప్రజల ఆర్థికస్థితి మంచిదే. ఇచటి కవులును కళావేత్తలును చరిత్రగతి తెలియనివారు. దిల్లీ నశించుటకు కారణమైన చీడయే లఖ్నోకును పట్టినదని వారెఱుగరు. కనుక వారు పట్టవగటి సూర్య కాంతిలో పరవశులై బాహ్య సౌందర్యము నారాధింపసాగిరి. తమ కవితకు హార్షిక భావములను ప్రకటించుటకు ఆవశ్యకమగు సౌందర్యమును కూర్చజాలక పోయిరి. ఇదియుగాక లఖ్నోలో జరిగినట్లు కవుల సన్మానమును సంరక్షణయు దిల్లీలో లేకుండెను. అందువలన వారు ఇచటి జీవితములో కలిసిపోయి సమస్యలను నూత్న దృష్టితో చూచుట స్వాభావికము. కాని ఈ దృష్టి కృతకము; గంభీరతర విషయములను నైతము పైపైచూపు చూచునదే అనుటలో సందేహము లేదు. ఆనాటి సాహిత్యము మీద దీని ప్రభావము చూడనగును. ఇంకొక విషయమును గూడ సూచించుట అవసరము. లఖ్నో పాదుషాలు "షియాలు". వారి ఆనార వ్యవహారములు, మత విశ్వాసములు ఇతర ముసల్మానులకు భిన్నములు. వారు ముసల్మానుల

“నబీ” (పైగంబరు) అతని పుత్రిక, (ఫాతిమా) అతని అల్లుడు (హజ్రత్ అలీ) మఱియు ఇద్దఱు మనుమలు హసన్ హుసేన్ లను అధికముగా ప్రేమింతురు. వారి జయంతి వర్ధంతులను చాల ఉత్సాహముగా పటాటోపముగా జరుపుకొందురు. ప్రత్యేకించి ఇమామ్ హుస్సేన్ వీరమరణము నొందిన శోకమయగాధను స్మరించుచు ఏడాదికి కొన్ని నెలలు దుఃఖింతురు. ఆ పెద్దల ఆదర్శముల ననుసరించి నైతిక బలము పొందుటకు ప్రయత్నింతురు. ఈ మతదృష్టి కనుగుణముగా “మర్సియా”, “నోహ్” “సలామ్” మొదలగు సాహిత్య రూపము లెన్నియో వికాసము పొందినవి.

పైన పేర్కొనబడిన విషయములన్నియు సాహిత్యము నొక క్రొత్తబాట త్రొక్కించుటకు కారణములైనవి. ఈ నవీనత ప్రకటించుటలో భాషాభేదము చాల తోడ్పడినది. ఈ భాషాభేదమును గూర్చియు విద్వాంసులు అధిక చర్చలు చేసినారు. లఖ్నోలోని వ్యావహారిక హిందూస్థానీ భాష “అవధీ” భాషలోని మాధుర్యమును, నమ్రతను సంతరించుకొనిన దనుటలో సందేహములేదు. ఇచటి సభ్యతలో సౌందర్య మున్నట్లే ఇచటి భాషలో కోమలత కలదు. కొన్ని శబ్దముల ఉచ్చారణ, కొన్ని జాతీయములు నానుడులు, కొన్ని లింగభేదములు ఈ భాషను దిల్లీ భాషకు భిన్నము చేసినవి. దిల్లీ మఱియు లఖ్నోల కవితను గంభీర దృష్టితో పరిశీలించిన వారికి విభేదము లవశ్యము కన్పించును. కాని లఖ్నోలోని లోపములు దిల్లీలో లేవనికాని దిల్లీలోని విశేషములు లఖ్నోలో లేవనికాని అనుకోరాదు. కొన్ని భావములు, వానిని ప్రకటించు విధము ఒకచో ఒకతీరు ఇంకొకచో ఇంకొకతీరు. భావములలో అంతగా భేదము లేకున్నను శైలిలోగల భేదమే మూల తత్వములోని విభేదమువలె రూపొందుట సంభవమే-దానిపై రెండుకేంద్రముల స్ఫుర ఆ భేదమును బలపఱచెను.

విపులముగా వ్రాయబడకున్నను ఈ మాత్రపు విశ్లేషము వలన “దిల్లీ-లఖ్నో స్కూళ్ళ కలహము” అనబడు సాహిత్య వాదవివాదముల స్వరూపము కొంతకొంత గ్రాహ్యమగును. పైన సూచించిన అంశములకు అనుకూలమగు వాతావరణము మొదలే యేర్పడినది. కొలది దినములలోనే అది స్పష్టరూపము పొందినది. వేలాది కవులు తమతమ శక్తి ననుసరించి దానికి దోహదము కావించిరి. 19వ శతాబ్దారంభమున లఖ్నోలోని మూలమూలలలో కవి సమ్మేళనములు జరుగుచుండెను. చదువురానివారును కావ్యరచన చేయుచు, కవితా సౌందర్యమును దర్శించి ఆనందించుచుండిరి. అట్లగుట సమస్త ప్రజానీకమున కవిత్వపు భావము లలముకొనెను. ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో కొందఱు ప్రథమశ్రేణికి చెందిన కవుల గూర్చియే తెల్పబడును.

లఖ్నో కేంద్రపు కవిత్వమును గూర్చి వ్రాయునప్పుడు మొట్టమొదట పేర్కొనదగినవారు “నాసిఖ్” మఱియు “అతిష్” అను కవులు-ఈ యిద్దఱు, అందు ముఖ్యముగా “నాసిఖ్” లఖ్నో ప్రత్యేకతకు, మహాత్వమునకు కారకుడు- “నాసిఖ్” “వాగనుశాసనుడు” అనదగినవాడే. సాహిత్యము మీద అతనికిగల అధికారమును లఖ్నోవారే కాక దిల్లీ సాహిత్యవేత్త లందఱును అంగీకరించిరి.

“నాసిఖ్” పేరు ఇమామ్ బఖ్ఖు. అతని జన్మస్థానము పైజాబాద. అతని వంశమును గూర్చి చరిత్రకారులు భిన్నాభిప్రాయులు-ఇట అతని వంశమును గూర్చి ఏల ప్రస్తావింపబడినదన అతని ప్రతికక్షులు ఈ విషయమును పురస్కరించుకొనియే నిండచేసిరి. నాసిఖ్ స్వల్పకాలమున గొప్ప పేరు గాంచెను. లఖ్నోలోని ప్రభుత్వో ద్యోగులును, అమీరులును అతని శిష్యులైరి. అతడెన్నడును రాజాస్థానముతోడి సంబంధమునకు ప్రయత్నింపలేదు. అయినను అతని చుట్టుపట్ల ఉన్నదంతయు ఆస్థానపు వాతావరణమే. కనుక తానును ఆస్థాన నియమములు పాటింప వలసిన వాడయ్యెను. ఆత్మాభిమానము కలవాడగుట ఆ నియములకు విరుద్ధముగా ప్రవర్తింప టోయినంత లఖ్నో విడువవలసి వచ్చెను. కొంతకాల మతడు అలహాబాద్లో నివసించెను. అచట ఒక ప్రత్యేక పరిధిలోనే జీవితము గడువవలసి వచ్చెను. తన కవితలో పలుతావుల ఈ సంగతి తెల్పుకొనెను.

హిర్ ఫిర్ కె దాయెరే హిమె రఖ్తా హుఁ మై ఖదమ్
ఆయీ కహఁనె గర్దిషె - పర్కార్ పాంవ్ మే 1

* * * * *

తీఁ త్రివేణీ వ దో అంఖేఁ మెరీ
అబ్ ఇలాహాబాద్ భీ పంజాబ్ హై 2

ఇట్లే అతడు లఖ్నో విడచి పైజాబాద, బనారసు, మఱియు కాన్పూరులలో నివసించెను. కాని యెన్నడును పాదుషాల ప్రశంసించుచు కవిత వ్రాయలేదు.

1. తిరిగి తిరిగి వృత్తములోనే అడుగిడుచున్నాను. నాకాళ్ళకు వృత్త రేఖిని గతి యెట్లువట్టినదో!
2. ఇవటి త్రివేణితో నా రెండు కనులు జతగూడినందున అలహాబాద్ పంజాబయినది.
(పంజాబనగా పంచనదప్రదేశము)

నాసిఖ్ కావ్యశైలి అద్వితీయము. అట్లే అతని జీవితమును విచిత్రము. అతనిది స్థూలకాయము. కనరతు వలన దార్ద్యము పొందినది. వర్ణము నలుపు - సాంసారిక జీవితపు జంజాటమునుండి దూరముగా నుండుటకై వివాహమే చేసికొన డయ్యెను. దినమంత ఒకసారియే భోజనము చేయువాడు. ఆ భోజనము కనీసము అయిదు సేర్లు - పసులన్నియు నియమిత సమయమున చేయువాడు. కాలానుసార ముగా లభించు ఫలజాతులను మక్కువతో తినువాడు. అతని శిష్యులనేకులు ధనికులు. కనుక యెన్నడును తిండికి కొదువ కలుగలేదు. నవ్వాబ్ ఆగామీర్ (ఇతని దేవిదీ లఖోన్నే నేటికిని ప్రసిద్ధము) ఇతనిని చాల గౌరవించు చుండెను. “గాజ్ జియద్దీక్ హైదర్” ఇతనికి “కవిరాయ్” అను బిరుదు ప్రదానము చేయ దలచగా అంత చిన్న పాడుషా బిరుదు వలన లాభమేమని నిరాకరించెనట. అతని కీర్తి దూర దూరములకు వ్యాపించెను. దక్కను నిజాము దీవానగు మహారాజా చందూలాల్ పదిపన్నెండు వేల రూపాయలు పంపి దక్కనుకు ఆహ్వానించెను. కాని “నాసిఖ్” వెళ్ళలేదు. క్రీ. శ. 1838 లో మరణించెను.

“నాసిఖ్” కావ్య సంగ్రహములు మూడు. అందు రెండు ప్రసిద్ధములు - మతసంబంధమగు ఒక మన్నవీ “నజ్మీసిరాజ్” అనునది వ్రాసెను. అతడు వ్యాకరణ మును కావ్యశాస్త్రమును గూర్చి చిన్న చిన్న పుస్తకములు కొన్ని వ్రాసెనందురు. కాని నిశ్చయముగా చెప్పజాలము. “నాసిఖ్” గజలు కవి. అతని శైలి ననుసరించియే అతనిని మహాకవులలో లెక్కింతురు - గజలులకు కావలసిన భావుకత, హార్దికవేదన అతనిలో అత్యల్పము. భాషను కావ్యశాస్త్రమును కూలంకషముగా గ్రహించిన పండితుడు. భావనల ననుసరించి కవులలో చివరివాడు - భాషాప్రయోగము ననుసరించి ప్రథముడు. అతని కవిత కృతకము. అలంకార వ్యామోహ మతిమాత్రము. కనుక అతని గజలులు చాలవఱకు చప్పనివి - నీరసమైనవి. శుద్ధ శబ్దప్రయోగమే కవిత్య మైనచో “నాసిఖ్”ను మించిన కవి లేడు. గాంభీర్యము లేనందున, భావనలు గొప్పవి కానందున అతని కవిత పఠితల హృదయములను తాకజాలదు. కవితలో మంచి పద్యములే లేవని దీని తాత్పర్యము కాదు. అయినను స్పష్టరూపమున ఎట్టిలోపమును కనిపించకున్నను అతని కవిత జీవకళ లేనిది. భాషా విషయమున అతడు చేసిన కృషి వలన భాషకు లాభము కలిగినది - హానియు కలిగినది. హాని యేమన భావ ములు పఠిమితము లైనవి. కవుల దృష్టి శబ్దజాలముపై అలంకారములపై ననే

నిలిచినది. లాభమేమన భాషాప్రయోగ విషయమున ఒక సమానత కలిగినది. దానికి విముఖత్వము చూపుట కావ్యశాస్త్ర సిద్ధాంతముల నుల్లఘించుటే అను భావము కలిగినది. క్లుప్తముగా చెప్పవలెనన్న “నాసిఖ్” కృతకృత్యుడు కాలేదు - ఏలయన కవిత్వమును ప్రభావవంతము చేయగల భావనలే అతని కవితలో అణగి యణగి, ఆరియారి యున్నవి. తద్విరుద్ధముగ భాష, జాతీయములు, అలంకారములు ప్రధానత వహించి అతని కవిత యంతటను వ్యాపించియున్నవి.

ఉదాహరణ కొఱకు ఈ పద్యపాదములు చూడుడు:-

ఆజ్ఞోహోతాహై దిలా ! దర్దయే మీతా మీతా

ధ్యాన్ ఆతాహై తుయే కిస్కే లబేషీరీకా

1

* * * *

నై కడోఁ అహీ కరూఁ పర్ జీక్ క్యా ఆవాజ్ కేకా

తీర్ జో ఆవాజ్ దే, హై నఖ్యే తీరందాజ్ కా

నాజినోంనే కరూఁ క్యా రబ్ మై నాజుక్ - మిజాబ్

బోయ్ ఉత్ సక్తా నహీ ముయ్ సే కిసేకే నాజ్ కేకా

2

* * * *

తుర్పా-గుల్ ఇన్ బాగ్ మేహై బార్ షబ్నమ్ హై అజీబ్

హన్స్ కె బైతా జోతీరీ మహాఫిల్ మెవో రోకర్ ఉతా

1. ఓ హృదయమా ! ఇట్టి మధురవ్యధ నేడు కలుగుచున్నది. ఎవరి మధురాధరము స్మృతితో మెదలు చున్నది?

2. వందలకొలది ఊర్వులు విడచినను శబ్దమెవటిది ! బాణము వలన శబ్దము కలుగునేని అది సందాత లోపము.

కోమలులతో సుకుమార స్వభావుడ నేనేట్లు సంబంధము చేతును ? కోమలతయొక్క భారమును నేను సహింపలేను.

బాత్ జీన్ నాజుక్ మిజాజోంనే న ఉత్తీ థీ కభీ
బోయ్ ఉన్నే నై కడోఁ మన్ ఖాక్ కా క్యోంకర్ ఉతా 1

* * * * *

రమ్మనే నామ్ నహీ లేతేకె సులే న కోయా
దిల్ హీ దిల్ మేఁ ఉనేహమ్ యాద్ కియా కరే హై 2

వో నహీ భూల్తా జహోఁ జావూఁ

హాయ్ మై క్యా కరూఁ కహోఁ జావూఁ 3

* * * * *

కిసీకా కబ్ కోయా రోజే - సియామే సాథ్ దేతా హై
కి తారీ కీ మె సాయాఖీ జుదా హోతా హై ఇన్సానే 4

* * * * *

నాసిఖ్ వలెనే సువిఖ్యాతుడగు మఱియొక లఖ్నో మహాకవి ఖాజా హైదరలీ “ఆతిష్”. అతడు దిల్లీలోని “సూఫీల” కుటుంబమునకు చెందినవాడు. అతని తండ్రి దిల్లీనుండి షెజాబాదకు వెళ్ళెను. అచటనే ఆతిష్ జన్మించెను. చిన్నప్పడే తండ్రి విడిచి వెళ్ళుట వలన ఆతిష్ కుటుంబ బాధ్యతలు వహించెను. స్వతంత్ర జీవితము గడపు అవకాశము కలిగినందున విద్యాభ్యాసమునకు తగిన అవకాశము కలుగలేదు. సిపాయిలతో వారి పిల్లలతో ఆడుచు కత్తిసాము నేర్చెను. భయరహితమగు జీవనము గడపు ఉపాయము నేర్చెను. స్వభావము స్వతంత్ర మయ్యెను. ఉద్ధతి

1. ఈ తోటిలో విచిత్రమగు వృష్యము, వింతయగు మంచకణము కలదు. నీ సభలో నవ్యుచు గూర్చున్నవాడు ఏడుచు లేచును. ఎన్నడైనను పఠకు బరువునే సహింపని సుకుమార స్వభావులు వందలకొలది మణుగుల బరువు నెట్లు సహింప గల్గిరో!
2. ఆమెను హృదయముననే స్మరింతుము. ఎవరేని వినిపోదురను ఆసూయచే పేరు నుచ్చరింపకుము.
3. ఎచటికి వెళ్ళినను అతడు నన్ను మఱచిపోడు. ఏమిచేతును- ఎందుబోదును!
4. చీకటికాలమున (దురదృష్టమున) ఎవరికెవరు తోడ్పడగలరు? చీకటిలో నీడకూడ మనిషిని విడిచిపెట్టును.

పెరిగెను. సూఫీ కుటుంబ సంబంధము వలనను స్వచ్ఛంద జీవితము గడుపుట వలనను అతనిలో ఒక విధమగు సంతృప్తి, ఆత్మాభిమానము పెంపొందెను. అవి రెండును అతని కవితలో అడుగడుగున గోచరించును. వైజ్ఞానాదలోని ఒక నవాబు దగ్గఱ కత్తి సాము చేయు ఉద్యోగమున కుదిరి ఆ నవాబుతో తానును లభింపజేసెను. ఆనాటి లభింపజేసిన సారస్వత కేంద్రము - ఇన్నా ముస్త్వాఫీలు అచటి సుల్తానులగు మహా కవులు - ఇంటింట వీరి చర్చలచే వినవచ్చుచుండెను. "ఆతిష్" కవితారచన చేయగోరి "ముస్త్వాఫీని" ఆశ్రయించెను. ఏదో మాటపై గురుశిష్యుల మనసులు కలతచెందెను. ఆనాటినుండి స్వంత పరిశ్రమచే తన ప్రతిభను వికసింపజేసి ఆతిష్ మహాకవులలో నొకడుగా పేరొందెను. అనేకులు అతని శిష్యులైరి. అతడే రాజాస్థానమును నమీ పించక సంతృప్త జీవనము గడపెను. "అవఖ్" దర్బారునుండి అతనికి నెలకు ఎనుబది రూపాయిలు దొరుకుచుండెను. వానిని దీనులకు ఆశ్రయాలకు పంచి యిడుచుండెను.

"ఆతిష్" స్వభావము విచిత్రమైనదే. అతని అవసరము లతిపరిమితములు - కోర్కెలు లేనివానితో సమానము. గొప్పవారి సవాహస మెప్పుడును చేయువాడు కాడు. దరిద్రులును దీనులును అగు వారిని చుట్టూ గూర్చుండ జేసికొని సంతోషించు వాడు - ఒక పెద్ద కావివృత్తము కట్టుకొని ఒక లావుపాటి దుడ్డుకట్ట ధరించి నడుమున 'తరవారి' వేలాడగట్టుకొనువాడు. 'భంగు' త్రాగుచుండెను. తనకవితలో అక్కడక్కడ దాని కైపును వర్ణించెను. లోకులు "నాసిఖ్" పట్ల అతనికి ద్వేషము కలిగించిరి. కాని ఎన్నడును అసభ్యముగా ప్రవర్తించలేదు. క్రీ. శ. 1846 లో మరణించెను.

"ఆతిష్" కవిత "నాసిఖ్" నడిపిన లభింపజేసిన సంతృప్తి సంబంధించినదే. అనగా అలంకారమయము - అతడును కొన్నిచోట్ల భావహీనుడై కేవలము శబ్దముల కొఱకు అలంకారముల కొఱకు పద్యములల్లె ననిపించును. అట్టి కవిత తొలగించిన పిదప మిగులు కవిత్వము భావనా ప్రధానమై, కల్పనా చాతుర్యము వెల్లడించుచు శుద్ధవ్యావహారిక భాషలో ప్రవాహవేగమున జాలువారు చుండును. భాషాసౌందర్యమే కాక అతని కవితలోని హాస్తిక భావములు హృదయముపై సుతైదెబ్బ వెట్టును. అతని స్వభావములోని స్వచ్ఛందత, నిర్భీకత మఱియు సరళత అతని కవితలోను కాన్పించును. అతడధికముగా వ్రాయలేదు. రెండు చిన్న కావ్యసంగ్రహములు మాత్రమే ప్రకాశితములైనవి. వానిలో గజలులే కలవు. ఆ గజలులలో ప్రేమకు సంబంధించిన

కోమలాతికోమలములగు భావములు మఱియు “తనవ్వప్” కు సంబంధించిన గంభీరాతి గంభీరములగు భావములును కలవు. నైతిక సిద్ధాంతములు అడుగడుగున ఉల్లేఖింపబడినవి. అందువలన అతడు జీవితములోని సంఘర్షణ మఱియు సౌందర్యా స్వేషణనే మానవ జీవన కర్తవ్యమని భావించువాడని స్పష్టపడును. “నాసిఖ్” గొప్ప భాషావేత్త. కాని అతనికంటె “అతిష్” అతిమనోహరముగా సాధికారముగా భాషాప్రయోగము చేయగలవాడని గట్టిగా చెప్పవచ్చును. అతని దృష్టిలో కవిత ఒక విశిష్టకళ. శబ్దసౌందర్యమత్యవసరము. కనుక అతని కవితలో కళతో భావములు విడదీయరాని విధముగా కలిసిపోయినవి.

ఉదాహరణ కొఱ కీ పద్యపాదములు చూడుడు:—

జమీనే చమ గుల్ ఖిలాతీహై క్యా క్యా
 బదల్తాహై రంగ్ ఆస్మా కై నె కై నే
 న గోరే - సికందర్ నహైఖుఖై - దారా
 మిశే నామయోకే నిషా కై నె కై నే.
 బహారే గులిస్తా కి హై ఆమద్ ఆమద్
 ఖుసీ ఫిర్రేహై బాగ్బా కై నై కై నే

* * * *

బుత్ ఖానా ఖోద్ దాలియే మస్జిద్ కుఢాయియే
 దిల్ కూ న తోడి యే యె ఖుదా కా ముఖామ్ హై

2

1. తోట ఎట్టి యెట్టి పూలను వికసించజేయుచున్నది :
 ఆకాళ మెల్లెట్లు రంగులు మార్చుచున్నది :
 ‘సికందరు’ (అలెగ్జాండర్) గోరీలేడు. ‘దారా’ సమాదియులేడు. ప్రఖ్యాత పురుషుల గురుతు లెట్లు నశించినవి :
 తోటలో వసంతము రానున్నది- తోటమాలీలు ఎట్టి సంతోషమున తిరుగుచున్నారు :
2. మందిరము పడగొట్టుడు-మస్జిదు కూలద్రోయుడు.
 కాని మనస్సు విఱువకుడు-అది భగవానుని నివాసము.

దిల్కీ కుదూరతేఁ అగర్ ఇన్నాఁనే దూర్ హోఁ
సారే నిఫాఖ్ గ్రజొ - ముసల్మాఁనే దూర్ హోఁ 1

* * * *

నామర్ద్ బాఁ మర్ద్మే ఇత్నాహీ. ఫర్క్ సై
వో నాఁ కేలియే మరే యె నామ్కే లియే 2

* * * *

మేరే సనమ్ క కిసీకో మకాఁ నహీ మాలూమ్
ఖుదా క నామ్ సునాహై నిషా నహీ మాలూమ్
అఖీర్ హో గయే గఫ్లత్మె దిఁ జవానీకే
బహారే - ఉమ్ హువీ కబ్ ఖిజాఁ నహీ మాలూమ్
ఖులీహైఁ ఖానయే - సయ్యాద్మే హమారీ అంఖ్
ఖఫనకో జాస్తేహైఁ ఆసియాఁ నహీ మాలూమ్ 3

* * * *

హమ్ క్యాకహేఁ కిసీనే క్యాహై తరీఖ్ అప్పా
మజ్బుబ్ నహీహై కోయీ మిల్లత్ నహీహై కోయీ 4

* * * *

-
1. మానవుని హృదయమునుండి విద్వేషము తొలగిపోవునేని, ముస్లిముల ముస్లిమేతరుల కలహములన్నియు తీరిపోవును.
 2. షండునకు పురుషునకు కల భేదమేమన వాడు కూటికొఱకు చచ్చును. వీడు కీర్తికొఱకు చచ్చును,
 3. ఎవరికిని నా ప్రయురాలి ఇల్లతెలియదు. భగవానునిపేరు విన్నాము కాని ఆతని గురుతులు తెలియవు. పరధ్యానములోనే యోవ్యనకాలము సమాప్త మైనది. డీవిక వసంతము పోయి ఆకురాలు కాలమెప్పుడు వచ్చినదో తెలియదు. మా కనులు వేటకాని యింట తెఱవబడినవి. చెఱసాల తెలియును కాని గూడెట్లుండెనో తెలియదు.
 4. మా పద్ధతి యేమని తెల్పవలయును. మతము లేదు. జాతిలేదు.

సర్ షమ్మసా కటాయియ్యే పర్ దమ్సన మారియే

మన్జిల్ హజార్ సఖ్త హో హిమ్మత్ న హారియే

5

“నాసిఖ్” కావ్యములను “ఆతిష్” కావ్యములను పరిశీలించినచో లఖ్నో తత్త్వమున్నంత వఱకు రెంటిలో సమానత గోచరించును. కాని మూలతత్త్వము చాల భిన్నము. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రకారు లందఱును ఈ యిరువురి రచనల సంతులనము చేసినారు. అట్టి తులనాత్మక విమర్శల సారాంశ మేమన ఒకరి కవిత కృతకము. అలంకార భూయిష్టము. ఇంకొకరి కవిత సుశబ్దములు ఉచితాలంకార ములు ప్రయోగింపబడుట వలన సుందరము ప్రభావ సహితము. “ఆతిష్” సూఫీ తత్త్వముతో సంబంధము కలవాడు. లఖ్నో కవులు దానికి దూరస్థులు. కనుక “ఆతిష్” వాణి లఖ్నోలో వింతగా వినిపించును. అతని కవితలో ప్రపంచ నిరసనము, సంఘర్షణ ద్వారమున పురోగమనము, స్వతంత్ర జీవనము నుద్బోధించు భావములు ప్రబలములు. అందువలన అతనికి లఖ్నోలోనే కాక సమస్త ఉర్దూ సాహిత్యమున ఉన్నత స్థానము లభించినది. ఈ మహాకవు లిరువురకు అనేకులు శిష్యులుండిరి. వారు తమ గురువులు ప్రారంభించిన శైలిని వృద్ధిపఱచి పరిపుష్టము చేసిరి. నాసిఖ్ శిష్యులు భాషాపరిశుద్ధతకు ప్రాధాన్యమిచ్చిరి. ఆతిష్ శిష్యులు విషయ గౌరవమునకు భావగాంభీర్యమునకు ప్రాధాన్యమిచ్చిరి.

నాసిఖ్ శిష్యులతో “వజీర్”, “బర్”, “రష్క్”, “బహ్”, “మునీర్” మఱియు “షేహ్” ప్రముఖులు పేర్కొనవారు. ఆతిష్ శిష్యులలో “రింద్”, “నబా”, “నసీమ్”, “ఖలీల్” “షాఖ్” మొదలగువారు ప్రసిద్ధులు. ఈ శిష్య ప్రశిష్యుల పరంపర నేటి వఱకు సాగుచున్నది. ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో అందఱును గూర్చి వ్రాయుట అసంభవము. అయినను ఇద్దరు ముగ్గురిని గూర్చి వ్రాయుట అవసరము - ఏలయన వీరి వలననే లఖ్నో కావ్యసంప్రదాయ మవగతమగును. ఈ మహాకవుల శిష్యులు సాగించిన సంప్రదాయము “మీర్ అసీన్” మఱియు “మీర్జా దఖీర్” అను కవులు మర్సియాను భూమినుండి ఆకాశ వఱకు ఉన్నత మొనర్చు వఱకు ఎట్టి విశేషోన్నతి లేకయే సాగినది.

5. దీవము వలె కల నరికించుకొనుడు. కాని బాధ ప్రకటించవలదు.

గమ్యము కఠినమైనను దైర్యము విడువ వలదు.

(7)

నాసిఖ్ శిష్యులలో సుప్రసిద్ధుడగు “వజీర్” లఖ్వీ నివాసి. అతడు ఉన్నత వంశమునకు చెందినవాడు. విరక్తుడై జీవితమును యధేచ్ఛగా గడపెను. వాజిదలీషా రెండు తడవలు ఆహ్వానించినను వెళ్లుటకు నిరాకరించెనందురు. “వజీర్” నాసిఖ్ శైలిలో ఉత్తమ కవిత వ్రాసెను. అతని శిష్యులూ శైలిని సాగదీసిరి. అతడు తన కావ్యసంగ్రహమును, సమకూర్చుకొనలేదు. క్రీ. శ. 1853 లో అతడు మరణించిన తరువాత అతని శిష్యులు కొందరు కొన్ని గజలులను “దఫ్త రె-ఫసాహత్” అను పేర ప్రకాశింపజేసిరి.

ఉదాహరణమునకై కొన్ని చరణములు:—

జబ్ ఖపా హోతాహై తో యూ దిల్ కు సమ్మాతాహుఁ మై
ఆజ్ హైఁ నా మెహర్బాఁ కల్ మెహర్బాఁ హోజాయెగా 1

థామ్ లూఁ దిల్ కుఁ జరా హాథోన్సే
ఆప్ పహలూ నె న ఉల్ జాయియేగా 2

జో కహ్తాహుఁ తేరా బీమార్ హూఁ మైఁ
తో క్యా కహ్తాహై కుచ్ ఆప్నీ దవాకర్
నహీ ఉత్పేకె ఖాతిల్ కీ గలీసే
కి హమ్ బై రేహైఁ సర్ నే హాథ్ ఉతాకర్ 3

తిర్చీ నజరోంసే నదేఖో ఆతిషే దిల్గీర్ కూ
కై సే తీరందాజ్ హో, సీధాతోకర్ లో తీర్ కూ 4

1. ఆమె కోపించె నేని, నేడు ఆగ్రహించినను రేవు అనుగ్రహించు లెమ్మని హృదయము నాశ్వాసించు కొందును.
2. హృదయమును చేతులతో పొదవి పట్టుకొందును. నీవు ప్రక్కనుండి లేచి వెళ్ళకుము.
3. నేను నీ రోగినని చెప్పగా ఏదో చికిత్స చేసికొమ్మని చెప్పును-ఆ హంతకురాలి వీధినుండి లేవను-కలమీద ఆన వదలుకొనియే కూర్చుంటిని.
4. వ్యధిత హృదయుడగు ప్రేయసునివై కటాక్షము ప్రసరింప జేయకుము. ఎట్టి బాణ సంధాకవుఁ బాణమువైన సరిచేసికొనుము.

నాసిఖ్ శిష్యులలో “రష్కీ” కూడ ప్రముఖుడు. అతడు భాషను సంస్కరించుటలో, శబ్దకోశము తయారుచేయుటలో గురువుగారి సిద్ధాంతములను ప్రచారము చేయుటలో చాల ప్రసిద్ధిపడసెను. అతని కావ్య సంగ్రహములు రెండు ప్రకాశితములైనవి. అందలి కవిత నీరసము - నిస్సారము-శబ్ద సాధుత్వము మఱియు జాతీయముల ప్రయోగమే అతనికి ముఖ్యము. భావనల యెడ పట్టింపులేదు. అతడు క్రీ. శ. 1867లో మరణించెను. అతని అనేక శిష్యులలో “ముసీర్”, “జలాల్” అనువారు ముఖ్యులు.

‘అతిష్’ శిష్యులలో నవాబ్ సయ్యద్ మొహమ్మద్ ఖాన్ “రింద్” మఱియు పండిత దయాశంకర్ “నసీమ్” అనువారు మహాకవులలో లెక్కింపదగినవారు. “రింద్” రాజవంశమునకు సంబంధించినవాడు. ఘైజాబాదలో బాల్యమును యౌవనమును సుఖముగా గడపి చివరికాలమున లఖ్నో చేరెను. అచటి రాజదర్బారులోను అతని జీవితము విలాసయుతముగా గడచెను. అతిష్చే పద్యములు దిద్దించుకొనుము తుదకు అతనివంటి జీవితమునే ఆవలంబించెను. క్రీ. శ. 1857లో మరణించెను. అతని భాష పరిశుద్ధము. కవిత భావమయము. రెండు కావ్యసంగ్రహములు ప్రకాశితములు.

ఉదాహరణకొఱకు కొన్ని పద్యపాదములు :—

హజార్ బార్ కియా మేర ఇమ్తెహాఁ ఉన్నే	
బన్ ఆజ్మో చుకా అబ్ ఆజ్మోయెగా ఫిర్ క్యా	1
మై భలా క్యొంకర్ కహలాఁ తుమ్కో బురా	
ఆప్నే జో కుచ్ కియా అచ్చా కియా	2
వాదేపె తుమ్న ఆయెతో కుచ్ హమ్ నమర్ గయే	
కహ్నేకు బాత్ రహగయీ దిఁతో గుజర్ గయే	3

-
1. వేయిసార్లు నన్ను పరీక్షించితివి. ఇంక చాలును. ఏమి పరీక్షించ గలవు ?
 2. నేను నిన్ను చెడవదని ఎత్తనగలను ? నీవు చేసినదంతయు మంచియే.
 3. వాద్దనము ప్రకారము నీవు రానందున నేను చచ్చిపోలేదు. అనుట కొకమాట మిగిలినది. కాలము గడవనే గడచినది.

ధూప్ దిక్షా కీ ఓన్ షబ్ కీ ఖాయియ్యే
అస్తానే యార్ పర్ మర్ జాయియ్యే 4

పడే గయీ జాన్ కిన్ ఆజాబ్ మేహాయ్
చాహ్నీ బీ బడీ ముసీ బత్ హై 5

నఖుల్వావో మేరీ జుబాఁ చుప్ రహా
కోయీ బాత్ ముహాసే నికల్ జాయెగీ 6

పండిత దయాశంకర్ కౌల్ “నసీమ్” కులీన కాశ్మీర కుటుంబమునకు చెందిన వాడు. క్రీ. శ. 1811లో జన్మించెను. బాల్యము నుండియే కవితా రచన ప్రారంభించెను. ఉర్దూ ఫారసీలలో విద్వాంసుడు. ‘అష్టదలీ’ పాదుషా సేనలో “బఖ్షీ” పదవియందుండెను. ఆతిష్ శిష్యులలో సుప్రసిద్ధుడు. అతడు గజలులు కూడ వ్రాసెను. కాని అతని కీర్తికి కారణము అమరఖ్యాతి నొందిన మన్నవీ “గుల్జారె నసీమ్”-నసీమ్ తన 32వ యేట క్రీ. శ. 1843 స్వర్గస్థుడయ్యెను. “అలీఖైలా” కథలు (అరేబియన్ నైట్సు) కొన్ని ఉర్దూలో అనువదించినందురు.

‘గుల్జారె నసీమ్’ మీర్ హసన్ మన్నవీ తరువాత పేర్కొనదగినది. వ్రాసినప్పడది సుదీర్ఘముట. గురువగు “ఆతిష్”కు చూపించగా అతడు దానిని సంక్షేపించి చెప్పమని సలహాయిచ్చెనట-అట్లే “నసీమ్” సంక్షిప్తపఠచెను. అది నేడు ఉర్దూ సాహిత్యకోశమున అన్వరమణి. గుల్-బకావళి ప్రసిద్ధ కథ ఇతి వృత్తము. ఇందు హార్షిక భావ చిత్రణ వివిధాలంకార ప్రయోగము దర్శనీయము. మన్నవీ క్రమబద్ధమగు కథా కావ్యము (ప్రబంధము) కనుక అందుండి ఉదాహరణము లిచ్చుట కష్టము.

గజలుల నుండి కొన్ని ఉదాహరణములు :—

నామ్ మేరా సున్నే హీ షర్మాగయే
తుమ్నే తో ఖుద్ ఆప్కో రుసువా కియా 7

4. వగటి యెండను, రాత్రి పూట మంచును తినుడు- వ్రీయురాలి దేహళివై అంకమొందుడు-
5. ప్రాణమెట్టి సంకటమున బడినది? ప్రేమించుటయు గొప్ప ఆపదయే.
6. నేను నోరు తెఱచునట్లు చేయకుము- ఏ మాటయేని జారిపోవును.
7. నా పేరు వినినంతనే నీగ్గువడితిని. నిన్ను నీవే నిందపాలు చేసికొంటివి.

గర్ యహీ హై ఇన్ గులిస్తాఁ కీ హువా
శాఖె - గుల్ ఎక్ రోజ్ యొకా ఖాయెగా 1

* * * *

రూహే రవానా - జిన్మ కీ సూరత్ మై క్యా కహూఁ
యొంకా హవాకా థా ఇధర్ ఆయా ఉధర్ గయా 2

* * * *

అబ్ దర్దే - జిగర్ హోతె నికల్తా హై దహాన్ నే
వో జోఁ జో బర్సోంసే మేరే సీనేమె నిహాఁ థా 3

* * * *

జబ్ హోచుకీ షరాబ్ తోమై మన్ మర్ గయా
శీషేతె ఖాలీ హోతేహీ పైమానా భర్ గయా 4

అనాడు అవధులో మఱియు భారతదేశమంతటిలో 'గజ్' లొక్కటే ప్రియమైన చందము. ఖసీదాల రచన అత్యల్పము. 'హిజో'ల ప్రచారము తగ్గెను. మన్నవీల నిర్మాణము నన్నగిల్లెను. కాని ఈ యుగముననే "మర్సియా" రచన అత్యున్నతి చెందెను. అల్లగుటకు కారణము, లఖ్వోపాలకులు 'షియా'లు. అచట "మొహఱ్ఱమ్" మఱియు ఇతర ఉత్సవములు అత్యుత్సాహమున జరుపబడుచుండెను. పెద్దపెద్ద అమీరులు, జాగీర్దారులు హిందువులైనను ముసల్మానులైనను ఆయుత్సవములలో పాల్గొనుచుండిరి. ఆరంభమునుండియు అవధ్ సభ్యత హిందూ-ముస్లిముల సమైక్యతకు ప్రసిద్ధము. మొహఱ్ఱములోని సంఘాసనభలలో వేలకొలది ప్రజలు పాలుగొనుచుండిరి.

1. ఈ తోటలో వీరు గాలి యట్టిదే యగునేని ఒకనాడు వూరెమ్మ విరిగిపోవును.
2. ప్రాణము, శరీరము ఎట్టిరో ఏమి చెప్పవలెను? ఒక గాలితెప్ప ఇట్లు వచ్చినది. అటు పోయినది.
3. చిరకాలము నా యెడలో గుప్తముగానున్న ఆవేశము నేడు హృదాయావేదనయై నా నోట వెలువడుచున్నది.
4. మద్యమయిపోగనే మత్తుడ నగునేను మరణించితిని. కలకము సమాప్తము కాగనే పాన పాత్ర నిండుకొనినది.

891. 43909
1425

అందు 'మర్సియా' పఠనము జరుగుచుండెడిది. లఖ్నో కవిత్వలోని కృతకత్వము మఱియు దాని పఠన దశను అరికట్టుటకై మర్సియాలు చాల తోడ్పడెను. మర్సియాలలో ఉత్కృష్ట సిద్ధాంతములు నైతిక భావములు ప్రచారములగును. వాని ప్రగతి కదియే అనుకూల సమయము. కళావికాసమున కనుకూలమగు వాతావరణ మవసరము. లఖ్నోలో మర్సియాలకొఱ కట్టి వాతావరణ మేర్పడియుండెను.

'మర్సియా' అనగా మతసంబంధముననో రాజకీయముగనో లేక యితర కారణముల వలన లోకప్రియులగు వ్యక్తుల మృత్యువు పట్ల వెల్లడించు శోక భావముల కవితారూపము. ఆ వ్యక్తుల మంచితనము వినువారు ప్రభావితులగునట్లు ఉల్లేఖింపబడును. ఉర్దూ మర్సియాలు సాధారణముగా ఇమామ్ హుస్సేన్ మఱియు అతని సహచరుల గూర్చి వ్రాయబడినవి. ఇమామ్ హుస్సేన్ ముసల్మానుల 'రసూలు' (హజ్రత్ మహమ్మద్) దౌహిత్రుడు. అతనిని నామ మాత్రమునకు ముసల్మానుడగు పాదుషా "యజీద్" అనువాడు "కర్బలా" యుద్ధ భూమిలో మూడు రోజులు ఆకలిదప్పులకు మాడ్చి అతి నిర్దాక్షిణ్యముగా చంపెను. ఇమామ్ హుస్సేన్ వెంట దెబ్బది యిద్దరు వ్యక్తులే ఉండిరి. వారిలో 80 ఏండ్ల వృద్ధుల నుండి ఆరునెలల శిశువులును ఉండిరి. అందఱును ఆకలిదప్పుల కాగలేక మరణించిరి. ఇమామ్ హుస్సేన్ తన ఆదర్శపాలనము కొఱకు అనేకులతో పోరి అంతమున వీరస్వర్గ మలంకరించెను. అతని 'డేరా'లు (గుడారములు) తగులబెట్టబడెను. పూజనీయురాండ్రగు అతని కుల స్త్రీలు దాసీలయి దేశముల ద్రిప్పబడిరి. ఈ సంఘటనలనే హృదయ విదారకముగా మర్సియాలలో ఆభివర్ణింతురు.

మొట్టమొదటి ఉర్దూ మర్సియాలు దక్కను కవులే వ్రాసిరి. అవి కేవలము ఇమామ్ హుస్సేను పట్ల తమకుగల భక్తిని వెల్లడించుకొనుటకే వ్రాయబడినవి కాని, సాహిత్య గౌరవము కలవికావు. దిల్లీలోను కొన్ని పూర్వకాలపు మర్సియాలు లభించినవి. వానిలోను సాహిత్యము లేదు. మీర్జాసౌదా కూడ ఒక మర్సియాల సంగ్రహము సిద్ధపఱచెను. అవి సాహిత్యపు విలువలు కలవి. తరువాత లఖ్నో కవులును కొన్ని మంచి మర్సియాలు వ్రాసిరి. అనేకులు పుణ్యము నాశించియే వ్రాసిరి. మర్సియా రచయితలలో "దిల్లీర్", "ఫసీహ్", "ఖలీఖ్" మఱియు "జామీర్" అనువారు ప్రసిద్ధులు. 'ఖలీఖ్' మీర్ హసన్ కొడుకు. అతని కుటుంబమున నాల్గతరముల నుండి మర్సియాలు వ్రాయబడుచుండెను. అతడును కొన్ని

ఉత్తమ మర్సియాలు వ్రాసెను—మర్సియాలను కళాత్మకముగా రచించిన కవి “జమీర్”—అతడు ఇతివృత్తమును వ్యాప్తించెందించి కర్పలా దుర్లభన లన్నిటిని క్రమబద్ధముగా కనులకు కట్టినట్లు వర్ణించెను. కేవల దుఃఖ గాఢలగు మర్సియాల కట్టి రూపము కల్గించిన మొదటి కవి తానే అయినట్లు చెప్పికొనెను. అతని మర్సియాల సంకలనములన్నియు ప్రకాశితములైనవి. అతడు తన జీవితమునంతయు మర్సియా రచనలోనే గడపిన మహాకవి—మీర్ బఖర్ అలీ “అసీస్”, మఱియు మీర్జా సలామత్ అలీ “దఖీర్” అను వారిరువురు అతని శిష్యులు. వారు ఉర్దూ మర్సియా సాహిత్యాకాశమున సూర్యచంద్రులు. ఈ యిరువురు మర్సియా రచనను సుపరిపష్టము చేసిరి. తరువాతి వారెవరును దానిని చేపట్టుటకు సాహసింపలేదు.

మీర్ అసీస్, ఖలీఖ్ పుత్రుడు. క్రీ. శ. 1804న ఫైజాబాద్ లో జన్మించెను. తండ్రివెంట లఖ్నో వెళ్ళెను. ఖలీఖ్ స్వయముగా గొప్ప మర్సియా రచయిత. అయినను తన పుత్రుని మీర్ జమీర్ శిష్యత్వమున నియోగించెను. అతడు కేవలము మర్సియాలే వ్రాయవలయు ననునది ఖలీఖ్ అభిలాష. ఆనాటి ఆచారముననుసరించి అసీస్ అరబీ షారసీ గ్రంథములు చదివి మత సాహిత్యము నవలోకించెను. అంతే కాక గుఱ్ఱపుస్వారి, వ్యాయామము మఱియు శస్త్ర విద్యలందును నేర్పుగడించెను—అతడు ఉదార స్వభావుడు. మృదు హృదయుడు—ఆత్మాభిమాని. ఆదర్శములపై అభిమానము కలవాడు. ఎవరి ముందును తల వంచువాడు కాడు. నిత్య సంతోషి. నిర్భీకుడు—వినయ నమ్రుడు—అతడు జీవితమంతయు లఖ్నోలోనే గడపెను. కావ్య రసజ్ఞులు, సాహితీ సౌందర్య వేత్తలునగు లఖ్నోవాసులే తన విలువ గ్రహించగల వారని అతని విశ్వాసము. లఖ్నో నుండి అలహాబాద్, బనారస్, పట్నా మఱియు హైదరాబాద్ లకు వెళ్ళి అశేష సత్కారములంది తిరిగి వచ్చెను. లఖ్నోలోనే క్రీ. శ. 1874న మరణించెను.

మీర్ అసీస్ చిన్నవాడు ఒకటి రెండు గజలులు వ్రాసెనందురు. అతడధికముగా వ్రాసినవి మర్సియాలే. కొన్ని “సలాములు” మఱికొన్ని “రుబాయి”లును వ్రాసెను. అతని రచనలన్నియు అయిదు భాగములుగా ప్రకాశితములైనవి. కొన్ని రచనలతని వంశస్థులకడ సురక్షితముగానున్నవి కాని ప్రకాశితము కాలేదు. ఒక గొప్ప కళావేత్త, ఒక గొప్పకవికి కావలసిన విశేషములన్నియు “మీర్ అసీస్”కు కలవు. మర్సియాలలో అన్నిరకముల పాత్రలు ఉండును. సజ్జనులు, దుర్జనులు ; తనవారు, పరులు ; వృద్ధులు, యౌవనులు, బాలురు ; స్త్రీలు, పురుషులు ; మిత్రులు,

బంధువులు ; వారి పరస్పర సంబంధమొకచో గంభీరము. ఒకచో సామాన్యము. వారి స్వభావములు, వ్యవహారములు విభిన్నములు- అయినను ఏ పాత్రకు తగినరీతి ఆ పాత్రను సహజముగా చిత్రించిన మహాకవి మీర్ అసీస్. అతడు గొప్ప మనస్తత్వవేత్త. అంతటి బృహద్రచనకు కావలసిన శబ్దజాలమతనికి స్వాధీనము. మతసంబంధమును, చారిత్రకమును అగు విషయముపై కవిత వ్రాయుట కష్టమైన పని. అందు హెచ్చుతగ్గులుచేయుట, చేర్పులు, మార్పులు చేయుట పాపమనిభావింపు వాడతడు. అతని దృష్టిలో ఇమామ్ హుస్సేన్ మతీయు అతని అనుచరులు దివ్యగుణసంపన్నులు. అతడు చాల పరిశోధించి అంతర్ముఖుడై పరిశీలించి చరిత్ర పుటలలోలేని అంశముల నుల్లేఖింపగలిగెను. ఆయాస్థితులలో సంభవములగు సన్నివేశములను వర్ణింపదగిన ఊహాశక్తి అతనిది. ఇదే కవి భావనాశక్తికి పరీక్ష. ఈ పరీక్షలో అతడు అతి నిపుణుడనిపించు కొనెను. అతని కవితలోని ప్రకృతి వర్ణన సుందరము- భావప్రకటనలో విశ్వ సాహిత్యముందలి కొండలు కవులే అతనికి సరివత్తురు. అతని మర్సియాలు నైతికములును, ఉదారములును అగు భావనముదాములు కలవు. వానిని చదువునప్పుడు ఆత్మగౌరవము, పవిత్రభావములు జాగ్రతములగును. పతితలను శ్రోతలను శోకరసమున ముంచివైవగల రచనలవి. ఎట్టివాడైనను ప్రభావితుడు కాకుండ ఉండలేడు.

అసీస్ భాషా స్రయోగమున నేర్పరి. ఆనాటి లఖ్నో కవులు అలంకారములను అనుచితముగా ఉపయోగించుచుండిరి. అసీస్ తన కవిత నట్లుకాకుండ కాపాడు కొనెను. అతని భాష సరళము, పరిశుద్ధము, మధురము - భాషను దేశకాల పరిస్థితుల ననుసరించి వాడుటలో అతడు చతురుడు. అతని రచన ఆదర్శవాదమయ్యును వాస్తవికతకు సమీపము. అతని విషయ మెంతటి ఉదాత్తమో శైలి దాని కను రూపము - మర్సియాలనుండి ఉదాహరణ లిచ్చిన లాభము లేదు.

రెండవ మర్సియా రచయిత మిర్జాసలామతలీ "దఖీర్". అతడును "అసీస్" వలె సువిఖ్యాతుడు. జన్మస్థానము దిల్లీ అయినను తండ్రి లఖ్నోలోనే స్థిరపడినందున "దఖీర్" జీవిత మంతయు లఖ్నోలో గడచెను. చిన్ననాడు మంచి శిక్షణ పొందెను. ఆనాటి ఆచారము ననుసరించి చదువవలసిన వన్నియు అత్యుత్సాహముతో చదివెను. బాల్యము నుండియు అతనికి మతసాహిత్యమన్నను కవిత్యమన్నను అభిమానము. తానును మర్సియా రచన చేయదలచి "మీర్ జమీర్" శిష్యుడయ్యెను. ఇతని కీర్తి లఖ్నో దాటి వ్యాపించెను. అవధ్ దర్బారులో సన్నానములు జరుగుచుండెను. ఇతని

కీర్తితోపాటు మీర్ అసీస్ కీర్తియు వ్యాపించుచుండెను. “దబీర్” లఖ్నో విడచి వెళ్ళవలచలేదు. కవితారసజ్ఞులు లఖ్నోలోనే కలరని విశ్వసించెను. కాని క్రీ. శ. 1857 నాటి విప్లవమున లఖ్నో విడచి వెళ్ళవలసి వచ్చెను. ముర్షిదాబాద్, పట్నాలలో కొంత కాలము నివసించి మరల లఖ్నోచేరి అచటనే క్రీ.శ. 1876లో మరణించెను.

“దబీర్” సుమారు 3,000 మర్సియాలు వ్రాసినందురు. వానిలో చాలవఱకు లఖ్నో ప్రభావము కలవి. అతని భావములు ఉదాత్తములు. శైలి కఠినము - అలంకార వ్యామోహ మధికము. అతడు గొప్ప విద్వాంసుడు. “కర్పూలా” దుఃఖ గాథను సమగ్రముగా ఎఱిగి సవిస్తారముగా వర్ణింపగల వాడనుటలో సందేహము లేదు. అసీస్ వలె కళాసూక్ష్మముల నెఱిగినవాడు మాత్రము కాదు. తన కాలమున లోకులను చాల ప్రభావ పఱచెను. కాని అతని మరణానంతరము, అలంకార వ్యామోహముడిగిన కాలమున అతని కవిత కృతక మనిపించసాగెను. మర్సియాలకు కావలసిన గాంభీర్యము, మహనీయత అతని కవితలోలేవు. శ్రోతలు శబ్దార్థములను, అలంకారముల గూఢతను అన్వేషింపవలసిన వారైన ఆ కవిత తన ప్రభావమును నిలుపజాలదు. ‘దబీర్’ కవిత అట్టిదే. అసీస్ దబీరుల సమయ మొకటి, విషయ మొకటి, కావ్యరూప మొకటి కనుక విమర్శకులు వారి తులనాత్మక విమర్శచేతురు. లఖ్నోలో “అసీసియా” లొకవైపు “దబీరియా” లొకవైపుచేరి పరస్పరము పరిహాసించుకొనిరి. కలహించుకొనిరి. కాని నేటి పాఠకులు దబీర్, అసీస్ వంటి మహాకవి కాడని సులువుగా గ్రహించగలరు. దబీర్ కవితనుండియు ఉదాహరణము లిచ్చుట కష్టము - అతని కవిత అరబీ పారసీ పద బహుళము - అలంకార భూయిష్టము - మీర్ అసీస్ మఱియు మీర్షా దబీరుల శైలి భేదము ఈ క్రింది ఉదాహరణముల వలన స్పష్టపడును :—

అర్థమొకటి శైలి వేరు -

దబీర్ :— జేరే - ఖదమే - వాలిదా, ఫిర్దౌసె - బరీఁహైఁ 1

అసీస్ :— సున్నేహైఁ మాఁకె పాంవ్ కె నీచే బహీష్త్ హై 2

1. మాతృదేవి పాదముల క్రింద స్వర్ణము కలదు.
2. మాతృదేవి పాదముల క్రింద స్వర్ణమున్నదని విందము.

దబీర్ :— జిన్ తరహా జ్జలలేమె కోయా సాహాబే మకాః 3

అసీస్ :— జై నే కోయా భూంచాల్ మే ఘర్ ఛోద్ కే ఖాగే. 4

లఖ్నోలో మర్సియాల ఉన్నతి ఉర్దూ కవితా సీమలన్నిటిని విస్తృత మొనర్చి నది. అంతవఱకు సాహిత్యమునకు కలిగిన పతనము నరికట్టి నూత్నమార్గము పట్టించినది. మర్సియాలే ఆధునిక కవితకు ప్రేరకములయ్యెనని కొందఱు విమర్శకులందురు. కాని అది సరికాదు. ఆధునిక కవులకుగల సమస్యలానాడు మర్సియా కవులకులేవు. నవ్యకవితలో నూత్నమైన తన్యముకలదు. మర్సియాలలోని నవ్యత చైతన్యపు నవ్యత కాదు. విషయ ప్రకటనకొఱకు ఎన్నుకొనిన నవ్యశైలిమాత్రమే అది. మీర్ అసీస్ మఱియు మీర్జా దబీరుల తరువాత కూడ మర్సియాలు వ్రాయబడెను. అసీస్ సోదరులు “ముసీస్” మఱియు “ఉన్స్” అనువారును మంచి కవులు. వారు మర్సియాలు వ్రాసిరి. అసీస్ కొడుకులు ముగ్గురు మర్సియాలు వ్రాసిరి. వారిలో “నఫీస్” అను నతడు తండ్రివంటి గౌరవము పొందెను. ఈ వంశమువారు నేటికిని మర్సియాలు వ్రాయుచున్నారు. కాని సామాజిక, ధార్మిక, రాజకీయ పరిస్థితులు మారినవి. కనుక ఆ రచన కంతటి స్థానము నేడు లేదు. దబీర్ కొడుకు “ఓజ్” కూడ ప్రసిద్ధ మర్సియా రచయిత: అతని వంశమువారును వ్రాయుచున్నారు. ఈ రెండు వంశముల వారు తమ పితరుల శైలిని పాలించుట ముదావహము. వారి బంధువులలో అనేకులును మర్సియా రచయితలు— “ఇష్”, “త-అఫ్ఘ్”, “రషీద్”, “ఆరిఫ్” మఱియు “వహీద్” మొదలగు వారును వారి వంశీకులును మర్సియా రచన చేయుచున్నారు.

లఖ్నోకేంద్రపు విశేషములను పరిశీలింతుమేని దిల్లీనుండి వచ్చినవారే ఇచట కావ్యరచన ప్రారంభించిరని తెలియును. కొంతకాలము తరువాత ఇచటి సామాజిక, ఆర్థికపరిస్థితులలో చిన్నచిన్న మార్పులు కలుగుటచే ఇచటి భాషయు సాహిత్యమును దిల్లీకంటె భిన్నమయ్యెను. ప్రారంభమున ఈ భిన్నత్వము అస్పష్టముగా, అవ్యక్తముగా ఉండెను. కాని తరువాతి కవులును, రచయితలును తమ శైలిని దిల్లీ శైలికి భిన్నముచేయ ప్రయత్నించి కృతకృత్యులైరి. అవధ్లో జీవితమంతటిలోను మఱియు సభ్యతలోను ఒక విధమగు మార్గవము, కోమలత ఉత్పన్నమై బాహ్య

3. భూకంపమున ఇంటి వాస్తవ్యుని వలె (పరుగెత్తెను- ఆనియుండును)

4. భూకంపమున ఎవరేని ఇల్లు విడచి పారిపోయినట్లు.

సౌందర్యమును కృతకము చేసెను. రచయితలు శబ్దాడంబరమును చూపిరి. అందు జీవిత సమస్యలు, గంభీర విషయములు అడుగున పడిపోయెను. లఖ్నోయందు భాషను సుందరముగా మృదువుగా రూపొందించు ప్రయత్నము విశేషముగా జరిగిన దనుటలో సందేహము లేదు. కాని దాని పరిణామరూపమున కవులు శబ్దాడంబరమే కవిత్వమని భావించి అలంకార ప్రయోగములోనే తమ శక్తి సంతయు ధారవోసిరి. కొందఱు కవులు, విశేషించి మర్సియా కవులు ఈ సముద్రములోనే తమ నౌకలు నడపినను గంభీరములగు మహాకావ్యములను సృష్టించి లఖ్నోను నిండపాలు చేయు చున్న సాహిత్యదోషములనుండి తప్పించుకొనిరి.

సాహిత్యవేత్తలు కొందఱు ప్రదర్శించిన విధముగా దిల్లీ లఖ్నోల వివాదము లేకుండెనని పైనగల కొన్ని కమ్మలలో స్పష్టపడినది. భారతదేశపు రాజకీయ పరిస్థితి లో కలుగుచున్న పరివర్తనముల వలన దిల్లీ మతీయు లఖ్నోలలో చెప్పికో దగిన భేదము లేకుండెను. ఆర్థికస్థితి ఉన్నదున్నట్లే ఉండెను. పై పై మార్పులు మాత్రము జరుగుచుండెను. దానివలన సాహిత్యాధారములు మారజాలవు. సామ్రాజ్య సభ్యత వలన రూపొందిన సంప్రదాయములు ఇంకను ప్రబలియుండెను. భారత జీవనమున ఐరోపాలోని ఆలోచనలు ప్రవేశించు చుండెను కాని సామాన్యుల జీవితములు వానిచే ప్రభావితములు కాకుండెను. అధిక సంఖ్యాకులు తమ ప్రాచీనతనే అంటిపెట్టుకొని యుండిరి.

నజీర్ అక్బరాబాదీ - ఒక విశిష్ట సంప్రదాయము

ఉర్దూ సాహిత్యము ఫారసీ భాష మఱియు ఫారసీ భాషములచే ఎంతగా ప్రభావితమైనను అందు అణచినను అణగని రీతి ప్రగాఢమగు దేశీయత ఉండెనని ఈ సంక్షిప్త చరిత్ర చదువువారు గ్రహించి యుందురు. ఆ విదేశీయ ప్రభావమునకు తత్కాలీన సరిస్థితుల పరిణామ రూపములగు చారిత్రక కారణము లనేకములు. వానిపై ఎవరి అధికారమును లేదు. బహుముఖమగు భారతీయ సభ్యతలో ఒక విధమగు ఏకత్వము కలదు. అది కాలక్రమమున స్పష్టమగు చున్నది. 18 వ శతాబ్దంతము మఱియు 19 వ శతాబ్దారంభమున జాగీర్దారీ వ్యవస్థ పతనమును నూత్న శక్తుల విజృంభణమును క్రొత్త సమస్యలను జన్మింప జేసెను. రాజకీయ పరివర్తనములు సాంస్కృతిక ప్రవాహము నరికఁచెను. కనుక ఏ సంస్కృతీ విభాగమునను ప్రగతి గోచరింపదు. రాజదర్బారు, రాజధానీనగరము, కొంత దూరమున కొన్ని ముఖ్య నగరములు సాహిత్యమునకు, కళలకు సంస్కృతికి కేంద్రము లయ్యెను. ఈ విధముగానే అన్ని కాలములలో అన్ని దేశములలో జరుగును - భాష ఇట్లే కేవల సాహిత్య సంబంధమై సీమితమై పోవును. ఇంతేకాదు. సాహిత్యమునందు కొన్ని ప్రత్యేక నియమము లంగీకరింపబడి యుండును. వానిని ఉల్లంఘించు ప్రయత్నము చేయువానికి ఆ కాలమున ఎట్టి మహత్వమును లభింపదు.

ఉర్దూ వ్యావహారిక భాషా రూపముననే వికసించెను. దానికి సాహిత్యములో ఒక స్థానము కలిగినంతనే దాని కొలమానములు మారిపోయెను. కేంద్రమునందే సీమితమై యున్నందున ప్రజాసామాన్యముతో దానికి గల సంబంధము కొంత సడలి పోయెను. ఇట్లగుట వలన సాహిత్యముపైనను దాని ప్రభావము పడెను. పైన పలు తావుల చెప్పినట్లు ఆనాటి సామాజిక ఆర్థిక జీవన మూలధారలు రెండు. ఒకవైపు కర్షకులు మఱియు అల్పోద్యోగములు చేయువారు. వీరు సామాన్యప్రజ. రెండవ వైపు ఉచ్చవర్గీయులనబడు సాదుషాలు, జాగీర్దారులు, సైన్యాధికారులు, రాజాస్థాన సంబంధితులు మొదలగువారు. మధ్యమవర్గ మింకను ఏర్పడలేదు. మధ్యమ వర్గీయులున్నను వారు చాల వఱకు మానసికముగా సామ్రాజ్య వ్యవస్థచే ప్రభావితములు -

కనుక సాహిత్యమునను రెండు ధార లేర్పడును. అవి అప్పడప్పడు ఏ మహనీయు డగు రచయిత రచనలలోనో వ్యాపకరూపమున కలిసిపోవును. రచయిత లందరును సాధారణముగా ఉచ్చవర్గీయుల భావములను మాత్రమే చిత్రించవారని తాత్పర్యము కాదు. వాస్తవమేమన వారి చైతన్యము సామ్రాజ్యయుగపు టాలోచనలు, నైతిక సిద్ధాంతములు మఱియు శిక్షాసంబంధ నియమముల చేతనే రూపొందినది. ఆ సంప్ర దాయమును కొనసాగించుట తమ కర్తవ్యమని వారు భావించుచుండిరి. అయినను మానవతా కల్యాణము మఱియు దళితజాతుల పట్ల న్యాయము అను సమస్యలు వచ్చి నప్పుడు మాత్రము వారు ఆ నియమములను తొలగద్రోయుచుండిరి. వారు ధర్మమును, రాజనీతిని ఆర్థికమగు అసమానతను ఎదురించి నిలుచుచుండిరి. వీని మూలముననే మానవులు జాతులలో విభజింపబడినారను విషయమందరు ఎఱిగినదే. కవుల ఈ భావములు కొన్ని “తనవ్యుప్” (నూఫీతత్వము) నకు సంబంధించిన వ్యాపకములు, ఉదారములు అగు భావముల కారణమున కలిగినవి. కొన్ని వ్యక్తికి సమాజమునకు నడుమ నైతిక సంబంధము స్థాపించు ప్రయత్నమున కలిగినవి. ఈ సంప్రదాయ ప్రచారకులలో మహాకవులందరను పేర్కొనవచ్చును. మొహమ్మదు ఖలీఖుతుబ్ షా, వలీ, సిరాజ్, మీర్, దరద్, ఆతిష్, గాలిబ్ మొదలగు వారనేకులు ఇట్టివారే. ఉన్నత కావ్యసాహిత్యపు ఈ విశేషము అన్ని భాషలలోను చూడనగును. మానవుల పట్ల జరుగు అన్యాయమును సహృదయులగు మహాకవులే తొలుత గ్రహించి బాధ పడుదురు. వారు వర్గవిభజిత సమాజములోని వారైనను సామాన్యజీవులయెడ ఉదార భావములు ప్రకటింప సాహసించుదురు.

ఉర్దూలో ప్రజాసాహిత్యము పుట్టలేదనుట నిస్సందేహము. దానికి కారణ మేమన ఉర్దూభాష రూపొందునాటికి భారతీయ సంస్కృతి విశిష్టరూపము ధరించి యుండెను. ఎన్నియో భాషలు సాహిత్య సమృద్ధములై యుండెను. ఒక క్రొత్త భాషగా తయారగుచున్న ఉర్దూ ఉత్కృష్టములగు ఇతర భాషల సాహితీనే అనుస రించెను. వ్యావహారిక భాషగా ఉన్నంత వఱకు ప్రజల భావములు మఱియు వ్యవ హారములపైనే ఆధారపడి యుండెను. సామాన్య సమస్యలకు సంబంధించిన జాతీయములు, పలుకుబట్ల అందు చేరిపోయెను. ప్రారంభదశలోని ఉర్దూసాహిత్యము సరళము. సమయము గడచిన కొలది ఫారసీ, అరబీ శబ్దము లధికముగా కలిసి పోయెను. ప్రత్యక్ష సంబంధములేని విషయములు కవిత్వస్తుప లయ్యెను. నగర జీవనమునందును గ్రామీణ జీవనమునందును అంతర మేర్పడెను. నగరవాసులగు

ప్రజలు తమ అంతస్తునకు చెందిన వారితో కలిసిమెలసి యుండుటయే మర్యాద రక్షణమునకు ఆవశ్యకమని భావించుచుండిరి. ఈ విధముగా ఉర్దూ కవిత్వము ప్రజా సాహిత్యమునకు దూరమైపోయెను.

ఉర్దూ కవిత్వము చదువు నప్పుడు ఇంకొక విషయమును దృష్టిలో ఉంచు కొనుట లాభదాయకము. ఉర్దూకవులనేకులు ఫారసీ భాషను మఱియు ఫారసీ కావ్యశాస్త్రము నెఱిగినవారు - వారిలో పలువురు ఆ భాషను ఉర్దూకంటె ఉత్తమమైనదిగా తలచి అందులో రచనలు చేయుచే నభ్యతాంక్షణమని భావించుచుండిరి. కొందఱు హిందీ భాషా పరిచయము కలవారు. కాని వారు హిందీ కావ్యశాస్త్రము నెఱిగిన వారనుటకు వీలులేదు. కనుక ఫారసీ శాస్త్రము ననుసరించియే కావ్యరచన చేయుచుండిరి. ఫారసీ కావ్యమీమాంసపై “అరిస్టాటిల్” (Aristotle) ప్రభావ మధికము. కనుకనే ఫారసీ సాహిత్యవేత్తలును కవిత్వములోని పన్నివేళములకు చారిత్రక సంఘటనలకు అంతరముండవలెనను సిద్ధాంతమును ఆదరించుచుండిరి. చరిత్రలో విశేష సంఘటనల వర్ణన జరుగును. కావ్యములలో సాధారణములు, సార్వజనీనములగు పన్నివేళముల వర్ణన జరుగును. అందువలననే ఉర్దూ ఫారసీ కావ్యసాహిత్యములలో లోకప్రియ ఛందమగు “గజలు” లో ఒకే విధములగు అనేక పన్నివేళములకు సంబంధించగల భావములును అనుభూతులును వర్ణింప బడును. ఉర్దూ కవిత్వంలోని ఈ విశేషమును దృష్టియందుంచుకొనిన ఎన్నియోసంగతులు తెలిసికొనుటలో సహాయము లభించును. విశేష పన్నివేళములను, విషయములను గూర్చి కవిత్వలు వ్రాయబడకుండుటకు కారణము విదితమగును. కవిత్వమును అత్యంత విశ్వవ్యాప్తమును, అలోకికమును చేయుటకై కవులు ఈ మార్గము ననుసరించిరి. దీని సామాజిక, ఆర్థిక కారణము గ్రహించుట కష్టము కాదు. అన్నిటికంటె ముఖ్యమైన కారణమేమన అనేకులగు కవులు సామాన్య ప్రజల జీవితముతో సంపూర్ణ పరిచయము లేనివారు. ఈ పరిచయము ఏదో కొంత కలిగిన కవులు దానిని ఏదో రూపమున ఉల్లేఖించిరి.

ఇట్టి కవులలో ఒకడు “నజీర్” అక్బరాబాదీ. అతడు తన కైలిలో అప్రతి మానుడు అతడు క్రీ. శ. 1740 లో దిల్లీయందు జన్మించి జీవితమంతయు ఆగ్రా (అక్బరాబాద్) లో గడపెను. ఆగ్రా కొంత కాలము అక్బరు షాదుషా రాజధాని. దాని నలువైపుల కృష్ణభక్తి సంబంధమగు వైష్ణవమకాందోళనము చెలగి సూరదాసు, నందదాసు, మీరాబాయిల గీతములు భజనలు జననమొందెను. విశాలమగు కోట

మఱియు తాజ్ మహల్ గల ప్రదేశమది. అచటి వాతావరణమున రాధాకృష్ణప్రేమ భక్తి గీతములు ప్రతిధ్వనించుచుండెను. దాని సమీపమున గల మధురా బృందావనము లలోని మేళలలోను, ఉత్సవాదులలోను పాల్గొను జనుల హృదయములు ఉద్విగ్నము లగుచుండెడివి. ఈ సంప్రదాయములతోపాటు జ్ఞాపకముంచుకో వలసిన విషయ మింకొకటి. నూతనార్థిక స్థితిలో భారతదేశము దైన్యము పొందుచుండెను. వ్యాపారస్థులు నిర్వాపారులగు చుండిరి. దేశములోని సంపద సముద్రములు దాటి పోవు చుండెను. శతాబ్దములనుండి భారతదేశ జీవనమునకు పట్టుగొమ్మయైయుండిన గ్రామీణ వ్యవస్థ శిథిలమగుచుండెను. “నజీర్” జీవితము ఇట్టి ఆగ్రాలోనే కడచినది. దాని అణువణువును అతడు ప్రేమించెను.

స్వయముగా తానే ఇట్లనును:—

అషిఫ్ కహా, అసీర్ కహా, ఆగ్రేకాహూఁ
ముల్లా కహా, దబీర్ కహా, ఆగ్రేకాహూఁ
ముస్లిన్ కహా, ఫకర్ కహా, ఆగ్రేకాహూఁ
షాయిర్ కహా, “నజీర్” కహా, ఆగ్రేకాహూఁ

1

కనుక అనాడు ఆగ్రాలోను దానిచుట్టుపట్లనుగల జీవనమే అతని కవిత్వములో నిశ్చలించుట చూడగలము.

“నజీర్” పూర్తిపేరు “వలీమొహమ్మద్” అనాటి ఆచారము ననుసరించి అతడు ఫారసీ, ఉర్దూ గ్రంథములు చదివెను, గొప్ప విద్వాంసుడనుటకు వీలులేదు. జీవితములో చాల భాగము పిల్లలకు చదువు చెప్పటలో గడపెను. కొంత కాలము “లాలావిలాసరామ్” కొడుకులకు నెలకు రూ. 17ల వేతనపై ఫారసీ బోధించెను. ఒకపూట వారి యింటనే భోజనము చేయువాడు. యౌవనము భోగవిలాసములలో హాస పరిహాసములలోగడచెను. ఆటలు, గాలిపటములు, ఈత, వ్యాయామము, కుస్తీ, పావురాలు పోట్లాడించుట ఈ మొదలగు మనోరంజక కార్యక్రమములలోపాల్గొనెను. ముసల్మానుల ఉత్సవములలోను పాల్గొనెను. హిందువుల హోలి. దీపావళి, రజై

-
1. నన్ను ప్రేమించువాడే అనుడు, బంధితుడు (ప్రియురాలిచే) అనుడు, వండితు డనుడు, లేఖకు డనుడు, బీదవాడనుడు, పకీరునుడు, కవి యనుడు. నజీర్ అనుడు ఎట్లనినను నేను “ఆగ్రా” వాడను.

బంధనము, కృష్ణజన్మాష్టమి మొదలగు ఉత్సవములలోను పాల్గొనుచుండెను. ఆగ్రాను విడిచి ఎచటికిని వెళ్లవాడు కాడు. మధురాబృందావనముల మేళలు మాత్రము తప్పక వెళ్ళి దర్శించువాడు. అయోధ్య మఱియు భరతపూర్ రాజదర్బారుల తనిని ఆహ్వానించెను. కాని ఆ సుఖమయ జీవితమును నిరాకరించి ఆగ్రానే అంటిపెట్టుకొని యుండెను. ఈ ఠ్యాగము స్వల్పమైనదే అనిపించును. కాని దీనికి కారణము ప్రజాసామాన్య జీవనముపట్ల గల అభిమానమే. ఆ అభిమానము, ఆ ప్రేమ రాజదర్బారు చేరినంతనే సమాప్తమై పోవును.

“నజీర్” సుఖదుఃఖమయమగు సుదీర జీవితము వడసెను. అందు ప్రేమ తరంగములలో ఓలలాడెను. భక్తులవంటి జీవితమును గడపెను. ఆగ్రాలోని గొప్పవారు అతనిని సన్మానించుచుండిరి. పీడిత ప్రజలు అతనిని తమవాడని తలంచుచుండిరి. అతడు ప్రజలలో ఒకడుగా కలిసిపోయెను. అందువలన ఉన్నత వర్గము నకు చెందినవారు, నిమ్నవర్గీయులు, హిందువులు, మొహమ్మదీయులు, పిన్నలు పెద్దలు అందఱును భేదరహితముగా అతనిని గౌరవించుచుండిరి. అతని స్వభావము అతినరకము. ప్రవర్తన స్వచ్ఛందము. కనుక ఎల్లరును అతని మిత్రులు. బిచ్చ గాళ్లను, వీధులవెంట తిరిగి సరుకులమ్ముకొను వారును అతనిచే పద్యములు పాటలు వ్రాయించు కొనుచుండిరి. “నజీర్” ఆగ్రాలోని “మొహల్లా తాజ్ గంజ్” లో నివసించుచు అటనే క్రీ. శ. 1830 లో మరణించెను. ఇంటియందే సమాధి చేయబడెను. అతడు సత్పురుషుడు. కనుక ప్రజలతని గొప్ప సూఫీగా భావించుచుండిరి. ఏచేట అతని సమాధిపై ఉత్సవములు జరుగుచుండెను. అతని కుమారుడు ఖలీఫా గుల్తారలీ “అసీర్” కూడ కవియే - నజీర్ శిష్యులనేకులు. వారిలో “బాతిక్” అను నతడు ఒక కవుల చరిత్ర వ్రాసి అందు తన గురువగు “నజీరు”ను విస్తారముగ వర్ణించెను.

“నజీర్” కావ్యసంగ్రహములు రెండు ప్రకాశితములైనవి. ఒకటి అతని సమస్త కవితల సంకలనము “కులియ్యాతె నజీర్” అనునది. అది చాలసార్లు అచ్చుపడినది. అందలి అనేక భాగములు హిందీలోను ప్రచురితములైనవి. రెండవ సంగ్రహము ఈ నడుమనే ప్రకాశింపబడినది. అందు కేవలము గజలులే కలవు. నిశ్చయముగా చెప్పలేము కాని, అతని కవిత ఇంకను అతని సంబంధీకుల దగ్గర ఉండియుండును. రెండవ సంగ్రహము లభించుట వలన “నజీర్” గజలులను గూర్చియు ఆలోచించుటకు అవకాశము కలిగినది. అయినను భారతీయ సాహిత్య ప్రపంచమున

అతనికి చిరకీర్తి కలుగుటకు అతని మొదటి గ్రంథమే కారణము. అందు భారతీయత తన సమస్త సదసద్వస్తు సముదాయముతో జీవితమైయున్నది. ఈ సంగ్రహము లోని ఒక భాగము కృష్ణుడు, మహాదేవుడు, భైరవుడు, బలదేవుడు మొదలగు వారి వర్ణనలు కలది. “నజీర్”కు పూర్వులగు కవులు సామాన్య విషయములను ప్రజా జీవితమునుగూర్చి రచనలు చేయుటకు సంకోచించుచుండిరి. “నజీర్” ఉచ్చవర్గీయుల భావనల నుండియే ఒక రహస్య మార్గమును కనిపెట్టి దానిగుండ ప్రజాసామాన్యపు సాహిత్య భవనమున ప్రవేశించెను. మహనీయమగు ఈ సంప్రదాయముతో “నజీర్” అక్కరాబాదీ పేరు చిరస్థాయియైనది. నిజమునకు ఈ సంప్రదాయ స్థాపకుడు “అమీర్ ఖుస్రా”. దానినే నజీర్ ప్రబలము, వ్యాసకము మఱియు లోకప్రియము చేసెను. అమీర్ ఖుస్రా తరువాత ఆ సంప్రదాయమును భక్తకవులు, గోలకొండ ఖలీఖతుబ్ షా మఱియు దిల్లీకవి “ఫాయెజ్” నశింపకుండ కాపాడిరి. “నజీర్” ఆకాశమునంటునట్లు ఉద్ధరించెను.

ఒక హిందీ రచయిత¹ “నజీర్” యొక్క ఉదారతను, ఒక క్రొత్త కైలిని ప్రవేశపెట్టిన అతని సాహసమును ఇట్లు ప్రశంసించెను. “..... ఆ శుష్కమును, నిర్జనమును అగు సంగమమున నిల్చి “నజీర్” అజాఁ (మస్జిదులలో నమాజు సమయమున ఉచ్చైస్వరమున చేయుస్తుతి) చేసెను. శంఖమును పూరించెను. తస్మిహ్ (ముసల్మానుల జవమాల) ధరించెను. జంధ్యము వై చికొనెను. మొహమ్మద్ లో ఏడ్చెను. హోలీలో వసంతమాడెను. “షబ్బరాతు” లో మతాబాలు కాలెను. దీపావళినాడు దివ్యెలు వెలిగించెను. నబీ, రసూల్ (మొహమ్మదు ప్రవక్త) పై గంబరు వ్రలి (యోగి) పీర్ (మతగురువు) గూర్చి తనవితీర రచించెను. కృష్ణుడు, మహాదేవుడు, నరసింహుడు, భైరవుడు మఱియు నానకులకు శ్రద్ధాంజలి సమర్పించెను. గులాబి మఱియు బుల్బులి పిట్టలను గూర్చి వ్రాసినను మామిళ్ళను కోయిలలను తొలుత స్మరించెను. పద్ధతోపాటు వసంత వర్షపు చీరను మఱచిపోలేదు. అన్ని యటుండ, వేసవి వర్షర్తువు మఱియు చలికాలముల గుఱించియు వ్రాసెను. పిల్లల కొఱకు ‘ఎలుగుబంటిపిల్ల’, ‘కాకి - లేడి’ ‘ఉడుతపిల్ల’ ‘తర్ బూజా’ (పుచ్చకాయ) ‘గాలిపటము ఎగురువేయుట’ ‘బుల్బులుల పోరు’, ‘దోసకాయ’, ‘ఈత’ ‘నువ్వుల లడ్డాలను’ గూర్చి వ్రాయునప్పుడు తానుపిల్లవాడయి పోయెను. పిల్లలందరు వీధులలో

1. “లే - వ. షాయిరీ”. రచయిత అయోధ్యాప్రసాద్ గోయలీయ. క్రీ. శ. 1948.

అతని పాటలే పాడుచు తిరుగుచుండిరి. యువకులకు వృద్ధులకు ఉపదేశమిచ్చు చుండ ప్రజలు పరవశులగు చుండిరి. ఖురాను, హదీసు, వేదము, గీత, ఉపనిషత్తులు, పురాణములు ఇవన్నియు కరగించి త్రాగిన సిద్ధుడొకడు మాటలాడుచున్నాడా అనుపించును.”

“నజీర్” కవితలో సామ్రాజ్య సభ్యత మఱియు పర్షియా ప్రభావము వలన జన్మించిన కవితా సంప్రదాయము బొత్తిగా లేదనుటయు, వాస్తవికత మఱియు రాష్ట్రీయత అతని కవితలోనే పుట్టినవనుటయు సరికాదు. ఈ రెండు మాటలును అసంభవములు కాని అతని కవితలో యాధార్థ్యము, దేశభక్తి, ప్రజాజీవన పరిజ్ఞానము, మానవప్రేమ, సహృదయత, సరళత కలవు. అవి ప్రాచీనకవు లెవరి కవితలో లేవు, “నజీర్” కవిత చదువుచున్నప్పుడు ఇట్లనిపించును. మనము పృథ్వి పై కాళ్ళూని నిల్చియుండగా సమస్త విధముల మనుష్యులు నలువైపుల నిస్సంకోపముగా నంచరించుచున్నారు. చలికాలము, ఎండాకాలము, వానకాలము వచ్చుచు పోవుచున్నవి. పరిచితములగు ఈ కాలముల వలన మనము ఆనందము ననుభవించుచున్నాము. వివిధ ధర్మములకు, వివిధ జాతులకు సంబంధించిన ప్రజలు, పక్షులు, జంతువులు చుట్టు పరివేష్టించి యున్నవి. ఆ వాతావరణమంతయు మనదే మన స్వంతమే. ఈ చిన్న చిన్న విషయములను గూర్చి సజీవములగు కవితలు వ్రాయుట ఒక సామాన్య కవికి సాధ్యముకాని పని. “నజీర్” అనుభవ క్షేత్రము అతి విస్తృతము. అతడు భారతీయ జీవితము సమస్తము ఎఱిగినవాడు. అతనిది గంభీరమగు దార్శనిక దృష్టికాదు. కాని జీవిత సమస్యలన్నియు తెలిసినవాడు. దారిద్ర్య కారణములు, మతమునకు జీవితమునకు గల సంబంధము, వర్గముల విభిన్నత, మానవుల అవశ్యకములు, ఇవన్నియు అతనికి తెలిసినవే. సామాన్యమగు సరళభాషలో ఇన్ని విషయములకు కావ్యరూప మెట్లొనగెనో ఆశ్చర్యము. వర్షము, తుఫాను, చీకటి రాత్రి, పప్పు, పిండి, ఈత మొదలగు వానిని గూర్చి వ్రాయు నప్పుడు అన్నిటిని అన్ని వేళలలో దర్శించి అనుభవించియే వ్రాయుచున్నాడని పించును. అతడు జీవితమును ఎట్లు చూచెనో, ఎట్లు అనుభవించెనో అట్లే చిత్రించును. నర్వత్ర అతనిది ప్రజాసామాన్యపు దృక్పథమే. అతడు దేశపు ఆర్థిక సమస్యలను శాస్త్ర సమ్మతముగా ఎఱిగినవాడు కాడనుట స్పష్టము. వర్గముల ఆంతరంగిక సంఘర్షణమును గూర్చిన విశేష జ్ఞానము కలవాడు కాడు. అయినను అతడు జన సామాన్యములోనివాడే కనుక, యధార్థమగు మానవప్రేమ కలవాడు కనుక, ప్రజల సుఖదుఃఖములను సరిగానే గ్రహించెను.

నజీర్ కవితను చదువునప్పుడు అతని భాషను గూర్చియు ఆలోచించ వలసి యుండును. అతని భాష ఆగ్రాలోని వ్యావహారికము. అందు 'ఖడీబోలీ' మఱియు 'బ్రజభాష' కలిసియున్నవి. కొన్ని కవితల వలన అతనికి అరబీ, ఫారసీ భాషలే కాక బ్రజ, అవధి మఱియు వంజాబీ భాషలును తెలియునని తోచును. సంక్షేపముగా చెప్పవలెనన్న సమస్త మహాకవులకువలె భాషాప్రయోగము "నజీర్" వ్యక్తిత్వమును గూడ తెలియజేయును. కళాదృష్టితో చూచిన అతని కవితలో లోపములు కలవు. భావముల ననుసరించి చూచిన జటిలత విషమతలు కలవు. అయినను అతని సత్య ప్రయత్నము, అతని మానవ ప్రేమ అన్నిటిని కప్పివైచును. అతని కవితలు చదువు నప్పుడు ఒక బంధింపబడిన, త్రొక్కుడువడిన ప్రదేశమునుండి విడివడి స్వేచ్ఛా వాయువులు పీల్చుచున్నట్లనిపించును.

ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని కవితలలోని కొన్ని భాగములు చూడుడు:—

దున్యామె బాదుషాహై సోహై వోఖీ ఆదీ
 బోర్ ముఫ్లి సో గదాహై సోహై వోఖీ ఆదీ
 జర్ దార్ బేనవాహై సోహై వోఖీ ఆదీ
 నేమత్ జో ఖారహాహై సోహై వోఖీ ఆదీ
 టుక్లేజో మాంగ్తాహై సోహై వోఖీ ఆదీ 1

మస్జిద్ ఖీ ఆదీనె బనాయీహై యాఁ మియాఁ
 బస్తేహై ఆదీహి ఇమామ్, బోర్ ఖుత బా - ఖాఁ
 పద్దేహైఁ ఆదీహి ఖురాన్ బోర్ నమాజ్ యాఁ
 బోర్ ఆదీహి ఉన్కి చురాతేహైఁ జూతియాఁ
 జో ఉన్కో తాడ్తాహై సోహై వోఖీ ఆదీ 2

1. ప్రపంచములో పాదుషా మానవుడే, బీదవాడగు ఫకీరును మానవుడే - ధనవంతుడును, ధన హీనుడును మానవుడే - దివ్యాన్నము భుజించువాడును మానవుడే - రొట్టెముక్కలు అడుక్కొనువాడును మానవుడే.
2. మస్జిదు మానవుడే కట్టించెను. మానవుడే ఇమాముగా ఖుతుబా చదువువాడుగా వ్యవహరించును. మానవుడే ఖురాను చదువును - నమాజు చేయును - మానవుడే అట్లు చేయువారి చెప్పులు దొంగిలించును. అట్లు దొంగిలించినది గ్రహించువాడును మానవుడే.

యాఁ ఆద్యీపె జాకొ వారేహై ఆద్యీ
 ఔర్ ఆద్యీపె తేగకొ మారేహై ఆద్యీ
 పద్గీభీ ఆద్యీకి ఉతారే హై ఆద్యీ
 చిల్లాకె ఆద్యీకొ పుకారే హై ఆద్యీ

ఔర్ సుకే దొడ్డాహై సోహై వోభీ ఆద్యీ.

1

(ఆద్యీనామా)

బాదల్ హవాకె ఊపర్ హోమన్త ఛా రహేహైఁ
 రుడియోంకి మస్తియోస్నే ధూమేఁ మచారహేహైఁ
 పడేహైఁ పానీ హర్జా జల్థల్ బనారహేహైఁ
 గుల్జార్ భీగేహైఁ సజ్జే నహారహే హైఁ

క్యా క్యా మచీహై యారో, బర్నాత్ కీ బహారేఁ.

2

మారేఁహైఁ మౌజ్ డాబర్, దర్యా ఉమడ్ రహేహైఁ
 మోరో పషీహై కోయిల్, క్యాకా ఉమడ్ రహేహైఁ
 రుద్ కర్ రహేహైఁ చిడియాఁ, నాలే ఉమడ్ రహేహైఁ

1. మానవుడే మానవుని కొఱకు ప్రాణమర్పించును. మానవుడే మానవునిపై కత్తి వినరును. మానవుని మానవుడే అనమానించును. మానవుడే మానవుని ఎదిగెత్తి నీచుచును. ఆ విలువు విని వరుగెత్తువాడును మానవుడే.

[ఆద్యీ నామా (మానవుడు) అను వద్యము నుండి]

2. మేచుముఠ గాలిపై కైసెక్కి వ్యాపించుచున్నవి. జలధారలతో అల్లరి చేయుచున్నవి, నీరు ప్రతిచోట వడి స్థలమును జలముగా చేయుచున్నది. తోటలు తడియుచున్నవి. పచ్చికలు జంకమాడుచున్నవి. సఖులారా : వర్షాకాలపు శోభ ఎంత గొప్పగా ఉన్నది.

బర్సేహైఁ మేహ్ యుడారుడే, బాదల్ ఘుమడ్ రహేహైఁ
కాక్యా మచీహైఁ యారో బర్నాత్ కీ బహారేఁ. 1

(బర్నాత్ కీ బహార్)

బేరోజ్ గారినే యె దిఖాయాహై ముఫ్లీసీ,
కోలేకి ఛత్ నహీహై యె ఛాయాహై ముఫ్లీసీ,
దీవారో - దర్ కే బీచ్ సమాయాహై ముఫ్లీసీ,
హర్ ఘర్ మె ఇన్ తరహానే ఫిర్ ఆయాహై ముఫ్లీసీ,
పాసీకా టూట్ జాయెహై జూఁ ఏక్ బార్ బంద్ 2

అబ్ అగ్రేమే జితేహైఁ సబ్ లోగ్ హైఁ తబాహ్
ఆతా నజర్ కిసీకా నహీ ఏక్ దమ్ నిబాహ్
మాంగో అజీజో ! ఐసే బురే వఖ్తేనే పనాహ్
వో లోగ్ ఏక్ కాడీకె మొహతాజ్ అబ్ హై ఆహ్

కస్బో హునర్ కే యాద్ హైఁ జిన్కోహాజార్ బంద్ - 3

1. మురికినీటి కాలవలు తరగలెత్తు చున్నవి. నదులుప్పొంగు చున్నవి. నెమళ్లు, పసిహాలు ("ఫీకహా" అని కూయు పక్షులు) కోయిలలు గుంపులు కూడు చున్నవి. విచ్చుకలు ఆఅచుచున్నవి. కాలవలు పొరలి పారుచున్నవి. వర్షము దారాపాతముగా కురియుచున్నది. మబ్బులు వ్యాపించుచున్నవి. సఖులారా ! వర్షకాలపు శోభ ఎంత గొప్పగా నున్నది.

[బర్నాత్ కీ బహార్ (వర్షకాలపు శోభ) ఆను పద్యము నుండి]

2. నిరుద్యోగ మెంతటి పేదఱికము కలిగించినది ! ఇంటికప్పులేదు. గోదలకు తిలుపులకు నదుమ దారిద్ర్యము తాండవించుచున్నది. అన్ని యిండ్లలో ఆనకట్ట తెగినంత జలము ప్రవేశించునట్లు దారిద్ర్యము ప్రవేశించినది

3. "అగ్రా"లో ఇప్పుడున్న వారందఱును నష్టపడినవారే. ఎవరును కోల్పోను మార్గము కనిపించదు. ప్రియ బాంధవులారా ! ఇట్టి పాడు సమయమునుండి రక్షితై భగవంతుని ప్రార్థింపుడు. అన్ని విధాల నేర్పరులైనవారు గవ్వకు గలికేక యున్నారు.

సత్తాఫ్, బన్నే, జాహరీ, బార్నేట్, సాహు కార్, .
 దేతేఫే సబ్కో నఫ్, సో ఖాతేహై అబ్ ఉధార్,
 బాజార్ మే ఉడేహై పడీ ఖాక్ బేషుమార్,
 బై తేహైఁ యూఁ దుకానోంపే అప్పీ దుకాదార్
 జై నేకె చోర్ బై తేహోఁ ఖై దీ ఖతార్ బంద్. 1

ఖిస్మత్ నే చార్ పై నే జిన్నే హాథ్ ఆతేహైఁ
 అల్పత్తారూఫీ సూఫీ వో రోటీ పకాతేహైఁ
 జో ఖలీ ఆతేహైఁ వో ఖరజ్ లేకే జాతే హైఁ
 యూఁఖీ నసాయా కుచ్ తో ఫఖత్ గమ్కో ఖాతేహైఁ
 సోతేహైఁ కర్ కి వాడ్కో ఎక్ ఆహ్ మార్ బంద్ - 2

జిత్నే బీహైఁ అజ్ అగ్రేమే కార్థానా - జాత్,
 సబ్ పర్ పడీహైఁ అకె రోజీకి ముష్కిలాత్,
 కిన్ కిన్ కె దుఃఖ్కో రోయియ్యే బార్ కిస్కీ కహీయే బాత్,
 రోజీకే అబ్ దరఖ్త క మిల్తా నహీహైఁ పాత్,
 ఐసీ హవా కుచ్ ఆకె హువీ ఏక్ బార్ బంద్. 3
 (షహర్ - ఆషోబ్)

1. "సత్తాఫుయ" (ఇచ్చి పుచ్చుకొను ఖజానాదారులు) కోవట్లు, నగల వర్తకులు, నేట్లు సాహుకార్లు అందఱకు "నగదు" వస్తువ లిచ్చువారు ఇప్పుడు "ద్విదైర"డిగి తినుచున్నారు. వీధులవెంట ధూ? ఎగయుచున్నది. దుకాణదారులు తమ తమ దుకాణములలో ఖైదీలు వరుసగా కూర్చున్నట్లు కూర్చున్నారు.
2. అదృష్ట వశమున నాలుగు వైసలు సంపాదించినవారు మాత్రము కలిగిసంతలో ఎండు రొలై కొఱుక గలుగుచున్నారు. రేనివారు అప్పుచేతురు. అదియు దొఱుకకున్న దుఃఖమును మ్రొంగి నిట్టూర్చి కవాటము మూసి పడుకొ నెదరు.
3. అగ్రాలోనున్న కర్మాగారము లన్నిటిపై ఆపదలు పడినవి. ఎవరి బాదకు ఏద్యవలెను. ఎవరిమాట చెప్పవలెను? జీవిక అను చెట్టుయొక్క ఆకయినను లభించకుండ ఏదోగాలి వీచి కమించినది.

జబ్ ఆద్మీకె హోల్ పే ఆతీహై ముఫ్లీసీ,
 కిన్ కిన్ తరహాసే ఉస్కూ సతాతీహై ముఫ్లీసీ,
 ప్యాసాతమామ్ రోజ్ బితాతీహై ముఫ్లీసీ,
 భూకా తమామ్ రాత్ సులాతీహై ముఫ్లీసీ,

యే దుఃఖ్ వో జానె జిస్సేకి ఆతీహై ముఫ్లీసీ. 1

ముఫ్లీసీకి కుచ్ నజర్ నహీ రహీహై ఆకాపర్,
 దేతాహై అప్పీ జాకావో ఎక్ ఏక్ నాకా పర్,
 హార్ ఆకూటూట్ పడ్తాహై రోటీకీ ఖాకా పర్,
 జిన్ తరహా కుత్తే లడేహై ఎక్ ఉస్త్ ఖాన్ పర్,

వోసాహీ ముఫ్లీసోంకో లడాతీహై ముఫ్లీసీ. 2

(ముఫ్లీసీ)

హైరీతి జనమ్కీ యూఁ హోతీ జిన్ ఘర్ మే బాలా హోతాహై
 ఉన్ మండల్ మే హార్ మన్ భీతర్ సుఖ్ చైన్ దో బాలాహోతాహై
 సబ్ బాత్ వ్యధాకీ భూలేహైఁ జబ్ భోలా భాలా హోతాహై
 ఆనంద్ మండలీ బాజత్ హై, నిత్ భవక్ ఉజాలా హోతాహై
 యూఁ నేక్ న చత్తర్ లేతేహై, ఇన్ దున్యామే సంసార్ జనమ్
 పర్ ఉస్కే టార్ హీ లచ్చక్ హైఁ, జబ్ లేతేహై అవతార్ జనమ్కీ

1. మానవునకు దారిద్ర్యము సంభవించునేని పఠాఠికుల బాధించును. వగలెల్ల దాహముతో తపింపజేయును. రాత్రి యంతయు ఆకట పడుకోబెట్టును. ఈ బాధ అనుభవించిన వారే గ్రహింపగలరు.
2. దారిద్రునకు అభిమానముండదు. రొట్టెముక్కలను ఆత్మాభిమానము నమ్ముకొనును. ప్రతిక్షణము రొట్టెల గంపవై విరుచుకపడును. ఎమ్ముకై కుక్కలు పోట్లాడునట్లు దారిద్రము దారిద్రులను పోట్లాడించును.

[ముఫ్లీసీ (దారిద్ర్యము) అను వద్యమునుండి]

3. ఏ యింట శిశువు జన్మించునో ఆ యింటివారి హృదయములలో సుఖసంతోషము లినుమడించును - ఆమాయక శిశువు జన్మించినంత అందఱును తమ వ్యధ మఱచిపోదురు. ఆనంద వాద్యములు చెలగును. భవసము నిత్యప్రకాశవంతమగును. మంచినారు మంచి నక్షత్రముననే జన్మించురు. కావి అవతార పురుషుల జన్మకాల నక్షత్రమే వేరు.

కుబ్ సా అతనే యూఁ దునియామే అవతార్ గర్భమే ఆతేహైఁ
 జో నారద్ మునిహైఁ ధ్యాన్ భలీ సబ్ ఉస్కా ఖేద్ బతాతేహైఁ
 వోనేకో ముహూర్తనే జినదమ్ ఇన్ సృష్టిమే జన్మే జాతేహైఁ
 జో లీలా రచ్చీ హోతీహై, వో రూప్ యే దిఖ్లా జాతేహైఁ
 యూఁ దేఖ్నేమే బార్ కహ్నేమే వో రూప్తో బాలేహోతేహైఁ
 పర్ బాలేహీపమ్ ఉన్కే ఉపకార్ నిరాలే హోతేహై. 1
 (జనమ్ కన్హయాజీ)

ఈ సమయమున ఇంతకుమించి ఉదాహరణ లిచ్చుట సాధ్యపడదు. ఈ అధ్యాయమును ముగించుటకు ముందు ఒక విషయము తెల్పుట అవసరము. “నజీర్” ను గూర్చి ప్రత్యేకమగు అధ్యాయము వ్రాయుటకు కారణమేమన అతడు సంప్రదాయమును కొంత కొంత అనుసరించినను అతనికైలి ప్రత్యేకమైనదే. అతనిని దిల్లీ కేంద్రమున కాని లఖ్నో కేంద్రమున కాని చేర్చుటకు వీలులేదు. అతడు నూత్నసంప్రదాయముల జన్మదాత. పదుగురు నడచిన బాటను విడిచి తానువైచిన మార్గమున నడచువాడతడు. అతడు జీవితమును గ్రహించుటకై దర్శనశాస్త్రమును కాని సంప్రదాయములను కాని ఆశ్రయించలేదు. తాను స్వయముగా జీవితములో తీనమై జీవించి ఇతరులెవ్వరును వ్రాయలేనిది వ్రాసెను. అతని కాలపు విమర్శకులు అతని కెట్టి ప్రాముఖ్యము నీయరైరి. అతని కైలి ఆనాడు ప్రచారము పొందలేదు. కాని నేడు అతని మహత్వము అంగీకరింపబడినది. వర్తమాన మహాకవులు “జోష్” మలీహాబాది, మతీయు, “ఎహసాన్ దానిష్” అతని మహత్వము నంగీకరించినవారే కాక అతనిచే ప్రభావితులు నేటి విమర్శకు లతనిని ఉన్నత శ్రేణిలో నిల్పినారు. ఎందుకన ఆధునిక దృష్టితో కవిత్వము మతీయు జీవితమునకు గల యెట్టి సంబంధమీ అన్వేషింపబడుచున్నదో దాని సుందరములగు ఉదాహరణములు “నజీర్” కవిత్వలో కలవు. ఏ సంప్రదాయము ననుసరింపని యెడల సాహిత్యము పరిమిత క్షేత్రమున సీమితమై పోగలదో దాని పథప్రదర్శనము అతని కవిత్వయే దివ్య రూపమున చేయగలిగియున్నది.

1. కుబ్ సమయమున అవతార్ పురుషులు గర్భస్థులగుదురు. ధ్యానపరుడగు నారదముని ఆ రహస్యము వెల్లడిచేయును. కుబ్ నక్షత్రమున జన్మించి తాము రచించదలచిన లీల ఆ రూపముననే రచింతురు. చూచుటకు అనుటకువారు బాల రూపులే. కాని ఆ రూపముననే వారు చేయు ఉపకార కార్యములు అపురూపములు.

[జనమ్ కన్హయాజీ (శ్రీకృష్ణుని జననము) అను వద్యమునుండి]

దిల్లీ అంతిమ ప్రతిభ

పదునెనిమిదవ శతాబ్దపు దిల్లీని గుఱించి చర్చించుచు సహస్రాధిక సమ్రాట్టుల రాజధానియగు ఈ నగరము పాడుపడుచున్నందున ఇచటి కవులును కళావేత్తలును అన్యప్రాంతములకు వలసపోవుచుండిరని తెల్పుబడినది. మహాకవి 'మీర్', దిల్లీనే 'దిల్' (హృదయము) గా భావించి యిట్లు చెప్పెను :—

“దిల్ కి వీరానీక క్యామజ్కూర్ హై
యే నగర్ సౌమర్త బాలూటా గయా.”

1

దిల్లీ పాడువడియు మరల మరల పొందెను. నశించియు మరల మరల జీవించెను. ప్రతి శిశిరము తరువాత వసంతము వచ్చెను. కొన్ని సమయములలో పతన దశలోని దాని శోభయే ఉన్నతదశలోని శోభకంటె ఆకర్షణీయ మనిపించెను.

కవులు “అవధు” వైపు తరలి పోవుచున్నను దిల్లీలో కవితావాణి వినిపించుచుండెను. అయినను ప్రజలందఱు అవధుపై ననే దృష్టి నిలిపిరి. దిల్లీలో మౌనము వ్యాపించగలదనియే అనిపించెను. కాని అస్థిరమగు ప్రశాంతత తరువాత తూఫాను చెలరేగునట్లు ఇచటి సాహిత్య స్రవంతులుబికి ఉప్పొంగి పారెను. ఒక క్రొత్త మహాయుగము ప్రారంభమయ్యెను. నశించిపోవుచున్న మొగలు సామ్రాజ్యము తిరిగి కోలుకున్నదని దీని భావముకాదు. మొగలు సభ్యతలోని సౌందర్యము ఈ పతనదశలోనే ఇనుమిక్కిలిగా వెలిగిపోయెను. “జోఫ్”, “మోమిన్”, “జఫర్” మఱియు “గాలిబు” లు ఉర్దూ సాహిత్యసాగరమున నెనలేని రత్నములనదగిన వారు. వారు కొడిగట్టిన దీప శిఖను ప్రజ్వరిలజేసి, “మీర్”, “సౌదా”, “దరదు”ల వంటి మహాకవులు మొదలిడిన సంప్రదాయమును ప్రబలము చేసిరి. వ్యాప్తినొందించిరి.

1. “హృదయపు (దిల్లీయొక్క) భావకూన్యతను (నిర్మానుష్య స్థితిని) గూర్చి ఏమిచెప్పవలెను ? ఈ నగరము వందసార్లు దోచుకొనబడినది.”

దిల్లీలోని పురాతన కవులలో “షాహానసీర్” ఒకడు. అతనికి ఈ యుగము ననే కీర్తి లభించుట వలన ఇచట పేర్కొన బడుచున్నాడు. అతడు దిల్లీ నివాసి. బాల్యము నుండియు కవితా రచన చేయుచుండెను. కొలది కాలముననే ప్రసిద్ధివడసి “షా హె ఆలమ్” అస్థానమునచేరి సన్మానితుడయ్యెను. అట్టి సన్మానము లోపించినంత దిల్లీని విడిచి రెండుతడవలు లఖోన్నుకును, నాల్గుతడవలు హైదరాబాదుకును వెళ్ళెను. మొదటిసారి లఖోన్న వెళ్ళినప్పు డచట ఇన్నా, ముస్త్ఫీ మఠీయు “జుర-అత్” లు పరస్పరము కలహించుకొనుచుండిరి. నసీర్ ఆ కలహమున పాల్గొనెను. రెండవ సారి వెళ్ళినప్పుడచట “నాసిఖ్” కీర్తి వ్యాపించియుండెను. కనుక అతనికి తగిన ఆదరము లభింపలేదు. హైదరాబాద్ లో దీవాణ్ చందూలాల్ స్వయముగా మంచికవి. కవి పోషకుడు. అతడు ‘నసీర్’ను ఆహ్వానించెను. నసీర్ ఆగమనమువలన హైదరాబాద్ లో ఉర్దూకవిత నూతనోత్సాహము పొందెను. అతడచటనే క్రీ. శ. 1895 లో మరణించెను. కావ్యసంగ్రహమచటనే ప్రకాశితమయ్యెను.

షాహానసీర్ భాష కఠినము. శైలికృతకము. అలంకారవ్యామోహమధికము. ఆ యలంకారములును కొన్నియెడల అర్థము కావు. అతనిపై లఖోన్న ప్రభావము కలదని కొందఱుండురు. కాని అది సరికాదు. ఆరంభమునుండియు అతనిశైలి అట్టిదే. అతని కల్పనాశక్తి అత్యంతము. భావగాంభీర్య మత్యల్పము. ఆనాడతడు మహాకవి. కాని నేడతని కవిత అవాస్తవికము, నిస్సారము అనిపించును. కనుక దానికి చారిత్రక మగు విలువయే కాని సాహిత్యగౌరవములేదు. అతని శిష్యులలో జోఖ్ సుప్రసిద్ధుడు.

ఈ యుగమహాత్వమునకు యధార్థకారకులు ‘మోమిన్’, ‘గాలిఖ్’ మఠీయు ‘జోఖ్’ అను మహాకవులు. వీరిలో సర్వశ్రేష్ఠుడు ‘గాలిఖ్’. కాని కొందఱు ‘మోమిన్’ గజలులే గొప్పవండురు. ఒకరిద్దరు ‘జోఖ్’నే గొప్ప కవిగా గణింతురు. మోమిన్ ఖాన్ మోమిన్ హాకీమీ (వైద్యవృత్తి) చేయుచుండెను. దిల్లీలోని ఒక ఉన్నత కుటుంబమున క్రీ. శ. 1800 లో జన్మించెను. అచటనే మతవిషయములను సాహిత్య మును అభ్యసించెను. గణిత, జ్యోతిషములలో నైపుణ్యము సంపాదించెను. కావ్య రచనలో సిద్ధహస్తుడయ్యెను. చదరంగమాడుటలో చతురుడు. సంగీత శాస్త్రముతో గాఢపరిచితి కలవాడు. కలవారి కుటుంబమున పుట్టుట వలన భోగవిలాసములకు వెలితిలేకుండెను. కవితను జీవనోపాధికై ఆశ్రయింపలేదు. రాజదర్బారుల సమీపము నకు వెళ్ళలేదు. ఎవరిని ప్రశంసించలేదు. ‘పటియాలా’ మహారాజొక వీనుగును బహుకరించి నపుడు మాత్రమతని ప్రశంసలో ఒక ‘ఖసీదా’ వ్రాసెను. కొన్ని

ఖసీదాలు ప్రవక్తలగూర్చి వ్రాసెను. శృంగార రసమయములగు కొన్ని మన్నవీలు రచించెను. ఆ ప్రేమ కథలు భావుకతతో నిండినవి. కొన్ని వర్ణన లసభ్యమయినవి కూడను. యౌవనమున అతడు స్త్రీలోలుడగుటయే అందుకు కారణమందురు. చివరి కాలమున ధార్మిక జీవనము గడపెను. క్రీ. శ. 1851 లో మరణించెను.

మోమిన్ రచనలలో ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహమే కాక ఒక ఫారసీ కావ్యసంగ్రహమును, ఒక ఫారసీ గద్యగ్రంథమును కలవు. అతని ఖ్యాతికి గజలులే కారణములు. అవన్నియు శృంగారరస తరంగములు. ఈ పరిమిత పరిధిలో అతని మనో భావములు క్రొంగ్రొత్త పోకడలు పోయినవి. అతని భావములలో సహజత్వము కలదు. కాని గాంభీర్యములేదు. 'జుర-అత్' మొదలగువారి సంప్రదాయమునే అతడవలంబించె ననవచ్చును. అక్కడక్కడ అశ్లీలతయు గోచరించును. అతని ప్రేమ భావములు కామ వాసనతో కూడిన మానసిక వికారములు. వానిలో పవిత్రత లేదు, ఉదారతలేదు. యౌవనమున ఒక వేశ్యతో అతనికి సంబంధముండెనందురు. అదియే అతని కవితలో ప్రతిబింబించును.

మోమిన్ భాష ఫారసీ పదబహుళము - అలంకార భూయిష్టము. శైలి జటిలము - ఇతర కవులకై లికంపె భిన్నము - సాధారణ భావప్రకటన చేయుటకును అసాధారణమగు కాఠిన్యము కూర్చును. కొన్ని సందర్భములలో అతడనని విషయములు చాలవఱకు మనమూహించి కలుపుకొనిన గాని అతని పద్యములు ఔధవడవు. అయినను అతని గజలులు మనోహరములు, రమ్యములు అనుటలో సందేహము లేదు. ఉదాహరణమునకొక కొన్ని పద్యపాదములు :—

“సహార్ సే షామ్ తక్ తుర్కొబిన్ యహీహాలత్ రఫీ దిల్వే
 న ముర్కొకో చై దేతాహై న ఆప్ ఆరామ్ లేతా థా
 నమాసూంగా నసీహత్ పర్ నసున్తా మైతో క్యాకర్తా
 కెహార్ హార్ బాత్ పర్ నాసెహో తుమ్హారా నామ్ లేతాథా”.

* * * * *

1. నీ విరహమున నా హృదయము ఉదయమునుండి సాయంకాలము వఱకు నాకు న్నిమిత్తము కలిగించదు ; తాను పొందదు.

ఉపదేశకుడు ప్రతిపలుకున నిన్ను పేర్కొను చున్నందున అతని ఉపదేశము నంగీకరింప కున్నను వినక యెట్లుండును ?

“కుచ్ ఖఫన్ మే ఇకాదినోఁ లగ్నఁపైజీ
ఆషియా అప్పా హువా బర్బాద్ క్యా.

1

* * * *

జానేదె చారగర్ ! షబె హిజ్రాఁ మెమత్ బులా
వో క్యాం షరీక్ హో మెరే హాలే - తబాహ్ మేఁ.

2

* * * *

అసర్ ఉస్కూ జరా నహీ హోతా
రంజ్ రాహత్ - ఫిజా నహీ హోతా
తుమ్ హమారే కిసీ తరహా న హువే
వర్న దునియామే క్యా నహీ హోతా
తుమ్ మెరే పాస్ హోతే హో గోయా
జబ్ కోయీ దూస్రా నహీ హోతా.

3

* * * *

బర్ఖ్ కా ఆస్మాకా పర్ హై దిమాగ్
ఘాంక్ కర్ మేరే ఆప్యా నేకో.

4

* * * *

-
1. నా గూడు కూలిపోయినదా యేమి? ఇప్పుడు మనసు చెఱలోనే లగ్నమైనది.
 2. వైద్యుడా! పోనిమ్మ - విరహా నిశిలో ఆమెను విలువకుము - నా దుస్థితిలో ఆమె ఎందుకు పాల్గొనవలెను?
 3. ఆమె వట్టింతుకొనునది కాదు. వ్యాకులత సుఖకరము కాదు. నీవే విధమునను నా దానవు కాలేదు కాని, అయిన నిక ప్రపంచములో కాజాలనిదేమి? — ఎవరును లేనప్పుడు నీవు నా చెంతనుండువు.
 4. నా గూటిని కార్చినంత విద్యుత్తు ఆకాసమున తిరుగుచున్నది. (గర్వింతుచున్నదని జాతీయము)

యె హాలిత్ హైతో క్యాహా సిల్ బయాఁనే
 కహూఁకుచ్ బౌర్ కుచ్ నిక్లే జబాఁనే
 వో ఆయేహైఁ పషీమాఁ లాష్ పర్ అబ్
 తుయే బ జిందగీ లావూఁ కహాఁనే.

1

ఈ యుగపు సుప్రసిద్ధ కవులలో 'షేఖ్ మొహమ్మద్ ఇబ్రాహీమ్ జోఖ్' ఒకడు. అతడు క్రీ. శ. 1789 లో ఒక బీద సిపాయి యింట జన్మించెను. విద్యార్థి దశలోనే కవితా రచన చేయసాగెను. ఆనాడు దిల్లీలో షాహ నసీర్ ప్రఖ్యాతుడు. జోఖ్ అతని శిష్యుడయ్యెను. నసీర్ శిష్యుని ప్రతిభను చూచి తన కీర్తి సన్నగిలు నేమో అను సంశయమున తప్పించుకొన జూచెను. అది గ్రహించి జోఖ్ స్వయం కృషి వలననే అచిరకాలమున సుప్రతిష్ఠితుడయ్యెను. మొగలు యువరాజు బహా దుర్ షా అతనిని తన గురువుగా నియమించుకొనెను. అప్పుడు జోఖ్ వయము ఇరువదేండ్లు. ఆ యల్ప వయస్సున పాదుషా ప్రశంసలో వ్రాసిన ఖసీదా వలన "ఖాఖానియే - హింద్" అను బిరుదుపొందెను. బహాదుర్ షా చక్రవర్తియైనంత 'జోఖ్' అతని ఆస్థానమున కవి రాజయ్యెను. నెలకు వందరూయల వేతనము నిర్ణయింపబడెను. అతడు అనేక సందర్భములలో అనేకములగు ఖసీదాలు వ్రాసి జాగీరుగా గ్రామములును ఇతర పురస్కారములను పొందెను. క్రీ. శ. 1854 లో ఆ మహాకవి మరణించెను.

దిల్లీలో జోఖ్ శిష్యులనేకులు. వారిలో 'జఫర్', 'అజాద్', 'దాక్' 'అన్వార్', 'జహీర్', 'మారుఫ్' మఱియు 'వీరాన్' ముఖ్యులు. అతడు తన జీవితమంతయు దిల్లీలోనే గడపెను. మహారాజా చందూలాల్ అతనిని హైదరాబాదకు ఆహ్వానించి నను వెళ్లలేదు. అతడిట్లనుకొనెను :—

గర్చెహై ముల్కే దకన్ మేఁ ఇన్ దినోఁ ఖదరే-సుఖన్,
 కౌన్ జావే "జోఖ్," పర్ దిల్లీకి గలియాఁ ఛోడకర్.

2

1. అనబోయిన దొకటి నోట వెడలిన దొకటి - ఇట్లయిన నేను అనుట వలన లాభమేమి ? ఆమె పశ్చాత్తప్తయై నా శవము జూడవచ్చినది. ఓ జీవితమా ! నిన్నిక ఎచటనుండి తెచ్చును ?
2. ఈ దినములలో దక్షిణదేశమున సాహిత్య గౌరవమున్నది. కాని దిల్లీ వీరులను విడిచి యెవరంత దూరము వెళ్లగలరు?

'జోఖ్' కావ్యసంగ్రహ మొకటే లభ్యము. అందు అధికముగా ఖసీదాలు మఱియు గజలులు కలవు. 'సౌదా' తరువాత అతడే గొప్ప ఖసీదా రచయిత. విమర్శకు లీ యిరువుర ఖసీదాల తులనాత్మక విమర్శ చేసిరి. సౌదాస్థాయి ఉన్నతమని అందఱు నంగీకరించిరి. 'జోఖ్' తన ఖసీదాలన్నిటిని పాదుషాల ప్రశంసలోనే వ్రాసెను. అతడు గొప్ప విద్వాంసుడు. విజ్ఞాన ఖని. అట్లగుట అతని ఖసీదాలు ఉత్కృష్టమైనవే అనిపించును. కాని ఇతివృత్తము బలహీనులగు పాదుషాల అసత్య ప్రశంస కనుక నిర్ణీవములు. ఫారసీ మహాకవులును ఉర్దూ కవులును కావ్యరచనా పాటవమునకు, పాండిత్య ప్రకర్షకు ఖసీదాలే గీటురాళ్ళని భావించురు. కాని భావము ననుసరించి చూచిన అవి కృత్రిమ కావ్యరూపములు. మాట నుండి మాట వుట్టును. కనుక శబ్దప్రయోగముపైనే ఖసీదారచయితల ధ్యాస. మనోభావములకు ప్రాముఖ్య మీయరు. అందువలన ఖసీదాలు వ్రాయు వారి గజలులలో కావలసిన భావుకత, ఆవేశము మఱియు హార్షికవ్యధ కన్పించవు.

'జోఖ్'కు కల ప్రతిష్ఠ, అతని స్వాభావిక నైపుత, అతని భాషలోని సారశ్యమును చూచి కొందఱు అతనిని 'గాలిబ్' కంటె గొప్ప కవి యని తలంచిరి. అది సత్యదూరము. జోఖ్ శిల్పము చాలవఱకు శబ్దాడంబరము మఱియు అలంకారములపై ఆధారపడియున్నది. కవిత్వమునకు మూలపదార్థమగు భావన అతనిలో అత్యల్పము. అతని కవితహృదయమునకు ఉద్వేగము కలిగింపదు. వేడి పుట్టింపదు. కాని అతని కవిత సమస్తము పనికి మాలినదని భావింపతగదు. అతడు 'వస్తాదు' అనతగిన మహాకవి. భాషపై అధికారము కలవాడు. కావ్యశాస్త్రమున పండితుడు. జీవితములోని సామాన్యసమస్యలను నైతికముగా ప్రదర్శించగలవాడు. అతని స్వభావ సరళత, అతని సహృదయత అతని ఉత్తమ కవితలలో కాననగును. ఉర్దూ భాషను విశుద్ధరూపమున చూడదలచిన వారు 'జోఖ్' కవితల వలన ఆవశ్యముగా ఆనందము పొందగలరు. అతని పద్యపాదములు కొన్ని :—

కస్తే హైః ఆజ్ "జోఖ్" జహానే గుజర్ గయా

హాఖ్ మగ్గురత్ కరే అజబ్ ఆజాద్ మర్దా.

* * * *

1. ప్రజలందురు; "నేడు జోఖ్ ప్రపంచమును విడిచి పోవుచున్నాడు. స్వతంత్ర పురుషుడతడు. భగవంతుడు మోక్షమొనగుగాక.

కిసీ బే కన్కు ఐ బే దాద్ గర్ మారాతో క్యా మారా.

జో ఆపీ మర్ హాహో ఉస్కో గర్ మారాతో క్యా మారా.

గయా శైతాన్ మారా ఏక్ సిద్దేకే న కర్నే నే

అగర్ లాఖోఁ బరన్ సిద్దేమె సర్ మారాతో క్యా మారా : 1

* * * * *

అబ్తో ఫుబ్రాకె యె కహ్లాఁ కె మర్ జాయేంగే

మర్కే భీ చ్చైన్ న పాయా తో కిధర్ జాయేంగే. 2

* * * * *

ఆద్మియ్యత్ బోర్ మై హై ఇల్ముహై కుచ్ బోర్ మై

కిత్నతోతీ కో పథాయా పర్వా హైవాఁహీ రహా. 3

* * * * *

కియా హమ్నే సలామ్ ఐ ఇష్కే తుర్కూ

కి అప్పాహో స్లా ఇత్నా సపాయా. 4

* * * * *

1. ఓ క్రూరుడా : తనకు తానే చచ్చిపోవు దీనుని చంపి ఏమి సాదించితివి ? శైతాను ఒక సిక్ఖా (తల నేలమోపుట) చేయనందున నష్టపడెను. ఇప్పుడు లక్షల సంవత్సరములు తల కొట్టుకొనిన నేమి సాదించును ?

(అగ్నితో తయారయిన శైతానును మట్టితో తయారైన మానవుని ముందు తలవంచుమని ఈశ్వరు డాక్షాపించెను. అట్లు చేయక శైతాని ఆతని కోపమునకు పాత్రమయ్యెను.)

2. ఇప్పుడు భయపడి చచ్చిపోయిన బాగుండునందురు. చచ్చియు శాంతి పొందలేకున్న నెటు పోగలరు ?

3. మానవత వేరు. విద్యవేరు. చిలుక నెంత చదివించినను అది జంతువే. (పక్షియే.)

4. ఓ వ్రతయమా : నీ కొక నమస్కారము. నా కంతటి సాహసము లేదు..

బషమ్మ తేరి ఉమ్రెతబాయి హై ఏక్ రాత్
హన్సకర్ గుజార్ యా ఇసె రోకర్ గుజార్ దే. 4

* * * *

ఎహసాన్ నా ఖుదాక ఉతాయే మెరీబలా
కిస్తీ ఖుదాపె ఛోద్దూఁ లంగర్ కు తోద్దూఁ. 5

* * * *

ఉల్ఫత్క నషా జబ్ కోయీ మర్ జాయెతో జాయే
యే దర్దెసర్ బసాహైకె సర్ జాయెతో జాయే. 6

* * * *

తుమ్ భూల్కర్ ఖీ యాద్ నహీ కర్తే హోగోయా
హమ్తో తువ్హారీ యాద్ మే సబ్ కుచ్ భులాదియా. 7

* * * *

ఈ యుగముననే కాదు. ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్ర మొత్తమున వీను మిగిలిన మహాకవి 'మీర్జాగాలిబ్'. పద్యరచనలోనే కాక గద్యరచనలోను అతడు అసమానుడు. ఫారసీ భాషలోను మహాకవి. అతని కవితలో మొగలు సభ్యతలోని మంచి సెబ్బర లన్నియు కలవు. ఆ సభ్యత కతడు ప్రతీక. ఏ దృష్టితో చూచినను అతడు ప్రతిభా శాలియగు పురుషుడు. కనుకనే నాటి నేటి విమర్శకులెందరో అతనిగూర్చి అనేక వ్యాసములను ఉద్గ్రంథములను వ్రాసినారు.

అతని పేరు "ఖ్వాజా అనదుల్లా" ఇంటిలోని పేరు "మీర్జానాషా". మొగలు రాజ్యమనికి 'నజముద్దౌలా', 'దబీరుల్ముల్క్' మఱియు 'నిజామ్జంగ్' అను బిరుదు

4. ఓ దీపమా : నీ జీవిత కాల మొక రాత్రి. దీనిని నవ్వుచు గడవుము. లేదా ఏడ్చుచు గడవుము.
5. నా బరువు బాధ్యతలను భగవంతుని అనుగ్రహానికి వదిలివెయ్యక, పడవను వదిలివేస్తాను. లంగరుని కోసివేస్తాను.
6. ప్రేమవిచ్చి చచ్చిన నిద్రపనే పోవును. ఈ తలనొప్పి తలపోయిననే పోవును.
7. మేము నీ స్మృతిలో నమస్తము మఱివతిమి నీవు మఱివయైన మమ్ము స్మరింపవు.

లిచ్చి గౌరవించెను. గాలిబ్ క్రీ. శ. 1797 లో ఆగ్రా పట్టణమున జన్మించెను. ఐదేండ్ల ప్రాయమున తండ్రి మరణించెను. తండ్రి మహారాజా 'అల్వర్' సేనలో ఉన్నతోద్యోగి. గాలిబ్ పినతండ్రి ఆశ్రయమున పెరిగెను. నాలుగేండ్ల తరువాత ఆ పినతండ్రియు మరణింపగా తల్లితండ్రి యింట నివసించెను. అతని నూత్న యౌవనము భోగవిలాసములలో గడచెను. పదమూడేండ్ల వయమున దిల్లీలోని యొక్క కులీనుల యింటి కన్యతో వివాహమయ్యెను. తన వివాహమును గుఱించి తరువాత ఒక లేఖలో "పదుమూడేండ్ల వయముననే కాళ్ళకు బేడీలు పడినవి" అని వ్రాసెను. వివాహానంతరము దిల్లీలోనే స్థిరపడెను. ఉత్తరములలో తన వంశము, బాల్యము, ఆగ్రానివాసము, విద్యాభ్యాసము, వివాహము మొదలగు వానిని రమ్యముగా తెలియజేసెను.

ఆగ్రాలో నున్నప్పుడే గాలిబ్ కవితారచన కుపక్రమించెను. ఆనాటి కవిత ఫారసీలోనే అధికము. అతనికి ఆ భాషపై అభిమాన మతివేలము. ఈరాసునుండి "అబ్దుస్సమద్" అను ఫారసీ విద్వాంసు డొకడు వచ్చి ఆగ్రాలో నివసించుట తటస్థించెను. గాలిబ్ అతని కడ ఫారసీభాష అభ్యసించెను. దిల్లీ చేరిన పిదప సుశిక్షితులగు ఉన్నతశ్రేణివారి సహవాసముననుండు అవకాశము లభించెను. అతడు స్వయముగా (టర్కీ) తుర్కీస్థానులోని "సల్టాఖీ" రాజవంశమునకు చెందినవాడు. ఈ విషయము చాలసార్లు చెప్పికొనెను. అతని శరీరములోని ప్రతి రక్తనాళమున గొప్ప సన్నాట్టుల యొక్కయు విజేతల యొక్కయు రక్తము ప్రవహించుచున్నదని భావించుచుండెను. కనుక సత్కార సన్మానముల కొఱకు కవిత నవలంబించుట అతని అభిమతము కాదు. అతడెంత వఱకు విద్య గడించెనో నిశ్చితముగా చెప్పరాదు. కాని అతని రచనల వలన, అతడు శతాబ్దముల తరబడి ముసల్యానులకు ఆవశ్యకములైన నమస్త విద్యలలో పారంగతు డయ్యెనని తెలియును. కనుకనే ఇరువదొక సంవత్సరముల వయముననే దిల్లీలోని విద్వాంసులలో, కవులలో గణుతికెక్కెను.

దిల్లీలో గాలిబ్ అనేక కష్టములను ఎదుర్కొనవలసి వచ్చెను. అన్నిటికంటె పెద్దది ఆర్థిక లోపము. అతని పినతండ్రి ఉపకార వేతనము ఎంతో బంధువులలో విభజింపబడుచుండెను. ఏవోకారణముల వలన "గాలిబు"కు రావలసిన భాగము రాకుండెను. తన భాగము పొందుటకై ముప్పదేండ్ల వయమున కలకత్తాకు వెళ్ళి మూడేండ్లు అట నివసించెను. కలకత్తా ప్రయాణము ఎన్నియో అనుభవములు

కల్పించెను. లఖ్నో, బనారస్ మఱియు కలకత్తాలోని కవులతోను రచయితలతోను అతనికి పరిచయ మేర్పడెను. అచటి సాహిత్యచర్చలలో పాల్గొనెను. బంగాళముపై ఈస్టిండియా కంపెనీ అధికారము పొందుట వలన కలకత్తాలో ఏర్పడిన నవజీవనమును దర్శించెను. ఆ నూత్న జీవితముతో పరిచయము గల కవి అనాటి కవులందఱలో “గాలిట్” ఒక్కడే. కలకత్తాలోని నవజాగృతిని చూచుట మాత్రమేకాదు గ్రహించుటకును ప్రయత్నించెను. పెన్షన్ భాగము పొందుటలో కృతకృత్యుడు కాలేదు కాని, ఆ ప్రయాణము వలన దేశవ్యాప్తముగ సాగుచున్న సాహిత్య ప్రవృత్తుల నవగాహన చేసికొనుటలో కృతకృత్యుడయ్యెను. క్రీ. శ. 1850 లో గాలిట్ మొగలు వంశ చరిత్ర వ్రాయుటకు నియుక్తుడయ్యెను. శుద్ధ ఫారసీలో “మెహరె - సీమ్రోజ్” అను పేర ఒక భాగము వ్రాసెను. అది అతని జీవిత కాలముననే ప్రకాశితమయ్యెను. “జోఖ్” మరణించిన తరువాత బహదుర్ షాహా “జవర్” గురువుగా నియుక్తుడయ్యెను. కాని రెండేండ్లలోనే సుప్రసిద్ధ విప్లవము జరిగెను. మరల అతనికి కష్టకాలము ప్రాప్తించెను. కొంతకాలము ఇంటిలోనే నివసించి ఫారసీ భాషలో ఒక “డైరీ” వ్రాసికొనెను. దానివలన అనాటి విశేషము లెన్నియో తెలియును. తన మిత్రులకును శిష్యులకును వ్రాసిన ఉత్తరములలో భారతదేశ దుర్దశను గూర్చి వాపోయెను. సామ్రాజ్యములు నశించునవియే అని అతడు మొదటినుండియు తలంచినట్లే తోచును. మొగలు రాజ్యము నశించినందువలన అతనికి విశేష దుఃఖము కలుగలేదు. ఆ దీపము ఏ విధముననైన ఇక ఆరిపోవునదే అని అతడు భావించెను.

క్రీ. శ. 1859లో అతనికి రామపూర్ రాజదర్బారుతో సంబంధము కలిగెను. అచటినుండి ఆమరణము నెలకు వంద రూపాయలు లభించుట వలన కొంత శాంతి చేకూరెను. అతని మిత్రులును, శిష్యులును సహాయ పడుచుండి, తన అవసరములను వారి కెప్పుడును తెల్పుచుండెడివాడు. గాలిట్ క్రీ. శ. 1869 ఫిబ్రవరి మాసములో తన (73) ఏండ్ల వయమున మరణించెను.

మీర్జాగాలిట్ స్వభావమున గల విశేషములు ఇతరులలో ఆరిది. తీవ్రమగు బుద్ధి, మాట నుండి మాట వుట్టించు నేర్పు, హాస్యప్రియత్వము, జీవిత బాధలను నహించు ఓర్పు, విజ్ఞానము, సహృదయత, ఆత్మాభిమానము, నమ్రత, క్రొత్త విషయములను స్వీకరించు జిజ్ఞాస, మైత్రిని నిల్పుకొను శక్తి, ప్రేమపాత్రుడగుటకు తగిన ప్రవర్తన - ఇవన్నియు అతనిని లోకప్రియుడగు మహావ్యక్తిగా చేసినవి. పాదుషాలనుండి తపాలబండ్లతోవఱకు అతనికివరిచితులు. అతడు తన బోధనములను

కప్పిపుచ్చుకొనుట కెప్పుడును ప్రయత్నింపడు. మద్యపానరతుడు. మతవిషయకములగు బాహ్యోడంబరములను ఏవగించుకొనువాడు. అతని హృదయము మానవతా ప్రేమ భరితము. మానవుల సుకుమార భావములను, వారి సుఖదుఃఖములను, అవసరములను బాగుగా గుర్తించినవాడు. జీవితములోని జటిల సమస్యల నతిసుందరముగా తన కవితలో ఉల్లేఖించును. అతడు తన కవితలో వెలువరించిన భావములను పఠితలు తమ హృదయ భావములే అని తలంతురు. భారతీయులతోనే కాక అతడు ఆంగ్లేయులతోను మైత్రిచేసెను. వారిలో అనేకులతని శిష్యులు. అతనిలో సంకుచితత్వమే కోశమునను లేకుండెను. జాతి మత భేదములు లేక అందఱతో సమానముగా ప్రవర్తించుచుండెను. ఆ సమానత అతని కవితలో నర్వత్ర దర్శనీయము.

గాలిబ్ రచన లనేకములు. అతని చిన్న చిన్న రచనలును నేడు వెదకి వెదకి వెలికి తీయబడుచున్నవి. ఆ రచనల గూర్చి పుస్తకములపై పుస్తకములు వ్యాసములపై వ్యాసములు వ్రాయబడుచున్నవి. ఇట్టి ప్రాముఖ్య మొక గాలిబ్ రచన లకే కలిగినది. ఒక ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహము, ఉత్తరముల సంగ్రహము లనేకము లభించినవి. అవికాక రెండు మూడు చిన్న పుస్తకములును దొఱకినవి. ఫారసీలో అనేక గద్య రచనలు, కొన్ని పుస్తకములు దొఱకినవి. ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహమును తన ఇరుదొకటవయేటనే తయారు చేసెను. ఇచట అతని నొక ఉర్దూ కవిగానే పరిచయము చేయబడును. లేదేని చాల విపులముగా వ్రాయవలసి యుండును. ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో అది అసాధ్యము.

గాలిబ్ కవితాశైలి వివిధము. ప్రారంభమున అతనికి ఫారసీ భాషపై మమకార మధికము. ఆనాటి కవిత ఫారసీకి నన్నిహితము. జటిలములగు ఆధ్యాత్మిక విషయముల నభివర్ణింపదగిన శక్తి ఉర్దూభాషకు లేదని అతని అభిప్రాయము. ఒక ఫారసీ పద్యమున తన కవితను గూర్చి ఇట్లు చెప్పెను; “నా కవిత వలన ఆనందము పడయగోరువారు నా ఫారసీకవితను చదువవలెను. ఉర్దూకవిత నీరసము; నిస్సారము” కాని ఈ సందర్భమున గాలిబ్ పొరపడినాడు. నేడతని ఉర్దూ కావ్యమును ప్రజలెంతటి ఉత్సాహముతో చదువుచున్నారో ఫారసీ కావ్యమును చదువరు. ఫారసీ మహాకవి “బేదిల్”ను ఉర్దూలో అనుకరించెను. ఆనాటి అతని కవితలో స్వల్ప భాగము మాత్రమే బోధపడును. ఇరువదై దేండ్ల వయమున అతడు తన శైలిని మార్చుకొనెను. కేవల కల్పనలనువిడచి తనకు అనుభూతములగు జీవితసమస్యలను

చిత్రింపసాగెను. అతని ఉత్పేక్ష, ఉపమాద్యలంకారములు నవీనములు. కల్పనా శక్తి అతిమాత్రము. సంబంధము లేని విషయములలో సంబంధమును సమానతను సాధింప జూచును. కాలము గడచిన కొలది అతని కవితలో తాత్త్విక గాంభీర్యము కళాత్మక సౌందర్యము ప్రవృద్ధమగు చుండెను.

అతడు సామ్రాజ్యకాలపు సభ్యతలో పుట్టి పెరిగిన వాడనుటలో సందేహము లేదు. దానికి సంబంధించిన మంచి చెడ్డలతనిలో నుండెను. కాని అతని జ్ఞాననేత్రము వివృతము. ఇతరు లెవరును కనుగొనలేని జీవిత సత్యముల నతడజ్ఞేషించును. మారిపోవుచున్న లోకమును చూచి "కాలము మారుచున్నది. మారుట సహజము" అని గ్రహించెను. కాని చరిత్రకు సంబంధించిన దార్శనిక దృక్పథము లేనివాడగుట భవిష్యన్నిర్మాణమును గూర్చి ఏ మాటయు చెప్పలేక పోయెను. పతనావస్థతోనున్న సభ్యత కతడు ప్రతీక. అతని కవితలో ఎంతటి సౌందర్యమున్నను నిరాశ, భయము తాలూకు తెర అస్పష్టముగా దానిపై ఆవరించియే యున్నది. అతని కవితలో నిరాశా వాదమునకు కొడువలేదు. అయినను జీవితములోని సారమంతటిని గ్రహించి అనుభ వింపవలెనను ఆశావాద ప్రచారమునకు కొఱతలేదు.

పైన చెప్పినట్లు అతనిలో సంకుచితత్వము లేకుండెను. మతసంబంధములగు భేదభావములు అతనిముందు తుప్పములు. సానుభూతి మఱియు మానవప్రేమనే శ్రేష్ఠ ధర్మమని భావించువాడతడు. అతనికి షేఖ్ మఱియు బ్రాహ్మణుల తార తమ్యము కన్పించదు. తమ మతముపై విశ్వాసము కలవారు, తమతమ మార్గముల ననుసరించి సత్యాన్వేషణచేయువారు ఎవరైనను అతనికి సమానులే. అతని మిత్రుల లోను, శిష్యులలోను హిందువులు క్రైస్తవులు కలరు. వారిని మఱియు ముసల్మా నులను సమదృష్టి జూచువాడు. అనగా అతడు సాంఘిక నైతిక వ్యవస్థను, మత ధర్మములను ఉల్లంఘించినవాడని తాత్పర్యము కాదు. సూఫీ తత్త్వ పరిపూర్ణజ్ఞాన మతనిలో అట్టి సామరస్యము కలుగజేసినది.

గాలిబ్ కవితలో తత్త్వముతో మేళవించిన కల్పనకలదు. అతని పద్యములు కఠినములు. అయినను బాణములవలె హృదయమున నాటుకొనును. పద్యరచనలోను గద్యరచనలోను అతని మార్గము ప్రత్యేకము. అతని జీవితము విచిత్రమైనది. అతని రచనలల్లె చిత్రమైనది. గాలిబ్ ఉర్దూలో కొన్ని ఖసీదాలు వ్రాసెను. గజలు లధికముగా వ్రాసెను. ఖసీదాలు ఈరాసు కవుల కైలిలో వ్రాయుట సంప్రదాయము. ఏ మాత్రము మార్పుచేయుటయు అనుచితమని అప్పటి వారి అభిప్రాయము.

అయినను గాలిబ్ తన ఖనీదాలను క్రొత్తత్రోవ పట్టించెను. గజలు రచనలో అనేక ప్రయోగములుచేసి అనుపమమగు నవ్యత సాధించెను. అతని ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహ మతి సంక్షిప్తము. మిత్రుల సలహా ననుసరించి ఫారసీ మిశ్రితములును, సుబోధక ములు కానివియు నగు పద్యము లనేకము తొలగించినందున అట్టి సంక్షిప్త కలిగినది. ఈ సంగ్రహమును గూర్చి ఒక విమర్శకుడు¹ ఇట్లనెను. “నూరు కమ్మలకు మించని ఈ గ్రంథమున లేనిదేమి? ఈ జీవితతంత్రులలో స్పష్టముగానో అవ్యక్తము గానో ధ్వనింపని రాగమేది?” అతని కవితలో, భావుకత, వాస్తవికత, నవీనత దార్శనిక గంభీరత, సుందరశైలి, ఈ గుణములు ఒకదానితో ఒకటి కలిసియున్నవి. అతనికి సమానుడన దగిన కవిలేడు. ఇంతవఱకు అతనిని గూర్చి వ్రాయబడిన గ్రంథములలో ఒకటి రెండు తప్ప అన్నియు అతని ప్రశంసలతో నిండినవే. సామ్రాజ్య సభ్యతయొక్క పతనమును విశ్లేషించు కవిగా అతనిని కొందఱే చిత్రించిరి. జీవితమును ఉల్లాస విలాసములతో గడపు ఇచ్చ అతనికి ప్రబలము. కాని ఆ యుగమందుకు బాధకము - వ్యక్తిత్వమునకు పతనశీలమగు సమాజమునకు కలిగిన సంఘర్షణయొక్క ‘సుందర చిత్రము లతని కవితలో చూడనగును. అతని కవిత తాత్త్వికాదర్శముల ప్రచారము చేయదనుట సత్యము. కాని జీవితములోని గొప్పతనమును, ప్రాబల్యమును, సౌందర్యమునుగూర్చి గానము చేయుచు బ్రదుకుపై ప్రేమ కలిగించును. జీవితపు లోతు లెఱుగ దలచినవారు గాలిబ్ కవితలు చదువ వలయును.

ఉదాహరణ కొఱకు అతని కొన్ని పద్యములు:—

“యేనధీ హూమారి ఖిస్మత్ - కె - విసాలె యార్ హోతా”
 అగర్ బార్ జీతెరహెతే - యెహి ఇంతెజార్ హోతా
 యెకహోకి దోస్తీహై - కె బనేహైదోస్తీ నానేహో
 కోయీ చారసాజ్ హోతా - కోయీ గమ్ గుసార్ హోతా 2

1. డా. అబ్దుర్రహమాన్ బిజనారీ తన “మహని సె-కలా మె-గాలిబ్”లో ఇట్లు వ్రాసెను.
2. మా అదృష్టమున ప్రియురాలి సంయోగము లేకుండెను. ఇంకను జీవించియుండిన ఎదురు చూపు మాత్రమే దొఱతెడిది.
 ఉపదేశకుడు మిత్రుడైనాడు. ఇదెక్కడి మైత్రి ? ఒక వైద్యుడో లేక దుఃఖమును పంచు కొనువాడో లభించవలసియుండెను.

కిన్ సే మహరూమియె, భిస్మత్ కి సికాయత్ కీజే
హమ్ నే చాహాథాకె మర్ జాయెఁ సోవోభీన హువా

1

* * * *

జిందగీ యూఁ భి గుజర్ హీ జాతీ
క్యాం తేరా రాహగుజర్ యాద్ ఆయా !
కోయా వీరానీ సీ వీరానీ హై
దస్తక్ డేఖ్ కే ఫుర్ యాద్ ఆయా !

2

* * * *

వో ఆయే ఫుర్ మె హమారే ఖుదాకి ఖుద్రత్ హై
కభీహమ్ ఉన్నూ కభీ అప్పే ఫుర్ కో దేఖ్ హై
నజర్ లగే న కహీ ఉన్నే దస్తూ బాజూకూ
యెలోగ్ క్యాం మెరే జిగర్ కూ దేఖ్ హై.

3

1. భాగ్యహీనతను గూర్చి యెవరితో మొరపెట్టుకోవలయును ? చావలెననుకున్న ఆదియు సంభవము కాలేదు.
2. జీవిత మీ విధమునను గడచిపోవునదే. నీ మార్గమేల జ్ఞానకమునకు రావలయును ? ఏదో నిర్మానుష్యతయే యున్నది. ఎడారిని చూడగా ఇల్లు స్మృతికి వచ్చుచున్నది.
3. ఆమె మా యింటికి వచ్చెను. ఇది భగవల్లీల. ఒకప్పుడామెను ఒకప్పుడు మా యింటిని చూచెదను —

ఆమె చేతికిని, భుజమునకును దృష్టిదోషము తగులకుండు గాక ! ఈ లోకులు నా యెడద గాయముల నేల చూచుచున్నారు ?

నీంద్ ఉస్కీహై, దిమాగ్ ఉస్కూహై రాతేఁ ఉస్కీహైఁ
 తేరీ ఝల్పే జిస్కే బాజూపర్ పరీషాఁ హోగయీఁ
 రంజీనే ఖూగర్ హువా ఇన్సాతో మిట్ జాతాహైరంజ్
 ముస్కిలేఁ ఇత్నీపడీఁ ముయ్పర్ కె ఆసాఁ హోగయీఁ.

1

* * * *

ఇన్ సాదగీపె కో నమర్ జాయె ఐ ఖుదా
 లడైహై బార్ హోథ్ మే తల్వార్ బీ నహీ
 మిల్నా అగర్ నహీ తెరా ఆసాఁ తో సహల్ హై
 దుష్వార్ తో మహీహై కె దుష్వార్ బీ నహీ.

2

* * * *

ఫైదే-హయాతో-బందే-గమ్, అన్లమే దోనోఁ ఏక్ హైఁ
 మోత్ నే పహలే ఆద్మీ, గమ్ నే న జాత్ పాయే క్యాం.

3

* * * *

జిందగీ అప్పీ జబ్ ఇన్ షిక్లనే గుజ్జోరీ గాలిబ్
 హమ్ బీ క్యా యాద్ కరేంగే కె ఖుదారఫ్తే ఫే.

4

1. ఎవని భుజములపై నీ కురులు విరియబడునో వానిదే నిద్ర - వానిదే బుద్ధి - వానివే రాత్రులు వ్యధల వలని ఆధ్యానము కలిగిన తరువాత నశించును.
 నాకు సంభవించిన విపత్తు లనేకములగుట ఆవి సహ్యములైనవి.
2. ఓ భగవానుడా! ఆంధటి ఆమాయకత చూచి ఎవరు మరణింపరు. కలహింపవచ్చినారు. చేతిలో కత్తియైనలేదు. నీవు లభించుట సులభము కాదేని సంతవము - కష్టమేమన కష్ట మైననుకాదు.
3. జీవనము ఫైదు. దుఃఖము తైదు. మృత్యువురానిదే మానవుడు ముక్తుడెట్లగును ?
4. జీవిత మీ విధముగనే గడచెనేని మాకొక భగవంతు డుండెనేని యెట్లు స్మరించగలము .

పూచ్చే హైవోకే గాలిబ్ కోక్ హై
కోయీ బల్లవోకే హమ్ బల్లయెఁ క్యా. 1

* * * *

గోహాఫ్ మె జుంబిష్ నహీ అంఖోమ్మేతో దమ్ హై
రహ్నేదో అఖీ సాగిరో - మీనా మెరే ఆగే. 2

* * * *

హమ్ కు మాలూమ్ హై జన్నత్ కి హఖీఖత్ లేక్
దిల్కే ఖుష్ రఫ్నేకో గాలిబ్ యెఖ్యాల్ అచ్చాహై. 3

* * * *

హజారోఁ ఖాహిషేఁ ఐసీకె హర్ ఖాహిష్ పెదమ్ నిక్లే.
బొహత్ నిక్లే మెరే అర్కా లేక్ ఫిర్ఖీ కమ్ నిక్లే. 4

ఈ యుగప్రతినిధి గాలిబే. ఇతర కవులు కొందఱు నశించిపోవుచున్న సభ్యత ప్రసాదించు జీవిత దాఖముల నుల్లేఖించిరి. అతి విస్తృతమగు మొగలు సామ్రాజ్యము అంతమొందుచున్న దినములవి. చివరి పాదుషా బహాదుర్ షా 'జపర్'. ఆనాటి మహాకవులు కొందఱు, పురాతనమగు ఉత్కృష్ట సభ్యతాదీపము ఆరిపోవు నప్పుడును తన అంతిమవ్రభ ప్రదర్శించునను విషయమును తమ రచనలచే సిద్ధపఱచిరి. బహాదురుషా జపర్ పేరునకే ప్రభువు. ప్రభుత్వము కోల్పోయినను అతడు సాహిత్య జగతిలో ఉన్నతస్థానము సంపాదించెను. విభలుడగు పాదుషా సఫలుడగు

1. గాలిబెవరని ఆమె ప్రశ్నించుచున్నది. నేనేమి చెప్పవలయునో ఎవరేని చెప్పుడు.
2. చేయి కదలకున్నను కనులలో ననువు యున్నవి. మధు కలశమును పానసాత్రను నా ముందుండవిండు.
3. స్వర్గమును గూర్చిన యధార్థము మే మెఱిగినదే. ఆయినను మనను సంతోషపెట్టుకొనుట కిదొక మంచి తలంపు.
3. ఒక్కొక్క దానిపైనే ప్రాణము పోవునట్టి వేలకొంది కోరికలున్నవి. నా కోరికలు చాల తీయినవి. అయినను కొన్నియే తీయినవి.

కవి యయ్యెను. యౌవనముననే కవిగా కీర్తిగాంచెను. నసీర్, జోఖ్ మఱియు గాలిబులను క్రమముగా తన గురువులుగా నియమించుకొనెను. క్రీ. శ. 1857 విప్లవమున రాజ్యభ్రష్టుడై ఆంగ్లేయుల బందీయై అంత్యకాలము రంగూనులో గడపి క్రీ. శ. 1865 మరణించెను.

అతని కావ్యసంగ్రహములు నాల్గు ప్రకాశితములైనవి. ఐదవది విప్లవములో నష్టమైనదందురు. అతడు స్వయముగా కవి కాడనియు, జోఖ్ అతని పేర పద్యములు వ్రాసి యిచ్చెననియు కొందఱందురు. కాని అది నిజముకాదు. అతని కవితలోని వ్యధ, కరుణాజనకములగు భావములు అతని ఆత్మ కథ అనిపించును. అతడు వేగముగా వ్రాయగలవాడు. అతని కవిత పూర్వ సంప్రదాయ బద్ధమే. అయినను స్వీయ దశను వర్ణించువట్ల మాత్రము మహాకవికి కావలసిన భావుకత, వాస్తవికత గోచరించును. అతని సంగ్రహములు సూఫీతత్వము, నైతికాదర్శములు మఱియు శృంగారభావములతో నిండియున్నవి. అతడు కొన్ని మతసంబంధముగల కవితలును వ్రాసెను. కాని కీర్తిప్రతిష్ఠలకు కారణము అతని గజలులే.

జఫర్ పరిశుద్ధమగు దిల్లీవ్యావహారిక భాష నుపయోగించెను. హిందీ శబ్దములను ఇంపుగా ప్రయోగించెను. హిందీలో గీతములు మఱియు 'తుఘ్నీలు' వ్రాసెను. అవి సంగీత శాస్త్రసంబంధము కలవి. ఉపదేశములు, జీవితము తుచ్ఛమగు భావములు జీవితము త్యజించు కోరికలు అతని కవితావస్తువులు. అతని కవితలో నవ్యత లేదు. ఆధ్యాత్మిక గాంభీర్యమును లేదు. కనుక అతడు ప్రథమశ్రేణి కవులలో లెక్కింపబడడు. అతని కావ్యములు చాలవఱకు స్వీయజీవిత చిత్రణములే కనుక వాస్తవికత కలవి.

ఉదాహరణకు కొన్ని పద్యపాదములు :—

నకిసీకి అంఖ్ కా నూర్ హూఁ- నకిసీకె దిల్ కా ఖరార్ హూఁ
 జో కిసీకె కామ్ న ఆసకే-మై వో యేక్ ముష్కై-గుబార్ హూఁ
 పయె-ఫాతిహా కోయీ ఆయెక్కొం-కోయీ చార్ పూల్ చడాయెక్కొం :

కోయి షమ్మలాకె జలాయెక్క్యాం-మైతో బేకసీకా మజార్ హూఁ
 న 'జఫర్' కిసీకా హఖీబ్ హూఁ-నజఫర్ కిసీకా రఖీబ్ హూఁ
 జో బిగడ్ గయా వానసీబ్ హూఁ-జో ఉజడ్ గయా వోదయార్ హూఁ 1

* * * *

రండి రండి జో కోయా సాంన్ హై ఆతీజాతీ

దిల్ మే హై ఆగ్ మేరీ బార్ బఢాతీజాతీ.

2

ఈ యుగమున మరణోన్ముఖమైన దిల్లీ ఆత్మ మరల జీవించినది. కవుల శోకపూరిత రాగములతో గీతము లాలపించిరి. వారి స్వరముతో కాలము తన స్వరము కలిపి పలికినది. ఒక ప్రతీకవలె ప్రజల హృదయమున నెలకొనిన మొగలాయి రాజ్యము నశించినది. అయినను మార్పుచెందుచున్న ఆర్థిక, సామాజిక పరిస్థితులను గ్రహింపలేని కవులు కొందఱు ఇంకను ప్రాత పాటలే పాడుచుండిరి. ఈ అధ్యాయమున ఉర్దూ సాహిత్యమున వెలలేని రత్నములన దగిన మహాకవుల గూర్చియే వ్రాయవలెనది. ఈ కవులు రెండున్నర శతాబ్దములనుండి సాగుచున్న సంప్రదాయమును పాటించుటతోపాటు నూతనత్వమును సాధించిరి. వీరిచేతిలో ఉర్దూ కవిత మెఱుగువెట్టబడి పరిశుద్ధమయ్యెను. కవితా విషయములు వ్యాపకత చెందెను. మోమికా, గాబిలులు గజలును మానసికానుభూతులకు హార్షిక భావములకు దర్పణముగా రూపొందజేసిరి. ఈ దిల్లీకవులు లఖ్నోలోని భాషావిషయిక విప్లవముచే

1. నేనేవరి కనుల కాంతిని కాను. హృదయానందమును కాను. ఎవరికిని పనికిరాని విడికెడు మట్టిని.

ఎవరేని నా సమాధిపై క్రధాంజలి సమర్పింపరానేల ?

ఎవరేని నాల్గుపూలేల చల్లవలయును. ఎవరేని దీపమునేల వెలిగింపవలెను? నేను నిస్సహాయపు సమాధిని.

ఈ 'జఫర్' ఎవరి మిత్రుడును కాదు. ఎవరి ప్రతి ద్వంద్వియుకాదు. నేనొక చెఱగిపోయిన అదృష్టమను. పాడువడిన ప్రదేశమను.

2. వచ్చుచుపోవుచున్న చల్లనిగాలి నా హృదయములోని అగ్నిని రగుల్కొల్పుచున్నది.

ప్రభావితులు - రెండు సాహిత్య కేంద్రముల సమకాలిక కవులను పరిశీలించు విమర్శకున కా ప్రభావము తెల్లమగును.

సారాంశమేమన, దిల్లీలో సౌదా, దరద్ మఱియు మీర్ అను కవులు మువ్వరు వెలిగించిన దీపము నీయుగపు కవులు ప్రజ్వరిలజేసిరి. విశేషించి గాలిబ్ ఆరిపోవుచున్న బూడిదను తెలికి తెలికి అందలి వేడిమిని, ప్రకాశమును వెలికితీసెను. అతని మధురశ్రుతులలో కరుణానుభూతి కలదు - అది నశించిపోవుచున్న సంస్కృతి ప్రసాదించినది.

ఆనాటి రచనలు చాలవఱకు నేడు సాహిత్యదృష్టితో విలువకలవికావు అనుటలో సందేహము లేదు - కాని పైన ఉల్లేఖింపబడిన కావ్యములు మాత్రము చారిత్రక మాహాత్మ్యమే కాక సాహిత్య గౌరవమును కలవే -

ఏ డ వ అ ధ్యాయము

ఉర్దూ గద్య వికాసము

వెనుకటి అధ్యాయములలో ఉర్దూ భాషయొక్క ప్రారంభక సాహిత్యమును గూర్చి వ్రాయబడినది. దకనీ ఉర్దూ సాహిత్య వికాసమును గూర్చి వ్రాయునప్పుడా భాషలోని గొప్ప రచనల పరిచయమును చేయబడినది. ఆ రచనలు చాలవఱకు మతమునకు, సూఫీ తత్వమునకు సంబంధించినవి. రెండు మూడు మాత్రమే సాహిత్యమాలము కలవి. పురాతన ఫారసీ చరిత్రలలోను సూఫీ మత గ్రంథముల లోను సూఫీపక్షీ-రుల రచనల ప్రసక్తి కలదు. అట్టి రచనలు పదుమూడవ శతాబ్దిలో ప్రారంభమైనవి. కాని లభ్యములైన గ్రంథములలో మొట్టమొదటిది “గేసూదరాజ్” (మృ- క్రీ. శ. 1421.) వ్రాసిన “మేరాజుల్-అషీఖీ” అంతకు ముందటి “షేఖ్ ఏనుద్దీన్-గంజుల్-ఇల్మ్” రచనలను, లేదా “సం. మఖ్తూమ్ అష్రఫ్ జహాంగీరీ, కిచాచవీ” పుస్తకమును గూర్చియు కొందరు ప్రస్తావించుదురు. కాని వానిని గూర్చి విశ్వసనీయములగు విషయము లెవ్వియు తెలియవు.

గేసూదరాజ్ తరువాత రెండు శతాబ్దముల వఱకు ఎట్టి గొప్ప గద్యరచనయు లభింపదు. ఈ మధ్యకాలమున మీరాజ్, బురహానుద్దీన్ జానమ్ మొదలగువారి రచనలు కాన్పించును. కాని క్రీ. శ. 1695 లో “ముల్లాసరీ” వ్రాసిన “సబ్ రస్” అనునది సాహిత్యగౌరవముకల ఉత్తమరచన. ఒక ఫారసీ గ్రంథముపై ఆధారపడినదే అయినను ఇది స్వంతరచన అనిపించును. ఇందు అతి నిగూఢములగు తాత్త్విక విషయములు ఆశ్చర్యముగొలుపు విధముగా ప్రదర్శింపబడినవి. అంత్యప్రాస (తుకాంతిక) నియమములుగల వచనశైలి. ఇందలి కథ సమస్త నైతికాధ్యాత్మిక విషయప్రధానము. సాత్రలు ప్రేమ, సౌందర్యము, హృదయము, బుద్ధి అను నిట్టివి. ఇదొక ఆధ్యాత్మిక గ్రంథమే అయినను సాహిత్య దృష్టితోను ప్రథమశ్రేణి గ్రంథములలో కెక్కింపబడుచున్నది. ‘వరీ’ ఈ కథ నెచటినుండి గ్రహించెనో తెలుపలేదు. తానే ఇట్టి రచన కాద్యుడై నట్లును చెప్పినాడు. ఇంకను ఇట్లు సోత్కర్షగా వ్రాసికొనినాడు :—

“అజ్ లగణ్ కోయీ ఇన్ జహామ్, హిందూస్థామ్,
హిందీ జబామ్, ఇన్ లతాఫత్, ఇన్ చందాఁ
సోఁ నజమ్ ఖార్ నసర్ మిలాకర్, గులా కర్
నహీ బోల్యా.”

1

ఇట్టి సుందర శైలిలో ఉర్దూలోను హిందీలోను ఇంతకు పూర్వమెట్టి గ్రంథమును వ్రాయబడకుండుట వాస్తవము. వరీ సాహిత్యదర్పము నమంజనము.

రెండవ అధ్యాయమున దక్షిణదేశమందలి ఉర్దూసాహిత్య వికాసము వివరింపబడినది. ఆ యుగము గద్యరచనయొక్క ఉన్నతికి అనుకూలమైనదికాదు. కనుక ఆనాటి పద్యరచన ముందు గద్యరచన అత్యల్పము. ప్రపంచమునందలి ఏ సాహిత్యముననైనను ప్రజాజీవితము ప్రగతిమార్గము పట్టినప్పుడే మంచి గద్యరచన వెలయును. వరీ తరువాత క్రీ. శ. 1687 న ఔరంగజేబు దక్షిణదేశమును తనరాజ్యమున కలుపుకొను వఱకును గద్యరచన సాగినది. ఈ నడుమ వెలువడిన పన్నియు మతసంబంధమైన గ్రంథములే. వైజ్ఞానికముగా ఔద్యోగికముగా ఉన్నతస్థితిలో లేనివారికి మతమే శరణ్యము. అదియు గాక ప్రారంభమున ప్రబలమగు విజయనగర సామ్రాజ్యము ముందు తను గౌరవము నిలుపుకొనుటకు, ఆధ్యాత్మికోన్నతి పొందుటకు మతము నాశ్రయించుట ఆనాటి దకనీ మసల్మానుల కావశ్యక మనిపించియుండును. మతము తప్ప ఇతర విషయముల గూర్చి వ్రాయబడనే లేదని తలంపరాదు. పంచతంత్రము మఱియు హితోపదేశములోని కథలు “తూతీనామా” పేర తర్జుమా లయ్యెను. ఈ తర్జుమా ఫారసీనుండి జరిగినది. ఇందలి భాష దకనీయే కాని “నబరస్” భాషవలె సుందరము కాదు.

18 వ శతాబ్దిలో ఆర్కాటు, మైసూరు మఱియు హైదరాబాద్ రాజ్యములు స్థాపింపబడెను. ఈ రాజ్యములలో ఉర్దూ భాష వ్యాప్తి చెందెను. ఉర్దూ ద్వారమున మరాఠీ భాషపై ఫారసీ ప్రభావము పడినది. అది ఇప్పటికిని నిలిచియున్నది. ఈ కాలముననే ఉత్తరదేశమున ఉర్దూ సాహిత్యము బలపడుచుండెను. దాని వికాసమును

-
1. నేటివఱకు ఈ ప్రపంచమున, భారతదేశమున, హిందీ భాషలో, ఇట్టి సుకుమార సుందర శైలిలో గద్య పద్యములను మేళవించి ఎవరును చెప్పలేదు.

ఉన్నతినిగూర్చి వెనుకటి అధ్యాయములలో తెలుపబడినది. ఇచట గద్యరచన ప్రగతిని గూర్చి తెలుపబడును.

భాషా తత్వవేత్తలు దిల్లీ పరిసరముల భాషను గూర్చి వ్రాయుచు ఆ భాష వ్యావహారిక రూపమున అభివృద్ధిముఖమై వ్యాపించుచుండెనని వ్రాసిరి. చాల పూర్వము నుండియే అందు వ్యవహార వశమున చేరిన లోకోక్తులు జాతీయములు మఱియు పలుకుబళ్లు దానికి ప్రజాసామాన్యముతోగల సంబంధమును తెలియజేయును. ఈ భాష యొక్క చక్కని ఉదాహరణములు మీర్ జాఫర్ “జటల్” కావ్యములలోను, వచన రచనలలోను కనిపించును. ‘జటల్’ హాస్యరస ప్రధానములగు వినోదరచనలు చేయుటయేకాక లజ్జారహితములగు అశ్లిల భావములను ప్రకటించుటకును సంకోచించువాడుకాడు. ఒకరిని నిందించి ఒకరిని స్తుతించువాడు. అతడు ఔరంగజేబు మఱియు మొదటి బహాదురుషా కాలపు కవి. అతని కవితలు, వచన రచనలు ఫారసీ మఱియు వ్యావహారిక భాషల మిశ్రమ రూపములు. అతని రచనలు చదివిన అనాటి దుర్దశ అర్థముగును. సామాన్య నైవికునినుండి పాదుషా వఱకు ఎవరికిని భయపడువాడు కా డతడు. నోటికి వచ్చిన మాట నిరాటంకముగ అనువాడు. భాషాధ్యయనము చేయగోరువారు అతని రచనలు చదువవలయును. అతని రచనల సంగ్రహము చాల తడవలు ప్రకాశితమైనది. కాని అశ్లిలత కారణముగ దానిని చదువు వారు అరుదు. సాహిత్య చరిత్రకారులును అతని పేరు స్మరింపరు.

ఉర్దూసాహిత్య చరిత్రలన్నియు మొహమ్మద్ షాహీయుగము (1716-1748) గద్యరచన ప్రారంభకాలమని తెల్పును. మొట్టమొదటి పుస్తకము “ఫజలీ” వ్రాసిన “కర్నల్ కథా” లేక “దహ-మజ్లిస్” కావచ్చునని భావింపబడుచున్నది. “ఫజలీ” పేరు ఫజల్ ఆలీ. అతడు ఈ గ్రంథమును క్రీ. శ. 1781 లో రచించి క్రీ. శ. 1747 లో పరిష్కరించుకొనెను. ముల్లా హుస్సేన్ ఫాయెజ్ ‘కాషిఫీ’ వ్రాసిన ప్రసిద్ధ ఫారసీ గ్రంథము, “రోజతుషీహదా” అనునది మత సంబంధములగు సభలలో బహుగా చదువబడు చుండెను. కాని అది ఫారసీలో ఉండుట వలన సామ్రాజ్య ప్రజలకు బోధపడదని “ఫజలీ” దానిని ఉర్దూలో అనువదించెను. అందు కర్పలాయుద్ధగాధ, ఇమామ్ హుస్సేన్ వర్ణన కరుణాత్మకముగా రచింపబడినవి. దురదృష్టవశమున ఈ గ్రంథము నేడు అలభ్యము. దాని పీఠిక మఱియు కొన్ని మచ్చుతునకలవంటి పద్యములు ఇతర గ్రంథములలో లభించును. వాని వలన “ఫజలీ” అనాటి వఱకు ఎట్టి ఉర్దూ రచనను ఎఱుగడని తెలియును. అతడు తనదే తొలిరచన అనియు తన

భాష హిందీ అనియు తెల్పెను. అతని గ్రంథములో కొన్ని దకనీ జాతీయములు కన్పించుట వలన అతడు దక్షిణదేశపు కవియేమో అని కొందఱు అనుమానించిరి. కాని ఈ మాట రూఢిగా చెప్పవీలులేనిది. అతని శైలి దక్షిణపు శైలికి భిన్నము. అతడు దక్కను వాడేని అవటి రచనలను అనువాదములను గుఱించి తప్పక తెలిసి యుండును. అతని భాషలో అరబీ, ఫారసీ శబ్దములనేకములు. అది మతగ్రంథముగుట పఠితలు ఆ పదములకు పఠిచితులే అగుట వాని ఉపయోగము అనివార్యమయి యుండును. ఇచట ఆనాటి ఉత్తరదేశపు భాషను గూర్చి ఒక సంగతి గమనింపవలసినది. ఉత్తర దేశమున వికాసము పొందుచున్న ఉర్దూభాష దిల్లీకి సమీపమున ఉన్నందునను ఈరాను (షర్షియా) భాషాసాహిత్యముల ప్రభావమునకు గురియగుట వలనను సులువుగా అరబీ, ఫారసీ శబ్దములను తనలో చేర్చుకొను చుండెను. సికందర్ లోధీ మఱియు తోడర్ మల్లు ఆజ్ఞల ననుసరించి ప్రభుత్వోద్యోగులందఱకు ఫారసీ నేర్పికొనుట ఆవశ్యకమయ్యెను. దాని ప్రభావము వ్యాహారిక భాషపై పడుటలో సందేహములేదు.

సామ్రాజ్యముల యుగమున కవితకుగల ఆదరము గద్యరచనలకుండదు. పై పెచ్చు అది పతనకాలము. ఉదారభావముల యుగము అంతరించినది. ఎవరేని గంభీర విషయమేదైన వ్రాయదలచిన ఫారసీలోనే వ్రాయుచుండిరి. అయినను సామాన్యజీవనమున తన స్థానముపొందుచు ఉర్దూ అవసరములను ప్రకటించుకొనుటలో ఉపయోగపడుచునే ఉండెను. మీర్జా “సౌదా” తన మర్సియాల సంగ్రహమునకు వచనములో పీఠిక వ్రాసెను. అతని ఆ వచనము గ్రంథముతోపాటు పలు తడవలు ప్రకాశితమైనది. అందు ఫారసీ, అరబీ పదము లధికము. వాక్యములన్నియు అంత్యప్రాసనియమము కలవి. మీర్ తఖీ “మీర్” వ్రాసిన ప్రఖ్యాత మన్నవీ, “షోలయే-ఇష్కె” అను దానిని “సౌదా” వచన రూపమున వ్రాసెను. కాని అది నేడు అలభ్యము. కథాకథనములో “సౌదా” వచనశైలి యెట్టిదో మనకు తెలియదు.

18 శతాబ్దాంతమునకు కొన్ని సంవత్సరములు ముందే దిల్లీలో ‘ఖురాన్ షరీఫు’ను ఇరువురు అనువదించిరి. షా హెరఫియద్దీన్ మఱియు షా హై అబ్దుల్ ఖాదిర్ అను వారిరువురును సుప్రసిద్ధ విద్వాంసుడును మతాచార్యుడును అగు “షా హెవలీవుల్లాహా” కొడుకులు. లారు తండ్రివలెనే మతప్రచారము చేసిరి. రఫియద్దీన్ క్రీ. శ. 1786 లో తన అనువాదము ముగించెను. అబ్దుల్ ఖాదిర్

క్రీ. శ. 1790 లో పూర్తి చేసెను. అరబ్ రానివారు అర్థము గ్రహించి ఖురాను చదువవలెనను ఉద్దేశ్యముతోనే ఈ రెండు అనువాదములు చేయబడినవి. ఈ అనువాదముల భాష సరళముకాదు. ఇవి చారిత్రకముగా విలువైనవే కాని సాహిత్యగౌరవము కలవికావు. తరువాత ఖురాను అనువాదములు ఉత్తమమైనవి చాల వచ్చినవి. అవి సాహిత్యదృష్టితోను గొప్పవే. ఇట్టి మతగ్రంథములే కాక క్రీ. శ. 1775 సంవత్సర ప్రాంతమున మీర్ అతాహుస్సే "తహసీ" అను నతడు "ఖిస్సయే-చహార్ దర్వేష్" అను ఫారసీ కథా కావ్యమును "నాతర్జే-మురస్నా" అను పేర ఉర్దూలో అనువదించెను. అది ఆ యుగపు గొప్ప రచన. మూలగ్రంథ రచయిత "అమీర్ ఖుస్రూ" అందురు. కాని నిర్ధారించి చెప్పలేము. ఏలయన "అమీర్ ఖుస్రూ" రచన లన్నిటిని పరిశోధించిన పండితులకు ఆ పేరుగల ఆతని రచన యేదియు లభించలేదు. కాని ఆశ్చర్యమేమన చిరకాలము నుండియు ఆ గ్రంథము అతనిపేరు మీదనే చలామణియగుచున్నది. "తహసీ" ఇటావా నివాసి. అతడు ఒక ఆంగ్లనైవాధికారి దగ్గఱ 'మీర్ముస్తీ'గా పనిచేయుచు కలకత్తాలో నివసించెను. ఆ ఆంగ్లదోష్టి స్వదేశమునకు తిరిగివెళ్ళిన తరువాత "తహసీ" పట్నా మీదుగా సైబాబాద చేరి నవాబు షుజావుద్దౌలా ఆస్థానమున స్థిరపడెను.

'తహసీ' ఫారసీలో గొప్ప విద్వాంసుడు. ఫారసీలో అనేక గ్రంథములు వ్రాసినవాడు. అయినను ఈ అనువాదము వలననే ఉర్దూసాహిత్య చరిత్రలో జీవితము. "నాతర్జే-మురస్నా" శైలి కఠినము. అరబీ ఫారసీ పదము లధికము. అలంకార వ్యామోహము అతిమాత్రము. కనుక సామాన్యపాఠకులకు అది దుర్గాహ్యము. ఒక్కొక్కచోట ఫారసీ వాక్యములట్లే ఎత్తి వ్రాసి ఉర్దూ క్రియాపదములు మాత్రము చేర్చి అనువదించెను. పుస్తకమంతయు ఈ రీతిగా లేకున్నను అధికభాగము ఇట్టి విచిత్రశైలిలోనే రచింపబడినది.

18 శతాబ్దము ముగియునప్పటికి భారతదేశచరిత్ర రూపురేఖలు చాలవఱకు మాఱినవి. మొగలు రాజ్యము దుర్బలమగుటవలన దాని అవశిష్టములపై క్రొత్త శక్తులు తమ రాజభవనములు నిర్మించుకొనుచుండెను. కాని అన్నియు జాగీర్దారీ ఆర్థిక విధానముపై ఆధారపడినవే. ఒక విదేశీయశక్తి వ్యాపారార్థమై భారతదేశమున వ్యాపించుచుండెను. దాని ప్రవేశము వలన క్రొత్త ఆర్థిక సమస్యలు ఉత్పన్నము లయ్యెను. క్రొత్త సంకటములు, క్రొత్త ఆలోచనా విధానము రేకెత్తెను.

విదేశీయుల రాజకీయపు తెత్తుగడల ముందు దుర్బలులగు ఇచటి రాజులును అమీరులును నిలువలేకపోయిరి. వ్యాపారమును తెరచాటున బ్రిటిష్ రాజ్యముచే ప్రోత్సహింపబడిన ధనపతులు పన్నిన వలలో ఇచటి యావత్సంపద చిక్కుకొనెను. ఇచటి జీవనము కేంద్రమునుండి చలనముపొందెను. వారి ఇంద్రజాలము వలన సమైక్యభావము చచ్చిపోయెను. అలీవర్దిఖాన్, ఘజావుద్దాలా, హైదరలీ, మరాతులు, నిజాము, మొగలులు, రాజపుత్రులు మఱియు సిఖులు అందఱును ఉండిరి. కాని వారు ఎన్నడును కలిసిపోక పరస్పర విరోధముచే బలహీనులైరి. లేదా ఆంగ్లేయులు వారిని పరాస్తముచేసి నశింపజేసిరి. 18 వ శతాబ్దము ముగియక మునుపే ఏదో విధముగ బంగాళము, బీహారు, ఒరిస్సా, మద్రాసు, బొంబాయి మఱియు దక్షిణ భారతములోని కొన్ని భాగములు ఆంగ్లేయుల వశమయ్యెను. నామ మాత్రమునకు స్వతంత్రములైయున్న ప్రాంతములను ఏదోరూపమున ఆంగ్లేయులను ఆశ్రయించియుండెను. బలహీనమైయున్న సామ్రాజ్య వ్యవస్థ, నూత్నమును ప్రగతి శీలమును అగు ఆంగ్ల రాజనీతి ముందు తలవంచవలసిన దయ్యెననుట తథ్యము.

ఆంగ్లేయులు ఇచట రాజ్యము స్థాపించుకొనిన తరువాత జీవితరంగము లన్నిటిలో ప్రవేశము కలిగించుకొనసాగిరి. విద్యకు సంబంధించిన వారి నీతిని పరిశీలించుమేని రాజకీయ యంత్రమును అధికోపయోగకారిగా చేయుటకై వారు విశేషముగా విద్యనుగూర్చియే ఆలోచించిరని తెలియును. జ్ఞానోపార్జనదృష్టితోను రాజకీయ దృష్టితోను ఇచటి భాషలను అధ్యయనము చేసిరి. ఈస్టిండియా కంపెనీ స్థాపితమై కొలదినాళ్ళలోనే దాని ప్రభావము వ్యాపించినంత వారు భారతదేశపు మత పరిస్థితిని కూడ పరిశీలించిరి. కాని ఇచటి మతములలో, ధార్మిక వ్యవహారములలో కలుగజేసికోగూడదనియే నిశ్చయించిరి. అయినను ఈ నీతి చాలకాలము నిలువలేదు. 16 వ శతాబ్దిలో క్రైస్తవ మత ప్రచారకులకు తమ మత ప్రచారమునకే కాక హిందూ ముసల్మానులను పోట్లాడించుటకును అవకాశము దొరికెను. క్రైస్తవ మతమువలంబించిన వారికి లాభము కలిగించుట సాధారణ విషయమయ్యెను. ఈ సందర్భమున ఐరోపాలోని కొందఱు రచయితలు ఉర్దూ భాషవైపు శ్రద్ధచూపిరి. ఐరోపా మఱియు భారతదేశముల ఆర్థిక, సాంస్కృతిక సంపర్కమునుగూర్చి ఇంకొక చోట చర్చింపబడును. ఉర్దూభాషాభివృద్ధికి వారెట్టి సాయము చేసిరి? ఆ సహాయము

యొక్క ఉద్దేశ్యము భాషా సేవయా లేక రాజకీయతంత్రమా? అను విషయములు ఇచట చర్చింపబడును.

మొట్టమొదట 'జాషువాకేట్లర్' అను డచ్చి రచయిత క్రీ. శ. 1715 వ సంవత్సరమున ఒక హిందూస్థానీ వ్యాకరణము వ్రాసెను. అది ఉర్దూ ఉదాహరణములుగల లాటి భాషా పుస్తకము. 'కేట్లర్' డచ్చి ఈస్టిండియా కంపెనీ ఉద్యోగి కనుక 'సూరత్', 'లాహోర్', 'దిల్లీ' మఱియు 'ఆగ్రా' లలో నివసించెను. అట్లగుటచే అతనికి ఉర్దూభాషతో మంచి పరిచయము పొందు అవకాశము కలిగెను. నేడు ఈ పుస్తకము ఆలభ్యము. కనుక దీనినిగూర్చి ఇంతకుమించి చెప్పటకు వీలులేదు.

ఈ రీతిగా ఇతర ఐరోపీయులనేకులు వ్యాకరణములను, నిఘంటువులను వ్రాసిరి. ఇచటి ప్రజలు మాటలాడు సామాన్యభాషను నేర్చికొనవలయు ననునదే వారి ముఖ్యోద్దేశ్యము. ఫాదరీ 'బెంజమిన్ ఫుల్లు' అనునతడు క్రీ. శ. 1744 న మఱి యొక వ్యాకరణమును వ్రాసి క్రీ. శ. 1748 వ సం॥ న బైబిలు ఉర్దూ అనువాద మును చేసెను. మఱికొందఱు ఉర్దూ వర్ణమాలను లిపిని గూర్చి చిన్నచిన్న రచనలు చేసిరి. అట్టివారిలో 'మిల్', 'ప్రిట్జ్', 'బేలిగాటి', 'హెడ్లె' మఱియు 'డప్' అనువారు ప్రముఖులు. అందఱకంటె "జాగిల్ క్రాయెస్ట్" సువిఖ్యాతుడు. అతడు క్రీ. శ. 1787 నుండి సుమారు ఇరువది ఏండ్లవఱకు ఉర్దూను గూర్చి వ్రాయుచుండెను. హిందూస్థానీ భాషావేత్తగా అతని కీర్తి ఎల్లెడల వ్యాపించుట వలన కలకత్తాలో ఫోర్టువిలియమ్ కాలేజి స్థాపింపబడినప్పుడు అతడే ప్రథమాధ్యక్షుడుగా నియుక్తుడయ్యెను. అతని పర్యవేక్షణలో ఉర్దూ రచనలు ఎన్నియో రూపొందెను. వానిని గూర్చి వివరముగా తెలుపబడెను.

గిల్ క్రాయెస్ట్ ఈస్టిండియా కంపెనీ ఉద్యోగి. భారత దేశము చేరగనే అతనికి హిందూస్థానీ భాషపై అభిమానము కలిగెను. వ్యావహారిక భాష, వ్యాకరణము మఱియు శబ్దకోశముల గుఱించి ఆంగ్లములోను ఉర్దూలోను అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను. క్రీ. శ. 1804 లో అతడు స్వదేశమునకు తిరిగివెళ్ళి ఈస్టిండియా కంపెనీ ఉద్యోగులుగా పంపబడువారికి ఉర్దూ నేర్పుచుండెను. లండనులో 'ఓరియంటల్ ఇన్స్టిట్యూట్' స్థాపింపబడినప్పుడు గిల్ క్రాయెస్ట్ అందు ఉర్దూ భాషాధ్యాపకుడుగా నియుక్తుడయ్యెను. ఆ విద్యాలయము మూసివేయబడిన తరువాత అతడు మరల

ప్రజలకు ఉర్దూ నేర్పుచుండెను. క్రీ. శ. 1841 లో అతడు 'ప్యారిస్' పట్టణమున మరణించెను. గిల్ క్రాయిస్ వ్రాసిన గ్రంథములు పది పండ్రెండు. వానిలో ప్రసిద్ధములు ఇవి : "అంగ్రేజీ-హిందూస్థానీ డిక్షనరీ" (1793) "హిందూస్థానీ గ్రామర్" (1796) "ఓరియంటల్ లింగ్విస్ట్" (1798), "ఖస-సే-మషఖీ" (1803) "రహసు మాయె-జబానె-ఉర్దూ" (1804) "ఖవాయిదే-ఉర్దూ" (1809) మఱియు "అంగ్రేజీ-బోల్ చార్" (1820). 16 వ శతాబ్దిలో ఇతర ఆంగ్లేయులు అనేకులు భాషావిషయమున గొప్ప కృషి చేసిరి. నేటికిని ప్రామాణికములనబడు నిఘంటువులు కొన్ని నిర్మించిరి. వారిలో ఛేలర్, రోబెక్, షేక్స్పియర్, ఫార్ప్ప మఱియు 'ఫేల' అనువారు ముఖ్యులు. హిందూస్థానీ భాషా నిఘంటువుల విషయమున కృషినల్పదలచిన విద్వాంసులకు పైన పేర్కొనబడిన రచయితల రచనలు సహాయపడును. 'ఫేల' నాల్గు నిఘంటువులు తయారుచేసెను. అతనికి లాలా ఫకీర్ చంద్, లాలా చిరంజీలాల్, ఠాకూర్ దాస్, రాలా జగన్నాథ్ మఱియు మిస్టర్ వాట్టింగ్ అనువారు తోడ్పడిరి. దిల్లీ నివాసియగు మోల్వీకరీముద్దీ మఱియు 'ఫేల' కలిసి ఒక కవుల చరిత్ర వ్రాసిరి. అది చాలవఱకు ఫ్రెంచి విద్వాంసుడగు 'గార్నా-ద-తాసి' ఫ్రెంచి రచనకు అనుసరణ. ఈ విధముగా ఐరోపీయ విద్వాంసు లనేకులు ఉర్దూను భారత దేశపు రాష్ట్రభాషగా భావించి, తత్సాహిత్యమును మనోహరమని యెంచి అందు రచనలు చేసిరి.

19 వ శతాబ్ది రాకపూర్వమే భారతదేశపు అధిక భాగముపై ఆంగ్ల ప్రభుత్వము వ్యాపింపసాగెను. కైవు కుయుక్తుల ననుసరించి మొగలు చక్రవర్తి షాహె ఆలమ్ బంగాళము మఱియు బీహారు రాష్ట్రములలో భూమిపన్ను సేకరించు అధికారము ఈస్టిండియా కంపెనీ పరముచేసెను. ఆ ప్రాంతములపై అధికారము చేయుటకై ఆచటి భాషలు నేర్పుట ఆంగ్లేయులకు ఆవశ్యకమయ్యెను. కంపెనీ ఉద్యోగులై వచ్చు వారికి హిందూస్థానీ భాష నేర్పికోదగిన ఏర్పాట్లు లేకుండెను. లార్డ్ వెల్లెస్లీ కంపెనీ డై రెక్టర్ల అనుమతిపొంది నాలుగవ మే. క్రీ. శ. 1800 సంవత్సరమున కలకత్తాలో షోర్ట్ విలియమ్ కాలేజీ స్థాపించెను. క్రొత్తగాచేరిన ఉద్యోగులకు భారతీయ భాషలు నేర్పుటకొరకే ఆ కాలేజీ ఉద్దేశింపబడినది. ఇచట మన సంబంధము కేవలము ఉర్దూ తోనే కలదు కనుక అచట బోధింపబడు అన్యభాషల గుఱించి తెలిసికొనుట అనావశ్యకము. ఆంగ్లేయోద్యోగులు రాజభాషయగు ఫారసీవికూడ నేర్పికొనిరి. కాని ప్రజల భాష ఉర్దూ అయినందున దానిపట్లనే అధిక శ్రద్ధ చూపిరి. కాలేజీ యొక్క బోధనా

ప్రణాళిక ప్రకటన మైనదే కాని కంపిసీ అధికారులు దాని భారము వహించుటకు సిద్ధపడ నందున అది భాషాబోధన వలకే పరిమితమయ్యెను.

డా. జాన్ గిల్ క్రాయిస్ట్ ఉర్దూతోగల సాహిత్యముతో కొద్దిగొప్ప పరిచయము కలవాడే. అందు కవిత అధికముగా నుండి గద్యము స్వల్పముగా నున్న సంగతి గ్రహించెను. అధిక గ్రంథములు మత సంబంధములై యున్నందున, విదేశీయోద్యోగు లకు నేర్పదగిన గ్రంథములంతగా లేనందున, శిక్షణతోపాటు సాహిత్య నిర్మాణకార్య క్రమమును పూనుకొని అందుకొఱకు ప్రత్యేక విభాగమును స్థాపించెను. తన పర్య వేక్షణలో అనుకూలముగా వ్రాయగల పండితులను వెదకి వెదకి పిలిపించెను. గ్రంథ ములు కాలేజీ పర్యవేక్షణలోనే రచింపబడి అచటనే ప్రకాశింపబడుటకై ఒక ప్రచురణాలయమును నెలకొల్పెను. ఇదియే భారతదేశములోని మొదటి ప్రచురణాలయము.

ఫోర్డ్ విలియమ్ కాలేజీలో చేరిన విద్వాంసులు తమ విధులను చక్కగా నిర్వహించిరి. ఆ విద్వాంసులను పిలిపించుట కేవలము సాహిత్య నిర్మాణదృష్టితో కాదనుటలో సందేహము లేదు. ఏలయన అచటినుండియే హిందీ, ఉర్దూ, భేదభావములు కలిగి రాజకీయ రూపము ధరించెను. ఈ కాలేజీలో రచింపబడిన గ్రంథములు ఆలోచింపదగినవే. ఆ రచనలు సాహిత్యమునకు ఏమాత్రము లాభము చేయలేదని కొందఱు విమర్శకులు అభిప్రాయపడిరి. వారి అభిప్రాయము తప్పుకాదు. అచటి రచనలను అచటి వారే చదివిరి కాని ఇతరులు చదువరైరి. అయినను ఆ రచనలను ఉపేక్షింపదగదు. కాలేజీలోని లేఖకులు ఎందఱో కాని పదునేనుగురు మాత్రము ప్రసిద్ధులు- అందఱలో అగ్రగణ్యుడు “మీర్ అమ్మూ”- అతని రచన సువిఖ్యాతము- లోకప్రియమును.

మీర్ అమ్మూ దిల్లీ వాస్తవ్యుడు. అతని పేరు మీర్ అమా- కలకత్తాకు రాకపూర్వము అతడు కవిగా కాని రచయితగా కాని ఎవరికిని పరిచితుడు కాడు- ఇప్పటికిని అతని జీవిత చరిత్రనుగూర్చి ఏమియు తెలియదు. తన సుప్రసిద్ధ రచన “బాగో-బహార్” పీఠికలో స్వవిషయము ఎంత తెల్పెనో అంతే తెలియును. దిల్లీ పాడువడిన పిదప మీర్ అమ్మూన్ కొంతకాలము పట్నాలో నివసించెను. అటనుండి కలకత్తాకు వెళ్ళి రెండు సరవత్సరములు వృథాగా గడపెను. క్రీ. శ. 1801 సంవత్సరమున మీర్ బహాద్దూరలీ హుస్సేన్ సహాయమున గిల్ క్రాయిస్టును దర్శించెను. ఆపైన ఫోర్డ్ విలియమ్ కాలేజీలోని సాహిత్య నిర్మాణశాఖలో ఉద్యోగియై మూడేండ్లలో “బాగో-బహార్” మఱియు “గంజె-ఖాసీ” అను రెండు గ్రంథములు వ్రాసెను.

వానిలో “బాగో-బహార్” అధిక కీర్తి గడించెను. క్రీ.శ. 1808 తరువాత మీర్ అమ్మౄ ఇంకేమైన వ్రాసెనో లేక ఏమయ్యెనో తెలియదు.

‘బాగో-బహార్’ ప్రారంభమున “మీర్ అమ్మౄ” సంప్రదాయముననుసరించి తద్రచనకు కారణములను తెల్పెను. అతడును అతా హుస్సేన్ ‘తహసీన్’ వలె ఈ కథ అమీర్ ఖుస్రూ వ్రాసిన “చహార్ దుర్వేష్”పై ఆధారపడినదని తెల్పెను. పైన వ్రాసినట్లు ఇట్టి పేరు గల ఖుస్రూరచన ఏదియులేదు. ఈ కథ ఫారసీ భాషలో చాల వ్యాప్తి చెందియుండెను. కొలది నాళ్ళలోనే దీని అనువాదములు మూడయ్యెను. మీర్ అమ్మౄ ఫారసీనుండి రాక “తహసీన్” రచననే సరళవ్యావహారిక భాషలో వ్రాసెనని కొందఱు సాహిత్య పరిశోధకులందురు. మీర్ అమ్మౄ ఇట్లు వ్రాసెను. “..... జాన్ గిల్ క్రాయిస్ట్ దొర, ఈ కథను ఉర్దూ తెలిసిన ప్రజలు, హిందువులు, ముసల్మానులు, స్త్రీలు, పురుషులు, బాలురు విశేష ప్రజలు, సామాన్య ప్రజలు పరస్పరము మాటలాడుకొను అచ్చమైన హిందూస్థానీ భాషలో అనువదించు మని ఆదరముతో నెలవిచ్చిరి. వారి ఆజ్ఞానుసారము వ్యావహారిక శైలిలో సజాతీయ మగు భాషలో వ్రాయుటకు ప్రారంభించితిని.” మీర్ అమ్మౄ ఫారసీ గ్రంథమును చూచియుండును. అయినను అతడు అనుసరించినది ‘తహసీన్’ వ్రాసిన “నాతర్జే-మురసా”ను అనుటలో సందేహములేదు. కథ ఒకటియే అయినను శైలిననుసరించి రెండును పేరుపేరు గ్రంథము లనిపించును. నిజముగా మీర్ అమ్మౄ అచ్చమైన హిందూస్థానీనే వాడినాడు. కనుక గ్రంథము సుందరమును లోకప్రియమును అయినది. అనువాదమైనను స్వంతరచనయే అనిపించును. దీనిని అనేక ఐరోపీయ భాషలలో అనువదించుకొనిరి. అచటి విమర్శకులు ఈ రచనను అత్యంతము ప్రశంసించిరి. అమ్మౄ ఇందు భారతీయ సామాజిక స్థితి, ముఖ్యముగా ముసల్మానుల జీవిత విధానమును సహజముగా చిత్రించెను. దీనిని చదువుటవలన జాగీర్దారీ సమాజపు ఆచార వ్యవహారములు, నైతికభావములు వస్త్రాద్యలంకారములు మొదలగు అనేక విషయములు అవగతములగును. ఇందు సంస్కృత శబ్దములును “భాషా” శబ్దములును బంగారు నగలో రతనాలవలె సుందరముగా ఉపయోగింపబడినవి. మీర్ అమ్మౄ “బాగో-బహార్” అమర రచన అతని రెండవ గ్రంథము. ‘గంజె-ఖాఖీ’ ఫారసీలోని “ఆఖ్లాకె-మొహసినీ” అను గ్రంథమునకు అనువాదము. ఈయది ఫోర్డ్ విలియమ్ కాలేజీనుండి ప్రకాశితముకాక తరువాత బొంబాయినుండి ప్రకాశితమయినది.

ఫోర్ట్ విలియమ్ కాలేజీ రచయితలలో హైదర్ బఖ్ 'హైదరీ' అనునతడు అందఱకంటె అధిక గ్రంథములు వ్రాసెను. కాని అన్నియు ప్రకాశితము కాలేదు. అతడు దిల్లీ నివాసి. జీవితములో చాలభాగము బనారసులో గడపెను. అచట ఏమేని వ్రాసెనో లేదో కాని కలకత్తాలో కాలేజీ స్థాపించబడగానే అచటికి చేరి ఉద్యోగి యయ్యెను. అనేక గ్రంథములను అనువదించి కొన్ని స్వంత రచనలు చేసెను. క్రీ. శ. 1814 లో మరల బనారసునకు వెళ్ళి క్రీ. శ. 1823 లో అచటనే మరణించెను.

'హైదరీ' రచనలలో "ఖిస్సయే-మెహరో-మాహ్", "లైలా-మజ్నున్", "హాఫ్త వైకర్", "తారీఖ్-నాదిరీ", "గుల్నె-హింద్", "తోతా-కహాసీ", "ఆరాయి షె-మహాఫిల్" మఱియు "గులే-మగ్గిరత్" అనునవి పేర్కొన దగినవి. చివరి మూడును ఆత్యంత ప్రసిద్ధములు. "తోతా-కహాసీ" క్రీ. శ. 1801 లో వ్రాయబడినది. ఇది క్రొత్తపుస్తకము కాదు. దకనీ ఉర్దూలో మొహ్మాద్ ఖాదిరీ వ్రాసిన "తూతీనామా" అను గ్రంథమునకు సరళ శుద్ధ వ్యావహారిక భాషారూపము. ఈ గ్రంథము పలుతడవలు ప్రకాశితమైనది. "ఫార్వద్" అనునతడు లండనుండి దీనిని అతి సుందరముగా ప్రచురించెను. "స్మార్త్" అను నతడు ఆంగ్లమున అనువ దించెను. 'హైదరీ' రచనలలో "ఆరాయి షె-మహాఫిల్" అన్నిటికంటె గొప్పది. ఇందు అరబ్ దేశపు ప్రసిద్ధదాత హాతీమ్ తాయీ యొక్క సముద్ర యాత్రలు ఏడు మనోహరముగా వర్ణింపబడినవి. ఈ యాత్రలు కాల্পనికములు. ఈ గ్రంథము ఒక ఫారసీ రచనపై ఆధారపడినది. అయినను హైదరీ ఇందు పెక్కు మార్పులు చేసినాడు. ఇది గిల్ క్రాయిస్ట్ కోరికపై క్రీ. శ. 1402 లో వ్రాయబడినది. ఇందలి భాష సరళము. మనోహరము. ఇదియు చాలసార్లు ప్రకాశితమైనది. "గులే-మగ్గి రత్" అనునది ముల్తాహుస్సేన్ వాయిస్ కాశిఫీ వ్రాసిన "రోజ్ తుషోహదా" అను గ్రంథమునకు అనువాదము. ఇది కాలేజీ కొఱకు వ్రాయబడినది కాకపోవచ్చును. అయినను కలకత్తానుండియే క్రీ. శ. 1812 లో ప్రకాశితమైనది. క్రీ. శ. 1845 లో ఒక ఫ్రెంచి రచయిత దీనిని న్యభాషలో అనువదించెను. హైదరీకవికూడ అతడు గణలులు, ఖసీదాలు మఱియు మర్షియాలు రచించెను. అయినను అతని కీర్తికి కారణ మైనవి అతని గద్యరచనలే. అతని భాష సరళమే అయినను మీర్ అమ్మను భాష కంటె భిన్నము. అమ్మన్ అరబీ, ఫారసీ శబ్దముల కంటె హిందీ శబ్దములనే ఎక్కువగా ఉపయోగించెను. హైదరీ ఫారసీ శబ్దములను ఎక్కువగా ఉపయోగించెను.

ఈ కాలేజీలోని ఇంకొక రచయిత మీర్ షేరలీ "అఫ్సోస్". ఇతడు కాలేజీ చేరక ముందే విఖ్యాతుడు. దిల్లీ, పట్నా మఱియు లఖ్నో నగరాలలోని విద్యార్థోష్ఠులలో పాల్గొనినవాడు. అతడు నివసించినది మీర్, సౌదా, మీర్ హాసన్ జారత్ మఱియు ఇస్లాం కాలము. అప్పటి కవినమ్మొకనములలో అఫ్సోస్ స్వీయకవితా గానము చేయువాడు. క్రీ. శ. 1801 లో కలకత్తా చేరి గిల్ క్రాయిస్ట్ సమ్మతితో ఒక ఫారసీ గ్రంథము అనువదించెను, క్రీ. శ. 1802 లో 'షేక్ సాదీ రచించిన జగత్ప్రసిద్ధ గ్రంథము "గులిస్తా"ను "బాగె-ఉర్దూ" అనుపేర అనువదించెను. ఇతని భాష ఫారసీ భూయిష్ఠము. ఇతని రెండవ గ్రంథము మున్నీ సుజాఱాయే ఫారసీలో వ్రాసిన "ఖిలాసతుత్తవారీఖ్" అను పుస్తకమునకు "ఆరాయిషె మహాఫిల్" అను పేరిట ఉర్దూ అనువాదము. మేజర్ హెనరీ కోర్డు మఱియు జాఱేషేక్వీయరు దీనిని ఇంగ్లీషులో తర్జుమా చేసిరి. ఈ పుస్తకము పలుతడవలు ప్రకాశితమైనది. ఫోర్డు విలియమ్ కాలేజీనుండి ఏక కాలమున వ్రాయబడిన రెండేసి మూడేసి గ్రంథములకు ఒకే పేరు పెట్టుట విచిత్రమయిన సంగతి. "ఆరాయిష్ మహాఫిల్" అనుపేరు "హైదరీ" వ్రాసిన పుస్తకమునకును "అఫ్సోస్" అనువదించిన పుస్తకమునకును కలదు. "హైదరీ" రెండవ పుస్తకము "గుల్లనె హింద్" అనునది. ఆ కాలపువాడే అగు మీర్జాఅలీ "బుత్ఫ" అను నతడు తన పుస్తకమునకును ఆ పేరే పెట్టెను. ఇట్లగుటకు కారణమేమన ఉర్దూ ఫారసీ భాషలలో పుస్తకముల పేర్లు అక్షరముల లెక్క ననుసరించి, వ్రాయబడిన సంవత్సరములపేర్లు వచ్చునట్లు ఉంచబడుచుండెను. ఇట్టి పేర్లను "తారీఖీనామ్" అందురు.

"మిర్జా అలీ బుత్ఫ" దిల్లీ నివాసి. దిల్లీపాడువడిన పిదప అతడు లఖ్నో, పట్నాల తిరుగుచు కలకత్తా చేరెను. గిల్ క్రాయిస్టును దర్శింపగా అతడు ఉర్దూ కవుల చరిత్ర వ్రాయుటకు అదేశించెను. అలీ ఇబ్రాహీమ్ ఖాఱ వ్రాసిన "గుల్లారె - ఇబ్రాహీమ్"ను దృష్టియందిడుకొని "బుత్ఫ" "గుల్లనె - హింద్" వ్రాసెను. ఇతని భాష కఠినము. అయినను ఇతని గ్రంథములో ఆ కాలపు కవులను గుఱించిన విషయములు చాల స్పష్టముగా సవివరముగా వ్రాయబడినవి. ఈ గ్రంథము కలకత్తాలో ప్రకాశితము కాలేదు. హస్త లిఖిత ప్రతియు బుస్తమయ్యెను. క్రీ. శ. 1906 లో హైదరాబాద్ రాష్ట్రములోని ఒక నదిలో కొట్టుకొని పోవుచు దొరకెను. అచటినుండి ప్రకాశితమయ్యెను. "బుత్ఫ" హైదరాబాద్ లో చివరికాలము గడపి క్రీ.శ. 1822 లో మరణించెను.

891. 43909
HOS

దిల్లీనివాసి యగు మీర్ బహాదురలీ హుస్సేనీ కూడ కాలేజీలోని సాహిత్య నిర్మాణకాళలో ఉద్యోగి. అతడు మీర్ హసన్ వ్రాసిన ప్రఖ్యాత మన్నవీ “ఖస్సయే బేనజీర్-వ-బదర్ ముసీర్” ను “నసై-బేనజీర్” అను పేర గద్యమున వ్రాసెను. హుస్సేనీ రెండవ రచన “అఖ్లాకె-హిందీ” అను గల్ప సంగ్రహము. అది చాల లోకప్రియము. ఈ గల్పికలు సంస్కృతములోని నీతి కథలకు ఫారసీనుండిపొందిన తర్జుమాలు. క్రీ. శ. 1803 లో ఇది కలకత్తానుండి ప్రకాశితమయ్యెను. అతని మూడవ రచన “తారీఖె-అసామ్” అనునది. అదియు ఫారసీనుండియే అనూదితము. దీని ప్రెంచి తర్జుమా కూడ చేయబడినది. హుసేనీ గిల్ క్రాయిస్ట్ వ్రాసిన ఒక వ్యాకరణమును కూడ సంక్షిప్తపఱచి సరళ శైలిలో వ్రాసెను. అది క్రీ. శ. 1816 లో కలకత్తానుండి ప్రకాశితమయ్యెను.

మజ్లరలీఖా “విలా” దిల్లీలోని ఒక విద్వత్కుటుంబమునకు చెందినవాడు. సంస్కృత, ఫారసీ, హిందీభాష లెఱిగినవాడు. కవిత్వము కూడ వ్రాసినాడట. కాని అతని కవిత గూర్చి నేడు ఏదియు తెలియదు. క్రీ. శ. 1802 లో కలకత్తా చేరి కాలేజీ కాఱకు అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను. వానిలో “మాధవనల్ జార్ కామ కుండలా”, “వైతాళ పచ్చీసీ” - మఱియు “తారీఖె-షేర్ షాహీ” అనునవి ప్రసిద్ధములు. “మాధవనల్ కామకుండలా” అనునది మోతీరామ్ “కవిషేర్” హిందీ గ్రంథమునకు భాషాంతరీకరణము. మొహమ్మద్ షా పాదుషా కాలమున ఎవరో దానిని బ్రజభాషలో వ్రాయగా దానిని చూచి విలా ఉర్దూలో వ్రాసెనందురు. ఈ అనువాదమున “లల్లాలాల్” అను నతడు సహాయపడెను. అతనిని గూర్చి తరువాత వ్రాయబడును. అనువాదములోను బ్రజభాషాశబ్దములు మనోహరముగా చేరియున్నవి. ఈ గ్రంథము లెక్కలేనన్నిసార్లు ప్రకాశితమయ్యెను. ఇది ఆనాటి ఉర్దూభాషకు సుందరమగు నమోనా. “తారీఖె-షేర్ షాహీ” కూడ ఫారసీనుండి అనువాదమైనది. ఫారసీ గ్రంథమును క్రీ. శ. 1865 లో “గార్వా-ద-తాసీ” ప్రకాశింప జేసెను.

మిర్జా కాజిమ్ అలీ “జవాబ్” కూడ షోర్దువిలియమ్ కాలేజీ ఉద్యోగి. దిల్లీ నివాసియగు ఇతడు కలకత్తా చేరెను. క్రీ. శ. గిల్ క్రాయిస్ట్ కోరికపై శకుంతలా నాటకమును ఉర్దూలో తర్జుమా చేసెను. ఈ గ్రంథమును సంస్కృతమునుండి “నివాజ్” అను రచయిత బ్రజభాషలో వ్రాసియుండెను. ఈ నాటకానువాదమున లల్లాలాల్ జీ తోడ్పడెను. ఈ అనువాదము నాటక రూపమున కాక కథ రూపమున

చేయబడెను. “జవాబ్” ఇంక కొన్ని గ్రంథములు వ్రాయుచేకాక లల్లాలాల్ జీకి “సింహాసన బత్తీసీ” వ్రాయుటలో తోడ్పడి కొన్ని రచనలను పరిష్కరించెను.

“నిహాల్ చంద్ లాహోరీ” అను నతడు కాలేజీలోని ఇంకనొక ఉద్యోగి. అతడు దిల్లీనివాసియే అయినను పంజాబులో ఉండుట వలన లాహోరీ అనబడెను. అతడు క్రీ. శ. 1803 లో గిల్ క్రెయిన్స్ కోరికపై “గుల్ బకావళీ” కథను ఛారసీనుండి ఉర్దూలో వ్రాసెను. ఇది భారతదేశపు జానపద గాథ. దీనిని “ఇజ్జతుల్లా బెంగాళీ” అను నతడు ఛారసీలో వ్రాసెను. దానినే నిహాల్ చంద్ సరళ సుందర శైలిలో తీయని పలుకుబళ్ళతో “మజ్లె-ఇష్కె” అను పేర అనువదించెను. ఇది తొలిసారి క్రీ. శ. 1804 లో ప్రచురింపబడినది. తరువాత దీని ప్రచురణలు లెక్కలేనన్ని తడవలు వివిధ ప్రచురణాలయములనుండి వెలువడినవి. ఈ కథనే పండిత దయా శంకర్ నసీమ్ క్రీ. శ. 1898 లో “గుల్లారె-నసీమ్” అను సుప్రసిద్ధ మన్నవీగారు రూపొందించెను. ఈ పద్యరచన ముందు “మజ్లె ఇష్కె” విస్తృతమైనది.

లాహోరు నివాసియగు బేణీనారాయణ్ “జహాఁ” అను నతడు జాన్ గిల్ క్రెయిన్స్ వెడలి పోయిన తరువాత ఫోర్డు విలియమ్ కాలేజీలో ఉద్యోగి అయ్యెను. అతడు కాలేజీ కొఱకు రెండు గ్రంథములు వ్రాసెను. ఒకటి “చార్ - గుల్సన్” అను ప్రేమకథ. రెండవది కవుల చరిత్ర. రెండవ గ్రంథము కస్తాబ్ “రోబెక్” కోరిక మీద వ్రాయబడినది. ఇది క్రీ. శ. 1814 లో సమాప్తమయ్యెను. ఇందు 125 గురు కవుల సంక్షిప్త చరిత్రతోపాటు “జహాఁ” తన కవిత్వమునే చాలవఱకు చేర్చినాడు. కనుకనే దీనికి “దీవానె-జహాఁ” అను పేరు పెట్టినాడు.

గుజరాతు నివాసియగు ఒక బ్రాహ్మణుడు లాలాలల్లాలాల్ జీకి అనునతడు ఫోర్డు విలియమ్ కాలేజీలో హిందీ పుస్తక రచనకు నియుక్తుడయ్యెను. అతడు ఆధునిక హిందీ గద్య రచనకు జన్మదాత. “ప్రేమసాగర్”, “రాజనీతి” అనునవేకాక మఱికొన్ని హిందీ పుస్తకములు అతని రచనలు. అతని హిందీ “ఖడీబోలీ”పై ఆధారపడినది. ఈ గ్రంథము లన్నియు ముఖ్యమైనవే కాని, ఈ ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో వాని వర్ణన చేయబడదు. లల్లాలాల్ జీకి ఉర్దూభాష తెలిసినవాడు. అతడు కాజిమలీ “జవాబ్” సహాయమున “సింహాసన - బత్తీసీ”ని ఉర్దూలో వ్రాసెను. అది ఉర్దూ హిందీ రెండు భాషలలో ప్రకాశితమైనది.

ఈ రచయితలే కాక అమానతుల్లా "షైదా", హఫీజుద్దీన్, ఎకరామలీ, ఖలీలలీ "అస్కె" షుబీయు మిర్జాజాన్ "తపిష్" అనువారు అనేక గ్రంథములు వ్రాసిరి. కొలది కాలములోనే ఫోర్డు విలియమ్ కాలేజీలో ఉర్దూ గ్రంథము లెన్నియో నడుచుచెను. కాలేజీలో వ్రాయబడిన పుస్తకములను, ఉర్దూ గద్య వికాసమును నమీక్షించుచుండచిన ఎన్నియో విషయములు దృష్టియందుంచుకొన వలసియుండును. మొదటి విషయము, ఆంగ్లేయులు ఈ కాలేజీని తమ లాభము కొఱకు స్థాపించి తమకు పనికివచ్చు గ్రంథములే వ్రాయించిరి. ఈ గ్రంథములలో తత్కాలీన ఫరీస్థితులను, ప్రజల దుస్థితిని, స్వాతంత్ర్య భావములను అన్వేషించుట నిష్ప్రయోజనము. ఆంగ్లేయులు ఉర్దూభాష నేర్చుకొనుటకు తోడ్పడు విధముగా ఈ గ్రంథములు వ్రాయించబడినప్పటికీ కొన్ని గ్రంథములు ఉత్కృష్ట రచనలై గద్య వికాసమునకును తోడ్పడినవి.

ఇంక నొక విషయము; ఫోర్డు విలియమ్ కాలేజీ అధికారులు అనువాదముల పైనే శ్రద్ధ చూపిరి. కాని గంభీర విషయ ప్రధానములగు గ్రంథములు వ్రాయించరైరి. ఈ పుస్తకములు ఒక ఉద్దేశముతో, రాజకీయ, సామాజిక పరిస్థితులను దృష్టియందుంచుకొని వ్రాయించబడినవి. ఇవన్నియు ఫోర్డు విలియమ్ కాలేజీ వఱకే పరిమితములై యున్నందున ఇతరులు వీనిని గుఱించి అంతగా తెలిసికొనలేక పోయిరి. కనుక ఈ రచనలు సాధారణముగా ఉర్దూ గద్య వికాసముపై ఎట్టి ప్రభావము చూపలేదనియే చెప్పవచ్చును. ఒక విశేషము మాత్రము జరిగినది. అదే మన దిల్లీ, లఖౌల వాతావరణములలో సంప్రదాయ బద్ధమగు కవిత్వము వ్రాసికొనుచున్న కొందఱు సామాన్య కవులు ఈ కాలేజీ మూలమున నూత్న గద్య శైలికి జన్మదాతలగు నవవకాశము పొందిరి.

ఫోర్డు విలియమ్ కాలేజీ ఇవతల కూడ కొన్ని గద్య రచనలు చేయబడెను. వానిని గూర్చి కొంత కొంత తెలిసినది. ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో వాని సంక్షిప్త పరిచయమే చేయబడును.

మిర్తఖీ "మిర్" బంధువు మొహమ్మద్ హుస్సేన్ "కలీమ్" అను నతడు తన కాలమున మహాకవి. అతడు సూఫీ తత్వసంబంధమగు ఒక గూఢ గంభీర గ్రంథము "ఫుసూసుల్ - హేకమ్" అను దానిని ఉర్దూ గద్యమున అనువదించెను. బృందావన్, హకీమ్ మొహమ్మద్ షరీఫ్, మోల్వీ కరీముద్దీన్ మొదలగువారు

గద్య రచనలు చేసిరి. ఎన్నియో గ్రంథములు వ్రాయబడినవి కాని, మనకు దొరికినవి కొన్నియే. ఆనాడు ప్రచురణాలయములు ఉండియు లేనట్లుండెను. హస్తలిఖిత గ్రంథములు బుస్తమైపోవుచుండెను. లభించిన వానిలో ఇన్నా వుల్లాఖా "ఇన్నా" రచన "రాణీకేతకీ ఔర్ కువర్ ఉదయఖాకీ కహానీ" అనునది మహత్తరమయినది. దాని గొప్పతనము హిందీ విమర్శకులును ఉర్దూ విమర్శకులును అంగీకరించిరి. ఇన్నాను గూర్చి లఖ్నోకవులలో వ్రాయనైనది. ఈ కథను అతడు అరబీ, ఫారసీ శబ్దములు లేని శుద్ధ హిందూస్థానీ భాషలో ధారాళముగా వ్రాసినాడు. ఇది దేవనాగర లిపిలోను ప్రకాశితమైనది. ఇంకే దృష్టితో కాకున్నను భాషాదృష్టితో నైనను చదువదగిన గ్రంథమిది. "ఇన్నా" యొక్క బుద్ధితీవ్రత, కల్పనా చాతురి భావనవ్యత ఈ పుస్తకమున సంపూర్ణముగా వెల్లివిరిసినవి. అతని రెండవ రచన "దర్యాయె - లతా ఫత్". ఇది ఫారసీ రచన అయినను ఇందు ఉర్దూ రచనల నమోనాలు విరివిగా చేర్చబడినవి. ఒక భారతీయుడు వ్రాసిన మొదటి ఉర్దూ లక్షణగ్రంథమిది. నేటివఱకు ఉపయోగపడుచున్న భాషావిజ్ఞాన కోశము కూడ ఈ గ్రంథమున ఆనాటి ఉర్దూ యొక్క చక్కని ఉదాహరణములు, వివిధ ప్రాంతముల భాషలోని భేదములు చక్కగా ప్రదర్శింపబడినవి. కొంతకాలము క్రిందట "ఇన్నా" మఱియొక రచన "సిల్కీ - గుహార్" అనునది లభించినది. ఇది ఒక కథ. ఈ గ్రంథమంతట నిర్పించుకములగు అక్షరములే ఉపయోగింపబడినవి. ఇదొక అలంకారము. ఈ అలంకారమును "ఇన్నా" వచన రచనలోను ప్రయోగించెను.

భారత దేశమున వహాబీ ఆందోళన నాయకులలో ఒకడు మోల్వీ ఇస్మాయిల్. ఈ ఆందోళనము 19 వ శతాబ్ది ప్రారంభమున సింధులు మఱియు ఆంగ్లేయుల విరుద్ధమున ప్రముఖమైనది. వహాబీలు ఇస్లాము మతములో కొన్ని సంస్కరణలు చేయదలచి తత్ప్రచారమును ఉల్లాసముతోను ఉత్సాహముతోను చేసిరి. ఈ సంబంధమున కొన్ని ఫారసీ రచనలును కొన్ని ఉర్దూరచనలును చేయబడెను. మోల్వీ ఇస్మాయిల్ "తఖ్వీయతుల్ - ఈమా" అను నొక ఉర్దూ గ్రంథమును వ్రాసెను. అది ధార్మిక కారణముల వలన ప్రఖ్యాతము.

ఈ యుగమున అన్నిటి కంటె సుప్రసిద్ధమగు రచన మీర్జా రజబలీజేగ్ 'సురూర్' వ్రాసిన "ఫిసానయే - అజాయిబ్" అనునది. "సురూర్" లఖ్నోలోని ప్రథమ గద్య రచయిత. అతడు క్రీ. శ. 1787 లో జన్మించి ఆనాడు ప్రచారములో నున్న విద్యలో నైపుణ్యము సంపాదించెను. అతడు కవిత్యమును వ్రాసి ఆదరణ

పాత్రుడయ్యెను. ఏదో విషయమున లఖ్నో పాదుషాయగు గాజియుద్దీన్ హైదర్ కోపించి అతనిని లఖ్నోనుండి వెడల గొట్టించెను. సురూర్ కాఘూర్ చేరి మిత్రుడగు అసదలీ కోరికపై “ఫిసానయే - అజాయద్” రచన ప్రారంభించెను. వాజిదలీషా సింహాసన మెక్కినంత “సురూర్”ను ఊమించి లఖ్నోకు పిలిచుకొని ఆస్థానకవిగా నియమించెను. సిపాయిల విప్లవము తరువాత లఖ్నో విడచిపెట్టవలసి వచ్చెను. క్రీ. శ. 1859 తరువాత తన అన్యగుణముల వలన మహారాజా బనారస్, మహారాజా అల్వర్ మఱియు మహారాజా పటియాలాల దగ్గఱ సన్మానములందు చుండెను. క్రీ. శ. 1863 వ సం॥న నేత్ర చికిత్సకై కలకత్తాకు వెళ్ళెను. అచటి నుండి తిరిగి వచ్చి క్రీ. శ. 1867 లో మరణించెను.

సురూర్ రచనలు అనేకములు. వానిలో “ఫిసానయే - అజాయద్” సర్వశ్రేష్ఠము. అప్పటి కథలలోవలె ఇందును అస్వాభావిక విషయములు కోకొల్లలు. ఈ కథపై “పద్మావత్” మఱియు “అలిఫ్ లైలా” కథల ప్రభావము స్పష్టముగా కాన్పించును. కొందఱు దీనిని ప్రాచీన గాథలను నవీన నవలాలను కలుపు సంకెలగా భావించురు. ఇందు పురాతన కథలలోవలె నైతిక భావప్రచారమును, అసంభవ సంఘటనల కల్పనాత్మక వర్ణనలును చేయుచు మనోహరత్వము కలిగించు ప్రయత్నము చేయబడినది. శైలి సుందరము. - వాక్యములు అంత్య ప్రాసనియమము కలవి. ఇందు మీర్ అమ్మూ సరళభాష పరిహసింపబడినది. సురూర్ దృష్టిలో సరళభాష కళకాదు. ఆలంకారములు అత్యవసరమయినవి. అతడు సందర్భము ననుసరించి శబ్దముల నెన్నుకొనుటలోను హిందీ శబ్దములను ప్రయోగించుటలోను కడునేర్పరి. ఈ పుస్తకము వలన లఖ్నో సభ్యత చాల స్పష్టమగును. జననము, మరణము, వివాహ సంస్కారము, ఆనాటి జ్ఞానాదికము, ఆచార వ్యవహారములు సుందరముగా వర్ణితములు. కథ వాస్తవిక జీవితమునకు దవుదప్పుల నుండుట వలన నేటి పఠితలకు ఆనందప్రదము కాజాలదు. అయినను ఇది ఉర్దూ భాషలోని గొప్ప రచనలలో ఒకటి అనేక పఠ్యాయములు అచ్చయినది.

“ఫిసానయే - అజాయద్” కాక ‘సురూర్’ ఇతర రచన లెన్నియో చేసెను. వానిలో “సురూరె - సుల్తానీ”, “షరరె - ఇష్క్” “షిగోఫయే - మొహబ్బత్” “గుల్జారె - సురూర్”, “షబ్బిస్తానె - సురూర్” మఱియు “ఇన్నాయె - సురూర్” అనునవి పేర్కొనదగినవి. “సురూరె సుల్తానీ” క్రీ. శ. 1847 లో వాజిదలీషా ఆ దేశమున వ్రాయబడినది. అది ఒక ఫారసీ రచనకు అనువాదము. అందలి శైలి “ఫిసానయే -

అజాయబ్' వంటిదే. “షరరె-ఇష్కా” సురుచిరశైలిలో వర్ణితమైన పక్షులప్రేమ గాథ. దాని రచన క్రీ. శ. 1856 లో జరిగినది. ఆ సంవత్సరమే “షిగూఫయే-మొహబ్బత్” కూడ వ్రాయబడినది. అది అంతకు పూర్వమే మెహార్ చంద్ ఖత్రీ చేత వ్రాయబడిన ఒక ప్రేమ కథ. ‘సురూర్’ దానిని తన శైలిలో రచించెను. “గుల్జారె-సురూర్” ఒక మత గ్రంథమునకు అనువాదము. దానికి మీర్జాగాలిబ్ ప్రస్తావన వ్రాసెను. “షబ్బిస్తానె-సురూర్” లో “అలిఫ్ లైలా” లోని కొన్ని కథలు అనువదించబడినవి. ఇన్నాయె-సురూర్” అతని ఉత్తరముల-సంగ్రహము. అది అతని మరణానంతరము సేకరింపబడినది.

ఈ సమయముననే అవధులో ఒక గొప్ప రచన చేయబడెను. ఫకీర్ మొహమ్మద్ ఖాన్ “గోయా” షాహీ సైన్యములో రిసాలదారుడు. అతడు ప్రతిభా శాలి. ఆ నాటి మహాకవి. తన కవితలను మహాకవి “నాసిఖ్”కు చూపించువాడు. క్రీ. శ. 1850 లో అతడు మరణించెను. “గోయా” క్రీ. శ. 1835 వ సంవత్సరమున ప్రసిద్ధ ఫారసీ గ్రంథముగా “అన్వారె-సుఖైలీని” “బూస్తానె-హిక్మత్” అను పేర అనువదించెను. అందలి కథలు హితోపదేశము నుండియు పంచతంత్రము గ్రహింపబడినవి. అతని భాష సరళముకాకున్నను “సురూర్” భాషవలె అలంకార భూయిష్టము కాదు. రెండు సంవత్సరముల తరువాత “నీమ్ చంద్ ఖత్రీ” అను నతడు ఒక ఫారసీ కథను, “ఖిస్సయే-గుల్-వ-సనోబర్” అనుపేర అనువదించి ప్రచురించెను. ఇంక కొండఱ పేర్లు లభించును కాని ఇచట వారిని గూర్చి వ్రాయ బడదు.

“దహిలీ కాలేజీ” మఠీయు “దహిలీ వర్నాకులర్ ట్రాన్ లేషన్ సొసైటీ” వర్ణనచేయనిచో ఉర్దూ గద్యవికాసగాథ అసమాప్తమగును. ఏలయన షోర్టు విలియమ్ కాలేజీలో గల్పికలు, చరిత్ర మఠీయు మతగ్రంథముల అనువాదము జరిగినది. ఈ కాలేజీలో గణితము, విజ్ఞానము, జ్యోతిషము, తర్కము మఠీయు దిర్బానశాస్త్రముల అనువాదము జరిగినది. క్రీ. శ. 1804 తరువాత దిల్లీ ఈస్టిండియా కంపెనీ ప్రభావ వశమై ఉండెను. కంపెనీవారు అచ్చట కూడ ఇతర చోట్లలో పఱచినట్టి వాగుర పఱచిరి. దిల్లీ హిందూముస్లిముల సంస్కృతికి పురాతన కేంద్రము. ఇచట ఇరుతెగలవారును కలిసిమెలసి ప్రేమపూర్వకముగా నివసించుచుండిరి. ఇతర ప్రదేశములలో ఉత్పన్నమైన నూతన పరిస్థితులే ఇచట ఉత్పన్నము లగుచుండెను. అయినను ప్రాచీన సంప్రదాయములు గల ఈ నగరము అంత సులువుగా లొంగి

పోలేదు. జీవితానరముల ననుసరించి క్రొత్తరకపు శిక్షణాలయము స్థాపించుట ఆవశ్యకమయ్యెను. క్రీ. శ. 1825 వ సంవత్సరమున దిల్లీ కాలేజి స్థాపింపబడెను. అచట ఉర్దూ మాధ్యమికభాషగా సమస్త విషయముల ఉన్నతవిద్య బోధింపబడుచుండెను. నర్కారువారి రిపోర్టు ప్రకారము ఈ యోజన చాలవఱకు ఫలవంతమయ్యెను. క్రీ. శ. 1828 న ఈ కాలేజీలో అంగ్ల భాషా శాఖ నెలకొల్ప బడెను. దిల్లీ నివాసులు ఈ విషయమున చాల వ్యతిరేకించిరి. కనుక ప్రభుత్వ శాసనము పునఃపరిశీలించబడెను.

ఈ కాలమున బోధనాభాష అంగ్లేయమనియు, కార్యాలయముల భాష పారసీయనియు తెలుపబడినను కాలేజీ విద్య ఉర్దూ ద్వారముననే బోధింపబడుచుండెను. కాలేజీ నిబంధనలు చూపొందించు “ఎడ్యుకేషన్ కమిటీ” కొన్ని పుస్తకములను ఉర్దూలో తర్జుమా చేయించెను. క్రీ. శ. 1841 లో ‘దహిలీ వర్సాకులర్ ట్రాన్స్లేషన్ సొసైటీ’ స్థాపింపబడెను. దాని సంరక్షణమున 125 కంటె అధిక గ్రంథములు వ్రాయించబడెను. ఈ సొసైటీ సాధారణముగా ప్రజల సహకారమున నడచుచుండెను. అప్పడప్పడు ప్రభుత్వ సహాయమును లభించుచుండెను. ఇచట రచింపబడిన పుస్తకముల యొక్కయు అనువదించబడి ప్రకాశితములైన పుస్తకముల యొక్కయు సూచీ పత్రము ఇచ్చుటకు వీలులేదు. కాని వ్రాయబడిన విషయముల గూర్చి తెలుపబడును. దానివలన ఈ సొసైటీ యొక్క మహత్వము బోధపడును. రామాయణము, మహాభారతము, వీరావతి ధర్మశాస్త్రము, శాకుంతలము, రఘువంశము మొదలగువాని అనువాదములు సౌదా, మీర్, దర్ద్, జురాత్ మొదలగు వారి కౌవ్యసంగ్రహములు; భారతదేశము, పర్షియా, గ్రీసు, ఇంగ్లాండు, రోము మొదలగు దేశముల చరిత్ర; గణిత విజ్ఞానముల సమస్త శాఖలగూర్చిన గ్రంథములు మొదలుగాగల సమస్త విషయములగూర్చి సొసైటీ గ్రంథములు తయారు చేయించెను. అంగ్లము, ఫారసీ, అరబీ మఱియు సంస్కృత భాషలనుండి చాల అనువాదములు చేయబడెను. కాని విచారకరమగు విషయమేమన వీనిలో చాల గ్రంథములు నేడు లభించవు. ఇండియా ఆఫీసు లైబ్రరీ (లండన్) లో మాత్రము చాలవఱకు కలవు. అనువాదకులలో ధర్మనారాయణ, అయోధ్యాప్రసాద్, హరివర్మలాల్, శీతలాప్రసాద్, కాశీరాఫ్, వజీరలీ, గులామలీ, మొహమ్మద్ అహసన్ మఱియు రామచంద్రుల పేర్లు వినవచ్చును. అందఱలో మాస్టర్ రామచంద్ర గొప్పవాడు.

రామచంద్ర దిల్లీ కాలేజీలో చదివి తరువాత అచటనే యూరేషియన్ విజ్ఞాన శాఖలో అధ్యాపకుడయ్యెను. అతనికి గణితము అభిమానశాస్త్రము. అతడు అనేక గణిత గ్రంథములు అనువదించెను. అతడు వ్రాసిన ఒక గణిత గ్రంథము ఇంగ్లాండులో చాల ఆదరింపబడెను. రామచంద్ర అనేక సాహిత్య గ్రంథములను కూడ వ్రాసెను. వానిలో "అజాయబె-రోజుగార్" మఱియు "తజ్కీ-రత్-కామిలీ" అనునవి ప్రసిద్ధములు. అతడు క్రైస్తవ మతములో చేరుటవలన దిల్లీలోని హిందూ ముసల్మానుల కడ అతని మాన్యత కొంత తగ్గిపోయెను. అయినను అతని యోగ్యత మఱియు విజ్ఞత అతనికి తిరిగి మాన్యత కలిగించెను. ఈ కాలపు రచయితలు మఱి కొందఱు కలరు. వారిని గూర్చి ముందటి అధ్యాయమున వ్రాయబడును.

ఇది ఉర్దూ గద్య వికాసపు సంక్షిప్త రూపము. దీనిని చదువుట వలన ఉర్దూ గద్య రచన 15 వ శతాబ్దమున ప్రారంభింపబడినను దానికి వ్యాప్తి మఱియు బహు ముఖ వికాసము 19 వ శతాబ్ది పూర్వార్థముననే కల్గినవని తెలియును. దిల్లీ కాలేజీ యొక్క పాఠ్యక్రమ ప్రణాళికను చూచినచో విజ్ఞాన శాస్త్రమును మఱియు ఇతర విషయములను ఎట్లు బోధించుచుండిరో అను ఆశ్చర్యము కలుగును. కాని ఫల స్వరూపములగు దాని రిపోర్టులను చూచితిమేని అన్ని విషయములను బోధించుటకు మాధ్యమిక భాషగా ఉండదగిన స్తోమత అనాడు ఉర్దూ భాషకు కలిగినదనియే తెలియును.

ఉర్దూ గద్యము ఏ విధముగా సంపూర్ణముగా జీవన సంఘర్షణకు దర్పణమైనదో దాని వివరణము ముందటి అధ్యాయములలో వచ్చును.

నవ్యధారకంటె ముందు - పద్యమును, గద్యమును

ఉర్దూభాష ఏ సామాజిక, రాజకీయ ఆవశ్యకతను సమైక్యత ద్వారమున నెఱవేర్చుచుండెనో దాని ప్రభావము వలన అతివేగముగా లోకప్రియమగు చుండెను. రేప్పడది దిల్లీ మఱియు లఖ్నోకేంద్రములలోనే పరిమితమైయుండక క్రొత్త క్రొత్త కేంద్రములను స్థాపించుకొనుచుండెను. రాజకీయ పతనము వలన దేశములో కలిగిన పరివర్తనమును కడుకొలదిమంది మాత్రమే గుఱించిరి. కవులును, రచయితలును పూర్వసంప్రదాయములను అంటిపెట్టుకొనియుండిరి. భారతదేశమున ఆంగ్లరాజ్యము స్థాపింపబడుట వలన, నూతనమగు ఆర్థిక స్థితియు, సామాజిక స్థితియు ఏర్పడుట వలన, 19 వ శతాబ్ది మధ్యభాగమున లేచినట్టి నూత్నలహరిని గుఱించి ముందు ఉల్లేఖింపబడును. తుఫాను వచ్చుటకు ముందు స్తబ్ధతను, శిథిలతను సూచించు దశను మాత్రమే ఇచట చూడవలసి యున్నది. పరిస్థితుల మార్పును అనుభవించి గ్రహించిన వారును సాహిత్యములో ఎట్టి పరివర్తనమునకును ఇష్టమై లేకుండిరి. సంప్రదాయములకుగల శక్తిని నిరూపించుటకు ఇదొక చక్కని ఉదాహరణము.

దిల్లీ లఖ్నోలు పూర్వకేంద్రములే. రామపూర్ మఱియు హైదరాబాద్లలో గొప్ప కేంద్రములు స్థాపింపబడెను. ఒక దర్బారునుండి ఇంకొక దర్బారునకు పెద్ద అంతరమేదియు ఉండదు. కనుక సాహిత్య కైలిలో కలిగిన నవీనతనుచూచి మూల సిద్ధాంతములలో మార్పుకలుగు చుండెనని తలంపరాదు. దిల్లీలో గాలిబ్, జోఫ్ మఱియు మోమినుల శిష్యులును, లఖ్నోలో ఆతిష్ మఱియు నాసిఖుల కైలిని అనుకరించు వారును కొంత పూర్వమార్గమును అనుసరించుచు కొంత నవీనమార్గమును అన్వేషించు చుండిరి. క్రీ. శ. 1857 వ సంవత్సరపు విప్లవము తరువాత దిల్లీ రాజ్యమును లఖ్నో రాజ్యమును సమాప్తి చెందెను. వాజిదలీషా మఱియూ బుర్జ్ (కలకత్తా) లో బందీ అయి యుండగా లఖ్నోలోని కవులు కొండఱు అతని వెంట ఉండిరి. బహాదుర్ షా జపర్ సాహిత్య క్షేత్రమునకు దూరమున రంగూనులో పడి యుండెను. హైదరాబాద్లో కవులకు గొప్ప ఆదర సత్కారములు జరుగుచుండెను.

పెద్దపెద్ద వేతనములపై కవులు అచటికి ఆహ్వానింపబడుచుండిరి. పూర్వసంప్రదాయములననుసరించి ఉర్దూసాహిత్య వికాసమునకు కావలసిన అవకాశములుండెను. రామపురము నవాబు స్వయముగా కావ్యరచన చేయుటయేకాక కవులను, విద్వాంసులను, కళావేత్తలను పిలిపించి తన ఆస్థాన శోభ పెంపుచేసికొనెను. అవియేకాక పట్నా, ముర్షిదాబాద్, టాండా, టోంక్, భూపాల్, మగ్రోల్ మఱియు అల్వర్ మొదలగు సంస్థానములు కవులను ఆకర్షించు చుండెను - ఇవట ఆకవులను సాహిత్యవేత్తలనుగూర్చి సవిస్తరముగా వ్రాయుట అసంభవము. ప్రముఖ కవులను వర్ణించుచు ఆనాడు దేశములో నలుమూలల ఉర్దూ సాహిత్యము ఎట్టి వికాసము చెందుచుండెనో అన్ని జాతులవారును మతములవారును ఆ వికాసమునకు ఎట్లు తోడ్పడుచుండిరో తెలుపబడును.

కావ్యరచనతోపాటు గద్య వికాసమును జరుగుచుండెను. ఉర్దూ దేశ భాష అనబడెను. అంగ్లప్రభుత్వము క్రీ. శ. 1835 లో షారసీని తొలగించి ఉర్దూను ప్రభుత్వ భాషయని చాటింపించెను. దీని ప్రభావము “ప్రెస్సు” పై పడెను. ఎన్నియో క్రొత్త క్రొత్త ముద్రణాలయములు స్థాపింపబడి ఎన్నియో పత్రికలు ప్రకాశితములు కాజొచ్చెను. ఇంతకు ముందే గద్యరచన లనేకములు సిద్ధమయ్యెను - కాని ప్రచురణ సౌకర్యములు లేనందున వ్యాప్తి చెందకుండెను. కవిత్వము వేగముగా ఒకచోటినుండి వేతొకచోటికి చేరుచుండెను. గద్యరచన మాత్రము హస్త లిఖిత రూపముననే పడియుండెను. మత సంబంధ రచనల ప్రతులు మాత్రము తయారగుచుండెను. ప్రెస్సు స్థాపించుట వలన గద్య వికాసమునకు వలసినంత సహాయము లభించెను.

అది భారతవర్షమున విచిత్ర సమస్యలు రేకెత్తించిన యుగము. ఒక వైపు నవీనములగు ఆర్థిక స్థితులవలన కలిగిన నవీనత - వేతొక వైపు సంప్రదాయబద్ధముగు పురాణత - పల్లెలు వెనుకబడి నిద్రించుచుండెను. నాగరికులు క్రొత్తప్రాతల నడుమ తమ మార్గమును అన్వేషించు చుండిరి. ఈ యుగ విశ్లేషణము కష్టమగుటకు మఱికొన్ని కారణములు కలవు. సామ్రాజ్య యుగము నశించియు నశింపకుండెను. పురాతన అద్యతన ప్రవాహములు సమానాంతర రేఖలవలె సాగుండెను. అధునాతన ప్రవాహముయొక్క వర్ణన ముందటి అధ్యాయమున చేయబడును. ఇవట శతాబ్దముల తరబడి సాగుచున్న సంప్రదాయమును నిలుపుటకే ప్రయత్నింపబడును. దిల్లీలో గాలిబ్, మోమిన్ మఱియు జోఖుల శిష్యులగు “షేషా”, మజ్రూ, నసీమ్, జహీర్, అన్వార్, సాలిక్ మఱియు “దాగ్” మొదలగు వారును, లఖ్నోలో

వాజిదలీషా “అఖ్తార్”, మునీర్, అసీర్, షోఖ్, ఖలఖ్, అమానత్, జలార్, అమీర్ మీనాయా మొదలగువారును తమ గురువుల మార్గమునే అనుసరించుచుండిరి. కైలి క్రొత్తదే అయినను వారి చేతనలో ఎట్టి నవీనతయు లేకుండెను. ఈ కవుల వలన ఖసీదా, మన్నవీ, గజల్, మర్సియా మొదలగువాని అన్నిటిలో అభివృద్ధి జరిగినది. కాని అందలి అధిక భాగము సంప్రదాయ స్తబ్ధతకు గుణియైనది. ఈ కవులలో అనేకులు రామపూర్, హైదరాబాద్ మొదలగు ఆస్థానములు చేరి కావ్య రచనను పెంపుచేసిరి. ఇచట వారి సంక్షిప్త వర్ణన చేయబడును. విస్తార వర్ణన వలన అధ్యాయము చాల పెరిగిపో గలదు.

నవ్యాలు ముస్తఫాఖాన్ “షేష్తా” ఉర్దూలో “మోమిన్” శిష్యుడు. ఫారసీలో “గాలిబ్” శిష్యుడు. ఇతని తండ్రికి ఆంగ్ల ప్రభుత్వము వలన ఒక పెద్ద పరగణా దొరికెను. అట్లగుట అతనిది గౌరవనీయమగు కుటుంబము. షేష్తా దిల్లీలో పెద్ద పెద్ద విద్వాంసుల దగ్గఱ శిక్షణపొంది అనేక విద్వాంసుల మైత్రి సంపాదించెను. విప్లవములో ఆంగ్లేయులు అతనిని ఉపబందిగాచేసి తరువాత నిర్దోషియని విడిచి పెట్టిరి. అతని విజ్ఞానమును నైపుణ్యమును గాలిబ్ మహాకవియే అంగీకరించెను. ఇరువదొకయేండ్ల వయములోనే అతడు తన కావ్యసంగ్రహమును సిద్ధపఱచుకొనెను. 33 ఏండ్లవయమున రాజు యాత్ర చేసి వచ్చి ఆనాటినుండి కావ్యరచన తగ్గించెను. క్రీ.శ. 1869 లో మరణించెను.

ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహమే కాక “షేష్తా” ఫారసీలో ఒక కావ్యసంగ్రహమును మఱికొన్ని గ్రంథములును రచించెను. అందు “గుల్షనె-బేఖార్” ప్రసిద్ధమైనది. ఆ పుస్తకమున ఉర్దూకవుల జీవిత విశేషములును, కావ్యగుణములును సంక్షిప్తముగా సమీక్షింపబడెను. దానివలన అతని విమర్శనాశక్తి తెల్లమగును. అతడు మంచి కవియే కాని కవిగా ఆదరణపాత్రుడు కాడయ్యెను. విమర్శకుడుగానే గొప్ప యశము గాంచెను. అధికముగా అతడు గజలులే వ్రాసెను. అవన్నియు ప్రభావవంతమైనవి. వాస్తవిక భావనతో కూడినవి. మనోభావముల ఊహాచిత్రములు సుందరమగు సుకుమారశైలిలో రచించుట యందతడు నేర్పరి. అతిశయోక్తులు లేకయే అతని కవిత హృదయంగమము. ఆ విషయమున అతడే గర్వించెను. గాలిబ్, మోమిన్ మఱియు హాలీ మొదలగువారు అతని కావ్యసంబంధమగు జ్ఞానమును ప్రశంసించిరి.

ఉదాహరణమునకై కొన్ని పద్యపాదములు .—

షాయెద్ ఇసీకా నామ్ మొహబ్బత్ హై “షేష్టా”
ఇక్ ఆగ్ సీ హై సీనేకే అందర్ లగీ హువీ. 1

* * * *

లో షేష్టా కి ధూమ్ ఫీ హజ్రత్ కే జుహద్ కీ
మై క్యా కహూఁ కీ రాత్ ముయ్యే కిన్ కే ఘర్ మిలే. 2

* * * *

హజ్రాద్ దామ్ నె నిక్లాహూఁ ఏక్ జుంబిష్ మేఁ
జినే గురూర్ హో ఆయే కరే షికార్ ముయ్యే. 3

* * * *

ఇజ్ హారే ఇష్కే ఉన్ నె న కర్నాథా షేష్టా“
యే క్యా కియా కె దోన్ కో దుష్మక్ బనాదియా. 4

* * * *

కిన్ లియే లుత్ ఫీకీ బాతే హైఁ ఫిర్
క్యా కో యీ బార్ సితమ్ యాద్ ఆయా. 5

* * * *

1. ఎడదలో అగ్నివలె తగిలియున్నది దీని పేరే ప్రేమ కావచ్చును.
2. సావిత్రిమున ప్రఖ్యాతుడైన “షేష్టా” రాత్రి ఎవరి యింట కనిపించెనో ఏమి చెప్పుదును ?
3. ఒక్క- ఉప్పులోనే వేయి వలలనుండి విడివడితిని. గర్వము వచ్చి నన్ను బంధించురు గాక.
4. ప్రేమ ప్రకటన చేయవలసినది కాదు, అట్లుచేసి మిత్రుని శత్రువుగా మార్చుకొంటిని.
5. మరల ప్రేమ ప్రస్తావన యేల ? ఏదేని బాధించు పన్నుగదయా ?

మీర్ మహెదీ “ముజ్రా” గాలిబ్ ప్రియశిష్యుడు. పానిపట్టు నివాసి. అయినను అధికకాలము దిల్లీలోనే గడపుచుండెను. గాలిబ్ అతని పేర చాల ఉత్తరములు వ్రాసినాడు. వానివలన వారిద్దఱి స్నేహసంబంధములు స్పష్టపడును. విప్లవము తరువాత అతడు మహారాజా అల్వర్ ఉద్యోగములో చేరి చివరికాలమున రామపురము వెళ్ళెను. అచటనే క్రీ. 1892 లో అతని కావ్యసంగ్రహము ప్రకాశిత మయ్యెను. “ముజ్రా” దీర్ఘాయువుపొంది క్రీ. శ. 1902 లో మరణించెను. అతనిది దిల్లీలోని కుద్దవ్యావహారిక భాష - సరళభాషలోనే చక్కని పద్యములు వ్రాసెను. సుప్రసిద్ధ విమర్శకుడగు మోలానా “హలీ” అతనిని ప్రశంసించెను.

కొన్ని ఉదాహరణములు :—

సబ్ కే ఫాయిదే బొహత్ హైఁ వలే
దిల్ హి బన్ మె నహీ తో క్యా కీజే.

1

* * * *
దిల్ కో కోయా బచాసకే క్యాంకర్
ఉస్కె అందాజ్ హైఁ ఖయామత్ కే.

2

* * * *
దిల్ హీ సమ్మే హై కుచ్ తడవ్ కో మేరే
చర్చ్ మే లుత్పె-ఇజ్ తెరాబ్ కహాఁ.

3

అస్థరలీఖా “నసీమ్” దిల్లీ నివాసి. “మోమిన్” శిష్యుడు - కలిగిన కుటుంబమునకు సంబంధించినవాడు. కనుక ఆడంబరముగా కవి సమ్మేళనములు జరిపించువాడు. పితృమరణానంతరము సోదరులతో జగడమాడి లఖ్నోకు వెడలెను.

1. ఓర్కి వలని లాభములు అనేకములు. అయినను హృదయమే స్వాధీనము కానప్పుడు ఏమి చేయవచ్చును ?
2. ఆమె విధానము ప్రళయాంతకము. హృదయము నెవరేని ఎట్లు కాపాడుకొనగలదు ?
3. నా ఉద్యేగమును హృదయమే గ్రహింప నమర్తము. మెఱపులో ఉద్యోగ మాధుర్య మెచ్చటిది ?

అచట కీర్తి తోపాటు అనేకులగు శిష్యులను సంపాదించెను. విప్లవకాలమున తన జన్మ భూమికి దూరముగా లఖ్నోలో దైన్యమును అనుభవించెను. “నవల్ కిశోర్ ప్రెస్సు”లో “అలిప్ లేలా” (అరేబియన్ నైట్సు) కథలను పద్యరూపమున రచించు పనిలో కుదిరెను. కాని ఆ పని సమాప్తము చేయలేనందున మిగిలినది ముస్లీ తోతారామ్ పూరించెను. లఖ్నోలో అతడు సగర్వముగ దిల్లీభాషను ప్రచారము చేసెను. అయినను అతనిపై లఖ్నో భాషాప్రభావము కొంతపడినదని భాషాభిజ్ఞుల అభిప్రాయము - అతని కవితా శైలిపై “మోమిన్” ప్రభావము కననగును. అతని కావ్యసంగ్రహము ప్రకాశితమైనది. కాని సాధారణముగా ప్రజల కది అపరిచితము. అతనికంటె అతని శిష్యుడు అమీరుల్లా “తస్లీమ్” గొప్ప కీర్తి గడించెను.

ఉదాహరణ కొఱకు రెండు పద్యములు:—

నామ్ మేరా సున్నేహీ షర్మాగయే
తుమ్ నెతో ఖుద్ ఆప్కో రుస్వాకియా

1

* * * *

జబ్ దేఖియే ఖరార్ నహీ ఏక్ హాల్ పర్

మేరా సా అబ్తో హాల్ హువా రోజ్ గార్ కా

2

దిల్లీలోని మఱియొక కవి “జహీర్” 14 ఏండ్ల వయముననే “జోఖ్” శిష్యుడయ్యెను. విప్లవానంతరము జీవికకై పలుచోట్లు తిరిగెను. నాలుగేండ్లు రామ పూర్ లో, నాలుగేండ్లు అల్వర్ లో, 19 ఏండ్లు జయపూర్ లో, 15 ఏండ్లు బోంక్ లో మఱియు చివరి కాలము హైదరాబాద్ లో గడపెను. “జహీర్” విశేషముగా గజలులే వ్రాసెను. ఇన్ని దర్బారులు తిరిగిన కవికి ఖసీదాలువ్రాయుట అనివార్యము. ఖసీదాలు

1. నా పేరు విననంతనే సిగ్గుపడి నిన్నునీవే నిందపాలు చేసికొంటివి. (ఈ పద్యపాదమునే ఈ గ్రంథకర్త చండిత్ దయాళంకర్ “నసీమ్” రచనగా నాలుగవ అధ్యాయమున ఉల్లేఖించెను. ఇద్దఱి ఉపనామము లొకటియే అయినందున ఈ పొరపాటు జరిగియుండును.

—అనువాదకుడు

2. నా గతియే కాలమునకు పట్టినది. ఒక చక్కె నెమ్మదియే (నీరత్నమే) లేదు.

ఇతర కవితలు వ్రాసెను. అయినను గజలులే కీర్తి తెచ్చినవి. అతడు నాల్గు కావ్య సంగ్రహములు సిద్ధపఱచెను. మూడు ప్రకాశితములు.

జహీర్ “జోఖ్” శిష్యుడు. అయినను అతని కవితలో మోమికా శైలి గోచరించును. మోమికావలె అతడును ప్రేమానుభూతులను, మనోభావములను సుందరముగా సుకుమారముగా చిత్రించును. అతని ఖాష ఫారసీ మిశ్రమయ్యును సరళము. అతని తమ్ముడు “అన్వార్” అను నతడును పేరుగల కవి. అతడు తొలుత తన పద్యములను “జోఖ్”కు తరువాత “గాలిబ్”కు చూపించుచుండెను. విప్లవానంతరము అతడు జయపురమునకు వెడలి యువాపస్థలోనే మరణించెను. అతనివి రెండు కావ్యసంగ్రహము లుండెనని చెప్పుదురు. కాని అవి నష్టమైనవి. “ఖుమ్ - ఖానయే - జావీద్” వ్రాసిన సుప్రసిద్ధుడగు లాలా శ్రీరామ్ అతని పద్యములు సేకరించి ఒక చిన్న కావ్యసంగ్రహముగా ప్రకాశింప జేసెను. అతని గజలుల పైనను జహీర్ వలెనే గాలిబ్ మఱియు మోమిసుల ప్రభావము కలదు.

దిల్లీనగరము కవులతో నిండియుండెను. వేల సంఖ్యలో కవులు కావ్య నిర్మాణము చేయుచుండిరి. కాని అంతిమ యుగమున “దాగ్” కు కలిగిన కీర్తి ఇంకెవనికి కలుగలేదు. అతనిపేరు నవ్యాబ్ మీర్జాఖాన్ - ఫిరోజుపూరులోని ప్రసిద్ధ అమీరగు నవ్యాబు షమ్సుద్దీను కొడుకు. ఆరేండ్ల వయము వచ్చునప్పటికి అతనికి పితృ వియోగము కలిగెను. అతని విధవ తల్లి దిల్లీ చక్రవర్తి యగు బహాదూర్ షా జఫర్ కుమారుడగు మీర్జాఫకురూతో ‘నికా’ చేసికొనెను. ఇట్లు విప్లవము “దాగ్” రాజధానములో పెరిగెను. అచటనే విద్యాభ్యాసము చేసి కావ్యరచనకు ఉపక్రమించెను. అపుడు దిల్లీకోటలో మహాకవి జోఖ్ కీర్తి వ్యాపించి ఉండెను. పాదుషాయును రాజకుమారులను, రాజకుమార్తెలును అందఱును అతని శిష్యులే. దాగ్ కూడ తన కవితలను అతనికే చూపించుచుండెను. విప్లవములో మొగల్ పరివారము నశించినంత “దాగ్” తన పరివారముతో రామపురముచేరి అచట ఒక ఉద్యోగము సంపాదించెను. ఇరువదియిండ్ల సంవత్సరములు మహావైభవముతో గడపెను. అతనికి అచట కలిగిన సన్మాన సత్కారములవలన భోగవిలాసముల ననుభవించు అవకాశము కలిగెను. రామపురము నవాబు “కల్కైఅలీఖాన్” అతనిని చాల గౌరవించువాడు. క్రీ. శ. 1886 లో నవాబు మరణించెను. “దాగ్” కూడ అచటినుండి కదలి లఖ్నో, పట్నా మఱియు కలకత్తాలలో కొంతకాలము గడిపి మఱికొంతకాలము దిల్లీలో నివసించెను. ఎచటికి వెళ్ళినను అతనికి గొప్ప మాన్యతయే జరిగెను. క్రీ. శ. 1888 లో అతడు

హైదరాబాద్ చేరెను. ఈ నడుమ అతని శిష్యులు అనేకులు ఏర్పడిరి. మొదట హైదరాబాద్ లో ఉచిత సత్కారము జరుగలేదు. కనుక దిల్లీకి తిరిగి వెళ్లెను. క్రీ.శ. 1891 లో హైదరాబాద్ నిజాము, నవాబు మహబూబ్ ఖాన్ అతనిని పిలిపించి వేయి రూపాయలు నెలసరి వేతనము నియమించెను. “దాగ్” క్రీ.శ. 1905 వఱకు హైదరాబాద్ లోనే నివసించి అచటనే మరణించెను. దర్బారునుండి అతనికి ఎన్నియో బిరుదులు లభించెను. హైదరాబాద్ లో అతడు పొందిన గౌరవము ఇంకే కవియు ఎవ్వఁటను పొందియుండడు.

“దాగ్” కవియే కాక గొప్పవ్యక్తి. హాస్య ప్రియుడు. స్మితాస్యుడు. మానవ ప్రేమ కలవాడు. మిత్రుల సమక్షమున న్నముడు. ధనికులముందు అభిమాని. అందుకే ఉర్దూ కవిత మారుమన్నును అతని గౌరవము తగ్గలేదు. అతని సహస్రాధిక శిష్యులలో అనేకులు పత్రముల ద్వారమున పరిచయము పొందినవారే. అతని ప్రసిద్ధ శిష్యులలో నిజాము, దా-ఎకబాల్, సాయల్ (ఇతడు అల్లుడు కూడ), బేఖుద్, అహసన్, నూహ్, ఆగాషాయెర్ మఱియు సీమాబ్, అక్బరాబాద్ పేర్కొనదగిన వారు. వీరిలో పులువురకు వేలకొలది శిష్యులు కలరు.

“దాగ్” కావ్య సంగ్రహములు, “గుల్లారెదాగ్”, “అస్తాబె - దాగ్” “మాహా తాబె - దాగ్” మఱియు “యాద్ గారె - దాగ్” అనునవి నాలుగు. ఇవికాక “ఫర్కాదె - దాగ్” అనునొక మన్నవీ “ఇన్నాయె - దాగ్” అనునొక ఉత్తరముల సంగ్రహమును ప్రకాశితములై నవి. అతని కావ్య సంగ్రహములలో కొన్ని ఖసీదాలు, మఱికొన్ని చిన్నచిన్న కవితలు పోగా మిగిలినవన్నియు గజలులు. అతడు గజలు రచనలో మహాకవి. మొదటి రెండు సంగ్రహములు రామఘోరులో ప్రకాశితములై నవి. వాని లోని గజలులలో వినోదము, హాస్యరసము, మాధుర్యము, భావుకత ముఖ్యగుణములు. వానిని చదివినచో ఒక నిర్విచారుడగు యువకుడు విలాసమయ జీవితము గడపుచు హార్షిక భావములను స్పష్టరూపమున ప్రకటించినట్లు తెలియును. “దాగ్” కవితలో వలె ఇతరుల కవితలలో దిల్లీ వ్యావహారిక భాషా సౌందర్యము, జాతీయముల సమయోచిత ప్రయోగము, ప్రేమభావముల విస్పష్ట వివరణ కనిపించవు. అతని కవితలో గాంభీర్యములేదు. హృదయభావములను నిస్సంకోచముగ వెలువరించుట అతని లక్షణము. మోహా శృంగారములు తప్ప ఇతర విషయములగూర్చి అతడు వ్రాయలేదు. తర్జుమాత్తి కవితలో అక్కడక్కడ సూపీ భావములు, నైతిక సిద్ధాంతములు, ఇతర సమస్యలు చర్చింపబడినవి. కాని అట్టి కవితచెప్పిన “దాగ్”

“దాగ్” వలె కన్నీచదు. అతని ప్రేమభావములును ఉదారమైనవి కావు. కొన్ని తావులలో అతడు ఒక జాతీయమును ప్రయోగించుటకు ఒక నానుడిని ఉపయోగించుటకు ఒక సుందర శబ్దమును పొందుట కొఱకే పద్యములు వ్రాసినట్లనిపించును. “దాగ్” విలువకట్టుటలో పండితులకు అభిప్రాయభేదము కలదు. అతడు జీవించిన పతిత, భ్రష్ట వాతావరణముగల సమాజములో దార్శనిక తత్త్వమునకు, గూఢ జ్ఞానమునకు మఱియు ఉన్నతాదర్శములకు తావు లేకుండెను. అతని కవిత్వలోని గొప్పతన మొకటి, నిరాశావాదమునకు వ్యతిరేకముగా ఆశావాద ప్రచారముచేసి జీవితమును మనోరంజకమగు మార్గమున నడపింపజూచెను. నిరాశాభావము లలము కొనిన ఆ కాలమున ప్రేమను ఆదర్శవాదము కాకుండ చేయుట కూడ ఒక మహా త్కార్యమే. స్వయముగా ప్రేమ వ్యవహారములు నడిపిన “దాగ్” ఆ యత్నమున సఫలీకృతుడయ్యెను. అన్నిరకముల ప్రజలు చదివి ఆనందము పొందదగిన గజలులు రచించిన లోకప్రియులగు కవులలో అతడొకడు. సామాన్య భావములను సరళమును, శుద్ధమును, మధురమును అగు భాషలో ప్రకటించుటయే అతని లోకప్రియత్వమునకు కారణము. ఇది అందఱకు సాధ్యమగు కళకాదు. ఇంకెట్టివాడు కాకున్నను “దాగ్” గొప్ప కళావేత్త అనుట సత్యము.

ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని పద్యసాదములు :—

షణ్ణే - వన్ జిద్ మే బసర్ హో గయీ
 నహీ హోతై హోతే సహర్ హో గయీ.
 లగాతే హైఁ దిల్ ఉన్ సే, అబ్, హో జీత్
 ఇధర్ హో గయీ యా ఉధర్ హో గయీ.
 బురే హోల్ సె యా భలే హోల్ సే
 తుమ్మే క్యా, హమారీ బసర్ హో గయీ.

1

* * * *

1. సంయోగరాత్రము కాదు కాదను హతముననే గదచి తెల్లవాణినది.
 ఆమెతో మనసు కలిపితిని. ఇక జయావజయములు ఎటువైవైన కానిమ్ము. నా జీవితము మంచిగనో చెడ్డగనో గదచినది. నీకెందుకు లెమ్ము.

ఇధర్ అయినాహై ఉధర్ దిల్ హై
జిస్కో చాహా ఉతాకే దేఖ్ లియా.

1

* * * *

బుత్ కో బుత్ బౌర్ ఖుదాకో జో ఖుదా కస్తే హై
హమ్ భి దేఖ్ తో ఉనే దేఖ్ కె క్యా కస్తే హై.

హమ్ తనవ్వర్ మే భి జో బాత్ జరా కస్తే హై,
సబ్ మే ఉద్ జాతీ హై జాలిమ్ ఇనే క్యా కస్తే హై
ప్రస్తే తో 'దాగ్' కీ తారీఫ్ హువా కర్తీ

* * * *

అబ్ ఖుదా జానె, వా క్యాం ఉస్కో బురా కస్తే హై.
"దాగ్" కా నామ్ సున్నే వో బోలే

2

* * * *

అద్మికా యే నామ్ హోతా హై,

3

* * * *

స జానాకి దున్యానే జాతా హై కోయా
బొహత్ దేర్ కీ మెహెర్ బా ఆతే ఆతే

4

* * * *

1. ఈ వైపు అర్థము ఆవైపు హృదయము కలదు. దేనిని కలచిన దాని నెత్తి చూచుకొనును.
2. విగ్రహమును విగ్రహమనియు భగవంతుని భగవంతుడనియు అనువాద ఆమెను చూచి ఏమందురో చూచెదము గాక.
మేము ఈహించిన మాటలే అందఱలో వ్యాపించును. విద్వయులారా : ఇదేమి ?
తొలిక 'దాగ్' ప్రశంసయే జరుగుచుండెడిది. ఆమె యిప్పుడతనిని ఎందుకు చెడ్డవాడను చున్నదో దేవుడెఱుగును.
3. 'దాగ్' పేరు విని ఆమె మనుష్యుల కిట్టి పేళ్లుండునా? అనెను.
4. ప్రపంచమునుండి ఒకడు వెళ్లి పోవుచున్నాడని గ్రహింపక ఓ దయామయా ; వచ్చుచునే చాల జాగుచేసితివి.

పయామీ కామ్యాబ్ ఆయే న ఆయే
 ఖుదా జానే జవాబ్ ఆయే న ఆయే
 ఘుమార్ అప్పీ ఖతావోంకా బతాదూఁ
 తుమ్మేషాయద్ హిసాబ్ ఆయే న ఆయే
 పియాంగా ఆజ్ సాఫీ నైర్ హోకర్
 మయస్సర్ ఫిర్ షరాబ్ ఆయే న ఆయే.

1

* * * *

ఇత్తిహీ తో బన్ కసర్ హై తుమ్ మేఁ
 కహ్నో నహీఁ మాన్తే కిసీకా.

2

లఖో అణువణువున కవితారసము చిప్పిలుచుండెను. మహాకవులు మాత్రము ఇక పుట్టరైరి. ఆతిష్, నాసిఖుల శిష్యులును ప్రశిష్యులును కవిత్యమును ఒక శబ్దాడం బరముగమార్చి రచనలు చేయుచుండిరి. వీనిలో అప్పడప్పడు వాస్తవిక జీవితముతో సంబంధముకల రచనలును వెలువడుచుండెను. కారణమేమన అవధ్ నవాబులును పాదుషాలును సామాన్యసభ్యత జన్మించునట్టి వాతావరణమున లీనమై యుండిరి. హిందువులును ముసల్మానులును సాంస్కృతిక జీవనప్రదర్శనములో ఉత్సుకతతో పాల్గొనుచుండిరి. ముసల్మానులు, హోలీ దీపావళి ఉత్సవములు జరుపుకొనుచుండిరి. హిందువులు మొహట్టమ్ ఉత్సవమున పాలుగొనుచుండిరి. అవధ్ పాదుషాలు హిందూ ముసల్మానులను ఉన్నతపదవులలో సమానముగా నియమించుచుండిరి. ఇరుతెగలవారి ధార్మికజీవనము భిన్నమైనది. అయినను ఆవారవ్యవహారములలో ఉనికి మనికిలో సమానత కలిగి ఏక కుటుంబమువారివలె కలిసికట్టుగా జీవితము గడపుచుండిరి. ఆసఫోద్దౌలా హోలీనాడు వసంతమాడుటను ఎందతో కవులు వర్ణించిరి. హిందూ రచయితలు ముసల్మానుల మతమును సౌహార్దముతో సమీక్షించిరి. రాజా టైకె త్ రాయ్

1. వారాహుడు కృతకృత్యుడై వచ్చునో రాదో - ప్రత్యుత్తరము వచ్చునో రాదో - ఆ సంగతి దేవుడెఱుగును.
 నా పాపముల సంఖ్య చెప్పెదను; వీకు లెక్కలు వచ్చునో రావో.
 సాఫీ: నేడు తనివిఠీర త్రాగెదను. మఱల మద్యము దొఱకునో దొఱకదో.
2. నీలో ఇదొకటి లోపము - ఎవరి మాటయు వినవు.

మహారాజా ఖావూ లాల్, రేజా నవల్ రాయ్, రాజా ఖుష్ హాల్ రాయ్, టీకారామ్ “తనల్లి”, మంగల్ సేక్ “ఉల్పత్”, కుచర్ సేక్ “ముజ్జర్”, బఖ్షీ ఖోలానాథ్ అనువారు ముసల్మానుల వలెనే ఇచటి జీవనముపై ప్రభావము కలిగి యుండిరి. ఇచటి జీవితమును సవివరముగా పరిశీలించినచో ఇట్టి స్థితి యేర్పడుటకు మూలకారణములును విశదములగును.

పాదుషాలు స్వయముగా కళాకౌశలములందును సాహిత్యమునందును అభిరుచి కలవారు_ విద్వాంసులను ప్రేమాదరములతో గౌరవించి పైకెత్తువారు. అయినను ఆనాటి జీవితమే భ్రష్టాచారములతో నిండియుండెను. ప్రగతి మార్గములన్నియు మూయబడియుండెను_ కనుక ప్రజలు చీకటిలో తడుముకొనుచు కల్పనల ఆధారమున బ్రదుకుచుండిరి. సాదతలీ ఖాన్, గాజియద్దీన్ హైదర్, నాసిరుద్దీన్ హైదర్ ఈ మువ్వరును స్వయముగా కవులు _ వీరి దర్బారులలో కవిసమ్మేళనములు జరుగుచుండెను. గాజియద్దీన్ హైదర్ మఱియు నాసిరుద్దీన్ హైదరుల కాలమున విజ్ఞాన శాస్త్ర గ్రంథములు అనువదినపబడెను. క్రొత్త ఋద్రణాలయములు స్థాపింపబడెను_ శాస్త్ర వరిశోధనాలయములు నెలకొల్పబడెను_ అందు జ్యోతిషాది శాస్త్ర పరిశీలనము జరుగుచుండెను. మొహమ్మద్ లీషా మఱియు అమ్మద్ లీషాకూడ విద్వాంసులను గౌరవించిరి. కాని వారికి మతముపై అభిమాన మధికము _ వారి కాలమున మత సాహిత్యము ప్రోత్సహింపబడెను.

క్రీ. శ. 1847 వ సంవత్సరమున వాజిదలీషా తన ఇరువదవయేట అవధు సీంహాసన మధిష్ఠించెను. అతని జీవితమును అతని కాలమును గుఱించి భ్రమ ప్రమాదములు ప్రచారమున ఉన్నవి. చరిత్రజ్ఞులు ఎవరును అట్టి ప్రచారమును ఆదరింపరు. కనుక ఇచట వాని ఉల్లేఖనము అనవసరము. అవధురాజ్యపు ఈ అంతిమ పాదుషా ఎన్ని అవరోధములున్నను కళాకౌశలముల ఉన్నతికి పాటుపడెను. కళాకౌశలములపట్ల హాస్తికాభిమానము కలవాడతడు. “మటియాబుర్లు”లో బందిగా ఉన్నప్పడును అతడు వానిపట్ల అభిమానము చూపెను. అతని ఉపనామము “అఖ్తర్” అతని ఫారసీ ఉర్దూ గద్యపద్య రచనలు సుమారు వంద_ ఇవి కాక అవధీ భాషలో “దాద్రా”లును “రుమరీ”లును వ్రాసెను. అతని ఆరు కావ్యసంగ్రహములు, మన్నవీల సంగ్రహములు మఱియు మర్సియాల సంగ్రహములు అనేకము, కొన్ని ఖసీదాలు లభించును. సంగీతము, కళలు మఱియు సైనికవ్యవస్థను గూర్చియు అనేక రచనలు చేసెను.

వాజిదలీషా 'అఖ్బర్' కైలి ఆనాటి లఖ్నోలోని సాధారణ కైలికి భిన్నము కాదు. విశిష్టమును కాదు. అతని గజలులును, మన్నవీలును స్వీయజీవితమునకు సంబంధించినవిగా ఉండుట వలన సుందరములు. ప్రభావసహితములు. అతని ఉత్తరములు మతీయు ఇతర రచనల వలన ఆనాటి రాజకీయ పరిస్థితులు చక్కగా తెలియును. అతడు మహాకవులలో లెక్కింపబడడు. కాని అతని రచనలన్నియు చదివితమేని అతనిలో ఒక మహాకవి హృదయముండెననియు అవకాశములభించినచో అతడొక మహాకావ్యరచన చేయగలవాడే అనియు అనిపించును.

లఖ్నోలోని కావ్యరచనయొక్క సాధారణరూపము కొన్నినాళ్ల క్రిందట ఉన్నట్లే ఉండును. పతనోస్కృత్యమైయున్న ఆ కైలిలో కొంత సుందరత, కొంత శక్తి కలిగించుటకై కొందఱు కవులు ప్రయత్నించిరి. ఇవటి ప్రసిద్ధ కవులలో మునీర్ సికోహా ఖాదీ, ఒకడు. అతడు నాసిఖ్, "రష్కీ" మతీయు "దబీరు"ల శిష్యుడు. అతడు సర్వవిధముల కవితను సునాయాసముగా వ్రాయగలవాడు. క్రీ. శ. 1857 నాటి విప్లవమున అతనినికూడ విద్రోహిగా లెక్కించి నల్లనీళ్ళ శిక్షకై పంపిరి. దీర్ఘకాలము శిక్ష అనుభవించి వచ్చిన తరువాత కొలదినాళ్ళలోనే అనగా క్రీ. శ. 1881 లో మరణించెను. అతని భావము లెట్లున్నను పూర్వసంప్రదాయ పరాయణదగుటవలన కవితలో ప్రగతి కన్పించదు. ఆనాటి ఇతర కవుల కవితలవలె అతని కవితయు శబ్దములు, అలంకారములు మతీయు జాతీయముల తిరుగులిలో పడిపోయెను. అతని కావ్య సంగ్రహములు మూడు. మత ప్రవక్తల మహిమలను స్తోత్రము చేయుచు ఒక మన్నవీకూడ వ్రాసెను. ఒకచోట బనారసులోని సూర్యోదయవర్ణన చేసినాడు. అది సాహిత్యమున సర్వకాలము నిలువదగిన మనోహర రచన.

అతని గజలుల ఉదాహరణలు కొన్ని :—

గయూ చోర్ కీ తరహా చివ్ కర్ జవానీ

దగా దేకె ఘర్ సే యే మెహ్ మాన్ నిక్లా.

1

* * * *

వోబే ఖబర్ హైఁ షర్మనే హమ్ సాయెమాల్ హైఁ

హైరత్ హై కామ్ ఆయేగీ నీచీ నిగాహ్ కబ్

2

1. యావనము దొంగవలె రహస్యముగా వెడలిపోయినది. ఈ చుట్టము వంచింది ఇట్లు వెడలెను.
2. ఆమె లజ్జావివశ- నేను వదదతితుడను. క్రీగంటి చూపు ఎప్పుడు పనికివచ్చునో తెలియదు.

గుర్బత్ మే కిన్ నే చప్యై కరమ్ కీ ఉమీద్ హో

అంఖోఁ చురా రహాఁహై జమానా గరీబ్ నే

1

* * * *

సబ్ కో ఇబ్రత్ హో గయీ మేరీ ముసీబత్ దేఖ్ కర్

హమ్ నే ఐ బుత్ తూఫిరా, తుర్పు నే ఖుదాయీ ఫిర్ గయీ

2

* * * *

కీ తర్క్ మై నే షేఖో - బరహామ - కీ పై రవీ

దై రో హరమ్ మే ముర్బుకో తెరా నామ్ లేగయా.

3

" * * * "

లఖ్నోలో ఈ యుగముననే ఒక మన్నవీ వ్రాయబడినది. అది మానవ హృదయములను సార్వకాలీనముగా స్పందింపజేయగలది. హాకీమ్ తసద్దుఖ్ హుస్సేన్ "షోఖ్" లఖ్నోలో ప్రసిద్ధ కవి. అతని వ్యవహారనామము నవ్యాబు మిర్తా - అతడు గజలులుకూడ రచించెను. కాని మన్నవీల వలననే సువిఖ్యాతుడు. "జహారె-ఇష్కె" అను అతని మన్నవీ సహస్రాధిక పర్యాయములు ప్రకాశితమై పఠితల నుజ్జూత లూగించినది. "షోఖ్" ఆతిష్ శిష్యుడు - అయినను "జహారె-ఇష్కె" ఆనాటి సామాన్య శైలికి భిన్నమగు శైలి కలది. ఇందు ఒక వాస్తవిక ప్రేమగాఢ సరళ సుందర శైలిలో మనోహరముగా రచింపబడినది - ఇందు వర్ణితములైన ప్రేమభావములు చిరవసంతములు - ఇందలి వాస్తవికత మఱియు నిరాడంబరత ఆనాటి కవితలో మచ్చునకైన లేని రెండు గుణములు. ఇందు ఆనాటి విలాసయుక్తమును పతనశీలమును అగు వాతావరణము కలదు - వినాశమొలుగని సత్యమును కలదు.

1. పేదటికము (ప్రవాసము) లో ఎవరి అనుగ్రహమును విశ్వసించవలెను? కాలమే పేద వానికి (ప్రవాసికి) విముఖమగుచున్నది.
2. నా బాధ చూడగనే అందఱకు గుణపాఠము దొరికినది - నీవు నాయెడ విముఖత చూపినంత ప్రకృతియంతయు విముఖమైనది.
3. నేను 'షేఖు'ను కాని బ్రాహ్మణుని కాని అనుసరించుట మానితిని. నీ పేరే నన్ను మంచి రమునకును మన్నించును తీసుక వెళ్ళినది.

కొందఱు విమర్శకులు ఇందు అశ్లీలత కలదందురు. కాని అది వారి భ్రాంతి. అశ్లీలత కును వాస్తవకతికును కల అంతరము తెలియనివారు వారు. సాహితీసౌందర్యోపేతమై కలకాలము జీవీంపగల కావ్యమిది. ఇదొక ప్రబంధమగుటవలన ఇందలి పద్యపాదములు చెదరుచెదరుగా చదివినందున ఆనందము పొందజాలము.

ఈ కాలమున లఖ్నోలో వందలకొలది కాక వేల కొలది కవులుండిరి. ఒక విపుల చరిత్రలో అనేకులను వర్ణింపవచ్చును కాని ఇచ్చట ఇద్దరు ముగ్గురిని గూర్చియే వర్ణింపబడును. అసీర్, అమానత్, ఖలక్, జకీ, ఖాజీఅఖ్తర్, తఅష్షుఖ్, రషీద్, అమీర్ మఱియు జలాల్ అనువారు ఎవరికి వారు మహాకవులే. ఇవట అమీర్, జలాల్ మఱియు అమానతుల గూర్చి కొన్ని మాటలు వ్రాయబడును.

మున్నీ అమీర్ అహ్మదుద్ అమీర్ మీనాయీ, క్రీ.శ. 1828 వ సంవత్సరమున లఖ్నోలో జన్మించి అచటనే విద్యాభ్యాసము చేసెను. ఆనాటి ఉన్నతవిద్యలన్నిటిలో నిపుణుడయ్యెను. అచటి గొప్ప విద్వాంసులతోను మతగురువులతోను పరిచయము సంపాదించు కొనెను. చిన్ననాటినుండియే కవిత్వము వ్రాయుచు సుప్రసిద్ధుడగు “అసీర్” శిష్యుడయ్యెను. “అసీర్” సహాయమున దర్బారులో ప్రవేశముపొందెను. అది వాజిదలీషా కాలము. నాలుగేండ్లలోచే విప్లవము జరుగుట వలన దర్బారు సంబంధము తెగిపోయెను. పాదుషా ఆ దేశమున రెండు గ్రంథములు వ్రాసెను. వానివలన అతనికీర్తి దూరదూరములకు వ్యాపించెను. సర్వత్ర సత్కారసన్మానములు జరిగెను. కొన్నినాళ్ళు నిరుద్యోగిగా ఉండి తరువాత రామపురము వెళ్ళెను. అచటి నవాబు యూసుఫలీఖాన్ దిల్లీ కవులకును లఖ్నో కవులకును చివరి ఆశ్రయదాత. రామపురములో “అమీర్” జీవితము శాంతి సౌఖ్యములతో గడచెను. నవాబు అతనిని గురువుగా నియమించుకొనెను. అతడు విద్వాంసుడు, కవి, రచయిత, మహాపురుషుడు అగుటవలన పిన్నలు పెద్దలు అందఱును అతనిని గౌరవించుచుండిరి. ఇట్లు అమీర్ రామపురములో నలుబది మూడేండ్లు నివసించెను. క్రీ. శ. 1900 వ సంవత్సరమున “దాగ్” కోరికపై హైదరాబాద్ నిజాము అతనిని ఆహ్వానించెను. కాని హైదరాబాదుకు చేరిన కొన్ని నెలలలోనే “అమీర్” మరణించెను.

అమీర్ మీనాయీ సభ్యత కలవాడు. గంభీరుడు. పరోపకార పారీణుడు. సత్యము, సానుభూతి అతని విశిష్టగుణములు - ఎన్నడును పరనిందచేయువాడు కాడు. సంస్కారము, విద్య ఎంతయున్నను వినయమును విడువనివాడు. నవాబు

మొదలుకొని సామాన్యోద్యోగుల వఱకు అందఱును అతని చెంత కూర్చుండి ఆనందము పొందుచుండిరి. సాహిత్యమునకు సంబంధించిన ప్రశ్నములకు ప్రసన్న చిత్తముతో జవాబు చెప్పవాడు - మతాచారములను పాలించువాడే కాని మత విషయిక సంకుచితదృష్టి లేనివాడు. అతని శిష్యులు వందమందికి మించి యున్నారు. వారిలో కామపూర్ నవాబు కాక, రియాజ్, జలీల్, వసీమ్, మొహసిన్, సఫర్, దిల్, ముజ్తర్, హఫీజ్, ఆహ్, అఖ్తర్ మఱియు ఖమర్ అనువారు ప్రసిద్ధులు. వీరిలో అనేకులు మహాకవులు. అమీర్ పుత్రులును కావ్య రచన చేసిరి. అతని పంశమువారు నేటికిని సాహిత్యసేవ చేయుచున్నారు.

అమీర్ మీనాయీ గద్యపద్యములలో అనేక గ్రంథములు రచించెను. అతని గ్రంథములు కొన్ని విప్లవమునందును కొన్ని ఇంటికి అగ్ని తగిలినప్పుడును నష్ట పడెనందురు. అవి పోగమిగిలిన గ్రంథములు ఇరువది కంటె అధికమే. అన్నిటిలో ప్రసిద్ధములు “మిరాతుల్-గైబ్” మఱియు “సనమ్ ఖాన-యే ఇస్కా” అను రెండు గజలుల సంగ్రహములు. మూడవ సంగ్రహము ఇంకను ప్రకాశితము కాలేదు. అతడు మతసంబంధముగా అనేక రచనలు చేసెను. అందు పైగంబరు వర్ణనయే అధికము - ప్రేమరసాత్మకములగు మస్నవీలు మఱికొన్ని ఇతర కవితలు వ్రాసెను. “ఇంతెఖాబె-యాద్ గార్” అను వచన గ్రంథమొకటి సంతరించెను. అందు రామపూర్ తో సంబంధముగల కవుల జీవితవిషయములును కవిచారీతులును ఉల్లేఖింపబడినవి. అతని కీర్తికి మూలకారణము “అమీరుల్లోఘాత్” అను శబ్ద కోశము. దాని రెండు భాగములే ప్రకాశితములైనవి. ఈ నిఘంటువును విస్తార రూపమున నిర్మింపదలచెను. ప్రకాశితములగు రెండు భాగములలోను వర్ణమాల లోని మొదటి అక్షరమగు “అలీఫ్” తో ప్రారంభింపబడు పదములు మాత్రమే కలవు. నిజమునకు అతని విజ్ఞానము కవితల వలనకాదు. ఈ నిఘంటువు వలన బోధపడును. అతని శిష్యులు అనేకులు అతని జీవితచరిత్రలు వ్రాసిరి. వానివలన అతనిని గూర్చిన విషయము లెన్నియో తెలియును.

“అమీర్” మహావిద్వాంసుడు, మహాపురుషుడు అయినప్పటికి కావ్యప్రపంచ మున అతని గజలులే ప్రఖ్యాతములు. చాలకాలము రామపూర్ లో నివసించినను అతడు లఖ్నో కవులలోనే లెక్కింపబడును. దిల్లీవాడగు దాగ్ తో ఇతని తులనాత్మక విమర్శ చేయబడినది. లఖ్నో కవులను వారి కైలిని గూర్చి ఈ వఱకే తెల్పి యున్నాము. దిల్లీ లఖ్నోకైలులు క్రమముగా కలసి పోవుచుండెను. రామపూర్ ములో

ఇరుదెసల కవులు కలిసి క్రొత్త శైలిని సృష్టించిరి. ఆ శైలి భావుకతా విలసితము కనుక లఖ్నో శైలికి చేరువైనది. అమీర్ మీనాయీ మొదటి సంగ్రహముగు “మరాతుర్-గెత్” శైలి వికృతముగు లఖ్నో శైలి. అందు వాస్తవికభావములకు బదులుగా కృతభావములును అలంకారములును నిండియున్నవి. రెండవ సంగ్రహముగు “సనమ్-ఖానయే-ఇష్కీ” మాత్రము నవ్యరీతుల చెప్పబడినది. అందు సరళములు, మధురములు మఱియు సుందరములగు గజలు లనేకము కలవు. భావుకత కొంత గంభీరమైనది. అలంకారములు వెనుకటి దానిలోవలె కృతకములు కావు. ఈ రెండవ గ్రంథమున “దాగ్” చే ప్రభావితమై వ్రాయబడిన రచనలు కలవందురు. “అమీర్” మీనాయీ కవితలో అటనట సూఫీభావములు నైతికభావములు కలవు. కాని, ప్రేమభావములు కలచోట్లనే అతని కవిత రమ్యము. విద్వాంసుడగుట వలన భాషావిజ్ఞానము, కావ్యశాస్త్రము మఱియు సాధుశబ్దప్రయోగమున నిపుణుడు - దిల్లీ భాషకు దాగ్ వలెనే లఖ్నో భాషకు అమీర్ ప్రామాణికుడు. ఆనాటి కవితలన్నియు అధ్యాత్మిక గంభీరతలేనివే. లఖ్నో, రామపూర్ మఱియు మైదరాబాదల దర్బారీ వాతావరణమును దాటివెళ్ళని “అమీర్” కవితలో గంభీరత ఎట్లుండును ? అతని ఉత్తరముల సంగ్రహము ప్రకాశితమైనది. ఆ ఉత్తరములలో అతడు వెలువరించిన అభిప్రాయములనుబట్టి సంప్రదాయములకు భిన్నముగా అతడేదియు ఆలోచించు వాడెకాడని తెలియును.

ఉదాహరణ కొఱకు అతని కొన్ని పద్యపాదము .—

ఆయీ సహార్ ఇధర్, కి, ఉధర్ షామ్ హోగయే
 దోదో ఘడీకె హోనేలగే దిక్ విసాలోకే. 1

* * * *

ఉన్కో ఆతాహై ప్యార్ పర్ గుస్సా
 హమ్కో గుస్సేపే ప్యార్ ఆతాహై. 1

* “ * *

1. ఇటు ఉదయమయినంత అటు అస్తమయము కలిగినది. సంయోగ దివసములు రెండేసి ఘడియలవే అయినవి.

1. ఆ మెకు ప్రేమపై కోపము. నాకు ఆ కోపము వైననే ప్రేమ కలుగును.

మై జాగ్రహ హుఁ హిక్ష్ కీ షట్
పర్ మేరా నసీట్ సోరహహై.

2

* * * *

తీర్ ఖానేకి హవన్ హైతో జిగర్ వైదాకర్
సర్ ఫరోషీ కీ తమన్నా హై తో సర్ వైదాకర్.

3

* * * *

లచక్ హై శాఖోమ్మే జుంబిష్ హహ్వావాసే పూలోమ్మే,
బహార్ రూల్ రహీ హై ఖుషీ నే రూలోమ్మే.

4

* * * *

క్యాకహేఁ ఇష్కేమే క్యా మిల్తా హై
బుత్ కె మిల్నే నే ఖుదా మిల్తా హై.

5

* * * *

జొ నిగాహ్ : కీ థి జాలిమ్ ఫిర్ తో ఆంఖ్ క్యాం చురాయి
వహీ తీర్ క్యాం న మారా జో జిగర్ కే పార్ హోతా.

6

“ “ “ *

2. విరహానిః నేను మేల్కొనియున్నాను. నా బాగ్యమే నిడురించుచున్నది.
3. బాణాఘాతములు వలతువేని హృదయము కలవాడవు కమ్ము.
తల నమర్చింపదలతువేని తల కలవాడవు కమ్ము.
4. గాలి వలన కొమ్ములు వంగుచున్నవి. సాగుచున్నవి. పూలు కదలుచున్నవి.
వసంతము ఈయెల లాగుచున్నది.
5. ప్రేమలో ఏమి దొఱకునో ఏమి చెప్పుదును? విగ్రహము (ప్రియురాలు) దొఱకుట
మూలమున భగవంతుడు దొఱకును.
6. చూచియు కనులు త్రిప్పి కొందువేలః నిర్ణయరాలాః హృదయమును దూసిగొనిపోవు
నట్టి బాణమే ఏల కొట్టవైతివి?

హమ్ చలే దైర్ నే కాబెకొతో వో బుత్ బోలా
జాకె లేలీజియే కాబేమె ఖుదా రఖ్ఖా హై.

7

* * * * *

లఖ్నోలోని మఱియొక ప్రసిద్ధకవి, సయ్యద్ జామిన్ అలీ “జలాల్” అను నతడు - రామపూర్ దర్బారు కథకుడగు హాకీమ్ అసరలీ కొడుకు - “జలాల్” ఫారసీ అరబీ భాషలలో మంచి శిక్షణపొంది లఖ్నోలోనే వైద్యవృత్తిని అవలంబించెను. చిన్నప్పటినుండియు కావ్యరచన చేయుచు తన కవితను నాసిఖ్ శిష్యులలో ప్రసిద్ధుడగు “రష్కీ” కు చూపించుచుండెను. కొలది కాలములోనే గొప్ప యశము పొంది “ఉస్తాదు” అనిపించుకొనెను. విప్లవము తరువాత రామపూర్ నవ్యాబగు యూసుఫలీఖాన్ అతనిని పిలిపించుకొనెను. అధికమగు భావుకత కారణమున అతడు చాలసార్లు ఉద్యోగము విడిచిపెట్టెను. ప్రతి తడవ నవాబు అతనిని మరల పిలిపించి ఉద్యోగములో నియమించుచుండెను. ఇట్లు సుమారు ఇరువది సంవత్సరములు “జలాల్” రామపూర్ దర్బారులో నివసించి అచటి మహాకవి చతుష్టయములో ఒకడయ్యెను. దాగ్, అమీర్ మఱియు తస్లీమ్ అనువారు మిగిలిన మువ్వురు. క్రీ. శ. 1887 ప్రాంతమున రామపూర్ నుండి ‘మంగరౌల్’ కు వెళ్ళెను. అచటి నుండి లఖ్నోచేరి క్రీ. శ. 1909 లో మరణించెను. జలాల్ పందొమ్మిదవ శతాబ్దిలోని ఉత్తమకవులలో ఒకడు. అతడు కావ్యశాస్త్రమునందును భాషాశాస్త్రమునందును పండితుడు. ఈ విషయమున ఆనాటి కవులకును ఇతనికిని వాదవివాదములు జరుగుచుండెను. అతనిలో అహంకారము మఱియు ఆత్మప్రశంస అధికము - తన సమక్షమున ఏ కవిని కవిగాను, ఏ రచయితను రచయితగాను తలంచువాడు కాడు. భాషా సంబంధమున అతడు వ్రాసినదంతయు సరియైనదని చెప్పుటకు వీలులేదు. అతని అధిక కవితలు మాత్రము ఉచ్చకోటికి చెందినవని చెప్పవచ్చును. అతని శైలి సాధారణమగు లఖ్నో శైలికి కొంత భిన్నము. అతడు అలంకారములు మఱియు శబ్దసౌందర్యముతోపాటు భావములకును ప్రాధాన్యమిచ్చుటకు ప్రయత్నించెను. కనుక అతనిపై దిల్లీ కవుల ప్రభావము పడిన దందురు.

7. మేము మందిరము విడిచి ‘కాబా’కు వెడలుచుండగా ఆమె “కాబాలో దేవుడు కలడు - అతనిని చేకొనుడు” అనెను.

ఉదాహరణకు కొన్ని పద్యపాదములు :—

ఎక్ భదమ్ జానా జిధర్ దుష్వార్ థా
షోఖ్ లేకర్ నైంకడోఁ మన్జిల్ గయా.

1

* * * *

తుమ్ లాఖ్ చిపో హమ్ సే, మగర్ చిప్ నహీ సక్తే
జో దిల్మే హై ఆంఖోఁనే నిహఁ హోనహీ సక్తా.

2

* * * *

తేరే డర్పే జో ఆ పడేఁ హైఁ ఉన్వేఁ
భూల్ కర్ యాద్ ఘర్ నహీ ఆతా.
ఖుద్ చలే ఆయెఁ వో న జాయెఁ జో హమ్
సక్రహీతో మగర్ నహీ ఆతా.
ఆ నికల్తే హో జిస్కే ఖ్యాబ్ మే తుమ్
ఖ్యాబ్ ఉనే రాత్ భర్ నహీ ఆతా.

3

లఖ్నో కవులగూర్చిన ఈ ఉల్లేఖనము ముగించుటకు ముందు “అమానత్” పేరు స్మరించుట అవశ్యకము. అతని పేరు “అగాహనకా” ప్రారంభమున మర్చి యాలువ్రాసి తరువాత గజలులు వ్రాసెను. (20) ఏండ్ల వయస్సులోనే ఏదో రోగము వలన నోరు పడిపోయెను. పదేండ్ల తరువాత అతడు తనంత తానే మాటలాడ సాగెను, కాని “నత్తి” విడిపోలేదు. అతడు కర్పలాకు వెళ్ళి అచటనే వాక్కుక్తి

1. ఏ వైపునకు ఒక అడుగు కడులుట ఆసంభవమో జిజ్ఞాస ఆ వైపునకే వందలకొలది నుజులల వఱకు వడిపించినది.
2. నీవు లక్ష విధముల దాగినను నా ముందు దాగలేవు. హృదయమున నిలిచిన వస్తువ కనులకు మరుగగునా?
3. నీ గడవపై పడియున్న వారికి పొరపాటుననైన గృహము స్మృతికిరాదు. మేము వెళ్ళమేని ఆమె స్వయముగానే వచ్చును - కాని ఓర్మి కలుగదెట్లు? ఎవరి స్వప్నమున నీవు వేంచేతువో వారికి రాత్రమంతయు నిద్రరాదు.

తిరిగి పొందెనని మతముపై నమ్మకము కలవారు కొందఱున్నారు. అతడు క్రీ. శ. 1858 లో మరణించెను. “అమానత్” గజలుల సంగ్రహమొకటి, ఒక “వాసోక్త” కొన్ని మన్నవీలు ప్రకాశితములైనవి. కాని అతనికి అమరకీర్తి ప్రసాదించినది అతడు వ్రాసిన “ఇంద్రసభ” అను నాటకము. “అమానత్” గజలులలో సుందర శబ్దములు, రమణీయములైన అలంకారములు తప్ప ఇంకేదియు ఉండదు. అలంకారము లధికమగుట వలన అతని కవిత గంద్ర గోళమని పించును. కాని, ఇంద్రసభ ప్రత్యేక విశిష్టత గలది. అది క్రీ. శ. 1858 ప్రాంతమున రచింపబడిన మొదటి ఉర్దూ నాటకము. దురదృష్టవశమున దానిగూర్చి కొన్ని భ్రాంతిమూలకములగు అభిప్రాయములు ప్రచారమునొందినవి. అట్టివి విమర్శనాదృష్టికి నిలుచునవి కావు. వాజిదలీషా ఆదేశమున ఒక ఫ్రెంచి “ఆపెరా” ఆధారమున “అమానత్” ఆ నాటకమును వ్రాసెనందురు - “ఫైనర్ బాగ్”¹ లో ఆ నాటకము ప్రదర్శించువారనియు అందు వాజిదలీషా స్వయముగా ఒక పాత్ర నటించువాడనియు అందురు. నిజమేమన “అమానత్” మూగవడియున్నప్పుడు ఒక మిత్రుడు ఊరికె కూర్చున్నందువలన ఏమియు తోచదనియు ఏదేని క్రొత్త రచన చేయుమనియు సలహా ఇచ్చెను. కనుక అతడా నాటకమును వ్రాసెను. నాటక రచననుగూర్చి అతడొక కమ్మ వచనరూపమున లిఖించెను. అది ఈ నడుమనే లభించి ప్రకాశితమైనందున ఇంతవఱకు ఉండిన భ్రాంతులన్నియు తొలగిపోయినవి.

ఇంద్రసభవంటి నాటకము లఖ్సోలోని విలాసయుక్తముగు ఆకాలముననే జన్మింపదగినది. హిందూముసల్మానుల సమైక్యత వలన ఏర్పడుతున్న సంస్కృతికి పరిణామమే అది. ఇంద్రసభలో హిందువుల దేవుడగు ఇంద్రుడు ఈరాను చక్రవర్తి వలె ప్రదర్శింపబడెను. ఈరానీ దేవతలు రాక్షసుల రూపము ధరించిరి. అప్పరసులు “పరీ”ల వలె ముస్లిమ్ క్రాంతల దుస్తులు ధరించి రంగముపై ప్రవేశించురు. ఈ నాటకములో గజలులు, గీతములు మఱియు తుఘ్రిలు కలవు. నాయకుడగు “గుల్షామ్” ఆచారవ్యవహారములను, సంభాషణాశైలిని అనుసరించి అవధోషాహజాదా (రాకుమారుడు) అనిపించును. వాస్తవికతాదృష్టితో జూచిన ఇదొక లోపమే. కాని ఇందలి వాతావరణమంతయు ఆనాటి అవధుడే అని దీనిని చదివినవారు గ్రహించ గలరు. ఇందలి భాష అతి సరళము. గీతములు మధురమైనవి. కథ రుచికరమైనది. కనుక దీనిని చూచిన ఆనాటి ప్రజలు పరవశులగుచుండిరి. సంగీతము మఱియు

1. లఖ్సోలో వాజిదలీషా నివసించు సుప్రసిద్ధ భవనము.

నృత్యములపై ఆధారపడిన ఈ రచన చారిత్రకముగాను సాహిత్యదృష్టితోను మహత్తరమైనదే. దీనిని చూచి ఇంకెన్నియో “సభలు” రచించబడెను. కాని ఏ సభయు దీని స్థాయి నందుకొనలేదు. నజీర్ కవితలో, మీర్ హుసన్ మన్నవీలో, ఇన్నారచనలలో కాన్పించు సాంప్రదాయక దృశ్యములే ఇందును కాన్పించును.

రామపూర్ మఱియు హైదరాబాద్ దర్బారులను గూర్చి సంక్షేపముగా తెలుపుట అవసరము. ఏలయన దిల్లీ, లఖ్నో దర్బారులు మూలపడిన పిదప అనేక కవులను ఆదరించినవి ఈ దర్బారులే. రామపూర్ నవాబు యూసుఫలీఖాన్ “నాజిమ్” అను పేర కవితలు వ్రాసెను. తొలుత తన కవితలు మోమిన్ కు తరువాత గాలిబ్ కు చూపించెను. గాలిబ్ మఱియు నవాబు వ్రాసికొనిన ఉత్తర ప్రత్యుత్తరములు ప్రకాశితములైనవి. వాని వలన నవాబు ఎంతటి విద్యాభిమానము కలవాడో విదితమగును. నవాబు కావ్యసంగ్రహము ప్రకాశితమైనది. అతని కొడుకు నవాబు “కలబలీఖాన్” స్వయముగా కవియేకాక కవిపోషకుడు. అతని హయాము రామపూర్ చరిత్రలో స్వర్ణయుగము. ఈ చిన్న రాజ్యములోని జీవిత విభాగము లన్నియు అతని కాలమున ఉన్నతి చెందెను. గొప్ప గొప్ప కళావేత్తలచట ఉండిరి. ప్రసిద్ధ కవులందఱును ఏదో విధముగ రామపూర్ దర్బారుతో సంబంధము కలిగి యుండిరి. అసీర్, అమీర్, డాగ్, జలాల్, తస్లీమ్, మునీర్, ఖలక్, జానాసాహేబు మొదలగువారు దర్బారునుండి పెద్ద పెద్ద వేతనములు పొందుచుండిరి. నవ్యాబు ఉన్నతమగు శిక్షణ పొందెను. ఫారసీ, ఉర్దూ భాషలలో నైపుణ్యము సంపాదించెను. అనేక గ్రంథములు రచించెను. అతడు శబ్దార్థ విచారణ, శుద్ధాశుద్ధ శబ్దప్రయోగముల గూర్చి పండితులతో చర్చచేయువాడు. అతని కావ్యసంగ్రహములు నాలుగు ప్రకాశిత ములై ప్రజాదరణ పొందినవి. దిల్లీ లఖ్నో కవుల కూడిక వలన రెండు కైలులు విడదీయరాని విధముగ కలిసిపోయెను. ఉర్దూభాష కేంద్రములనుండి వెడలి దేశ మంతట లోకప్రియమై వ్యాపించుచుండెను. దిల్లీ లఖ్నోల వేరు వేరు సంప్రదాయ ములకు సమైక్యత కలిగించి భాషా సంబంధములగు భేదభావములను తొలగించిన కీర్తి రామపూరమునకే దక్కినది.

హైదరాబాద్ రాజ్యము 18 వ శతాబ్ది మద్యమున, ఒక శతాబ్ది క్రిందట గోలకొండ నవాబులు పాలించిన చోటనే స్థాపించబడెను, రెండవ అధ్యాయమున అచటి సాహిత్య జీవితమును గూర్చి తెలుపనైనది. ఆ నడుమ కొంత కాలము ఉత్పాహము సన్నగిల్లినది కాని సాహిత్య ప్రవృత్తి ఇంకిపోలేదు. క్రొత్త రాజ్యము

స్థాపించబడుటతోనే ప్రాచీన సంప్రదాయము పునరుజ్జీవిత మయ్యెను. అచటి రాజులును తమఆస్థాన శోభ నతిశయింప జేసికొనుటకై కవులను కళావిదులను పిలిపించుకొనిరి. నిజాముతోపాటు అతని మంత్రులును సాహిత్య పోషకులగుట సంతోషకరమగు విషయము. మహారాజా చందూలాల్ "షాదా" స్వయముగా మంచి కవి. అతడు దిల్లీ కవులను హైదరాబాదకు పిలిపించెను. జోఖ్, నాసిఖ్ మఱియు నజీర్ అక్బరాబాదీలను కూడ అతడు ఆహ్వానించెను. కాని వారు వెళ్లలేకపోయిరి. షా హె నసీర్, మఱియు కొందఱు ఇతర కవులు వెళ్ళి సన్మానితులైరి. మహారాజావారి ఉర్దూ కావ్యసంగ్రహమొకటి ఫారసీ కావ్యసంగ్రహములు రెండు ప్రకాశితములైనవి. ఆనాడు హైదరాబాదలో సుమారు మూడు వందల మంది కవులుండిరట. ఇట్లే రాజా గిరిధారీ ప్రసాద్ "బర్ఖ్" కూడ కవియేకాక కవిజనపోషకుడు. అతని రచన లనేకములు. వానిలో అధికము ఫారసీ గ్రంథములే. ఆనాటి హైదరాబాద కవులలో ఫైజ్, మాయల్, తౌఫీఖ్ మఱియు కైఫీ మొదలగువారు ప్రసిద్ధులు.

పద్య రచనవలె గద్య రచనయు అభివృద్ధి చెందుచుండెను. దాని ప్రగతిని గూర్చి ఆధునిక రచయితలకు సంబంధించిన అధ్యాయమున వ్రాయబడును. ఇచట ఇంత మాత్రము తెల్పుట చాలును. దిల్లీ కాలేజీలో ఉర్దూభాషను గుఱించిన చర్చ అధికమగుట వలన రచయితలు గద్యరచన వైపు శ్రద్ధచూపిరి. ఫారసీ ప్రభావము అధికముగా ఉన్నను ఉర్దూ భాష సాహిత్య రూపమును సంతరించుకొనెను. ఆనాటి వఱకు చదువుకొనినవారు హిందువులైనను, ముసల్మానులైనను ఫారసీలో ఉత్తర ప్రత్యుత్తరములు నడుపుకొనుచే సభ్యతగా భావించుచుండిరి. కాని 19 వ శతాబ్ది మధ్య భాగమునుండి ఉర్దూలో వ్రాయబడిన ఉత్తరములు లభించును. ఉర్దూ భాషలో ప్రఖ్యాత కవియగు మిర్జా గాలిబ్ పత్రరచనలోను ప్రముఖుడగుట విశేషము.

"గాలిబ్" జీవితమును గూర్చి ఇదివఱకే వ్రాయబడినది. ఇచట అతని గద్య రచనను గుఱించియే వ్రాయబడును. గాలిబ్ ఫారసీ గద్య రచనలోను సిద్ధహస్తుడు. ఫారసీ భాషలో అంతటి పాండిత్యముగల భారతీయ రచయితలు అరుదు. అయినను ఫారసీలో వ్రాయుటకు అవకాశము లేనందున అతడు ఉత్తరములు ఉర్దూలోనే వ్రాసెను. కొంత కాలమైన పిదప అనేకులు అతని ఉత్తరములను అధికముగా ప్రశంసించుట వలన మిత్రులకును శిష్యులకును ఆశ్రయదాతలకును ఉర్దూలోనే వ్రాయసాగెను. ఫారసీ పత్ర రచన బొత్తిగా మానుకొనెను. అతని ఉత్తరముల సంగ్రహములు అనేకములు ప్రకాశితములైనవి. ఇంకను కొన్ని ఉత్తరములు

లభించుచునే ఉన్నవి. ఉత్తరములేకాక అతడు కొన్ని గ్రంథ పీఠికలును మఱికొన్ని లఘు రచనలును ఉర్దూలోనే రచించెను. ఇదివఱకు ప్రకాశితములైన అతని ఉర్దూ గద్య రచనలివి.: 'ఊదె - హిందీ'. 'ఉర్దూయె - మొఅల్లా' (రెండు భాగములు) 'మకాతిబె - గాలిబ్'. 'ఖుతూతె - గాలిబ్', 'నాదిర్ ఖుతూతె - గాలిబ్', 'నామయే - గాలిబ్', 'లతాయిఫె - గాలిబ్' మఱియు 'తేగ - గాలిబ్'. చివరి మూడు పుస్తకములు ఒక సాహిత్య వివాదమును పురస్కరించుకొని వ్రాయబడినవి. ఆ వివాదమున ఆనాటి అనేక రచయితలు ప్రత్యక్షముగాను పరోక్షముగాను పాల్గొనిరి.

గాలిబ్ వ్రాసిన గ్రంథ పీఠిక లన్నియు ఆనాటి కృతక కైలిలోనే ఉన్నవి. వానికి ఎట్టి గొప్పతనమును లేదు. ఇవి చాలవఱకు మిత్రుల కోరికపై వ్రాయబడినవి కనుక వానిలో కొన్ని ప్రశంసా వాక్యములు తప్ప ఇంకేమియు లేదు.

క్రీ. శ. 1846 ప్రాంతమున గాలిబ్ పత్రరచన ప్రారంభించెను. కలము చేగొని యథాలాపముగా అలవోకగా వ్రాసిన ఈ యుత్తరములే నేడు ఉర్దూ సాహిత్యమున వెలలేని రత్నములు. అవి సుమారు ఒక వేయి వఱకు కలవు. వానివలన గాలిబ్ ను గూర్చిన చాల సంగతులు తెలియును. ఆ కాలపు చరిత్రాంశములు, రాజకీయములు, సాహిత్య చర్చలు వానిలో కలవు. తన జీవితమునకు సంబంధించిన ప్రతి విషయమును గుఱించి అతడు ఉత్తరములలో మనసు విడిచి వ్రాయువాడు. ఈ యుత్తరములలో కొందఱి స్తుతి, కొందఱి నిందకలదు. కొందఱుపట్ల సానుభూతి మఱికొందఱుపట్ల ద్వేషము ప్రకటింపబడినది. కొన్ని యెడల అతని స్వాతిశయము ఇతరులను అధః పాతాళమునకు అణచివైచినది. మఱికొన్ని యెడల ఇతరుల ప్రశంసలు భూష్యాకాశములకు ముడివెట్టినవి. ఒకచోట సమస్యలను గంభీరముగా సమాలోచించి వేఱొకచోట జటిల విషయములను చిటికెలలో ఎగురగొట్టి వైచినాడు. ఒకచో మతసంబంధములగు నిగూఢ తత్త్వములను వివరించి ఇంకొకచోట మతాభిమానుల అవహేళన జరిపినాడు. ఒకప్పుడు ఆశావాదమున జీవితానంద ప్రాప్తికై ప్రేరేపించి వేఱొకప్పుడు నిరాశావాదియై జీవితము నంతమొందించుకొను అభిలాష వ్యక్తము చేసినాడు. ఇట్లు ఈ ఉత్తరములు గాలిబ్ స్వీయకథనేకాక ఇతర సమస్త విషయములను చేర్చుకొని యున్నవి. ఆనాటి ప్రజల మానసిక స్థితిని తెలిసికొన గోరువారికి గాలిబ్ ఉత్తరాలు చాల సహాయపడును.

గాలిబ్ విప్లవ భావములు కలవాడు. అతడు పత్రరచనలో మహమ్మద్ షా కాలము వఱకు ప్రచారములో నున్న నియమములను ఉల్లంఘించెను. అతడు తన మదిలోని మాటను ప్రారంభముననే తెల్పును. అందువలన అతడు ఎవరికి ఉత్తరము వ్రాయుచున్నాడో అతనితో ముఖాముఖిమాటలాడి నట్లుండును. మహమ్మద్ షాహీ పద్ధతి తనకు నచ్చదనియు మనసులోని మాట వెల్లడించుకొనుటయే తన ఉద్దేశ్యమనియు అతడు తానే వ్రాసెను. అతని ఉత్తరములు ఇంతటి మనోరంజకము లగుటకు అతని పలుకులో పర్యవసించు హాస్యరసమే కారణము. గజలులవలె అతని ఉత్తరములును ఉత్కృష్ట రచనలు. వానిలో నేటికిని నవ్యత గోచరించును. అతనిని అనుకరించుటలో కృతకృత్యులయినవారు ఈనాటికి లేరు.

గాలిబ్ పత్రరచన యందు ఉత్సుకత కలవాడు. తపాలా పద్ధతులు సరిగా లేని ఆ కాలమున ఎన్నియో ఉత్తరములు లుప్తములై పోవుచుండెను. కనుక తాను “బేరంగులు” వ్రాయుచు అట్టివే తన పేర తెప్పించుకొను చుండెను. అతనికి తన ప్రఖ్యాతిపై విశ్వాసమత్యంతము. ఎవరేని అతని చిరునామాను గుఱించి అడిగినచో కపితుడగు చుండెను. తనపేరు వ్రాసి క్రింద “దిల్లీ” అని వ్రాసిన చాలునని చెప్పు వాడు. దిల్లీలో పాదుషానుండి తపాలా బంట్లోతు వఱకు గల సర్వజనులు అతని కీర్తి నెఱిగినవారేమరి. అతడు తనకు వచ్చిన ఉత్తరములకు త్వరగా జవాబులు వ్రాసి తన ఉత్తరములకును అట్లే జవాబులు వ్రాయవలసినదిగా కోరుచుండెను. ఈ సనుస్త విషయముల వలననే ఉర్దూలో ఎవరికిని లేని విశిష్టవ్యక్తిత్వము “గాలిబ్”కు కలిగినది.

ఖ్యాతా అమాన్ అను నతడు ఆ కాలమున సుప్రసిద్ధుడగు గద్యరచయిత. అతడు “గాలిబ్” బంధువు. గాలిబ్ తన ఉత్తరములలో పలుతావుల అతనిని పేర్కొని మిత్రులకును శిష్యులకును అతని రచనలతో పరిచయము కలిగించెను. “అమాన్” ఫారసీలోని “బోస్తానె - ఖ్యాల్” అను ప్రఖ్యాత కథను ఉర్దూలో అనువదించసాగెను. అది పది భాగములు గల కథ. ఆల్వర్ మహారాజు శివదాస్ సింహుని ఆదేశము ననుసరించి అతడు అయిదు భాగములు మాత్రము అనువదించ గల్గెను. అతని మృత్యువు వలన మిగిలిన భాగములు అనువదించ బడక

అట్లే ఉండిపోయినవి. అతని భాష సరళము - మధురము. అతని రచన అనువాద మనిపించక స్వంత రచనయే అనిపించును.

గాలిబ్ మిత్రులలో ఒకడగు ఖ్వాజా గులామ్ గౌస్ “బేఖబర్” మిగుల ప్రతిభావంతుడు. అతడు మెల్లమెల్లగా ఉన్నతి చెందుచు గవర్నరు దగ్గఱ మీర్మునీ పదవి పొందెను. నలుబదైదేండ్లు ఉద్యోగముచేసి క్రీ. శ. 1885 లో ఉపకార వేతనము పొందెను. క్రీ. శ. 1905 లో మరణించెను. “బేఖబర్” అరబీ, ఫారసీ భాషలలో గొప్ప పండితుడు. అతని ఫారసీ కావ్యములు ఈరాను విద్వాంసులకును ఆదరపాత్రములైనవి. గాలిబ్ కంటె వయమున చిన్నవాడే అయినను గాలిబ్ అతనిని గౌరవించుచుండెను. కవితలేకాక అతని ఉత్తరముల సంగ్రహము “పుగానె - బేఖబర్” అనుపేర ప్రకాశితమయ్యెను. అతని శైలి ప్రాచీన రచయితల వంటిది. అందు అరబీ ఫారసీ పదములతోపాటు అలంకార ప్రయోగ మధికము. ‘బేఖబర్’ మామ మోల్వీగులామ్ ఇమామ్ “షహీద్” కూడ మంచి గద్య రచయిత. “మాలాదె - షరీఫ్” మఱియు “ఇన్నాయె - బహారె - బేఖజాఁ” అనునవి అతని ప్రసిద్ధ రచనలు. ఆ కాలమున దక్షిణములోను అనేకులు గద్య రచయితలుండిరి. వారిలో “షమ్సులుమురా” ముఖ్యుడు. అతడు విజ్ఞాన గ్రంథముల నెన్నిటినో అనువదించి ప్రచురించెను. కాని అవి నేడు అలభ్యములు.

ఈ అధ్యాయమున పేర్కొనబడిన కవులలో, రచయితలలో అనేకులు సంప్రదాయ బద్ధమగు మార్గమున నడచువారు. కనుక వారిని గూర్చి వ్రాయునప్పుడు యుగమును దృష్టియందుంచుకొనుట జరుగలేదు. ఇందు 19 వ శతాబ్ది మధ్యభాగము నుండి 20 శతాబ్ది ప్రారంభము వఱకు గల సాహితీవరులు చేర్చబడినారు. అప్పుడు కవిత్వము అత్యంత లోకప్రియమైనది. హిందువులు, ముసల్మానులు, సిఖులు, పారశీలు, ఆంగ్లేయులు మఱియు ఇతర ఐరోపీయులు ఉత్సాహముతో ఉర్దూకవిత వ్రాయుచుండిరి. చాలమంది ఆంగ్ల కవుల కావ్యసంగ్రహములు ప్రకాశితములైనవి. పద్యరచనలో ఎట్టి నూత్నగతియు కన్పించదు. అల్పకాలములో అత్యున్నతి చెందిన నూత్న జీవితము గద్యరచనలోనే దోష్యతమగుచుండెను. గద్యరచనపై ఆంగ్ల భాషా భ్యసన ప్రభావము, నవజాగృతి ప్రభావము మఱియు విజ్ఞానశాస్త్ర ప్రభావము గద్య రచనపై పడుచున్నను కవులధికులు పూర్వమార్గమునే అనుసరించుచుండిరి. రాజకీయ విషయములును సామాజిక విషయములును పద్యములలో కాక గద్యమున గోచరించు

చున్నవి. ముద్రణాయంత్రములు మఱియు ప్రచురణాలయములు స్థాపింపబడుటవలన ఉర్దూ సాహిత్యము అతివేగమున ప్రగతి చెందుచుండెను. ఈ విషయము “గార్సా - ద - తాసీ” రచనల వలనను వ్యాఖ్యాముల వలనను స్పష్టమగును. అతడు ‘ప్యారిస్’ పట్టణములోనుండి ఇచటి ప్రతి సంవత్సరపు ప్రగతిని గూర్చి తన రచనలలో తెల్పుచుండెను. ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో ప్రగతియొక్క వ్యాపకరూపమును ప్రదర్శించుట అసంభవము. ఆ కాలమున భారతదేశపు నవజాగృతి పరిణామ స్వరూపమగు మహాయుగము ప్రారంభమయ్యెనని చెప్పిన చాలును. ముందటి అధ్యాయములలో నవచైతన్యమువలన కలిగిన సాహిత్య గతి విశ్లేషణ జరుపుటకు ప్రయత్నింపబడును. సమగ్ర చిత్రమును ప్రదర్శించుటకై ప్రాచీన సాహిత్య దృష్టి కలిగి మారుచున్న అవస్థను అనుసరింపజాలని ప్రవృత్తులను కూడ అటనట సూచింపబడును.

తొమ్మిదవ అధ్యాయము

నవ జాగృతి మఱియు నవ్య సాహితీ

పద్యము :—

పందొమ్మిదవ శతాబ్ది పూర్వార్థమున భారతదేశములోని అధిక భూభాగముపై ఆంగ్ల ప్రభుత్వము వ్యాపించెను. దేశస్థితి చాల మార్పు చెందెను. అయినను కళలును సాహిత్యమును ఆ ప్రభుత్వమును సంపూర్ణముగా స్వీకరింపవలసియును. ఆర్థిక పరివర్తనల వలనను ఉత్పాదనకు సంబంధించిన భౌతిక సాధనములవలనను మానవుని ఆలోచనా విధానము మాటుట, వర్గముల పరస్పర సంబంధములలో మార్పు గలుగుట తథ్యము. అయినను కళలయందును సాహిత్యమునందు ఆర్థిక సంస్థల వలన కలుగు పరివర్తనము కొన్ని సమయములలో మంద గమనమును కొన్ని సమయములలో తీవ్రగమనమును కలిగియుండును. ఇట్లగుటవలన రెంటి సంబంధము గ్రహించుటే కష్టమగును. ఈ పరివర్తనలు రెండును సమానముగా ఉండకపోవుటకు కారణమేమన ఒకసారి స్థాపితములైన సాహిత్య సంప్రదాయములు నెమ్మది నెమ్మదిగా అంతరించును. అవి ప్రజా సమూహమునకు అత్యంత ప్రీయమైనవి అయినందున ఆర్థిక పరిస్థితులు మాఱినను ప్రజల హృదయములు ఆ సంప్రదాయముల వైపే ఆకర్షింపబడుచుండును.

ఆంగ్లేయులు పదునేడవ శతాబ్ది నుండి భారత వర్షమునకు వ్యాపారార్థము వచ్చుచుండిరి. పదునెనిమిదవ శతాబ్ది ఉత్తరార్థమున దేశములోని కొన్ని భాగములపై అధికారము సంపాదించిరి. ఇంగ్లాండులో వైజ్ఞానికాభివృద్ధి ఫలితముగా ఔద్యోగిక విప్లవము జరిగెను. భారతదేశమున విజ్ఞానము వ్యాపించలేదు. ఇంటి ధనము వెలుపలికి వెళ్ళకుండ ఆపగలిగిన శక్తియు ఇచట లేకుండెను. కనుక ఈ దేశము ముడిపదార్థములు సరఫరాచేయు కేంద్రమగునట్టి యోగ్యతయే కలిగియుండెను. రాజకీయముగను ఆర్థికముగను చూచిన అది మొగలు ప్రభుత్వ పతన కాలము. ఆంగ్ల సామ్రాజ్య సంపర్కమువలనను, ఐరోపీయ పెట్టుబడిదారీ విధానము సంపర్కమువలనను ఉత్పన్నమైన నూతన వ్యాపార, పారిశ్రామిక వికాస కాలము.

ఇచటి ఆర్థిక విధానము ద్వైతత్వమున కట్టువడియుండెను. ప్రాచీన సంప్రదాయము దానిని ఆదిమచుగు కృషి స్రావణ జీవితము వైపునకును గృహ పరిశ్రమల వైపునకును లాగుచుండెను. ఐరోపా తోడి సంబంధము దానిని నూత్నముగు యాంత్రిక జీవనము వైపు ప్రోత్సహించుచుండెను. అనేక శతాబ్దముల నుండి భారతదేశపు ఆర్థిక పరిస్థితి మఱియు రాజకీయజీవనము నిలిచిపోయిన నీటివలె స్తబ్ధత కలిగియుండెను. కొంత కాలము క్రిందటివఱకు శాంతి ప్రదములైన నైతికములగు విలువలు సామాజిక, దార్శనికములగు విలువలు ప్రభావ శూన్యములై పోయెను. అధిక సంఖ్యాకులగు భారతీయులు తమ ప్రాచీన సభ్యతను గౌరవదృష్టితో చూచుచుండిరి. కాని వారి రాజకీయపతనము వారికి ప్రయమైన సభ్యతను అంతమొందించుచుండెనను సంగతి యెఱుగకుండిరి. మారుచున్న పరిస్థితులలో తమ ప్రాచీన సంపదను విఫణి వీదిలో పేర్చి ప్రజలను ఆకర్షించు సాహసము వారిలో లేకుండెను. ఏలయన సామాన్య ప్రజానీకము జీవనోపాధికై క్రొత్తబాటలు వెదకుచుండెను. పందొమ్మిదవ శతాబ్ది మధ్యభాగము వఱకు ఎన్నియో రాజ్యములు కూలిపోయెను. వానికి సంబంధించిన సైనికులును ఉద్యోగులును నిరాశ్రయులై జీవితకొఱకు అన్వేషణ ప్రారంభించిరి. కొందఱు నూత్న జీవితపు సంకటములను కొంత కొంత గుర్తించి పరిస్థితులతో రాజీ పడుటకై ప్రయత్నించుచుండిరి. ఆంగ్లేయుల ఆలోచనలను ఆమోదించుచే కాక వానిని గూర్చి ప్రచారము చేయగల ఒక వర్గమును భారత దేశీయులలోనే తయారుచేయుట కొఱకే ఆంగ్లేయులు ప్రారంభించిన విద్యా బోధనము ఉద్దేశింపబడెను.

మెల్ల మెల్లగా ఇదంతయు చేయుచున్న ఈస్టిండియా కంపెనీ ఈ కాలము వఱకు భారతదేశముపై వాస్తవికాధికారము పొందెను. భారతదేశపు స్తబ్ధజీవనమున అదొక క్రొత్త వాయుతరంగమును లేవదీసెను. ఈ వాయువులో ఘాతుకముగు విషమును జీవితమునకు నూత్నత్వము ప్రసాదించగల భావవీచికలును కలిసి యుండెను. ఒక వైపు ప్రగతికి మఱొకవైపు గతినిరోధమునకు సంబంధించిన ఈ సమ్మిశ్రిత భావనల వలననే ఈ కాలపు విశ్లేషణ కఠినమైపోయినది. విమర్శకుడు ఒక పరిభాషకుడై ఆవేశముతో దానిని నిందించును. ఇంకనొక పరి దాని వలన ఆర్థిక సామాజిక జీవనమునకు ఎట్టి హానియు వాటిల్లలేదనియే ప్రశంసించును. నిజమునకు ఈస్టిండియా కంపెనీ దోపిడిగాళ్ళ దండు. అది ఒక శతాబ్దికాలమున దేశమును పూర్తిగా కొల్లగొట్టెను. దాని వలన ఏదో కొంత లాభము కలిగినను,

ఒక నవచైతన్యము కలిగినను అది తప్పించుకోరాని చారిత్రక కారణముల వలన కలిగినదే. బంగాళములో ప్రారంభింపబడిన నూత్న శిక్షణ కలిగించిన ధర్మ సంస్కారము, మఱియు పునరుజ్జీవన చైతన్యము ఆర్థిక, సామాజిక దృష్టితో బహుమూల్యమైనది. అందు ఆంగ్ల విద్యా ప్రభావమే అధికముగా పనిచేసే ననుటలో సందేహములేదు. అయినను జాగీర్దారీ వ్యవస్థ పతనము చెందుచున్న ఆ కాలమున మధ్యమ వర్గ మొకటి జన్మించుచుండెననియు దాని సముఖమున జీవన సమన్వయించెననియు మఱవరాదు. సంస్కారమునకు, నవజాగృతికి రాజారామ మోహన రాయలు చక్కని ప్రతీకవంటి వాడు. ఆతని భారతీయత నూతన జ్ఞానము వలన ఇంకను దివ్యమయ్యెను. ఈ నవీన శిక్షణ హిందూ మహమ్మదీయుల సంఘముపై ఎట్టి ప్రభావము చూపెనో దానిని వివరించుట ఇచట అసంభవము అయినను భారతీయులలో అల్పసంఖ్యాకులు మాత్రమే ఈ నూత్న జీవనమును చైతన్య పూర్వకముగా గ్రహింప గలిగిరనుట మఱవరాని విషయము. అధిక సంఖ్యాకులు ఆర్థికముగా అణగద్రొక్కబడుచున్నప్పటికిని తమ ప్రాచీన సంప్రదాయములనే అంటెపెట్టుకొని యుండిరి.

భావికాలపు రాజనీతిని దృష్టియందుంచుకొని చూచినచో ఆంగ్లవిద్య మఱియు ఈస్టిండియా కంపెనీతోడి సంపర్కము కలుగజేసిన మహత్తర పరివర్తనములలో నవీనమగు మధ్యమ వర్గపు ఉత్పత్తి యొకటని తెలియును. ఈ నవీన మధ్యమవర్గము ఆంగ్ల సామ్రాజ్యము ఏర్పఱచిన సంప్రదాయము ననుసరించియే తమ దేశోన్నతిని వాంఛించుచుండెను. దాని దృక్పథము ననుసరించి అది ప్రాచీన సంప్రదాయములతో అది సంతుష్టమై లేకుండెను. ఈ సంపర్కము ఘనిష్టమైన సందర్భమున ఈ నవీన మధ్యమ వర్గము ప్రాచీనమగు కృషి ప్రధాన జీవనము నధిగమించుట కనుగొన గలము. ఈ వర్గమే విదేశీయమగు నవచైతన్యమును, పారశ్రామిక విధానమును పెట్టుబడిదారీ పద్ధతిని స్వీకరించెను. ఇట్లు ఈ నాటబడిన విత్తనములు కొలది కాలముననే మొలకెత్తి పెరిగి విశాల వృక్షములయ్యెను.¹

ప్రాచీన సంప్రదాయములు కొన్ని పురాతనములైనందున స్వయముగా నశించి పోవుననియు, మఱికొన్ని నూత్న పరిస్థితుల ఒత్తిడి వలన సమాప్తములై పోవుననియు చరిత్ర శాస్త్రజ్ఞులు ఎఱుగుదురు. భారతదేశమున సామ్రాజ్యములు పడిపోవు

1. ఈ అధ్యాయమున మదీయములగు ఇతర రచనల సహాయము పొందనైనది.

చుండెను. పూర్వకాలపు రాజదర్బారులు తమ సంప్రదాయములతో నశించి పోవు చుండెను. ఉన్నత వర్గమునకును మధ్యమవర్గమునకును సంబంధించిన ముసల్మానులు షట్టుదలతో సామ్రాజ్యముల శవములను పట్టుకొని వ్రేలాడుచుండిరనుటలో సందేహములేదు. కాని నవచ్చైతన్యమునకు సంబంధించినంత వఱకు వారికిని హిందువులకును అంతగా అంతరము లేకుండెను. ఇరుతెగల వారిలో ఎవరును మారుచున్న రాజకీయ సమస్యలను, ఆర్థిక సమస్యలను సంపూర్ణముగా గ్రహించినవారు లేకుండిరి. దీని పరిణామమేమైనదన భారతదేశము కృషి ప్రధానమగు ఆర్థిక దశకును, ఉద్యోగ ప్రధానమగు ఆర్థిక దశకును నడుమ కొట్టుమిట్టాడుచుండెను. సామ్రాజ్య కాలమునాటి సంప్రదాయములు మఱల కోలుకోలేని విధమున నూత్న భావములలో లయమొందెను. ఇవి జటిలమైన పరిస్థితి. దీనిని సంపూర్ణముగ గ్రహింపని యెడల నూత్నజీవనమును మఱియు నవ్యసాహిత్యమును గుఱించిన వివరణ ఆవేశపూరితమై పోవును.

సామ్రాజ్యకాలపు టవశేషశక్తులు ఆంగ్ల ప్రభుత్వమునుండి విడివడువకై క్రీ. శ. 1857 వ సంవత్సరమున సాయుధయత్నము చేసెను. ఆంగ్ల ధనాధ్యులకు విరుద్ధముగా జాగీర్దారులును స్వాతంత్ర్య వాంఛకలవారును సాగించిన ఈ సంఘర్షణమును ఆంగ్లల విజయముతో నమాప్తమయ్యెను. భారతదేశపు సామాన్య ప్రజానీకము ఈ సంఘర్షణమున సరిగా పాల్గొనదయ్యెను. సామ్రాజ్యవాదులలోనే చీలికలు కలిగెను. కొందఱు జాగీర్దారులు ఆంగ్లలకు సహాయపడిరి. మఱి కొందఱు వారికి విరుద్ధముగా నిలిచిరి. అప్పటికి ఆంగ్లలు మన సామాజిక, సాంస్కృతిక, మత సంప్రదాయములను నశింపజేయగలరను భయముననే వారియెడ అసహ్య భావము రేకెత్తుచుండెను. ఆర్థికముగా కూడ వినాశము జరుగుచున్నదను భయమును అస్పష్టరూపమున ఉండెననుటలో సందియము లేదు. అదియే ముందు స్పష్టరూపమున ప్రకటమై ఆంగ్లేయులకు విరుద్ధముగా తుపానువలె చెలరేగెను. ఈ సమరములో ముందు నడచిన ముసల్మాను జాగీర్దారులును జమీందారులును అతిక్రూరముగ అణగవ్రొక్కబడిరి. అయినను జాగీర్దారీ వ్యవస్థ ఇంకను నిలిచియుండెను. ఆంగ్లేయులు పూర్వపు జాగీర్దారుల స్థానమున ప్రభుభక్తులగు జాగీర్దారుల వర్గమును సృష్టించిరి. ముసల్మానులపై మతపరమైయుండియు రాజకీయ లక్షణములుగల “వహాబీ” ఆందోళనము లేవదీసివారను నేరము మోపబడెను. ఆంగ్లేయులు ముసల్మానుల రాజ్యములు అధికముగా కబళించియుండిరి కనుక, వారును ముసల్మానులును ఒకరినొకరు పరస్పరము అనుమానించుచునే ఉండిరి. క్రీ. శ. 1885 వ సంవత్సర

మున కాంగ్రెసు సంస్థ స్థాపించబడినంత అంగ్లలకు క్రొత్త సమస్య ఎదురయ్యెను. భారతీయులలో కలిగిన దేశభక్తిని, రాష్ట్రీయతను అరికట్టుట ఆవశ్యకమనిపించెను. కనుక ముసల్మానులతో మైత్రి చేయుటయే ఉచితమని తలంచబడెను. సర్ సయ్యద్ మఱియు కొందఱు నాయకులు ప్రయత్నించి తమ ప్రభుభక్తిని ఋజువు పరచుకొనిరి. పిష్లవానంతరము ఈస్టిండియా కంపెనీ పాలనము సమాప్తమై భారత దేశము అంగ్లప్రభుత్వ వశమయ్యెను. విక్టోరియా మహారాణి ఈ రాజ్యము లభించినంతనే మతస్వాతంత్ర్యము ఈయబడినట్లు ప్రకటించెను. ఉన్నతవర్గమునకును మధ్యమవర్గమునకును సంబంధించిన హిందూ ముస్లిములు దీనిని లోలోన స్వాగతము పలికిరి. భారత చరిత్రలో రాజవంశములు మారుట పరిపాటి. ఒక రాజవంశము నశించిన తరువాత ఇంకొక రాజవంశము అధికారము పొందును. సామాన్యప్రజలు ఈ పరివర్తనమునుకూడ అట్లే భావించిరి. మొగలులు బలహీనులైరి. వారి స్థానమున అంగ్లేయులు వచ్చిరి. వారు ఎన్నియో సదుపాయములు కలిగించిరి. రాజ్యము లోని ప్రతివ్యక్తిని సమాన భావముతో చూడగలమని, అందఱు మతసంరక్షణచేయ గలమని మాట యిచ్చిరి - ఇవన్నిటివలన తమ దేశమును చీడవలె తినివైచుచున్న అంగ్లేయులు ఆర్థిక దుర్బిణిని గొప్పగొప్ప విద్వాంసులే గ్రహింపలేక పోయిరి. ఈ అనభిజ్ఞత కారణముననే భారతీయుల హృదయములలో అంగ్లలపట్ల సంపూర్ణముగా అసహ్యభావము కలుగలేదు. రచయితలు దేశభక్తి మఱియు ప్రభుభక్తి నడుమ భ్రమించుచుండిరి.

భారతదేశములోని అన్ని భాషల సాహిత్యములను ఈ భూమిక ననుసరించియే చూడవలెను. ప్రతి రచయితయు, కవియు ఒక నూత్న దశలో ఉండెను. భారత దేశము ఇట్టి పరివర్తనము చెందుచున్నప్పుడు దానిని అర్థము చేసకొనలేక పూర్వ రాగములనే ఆలాపించు రచయితలును ఉండిరి. వారి దృష్టిలో సాహిత్యమనగా కొన్ని ఎన్నుకోబడిన సంప్రదాయముల సమూహము. వారు సాహిత్యమును శాశ్వతమైనదనియు మార్పులేనిదనియు నమ్ముచుండిరి. జీవితమునకును సాహిత్యమునకును గల సంబంధమును గ్రహించిన రచయితలు మాత్రము తమ జాగృతిని, చైతన్యమును అనుసరించి భావములలోను సాహిత్యరూపములలోను పరివర్తనము కలిగించుటకు వెనుదీయువారు కారు. జీవితము మారుచుండుట చూచి వారు సాహిత్యములోను మార్పుతెచ్చుటకు వాంఛించుచుండిరి. ఈ నవ్యచైతన్య వికాసము హిందీలో భారతేంద్రకాలమునను ఉర్దూలో ఆజాద్ మఱియు హాసీలకాలమునను చూడగలము. నేటి

అధునిక సాహిత్యదృష్టితో ఇదియు ప్రాచీనమే అనిపించును. కాని క్రొత్త ప్రాతల మేలు కలయికకు ఇంతకంటె మంచి ఉదాహరణము మఱి యొకటను దొరకడు - వారిది విప్లవకాలము కాదు. మెల్లమెల్లగా పరివర్తనము కలిగించు సంస్కార వాదుల కాలమది. ఆ కాలమును కొన్ని విషయతలు ఉండెను. వర్గచైతన్యము పని చేయుచుండెను. అయినను అవి ప్రతిచోట సమానరూపమున ప్రదర్శితములు కాలేదు. అది ప్రజాసామాన్యమునకు సంబంధించిన యుగమును కాదు. మద్యమ వర్గపు యుగమది. అభివృద్ధిచెందుచున్న ధనికవర్గపు యుగమది. అట్టి కాలమున సామ్రాజ్యవాదమును నిరసింపి ఔద్యోగిక కాలమును ప్రోత్సహింపదలచిన వారును ప్రగతి శీలురే అనవచ్చును.

భారతదేశమున ఆంగ్ల ప్రభుత్వకాలము ప్రపంచ చరిత్రలో అన్నిటికంటె చీకటి కాలమని ఈ వఱకు చాలచోట్ల చెప్పబడినది. అయినను ఆంగ్లేయుల వలనన భారతదేశమునకు వైజ్ఞానిక శాస్త్రముతోను, తదావిష్కరణములతోను పరిచయము కలిగెననుట నిరాకరింపరాని సత్యము. స్తబ్దమైయున్న భారతదేశపు ఆర్థిక జీవనమున ఉత్పాదనమునకు, ప్రగతికి సంబంధించిన యంత్రములు క్రొత్త అలలు రేపెను. ఈ పరిస్థితి కొంత నైరాశ్యమును కూడ కలిగించెను. కొండఱు భారతీయులు పెట్టిగి పోవుచున్న ఆలోచనలకు వెఱచి తిరిగి తిరిగి వెనుకకు చూచుచు తమ భూతకాలమున లీనమగుచుండిరి. మఱికొండఱు నవీనత యొక్క ఇంద్రజాలమున చిక్కుకొని తమ ప్రాచీనేతిహాసమును అనస్మించుకొనుచు ఆలోచన లేకయే పాశ్చాత్యుల భావములను సర్వధా స్వీకరించుచుండిరి. కొండఱు అల్పసంఖ్యాకులు మాత్రమే తమ బుద్ధి నుప యోగించి యుగధర్మమును గుఱించి దేశోన్నతికి సంబంధించిన భావములు కలిగి తదనుకూలముగ క్రియారూపమున వ్యవహరించుచుండిరి. భారతేందు (హరిశ్చంద్ర) మఱియు 'హాలీ' ఇట్టివారని నా అభిప్రాయము. వీరు ఒకవైపు మార్పును నిరాక రించు వారితోను మఱొకవైపు పాశ్చాత్య సభ్యతను కనులు మూసికొని స్వీకరించు వారితోను ఘర్షణ పడుచుండిరి. సాలోచనముగా చరిత్రలో తమ కర్తవ్యమును నిర్వహించు చైతన్య చిహ్నములు వీరి రచనలలోనే గోచరించును. వర్గ సంఘర్షణ దృష్టితో ఈ యుగమును చూడదలచితిమేని అప్పడు ప్రతివర్గపు చైతన్యమును, మానసికస్థితిని స్పష్టముగా గ్రహింపదగిన విధముగా వర్గముల వ్యవస్థీకరణ లేకుండె నని మఱల ఒకతూరి నొక్కి చెప్పగలను. కనుక ఒక రచయిత ఒకవైపు తన ప్రజలపట్ల ప్రేమ ప్రకటించుచు ఆ నోటనే ఆంగ్ల ప్రభుత్వమును ప్రశంసించుట

చూచి మనము చకితులము కా బనిలేదు. ఆ పరిస్థితులలో ప్రభుభక్తిలేదా, ఆంగ్లల ప్రశంస అనగా ఆధునిక యుగపు టాలోచనలను గ్రహించుటయే. విప్లవము మఱియు వాని తరువాత జరిగిన దురంతములు భారతీయులలో పరాజయ వాదమును, నిరాశాభావమును కలిగించెను. నూత్నమగు ఆర్థిక విధానమును స్వీకరించి, లేదా కనీసము దానిని వ్యతిరేకించక భారతేందు మఱియు హాలీ మహాకవులు తమ తమ ధార్మిక క్షేత్రములలో నిలిచి నిరాశాభావమును, అపాయశంకను దూరముచేసి పూర్వపు కీర్తిని స్మరించుచు గర్వించి ఆశాపూర్వకముగా జీవితసమరమున పాల్గొని భవిష్యత్తును స్వహస్తములతో తీర్చి దిద్దుకొనుటకై ప్రోత్సహించుట చూడగా ప్రభుభక్తి యనగా జీవించి పురోగమించుట కొక ఆలంబనమే అని స్పష్టపడును. ఆంగ్లలు భారతీయులకు శత్రువులను భావమున వారిని ప్రశంసించలేదు. వారి భాష హిందూ ముసల్మానుల భావుకతను మృత్యు ముఖమునుండి కాపాడినది. అది మాత్రము సామాన్యమా ?

క్రొత్తగా జరిగిన మధ్యమవర్గపు ఉత్పత్తియొక్క ప్రభావము అతి వ్యాపకము. భారతీయులకు మత స్వాతంత్ర్యము లభించెను. అది వారిని అనుచిత మార్గమున పడవై చెను. వారు తమ సమస్యలను సామాన్యమగు రాష్ట్రీయ దృక్పథముతో చూచుటకు బదులుగా బూటకపు మత స్వాతంత్ర్యమును చాటుగొని తమ మతస్థులతోనే పురోగమించుటకై ప్రయత్నించుచుండిరి. వారు ఆంగ్ల ప్రభుత్వపు ఒత్తిడి వలనను, సమానములగు ఆర్థిక సమస్యల కారణమునను హిందూ ముస్లిముల సమైక్యతా దృష్టితో ఆలోచించవలసిన వారయ్యును వేటొకవైపు తమ తమ మతసీమలలోనే ఉన్నతికి సంబంధించిన ఆలోచనలు చేయుచు సంకుచితత్వమునకు గురియగుచుండిరి. భారతేందు మఱియు అతని అనుచరులు ఒకవిధముగా ధర్మభీరువులు. వారు హిందువులను మాత్రమే అభివృద్ధి పథమునకు ఆహ్వానించిరి. అక్బే హాలీ, నజీర్, అహమద్, పీట్లీ మఱియు అక్బరు మధ్యమ వర్గయులగు ముస్లిముల ప్రాతినిధ్యమే వహించిరి. ఒకవైపు ఆర్యసమాజి కాందోళము మొదలయ్యెను. రెండవవైపు ముస్లిమ్ సంస్కారోద్యమము బయలుదేరెను. ఈ రెంటి ఆలోచనలలో చాల వఱకు సమానత గోచరించును. ఈ విషయమునే ఆంగ్ల సామ్రాజ్యోన్నతి ననుసరించి చూచినచో సంస్కార వాదపు మూలమును, వేఱు వేఱు అభివృద్ధి చెందవలెనను భావములును దానితో ఎంతవఱకు సంబంధించియున్నవో వెంటనే బోధపడును. ఆనాటి మత సంస్కారలే కాక మంచి నుంచి కవులును, రచయితలును, "హిందీ -

హిందూ - హిందూస్థాన్" అను నినాదములు చేసినవని మనము చకితులము కానవసరము లేదు. ఇట్లే ముసల్మానులు ఉద్యోగములకై ముసల్మానులకు కేటాయింపబడిన స్థలములను అసెంబ్లీలో నియమితమగు సంఖ్యను, శిక్షణను గుఱించి ప్రయత్నించుటే కాక ఆంగ్లేయులనుండి ఉదార వ్యవహారమును అభ్యర్థించుచుండిరి. అయినను సాహిత్యములో కన్పించునట్టి దార్మిక భావములు వాస్తవమునకు జాగ్రత్తికి ప్రతిబింబములే అనవచ్చును. ఇది శక్తి సంపాదించుట కొక యెత్తు. ఆనాటి ఉర్దూ హిందీ రచయిత లందఱలో ఈ ద్వైత విధానము కన్పించును. ఒకవైపు వారు రూఢి వాదులకు, ఛాందసులకు వ్యతిరేకముగా ఖోరుచు మఱొకవైపు మతాదర్శముల ద్వారమునను, ప్రాచీన గౌరవమును గానముచేయుట ద్వారమునను జాగ్రత్తి కలిగించుచుండుట చూడగలము.

దేశభక్తి, ఛాందసభావ విరోధము, ఉద్యోగ వ్యాపారాదుల ప్రోత్సాహము, సాంఘిక సంస్కరణ, విద్య, నీతి భావములలో పరివర్తనము మొదలగునవి ఆయుగ గర్భమునుండి ఉత్పన్నమైన ప్రగతిశీల శక్తుల క్షేత్రమునుండి ప్రేరణ పొందినవే. ఈ భూమిక ననుసరించియే కవిత, విమర్శనము, జీవన చరిత్ర, నాటకము, చరిత్ర, ఉపన్యాసములు వ్రాయబడుచుండెను. రచయితలు దీని ప్రకాశముననే నూత్న భావముల సహాయమున మతమును క్రొత్త మార్గమున ప్రదర్శించి రూఢి వాదుల క్రోధమునకు గురియగుచుండిరి. సామాజిక సంస్కరణ సంబంధమునను, రాజకీయ సంస్కరణ సంబంధమునను వారినోట ఒకేరీతి భావములు వెలువడుచుండెను. అయినను చారిత్రక సంప్రదాయములలో విభిన్నత ఉండుటవలన కొంత భేదమును కాన్పించును. ఈ కాలపు ఉర్దూ, హిందీ సాహిత్యముల నడుమ కనిపించు గొప్ప అంతరమును చూడవలసి యున్నది. ఆధునిక హిందీ సాహిత్యమున గల లోక గీతుల సంప్రదాయములు తమ సంబంధమును భారతదేశపు అన్య భాషలతో నిలుపుకొనినవి. ఉర్దూలో ఇట్లగుట కష్టము. దీనిప్రభావము ప్రజాసాహిత్య వికాసముపై ఇప్పటికిని పడుచున్నది. భారతేందు లోక సాహిత్య మహాత్వమును గూర్చి చాల వ్రాసెను. ఉర్దూ సాహిత్యమున అట్టి రచనలు అతిస్వల్పము. 'హాలీ' మీరల్ లోని ప్రజాకవి యగు 'దల్ మిర్' కావ్యసంగ్రహముపై ఒక వ్యాసము వ్రాసెను. దాని వలన ఉర్దూ సాహిత్యమునందును ఆ కాలమున ప్రజావాణి ఉపయుక్తమగు చుండెనని తెలియును. కాని ఈ రచనలు ముందు ముందు కాన్పించవు. నేడు వ్రాయబడుచున్న గీతములు మాత్రము ఉర్దూ హిందీ భాషలలో ఒకే శైలి కలవి.

రాజకీయస్థితి యెట్లుండెనన మధ్యమ వర్గము మూలవిహీన మయ్యును శక్తి సంపాదించుకొనుచుండెను. ఒకప్పుడది ఆంగ్ల ప్రభుత్వముతో రాజీపడి మఱొకప్పుడు కత్తులు దూసి యుద్ధమునకు సిద్ధమగుచుండెను. పందొమ్మిదవ శతాబ్దాంతము నాటికి భారతీయులగు విద్యావంతు లందఱలో రాష్ట్రీయ భావములు దృఢపడెను.

ఆర్థిక దృక్పథము ననుసరించి అభివృద్ధి చెందుచున్న భారతీయ ధనికవర్గము ఆంగ్లలనుండి శక్తి పొంది ఇచటి ప్రజలను బాధింపనాగెను. ఈ ప్రజల రక్తమునే నూరేండ్లకు పైగా ఆంగ్లేయులు పీల్చివైచిరి. ఇచటి ధనికులును తమ అధికారము సాగింపజూచిరి. ఆంగ్లేయులు ఇచటి గ్రామీణ ఆర్థికస్థితిని బలహీనపరచి ఇచటి పరిశ్రమలను నశింపజేసిరి. అంతేకాదు ఇచటి ప్రజలలోని మత విశ్వాసమును అదృష్టము మీది విశ్వాసమును కూడ నడలజేసిరి. భారతీయులను సంతోష పఱచుటకు వారికడ ఇంకేదియు మిగులలేదు. దినదినము ప్రజ దరిద్రమగుచుండెను. కఱవు కాటకములును, మహామారి మొదలగు వ్యాధులును ప్రకోపించి తమ కార్యము నిర్వర్తించుచుండెను. స్వతంత్ర వ్యాపారము వలన భారతదేశము సామ్రాజ్యవాదుల విఫణిపీఠి యయ్యెను. కర్షకులు భూమిలేనివారై పట్టణములలో జీవిక నన్వేషించుచు తిరుగుచుండిరి. దేశములోని ఈ పరిస్థితులు ఆ నవ్య చైతన్యమును ఆసరాగాగొని విప్లవాత్మకమగు ప్రజాసంక్షోభమును ఉత్పన్నముచేసెను. ప్రథమ ప్రపంచయుద్ధము, చైనా, ఈరాను మఱియు టర్కీ దేశముల రాజకీయ విప్లవములు రష్యాయొక్క మహా విప్లవము ఇవన్ని భారతీయ స్వాతంత్ర్య సమరమునకు శక్తి కూర్చి జాగృతి భావములను ఉత్తేజపరచెను. దానివలన ఆంగ్లల పట్ల ఆసహ్యభావలహారులు లేరుచే కాక ప్రజలను శాసించి పైకి రాదలచిన ప్రతి వర్గముతోను సంఘర్షణము ప్రారంభ మయ్యెను. రచయితలలోను, కవులలోను ఈ సమస్త విషయములు మనము కనుగొన గలము. భారతదేశములోని ఏ భాషను చూచినను ఈ మహనీయుమగు జాగృతికి సంబంధించినంత వఱకు సమాన భావములే కన్పించును. ఒకచే భూమిక, స్వాతంత్ర్యాందోళనము, ఆర్థిక సమానత మఱియు క్రాంతి కొఱకు సంఘర్షణ ఇవియే కలవు. కనుక ఒకేరీతి సాహిత్యము ఉత్పన్నమగుచున్నవి. ఇందలి అధిక భాగము తాత్కాలిక ప్రభావము కలదగుట వేఱు విషయము.

రాజకీయ పరివర్తనమును, సామాజిక పరివర్తనమును జరుగుచున్న ఆ కాలమున ఒక విధముగ ధార్మిక, సామాజిక, రాజకీయ నాయకు లనదగిన సాహితీ పరులు జన్మించిరి. ఏలయన వారు సాహిత్యమును, జీవితమును జోడించిరి. తమ

మానసిక శక్తిని విశిష్టములగు ఉద్దేశ్యముల ప్రచారమునకే వినియోగించిరి. ఈ నూతనాందోళనమునకు సర్ సయ్యద్ నాయకుడు. అతడు సాహిత్యములో ఆజాద్, హాలీ, నజీర్ అహమద్ మఱియు షిఖ్లీలకు తరువాతి వాడే కాని ఇతర సమస్త విషయములలో అందఱకంటె గొప్పవాడు. అందుకొకటే ఈ యుగము సర్ సయ్యద్ యుగమనబడును. ఈనాటి ఉత్తమ గద్య రచయితలును, పద్య రచయితలును మానవజాతిని బంధవిముక్తము చేసి ఔన్నత్యము నందింపగల వ్యాకులతను, ఉద్విగ్నతను తమ సాహిత్యము ద్వారమున చిత్రించుచుండిరి. రచయితయొక్క చైతన్యము మఱియు వర్గ విభజితమగు సమాజనమున అతనికిగల స్థానము సంపర్కము మొదలగు వానిపై సాహిత్యము ఆధారపడియుండును. కనుక ఒకే యుగమున నానా ప్రకారముల వాణి వినిపించును. ఈ విభిన్నత రచయితల వక్రీత్వ విశేషము కాదు. ఇది ఆనాటి సామాజిక చైతన్యముయొక్క భావమయ రూపము - ఈ ఆధ్యాయమున సంప్రదాయ బద్ధులును నవ చైతన్యముచే ప్రభావితమైన వారును అగు మహాకవుల గుఱించి వ్రాయబడును. మోలానా మొహమ్మద్ హుస్సేన్ ఆజాద్ నవ్యకవితా నిర్మాత. ¹ విప్లవమునకు ముందు అతడు లాహోరులోని విద్యా శాఖలో ప్రభుత్వోద్యోగిగా ఉన్నప్పుడు ఎందఱో ఆంగ్ల విద్వాంసుల సహవాసమున మెలగెను. అతడు దిల్లీ కాలేజీ విద్యార్థిగా ఉన్నవాడే. నవ్య విజ్ఞానము నెఱిగినవాడు. నూత్న భావములు కలవాడు. అతడు ఆంగ్ల విద్వాంసుల సమ్మతి ననుసరించి నవ్య కవిత యొక్క రూపురేఖలను తన సహచరులకును భారత ప్రజలకును ప్రదర్శించెను. క్రీ. శ. 1867 అగస్టు మాసమున అతడొక ఉపన్యాసమున పూర్వుల కావ్య రచనలోని ముఖ్యముగా ఉర్దూ ఫారసీ భాషలలోని రచనలందు గల దోషములను ఎత్తి చూపుచు కవిత అనగా మానవ జీవితము మఱియు ప్రకృతికి సంబంధించిన ప్రతి విషయమును వెలుగులోనికి తెచ్చుటయే అని వక్కాణించెను. "మన కవిత కొన్ని విషయముల వఱకే పరిమితమై ఉన్నది. మన పూర్వులు గొప్ప రచనలే చేసిరి. కాని మనము వారు త్రొక్కిన త్రోవనే త్రొక్కుచు వారి ఉచ్చిష్ట సేవనమే చేయుచున్నాము. మన ముందున్న క్రొత్త సమస్యలవైపు కన్నెత్తినచూచుట లేదు." ఈ భావములనే ఆజాద్ హృదయమును కదిలించునట్టి సుందర శైలిలో విపులముగా వివరించెను. మన కవులు తమ చీకటి గదులనుండి వెలువడి క్రొత్త వాతావరణమున క్రొత్త మార్గములపై నడువ వలసినదని నలహా యిచ్చెను.

1. ఇతని జీవిత చరిత్రము ముందటి ఆధ్యాయమున వ్రాయబడును.

నూతన శిక్షణ మఱియు నవ్యసామాజిక చైతన్యము వలన మాఱుచున్న ఆర్థికస్థితియొక్క పరిణామము ననుసరించి ఆజాద్ భావములు వ్యర్థములై పోలేదు. కొలదికాలములోనే లాహోర్ లో “అంజుమనె - పంజాబ్” యొక్క పునాదులు గట్టి పడెను. క్రీ. శ. 1874 వ సంవత్సరమున మే ఎనిమిదవ తేదీన నవ్యకవితా గానము చేయబడిన ప్రథమ కవి సమ్మేళనము జరిగెను. అందు మొట్టమొదట మోలానా ఆజాద్ ఒక విజ్ఞానాత్మకమును, సుందరమును అగు భాషణము చేసెను. కవితలో వాస్తవికతను మఱియు దేశీయతకు ప్రాముఖ్య మొనగవలెనని నొక్కి చెప్పెను. మఱియు ఇట్లనెను ; “మనము కోకిల, చంపకము, తీగమల్లె, అర్జునుడు, భీముడు, గంగ, యమున, హిమాలయము మొదలగు వానిని బొత్తిగా విస్మరించి నాము. మానసికస్థితి చెడిపోయిన తరువాత సూఫీ తత్త్వమునకు సంబంధించిన గణలులు మఱల వ్రాయ ప్రారంభించెను. అందు అధికముగా నష్టపడినవి.

ఉదాహరణ కొఱకు అతని కవితలోని రెండు భాగములు చూడుడు :—

హై సామ్మే ఖులా హువా మైదాఁ చలే చలో
 బాగే మురాద్ హై సమర్ - అష్టాఁ చలే చలో
 దర్యాహా బీచ్ మేకి బయాబాఁ చలే చలో
 హిమ్మత్ యే కహ రహీ హై ఖడీ, హాఁ చలే చలో
 చల్నాహి మన్లెహాత్ హైమెరీ జాఁ చలే చలో-

హిమ్మత్ కే షహ సవార్ జో ఘోడే ఉతాయేంగే
 దుష్మా ఫలక్ భీ హాంగేతో సర్కో రుకా యేంగే
 తూఫాఁ బుల్బులోంకీ తరహా బైల్ జాయేంగే
 నేకీకే జోర్ ఉత్ కే బదీకో దబా యేంగే
 బై లోన తుమ్, మగర్, కిసీ ఉన్వాఁ చలే చలో- 1

1. ఎదుట విళాలమైన మైదానము కలదు. ముందుకు నడువుడు.

వాంఛల తోట ఫలోన్ముఖమైయున్నది. నది అడ్డమైనను అరణ్యము అడ్డమైనను నడువుడు. దైర్యము నడువుడనియే ప్రోత్సహించుచున్నది. నడచుటయే కర్తవ్యము. నడువుడు. దైర్యవంతులు అగు రౌతులు గుఱ్ఱముల నదిరోహించినంతనే ఆకాశవంటి శత్రువులైనను కలవంచుకొందురు. చెలరేగిన తూఫానులు కూడ నీటి బుడుగల వలె అణగిపో గలవు. సచ్చక్రి విజృంభించి దుష్కక్రి నణచగలదు. మీరు ఏ విధముగనైనను కూర్చుండ వలదు. నడువుడు.

ఈ యుగపు కవులందఱలో అగ్రగణ్యుడు “హాలీ”. అతడు నవ్యసాహిత్యపు పునాదులను ధృఢపఱచెను. క్రీ. శ. 1887 వ సంవత్సరమున పానీపత్ (పానిపట్టు) లో జన్మించెను. అతని పూర్తి పేరు ఖ్యాజాఅర్తాప్ హుస్సే. తొమ్మిది సంవత్సరముల ప్రాయము వచ్చునప్పటికి అతని తండ్రి గతించెను. తల్లిమొదటినుండియు హృద్రోగముచే బాధపడుచుండెను. కనుక అన్నలే అతనిని పోషించి చదివించిరి. కొలది కాలములోనే అతడు ఆనాటి పఠనీయ గ్రంథములన్నిటిని చదివెను. అతనికి పదునేడు వర్షములు వచ్చునప్పటికి అన్నలు వివాహము చేసిరి. ఇంకను విద్యాభ్యాసము చేయ గోరుచున్న హాలీకి వివాహసంబంధము దుర్భరమే అయ్యెను. ఒకరికి ఇద్దఱయిన తరువాత అన్నలపై భారము మోపుట అసమంజసమనిపించెను. అదృష్టవశమున అతని భార్య సంపన్నుల యింటి బిడ్డ. ఈ పరిస్థితిని నడుపయోగముచేసికొని భార్య పుట్టింటికి వెళ్ళినప్పుడు తాను ఎవరికి చెప్పకుండ కాలినడకనే దిల్లీకి పయనమయ్యెను. అచట దైన్యస్థితిలోనే విద్వాంసులవెంట తిరిగి విద్యాభ్యాసము చేయసాగెను. అప్పుడే దిల్లీ కాలేజీ స్థాపించబడెను. ప్రజలు అందు నూత్న విద్య అభ్యసించుచుండిరి. కాని ‘హాలీ’కి అందు ప్రవేశము లభింపదయ్యెను. దిల్లీలో ఉన్నప్పుడే అతడు ఆరబీఖాషలో మత సంబంధమగు ఒక పుస్తకము వ్రాసెను. అది చిన్నదే అయినను ఒక గొప్ప రచయితయొక్క ప్రారంభ కృషి. అతని గద్యరచనల ప్రసక్తి ముందు ముందు వచ్చును. ఇచట క్రమము తప్పిపోకుండుటకై అతని రచనలను పేర్కొనబడును.

అప్పటికి సిపాయి విప్లవము జరుగలేదు. దిల్లీ తన అంతిమ శోభతో వెలు గొందుచుండెను. గొప్ప గొప్ప కవులును విద్వాంసులును అచట నివసించుచుండిరి. అందఱలో మిర్జా గాలిద్ కీర్తి ప్రతిష్ఠలు కలవాడు. “హాలీ” కవిత్వము వ్రాయుట ప్రారంభించెను. అతడు ఏదోవిధముగా గాలిద్ ను సమీపించి తన కవితలను వినిపించెను. పదునేడు పదునెనిమిదేండ్ల యువకుని నోట అంత అందమగు గజలు విని గాలిద్ చకితుడయ్యెను. అతడిట్లనెను ; “నేను గజలులు వ్రాసి కాలహరణము చేసి కొనుటకై ఎవరికిని సలహా ఈయను. కాని నీ విషయమున నా అభిప్రాయము మార్చుకొనుచున్నాను. నీవు ఇంతటితో విరమించితివేని అవచారము చేసినవాడవగు దువు.” ఆ మాటల వలన హాలీకి కావలసినంత సాహసము లభించెను. అతడు నాటి నుండి దిల్లీలోని కవినమ్మేళనములలో స్వీయ కవితాగానము చేయసాగెను. అతడు దిల్లీలో ఉన్నసంగతి తెలిసికొని అతని అన్నలు ఇంటికి వెంబడించుకొని వెళ్ళిరి. “హాలీ” క్రీ. శ. 1856 లో జీవనోపాధికై బయలుదేరి “హిస్సారు” లోని

డిప్టికమిష్నర్ కార్యాలయమున ఉద్యోగము సంపాదించెను. తరువాత కొన్ని దినములకే విప్లవము జరిగెను. అతికష్టముమీద అతడు ప్రాణము దక్కించుకొని పానివట్టుకు చేరుకొనెను. కాని అతని ఆరోగ్యము చెడిపోయెను. ఈ అనారోగ్యము అమరణాంతము అతనిని విడువలేదు. ఇంటికి చేరి అతడు మఱల అధ్యయనము ప్రారంభించెను. గ్రంథావలోకనము వలన విజ్ఞానాభివృద్ధి చేసికొనెను.

విప్లవము ముగిసిన పిదప మఱల జీవనోపాధికై దిల్లీకి వెళ్ళెను. ఈ సారి అతనికి “షేప్టా”తో పరిచయము కలిగెను. అతడు తన కుమారుని విద్యాబోధనకై హాలీని నియమించెను. విద్యాబోధన పేరునకు మాత్రమే. ‘షేప్టా’ హాలీతో సాహిత్య చర్చలతోనే కాలము గడపుచుండెను. షేప్టా యొక్క విద్యవృత్త మఱియు విమర్శనాజ్ఞానముచే లాభము పొందు అవకాశము ‘హాలీ’కి కలిగెను. క్రీ.శ. 1869లో షేప్టా మఱియు గాలిబ్ ఇరువురును మరణించిరి. అప్పుడు దిల్లీ ‘హాలీ’కి పాడువడినట్లుతోచెను. అతడు లాహోరువైపు వెడలెను. అచట “పంజాబు గవర్నమెంటు బుక్ డిపో”లో అతనికొక చిన్న ఉద్యోగము దొరికెను. ఆంగ్లము నుండి అనూదితములయిన గ్రంథము లందలి భాషను సంస్కరించుట అతడు చేయ వలసిన పని. ఈ పనిలో అతనికి క్రొత్త వెలుగు కనిపించినట్లు అతడే వ్రాసికొనెను. ఆంగ్లసాహిత్యమున ఆకర్షణీయములగు గుణము లన్ని. అతనికి గోచరించెను. ఫారసీ ఉర్దూ కవితలలోని దోషములను ప్రదర్శించుటలో అతనికి ఆనందము కలిగెను. హాలీ యొక్క ఆంగ్ల భాషా జ్ఞానము అతి స్వల్పము. అయినను అతడు అందలి గుణములను ఇప్పుడు వానివైపు శ్రద్ధ చూపవలెను—ఆజాద్ పూర్వమునుండి వచ్చుచున్న సంప్రదాయములకు విముఖుడు కాడు. మన నలువైపుల వ్యాపించి యున్న జీవితమునే కవిత ప్రతిబింబింప జేయవలయునని అతడు అభిప్రాయపడెను. ఉపన్యాసానంతరము ఆజాద్ రాత్రి యొక్క విభిన్నరూపముల నభివర్ణించిన తన కవితను వినిపించెను. ఆజాద్ మహాకవికాడు. నూత్న శైలిని సృష్టించి నందున మహనీయుడు—లాహోరులోని ఈ కవి సమ్మేళనములు ‘హాలీ’ని కూడ ఆకర్షించెను. అతడు ఈ సమ్మేళనముల కొరకే కొన్ని గొప్ప కవితలు వ్రాసెను. కొలది కాలములోనే ఈ నూత్న శైలి భారతదేశ మంతటను వ్యాపించెను. ఏ కార్యమునకేని చారిత్రకములు, సామాజికములు అగు కారణముల వలన అనుకూల పరిస్థితు లేర్పడునేని ఆ కార్యము పుష్పించి ఫలించుటకు ఆలస్యముకాదు. అప్పటి భారత దేశము రాష్ట్రీయ భావములను దేశభక్తిని ప్రకటించుటకును, విప్లవము తరువాత

కలిగిన నైరాశ్యమును దూరము చేయుటకు సిద్ధపడి యుండెను. కనుక రూఢివాదులెంత వ్యతిరేకించినను నవ్యసాహిత్యము జన్మించెను. ఆజాద్ కవితా సంగ్రహము “నజ్మి-ఆజాద్” అను పేర ప్రకాశితమైనది. అందుపైన పేర్కొనబడిన రెండు ఉపన్యాసములును ప్రకటించబడినవి. ఆజాద్ జోఖ్ శిష్యుడు. ప్రాచీనమున అతడును సాంప్రదాయకములగు గజలులే వ్రాసెను. కొన్ని ఖసీదాలును మర్సియాలను వ్రాసెను. కాని పైన పేర్కొనబడిన నవ్యకవితలే సారవంతములైనవి. చివరికి అతని చక్కగా ఆకళింపుచేసికొన గల్గెను. ఆ సమయముననే ‘ఆజాద్’ నెలకొల్పిన క్రొత్తరకపు కవి సమ్మేళనములు జరుగుచుండెను. హాలీ ఆ నవ్య సాహిత్యోద్యమమున సంపూర్ణముగా లీనమయ్యెను. అతనిలో గొప్ప పరివర్తనము కలిగెను. సాహిత్యమునకు కవిత్వమునకు సంబంధించిన అతని దృక్పథము మాఱెను.

లాహోరులో ఆరోగ్యము చెడిపోవుట వలన అతడు దిల్లీకి వెళ్ళిపోయెను. దిల్లీ కాలేజీలో అతనికి ఉద్యోగము దొరికెను. దిల్లీలో నివసించవలెనని వాంఛయు తీఱెను. అంతవఱకే అతడు ఎన్నియో మహత్తరములగు కవితలను, వచన గ్రంథములను వ్రాసెను. అతని వచన రచనలను గుఱించి ముందటి అధ్యాయమున వ్రాయబడును. ఇచట అతని పద్యరచనలనే సూచించబడును. దిల్లీలో నివసించు కాలమున అతనికి సర్ సయ్యద్ తో పరిచయ మేర్పడెను. విప్లవము తరువాత ముసల్మాను లందఱకును సర్ సయ్యద్ గొప్ప నాయకుడు. అతడు ముసల్మానుల వృద్ధిక్షయములను గూర్చి కవిత వ్రాయుమని హాలీని కోరెను. హాలీ “మద్ద్తా-జజరె-ఇస్లామ్” అను తన సుప్రసిద్ధ కవితను అప్పుడే వ్రాసెను. అది “ముసద్దసె-హాలీ” అను పేర ప్రఖ్యాతము. సర్ సయ్యద్ చే స్థాపించబడిన “ముస్లిమ్ ఎడ్యుకేషనల్ కాంగ్రెస్” సమావేశములలో హాలీ తన కవితలను వినుపించుచునే ఉండెను. కాని “ముసద్దస్” రచన వలన అతని కీర్తి నలుదెసల వ్యాపించెను. క్రీ. శ. 1887లో అతడు తన రెండవ కవిత “మునాజాతె-బేవా” వ్రాసెను. ఇట్లే ఒకటి వెనుక ఒకటి చొప్పున సంస్కరణ భావములు కల కవిత లెన్నియో వ్రాసెను.

“ముసద్దస్” అనేక పర్యాయములు అచ్చయినది. అదికాక అతని కావ్య సంగ్రహము లెన్నియో పలుతడవలు ప్రకాశితము లైనవి. “దీవానె - హాలీ” అతని గజలులును లఘుకృతులును, మజ్నుఅయె - నజ్మి - హాలీ”లో అతని ఇతర రచనలన్నియును సంకలితములైనవి. దీర్ఘకవితలు వేరు వేరుగా అచ్చయినవి. హాలీ తన

రచనలను గూర్చి స్వీయాభి ప్రాయములను స్పష్టముగా ఉపోద్ఘాత రూపమున ప్రకటించెను. అది అతని రచనల సమీక్షలో చాల సహాయపడును. చివరికాలమున హాలీకి వైదరాబాద ప్రభుత్వము గౌరవవేతనము నిర్ణయించెను. దాని వలన సంతుష్టుడై రచనా వ్యాసంగమున నిమగ్నుడయ్యెను. క్రీ. శ. 1904 వ సంవత్సరమున అతనికి “షష్ఠులులమా” అను ఉపాధి లభించెను. హాలీ దానిని స్వీకరించెను. కాని దానివలన ప్రసన్నుడు కాడయ్యెను. క్రీ. శ. 1914 లో అతడు మరణించెను.

ఆనాటి ఆచారము ననుసరించి హాలీ మొట్టమొదట గజలులే వ్రాసెను. తాను మీర్; గాలిబ్ మఱియు షేఫ్తాలచే ప్రభావితుడైనట్లు వ్రాసికొనెను. ఈ మువ్వరు కవులు గజలులలో వాస్తవికతను, హార్దిక భావములను అతిసుందరముగా ప్రకటించుదురు. కనుక హాలీ గజలులు కూడ చాల సుందరమైనవి. అతని పద్యములు అమ్ములవలె హృదయమును దూసికొని పోవును. మనోభావములను, ప్రేమ భావములను ఉల్లేఖించునపుడు అతని సరళ శబ్దములలో పిడుగులు దాగి యున్నట్లని పించును. ఇవన్నియు ప్రారంభ కాలపు మాటలు. నవ్య కవిత నాదరించిన తరువాత అతని గజలులలోను నైతిక సంస్కరణ మఱియు రాష్ట్రీయతకు సంబంధించిన భావములే చూడనగును. అతని దీర్ఘ కవితలలో “ముసద్దస్”, “మునాజాతె - బేవా”, “బర్ఖారుత్”, “హుబ్బే - వత్”, “చవ్ కీదాద్” మొదలగునవి సర్వోత్తమ రచనలుగా పరిగణింపబడును. వీనిని చదువుట వలన హాలీయొక్క సహృదయత మఱియు గంభీరత తెలియుటయే కాక ఆనాడు భారతదేశమున సంస్కారోన్నతుల పట్ల చూపబడుచున్న ఉత్సాహమును దృష్టిగోచర మగును. అతడు కవిత్వము ద్వారమున దేశమును మేల్కొలుప దలచిన సంగతి తన కవితలలో పలుచోట్ల వెల్లడించెను. హాలీ మధ్యమ వర్గపు ముసల్మానులకు చెందినవాడు. అప్పుడు ఈ వర్గము నెదుర్కొనుచున్న క్లిష్ట పరిస్థితులు అనేకములు. ప్రాచీన సంప్రదాయముల నుండి విడిపడి క్రొత్త ఆర్థిక క్షేత్రమున ప్రవేశించి క్రొత్త శిక్షణ పొందవలెనని వారును కోరుచుండిరి. క్రాంతిగల దృక్పథము లేనందున ఈ అభివృద్ధి భావము సంస్కార వాదముగానే పరిమితమై పోయెను. కనుక హాలీ కూడ ద్వైధీభావమున చిక్కుకొని నల్లచే కనిపించును. అతడు దేశభక్తుడును, రాజభక్తుడును కాదలచెను. ఆనాడు రాజభక్తి ద్వారముననే పురోగమించు అవకాశ ముండెననుటలో సందియము లేదు. ఏలయన విప్లవము తరువాత ముసల్మానులలో కలిగిన నైరాశ్యమును తప్పించు

కొనుటకై నవ్య జీవనమును స్వీకరించి, ఆంగ్లేయులతో పోరాడి ప్రయత్నించుట మేలని తలంపబడెను.

‘హాలీ’ కవిత్వము ద్వారమున జాగృతీ సందేశ మీయదలచెను. అప్పుడు కావ్యరచన పతనావస్థలో నుండెను. కేవలము శబ్దాడంబరము, అలంకార ప్రయోగము మఱియు చమత్కార భాషణమే కవితోద్దేశ్యమని తలంపబడుచుండెను. అట్లగుట ‘హాలీ’ కవితకు వ్యతిరేకతయే లభించెను. అతని రచనలు పరిహాసింపబడెను. అతని దృక్పథము విశితముగా విమర్శింపబడెను. అయినను హాలీ తన పట్టుదల వదలలేదు. తన మార్గము తప్పలేదు. ఉన్నటికి సంబంధించిన శక్తులు అతని వెంట నంటి యుండెను. కనుక మద్యమ వర్గపు విద్యావంతులు అతని కవితలను మహదా నందముతో పఠించుచుండిరి. ‘హాలీ’ స్వభావతః ఉపదేశకుడు. శిక్షకుడు. సురు చిరము. సుందరము, మనోహరము కాని కవిత ఉపదేశమును శిక్షణను వహింప జాలదు. హాలీ తన కవితలో సౌందర్యమును మనోరంజకత్వమును కలిగించుటలో అప్పుడప్పుడు కృతకృత్యుడు కాజాలకుండెను. కనుక అతని ఉపదేశములను సహింపని వారు అతని కవిత నీరసమని నిరసించిరి. అతని హృదయములోని భావములే అతని నోటినుండి వెలువడుచుండెను. అతని హృదయమున ప్రణ్వరిల్లు చుండిన జ్వాలను గ్రహించినవారు కడు కొలదిమంది. అతడు తన దూరదర్శిత్యముచే ఎట్టి భవిష్యత్తును ప్రత్యక్షము చేసికొన గల్గెనో దాని రూపురేఖలను ఊహింప గల్గిన వారే లేకుండిరి. కనుక అనేకులు అతని కవితను ఉపదేశముల సంగ్రహమని మాత్రమే తలచిరి.

‘హాలీ’ కవియే కాక గొప్ప విమర్శకుడు. అతడు అంతవఱకు ప్రచారమున నున్న కావ్యరచనా శైలి ననుసరించి చొకరకపు కీర్తిని పొందుటకు ఇష్టపడకుండెను. నూత్న కావ్యరచనా శైలిని ఆవిష్కరింప సమకర్తైనను. కనుక వ్యతిరేకతను, విమర్శలను లెక్కింపక తన ఉద్దేశ్య ప్రచారమునకు అనువైన కావ్యశైలిని ప్రచారము చేసెను. అతని భాష సరళము. భావములు గంభీరమైనవి. శైలి నవీనము. అతడు జీవితమునకు సాహిత్యమునకు గల సంబంధము నెఱిగిన వాడు - కనుక కావ్యరచన కొఱకే ఎన్నడును కవితలు అల్లలేదు. ఆధునిక కాలమున ఈ దృక్పథమునే ‘ఆదర్శము’ అను చున్నారు. కాలము గడచిన కొలది అతని గౌరవాదరములు పెఱుగుచున్నవి. అతడు నవ్యకావ్య రచనకు నాంది పలికినవాడు. అతని కవితలో కొన్ని లోపములు లేకపోలేదు. అయినను అతని పురోగమన భావములు అవిశ్వాస

మునను సందిగ్ధమునను పడి కొట్టు మిట్టాడునట్టి వారికి నేటికిని మార్గదర్శకము లగుచున్నవి. అతని కవిత లెన్నియో ఇతర భాషలలో పరివర్తింపబడినవి.

ఇచట కొన్ని పద్యపాదములు ఉదాహరణ కొఱకు ఈయబడుచున్నవి.
 “మునాజాతె - జేవా” అనుకవితలో అత డిట్లనును :—

రేట్ కీసీ నీవార్ హై దున్యా
 ఓచే కాసా ప్యార్ హై దున్యా
 సాఫ్ సొహాగ్ బార్ సోగ్ హై యాంకా
 నావ్ కాసా సంయోగ్ హై దున్యా.
 హోర్ కభీ బార్ జీత్ కభీ హై
 ఇన్ నగరీ కీ రీత్ యహీ హై
 తేరే సివా యాఁ బ మేరే మౌలా
 కోయి రహో హై బార్ న రహే గా.

1

‘ముసద్దస్’ లోని రెండు పద్యములు :—

బన్ బనా ఉమ్మీదీ ! నయాఁ దిల్ బురూ తూ
 యులక్ బ ఉమ్మీద్ ! అప్పీ ఆఖిర్ దిఖా తూ
 జరానా ఉమ్మీదోంకో ధారన్ బంధా తూ
 ఫసుర్దా దిలోంకే దిల్ ఆఖిర్ బడా తూ
 తెరే దమ్ నే ముర్దోమ్మే జానేఁ పడీ హైఁ
 జలీ ఖేతియాఁ తూనే సర్పట్ట కీ హైఁ.

2

1. ప్రపంచము ఇసుక గోడ వంటిది. - నీచుని ప్రేమ వంటిది.

ఇందు శుభమును, శోకమును కలిసియున్నవి- నావలోని సంయోగము వంటిది.

ఒకప్పుడు ఓటమి- ఒకప్పుడు జయము- ఇచటి విధానమే ఇంత-

ఓ ప్రభువా ! నీవు తప్ప ఎవరును లేరు- ఉండబోరు.

2. ఓ నైరాళ్యమా ! హృదయము నిక కృంగదీయకుము- చాలు.

ఆశా ! నీ కౌంతి ఇక ప్రసరింపజేయుము.

నిరాళపడిన వారిని ఆశ్వాసింపుము. - అణగారిన హృదయములను ఉత్సాహపఱచుము. నీ వలనే మృతులలో జీవములుపడినవి. నీవేకాలిపోయిన పొలములను సస్యశ్యామలముచేసితవి.

బొహత్ డూబ్తోంకో తిరాయా హై తూనే
 బిగడ్యోంకో అక్కర్ బనాయా హై తూనే
 ఉఖడ్యే దిలోంకో జమాయా హై తూనే
 ఉజడ్యే ఘరోంకో బసాయా హై తూనే
 బొహత్ తూనే పస్తోంకో బాలా కియా హై
 అంధేరేమె అక్కర్ ఉజాలా కియా హై.

1

గజలులనుండి మూడు చరణములు వినుడు :—

హై జుస్త జుకి ఖూబ్ నే హై ఖూబ్ తర్ కహాఁ
 అబ్ తై రీ హై దేఖియే జాకర్ కహాఁ.

2

* * * * *
 ఖఫస్ మే జీ సహీ లగ్తా కిసీ తర్వ్
 లగాదో ఆగ్ కో యీ ఆష్యాఁ మే.

3

* * * * *
 ఖలఖ్ ఖార్ దిల్కా సివా హో గయా
 దిలాసా తుమ్హారా బలా హో గయా.

4

* * * * *

1. మునిగిపోవు వారి నెందఱనో నీవు తరంపజేసితివి.

చెడిపోవు వారి నెందఱనో నీవు సరిచేసితివి.

జారిపోవు గుండెలను నీవు కుదుటబడజేసితివి.

విచ్చిన్నములగు ఇండ్లను నీవు పొందించితివి.

నిగ్నమతుల నెందఱకో ఉన్నతి కల్గించితివి.

చీకటిలో బహుదా వెలుగు కల్గించితివి.

2. ఉత్తమముకంటె ఉత్తమ తరమైన దానిని గుఱించి ఆస్వేషించుచుంటి. దృష్టి ఎందు నిలువ గలదో చూడవలెను,

3. ఏ విధముగానైవను చెఱలో మనస్సు లగ్న మగుటలేదు. గూటికి అగ్ని పెట్టుదు.

4. నీ ఆశ్వాసనము ఆపక్కరమే ఆయినది. హృదయ వ్యధ అధికమైనది.

‘హాలీ’ బాహుటముగా భారతదేశపు రాజకీయాలలో సాల్గొనలేదు. తన కవిత్వములో రాజకీయ సమస్యలను స్పష్టముగా వర్ణింపనులేదు. సమయము గడచిన కొలది భారతదేశములోని జీవితమునకు మఱియు కళలకు గల సంబంధము, బాహుటముగా రాజకీయ పరిస్థితులను ఉల్లేఖించునంత వఱకును వాస్తవికము కాజాల దని స్పష్టమయ్యెను. నవచైతన్య పరిణామ స్వరూపముగా క్రీ. శ. 1885 వ సంవత్సరమున కౌంగ్రెసు జన్మించెను. ఇది అణగారిన నిష్ప రవ్యవంతి దైనను ఆర్థిక దుర్దశ మఱియు సామాజిక దుర్దశ అను వాయువులచే ప్రజ్వరిల్లి జ్వాల అయ్యెను. కొలది కాలముననే భారత ప్రజలందఱును దాని వైపు ఆకాపూర్ణ దృక్పథాలతో చూడసాగిరి. అప్పటికి దానికి ఉచ్చవర్గీయుల సానుభూతి సంపూర్ణము లభింపకుండెను. నిమ్న వర్గీయులందు చేరకుండిరి. బ్రిటిష్ ప్రభుత్వ ప్రేరణవలన సాంప్రదాయక సంస్థలును రూపొందుచుండెను. ఇరువదవ శతాబ్దారంభమున ‘ముస్లిమ్ లీగ్’ మఱియు ‘హిందూమహాసభ’ తమ సాంప్రదాయకములగు పతాకల గొవి రంగమున ప్రవేశించెను. ఇది ఆంగ్లేయుల ఘన విజయము. ఏలయన దీని వలన ఒక వైపు రాష్ట్రీయ భావము నన్నగిల్లుచుండెను. ఇంకొక వైపు జన సమూహము తన ఆర్థిక, సామాజిక సమస్యల పరిష్కారము ఈ ధార్మిక సంస్థల ద్వారముననే చేసికొన జూచుచుండెను. ఇరువదవ శతాబ్దారంభపు భారతదేశ పరిస్థితిని చూచినచో, రాజనీతి మఱియు సాంప్రదాయకతను కలిపి సంస్కారోన్ముఖముగా చేయబడు ప్రయత్నము రాష్ట్రీయ భావమును దృఢపఱచుటకు చేయబడు ప్రయత్నము వలెనే సాగుచుండెనని తెలియును. ఇచట ఇంకొక విషయము జ్ఞాపకముంచుకోవలెను. అదేమన ధార్మిక భావములు కలిగి యుండుటలోను సాంప్రదాయక భావములు కలిగి యుండుటలోను చాల అంతరము కలదు. ఈ అంతరమును చూపు ఉదాహరణలు భారతదేశ చరిత్రలో ఎన్నెని కలవు. ధార్మికసంస్థ లెన్నియో విదేశీయ ప్రభుత్వమునకు విరుద్ధముగా స్వాతంత్ర్య సమరమున పాల్గొనెను. కాని సాంప్రదాయక సంస్థలు ఏదోవిధముగా ఆంగ్ల ప్రభుత్వమునకు భాసటగానే నిలిచెను. ఉర్దూ కవితలో స్వాంత్ర్య భావలహారి ఉద్భృతముగా లేచినది. సాంప్రదాయకత పేలవము గనే ఉన్నది. ఈ యుగమున మతమును జీవితపు ముఖ్యాంగముగా భావించు ఇరువురు మహాకవులు ‘షిఖీ’, మఱియు ‘అక్బర్’ అను వారు ఆంగ్ల ప్రభుత్వమునకు వ్యతిరేకముగా భావప్రకటన చేయుటలో ఎవరికిని తీసిపోవు వారు కారు.

మోలానా షిఖ్లీ ఉర్దూ ఫారసీ భాషలలో మహాకవి. అతనిని గూర్చి గద్య రచయితల భాగమున వ్రాయబడును. 'ముస్లిమ్ లీగ్' ఏర్పడి ముసల్మానులను రాష్ట్రీయతకు దవ్వల నుంచుటకై ప్రయత్నించుచుండెను. మోలానా షిఖ్లీ తన అనేక కవితలలో అత్యుత్సాహముతో 'లీగ్'ను విమర్శించెను. అతడు ఆంగ్ల ప్రభుత్వమును వ్యతిరేకించుట మతధర్మమని భావించెను. ముసల్మానులను మేల్కొల్పి దాస్య శృంఖలములను త్రెంచుకొనుటకై ప్రబోధించెను. అతని కవితలో వ్యంగ్యము అతి మాత్రముగా ఉండును. శత్రువులపై దెబ్బ తీయుటలో వ్యంగ్యము మంచి సాధనము. అతని ఈ శైలినే కొన్ని దినముల తరువాత మోలానా జఫరలీఖాన్ చాల మెఱుగవెట్టి వందలకొలది కవితలలో ఆంగ్ల ప్రభుత్వమును, దాని అన్యాయములను అక్రమములను నిశితముగా విమర్శించి పలుతడవలు జైలుకు వెళ్ళెను. మోలానా షిఖ్లీ కవితలు అధికముగా వ్రాయలేదు. వ్రాసినంత వఱకు అతని కావ్యసంగ్రహము పతన యోగ్యము. అతడు "సుబహౌ ఉమ్మీద్" అను ఒక మన్నవీ వ్రాసెను. అందలి విషయము హాలీ వ్రాసిన 'ముసద్దసు'ను పోలియుండును. అతని కవితలలో "అదలె-జహంగీరీ" మఱియు "షహరె-ఆషోబె-ఇస్లామ్" అనునవి ప్రఖ్యాతములు. ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని పద్యములు; ఆంగ్లేయులను సంబోధించి ఇట్లనుచున్నాడు.

కోయిపూఛేకి ఐ తహజీబె-ఇన్నానీకె ఉస్తాదో !

ఎజుల్మారాయి యార తాకై, యె హావ్ర్ అంగేజియారకబ్ తక్.

యెమానా తుమ్కో తల్వారోంకి తేజీ ఆజ్మానీహై

హమారీ గర్దనోం పర్ హోగా ఇస్కా ఇంతెహారకబ్ తక్.

యెమానా ఖిస్సయే గమ్నే తుమ్మారా జీ బదల్తా హై

సునాయే తుమ్కో అప్పే దర్దె-దిల్ కీ దాస్తారకబ్ తక్

1

1. మానవ నవ్యీకకు ఆచార్యులారా : ఈ దురంతములు, ఈ అన్యాయములు ఎంతవఱకు ? మీ కత్తుల పడును పరీక్షించుట ఆవసరమే అని ఒప్పికొందుము. కాని, ఈ పరీక్ష మా కంతములపై ఎంత వఱకు ?

వ్యధిత హృదయాల గాఢ వినుట వలన మీ హృదయము మాఱునని ఒప్పికొందుము కాని, మా వ్యథాభరితమగు గాఢ మీకు వినిపించుట ఎంతవఱకు ?

సమయోక్తర్ యేకి ధుండేనే నిషానే-రఫ్తగాఁ హమ్ హై
మిటావోగే హమారా ఇన్ తర్వానామో-నిషాఁ కబ్ తక్.

1

'సయ్యద్ అక్బర్ హుస్సేన్' 'అక్బర్' ఇలాహాబాదీ హాస్యరసమును ఆదరించిన మహాకవి. అతడు క్రీ. శ. 1846 వ సంవత్సరమున ఇల్లాబాద్ లోని తాలూకాయగు 'బారా'లో జన్మించెను. ప్రాథమిక పాఠశాలలోనే ప్రాథమిక విద్య నేర్చెను. క్రీ. శ. 1846 వ సం.న 'ముఖ్తారీ' పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడై 'నాయబ్-తహ సీల్దారు'గా నియమింపబడెను. క్రీ. శ. 1870 వ సంవత్సరమున హైకోర్టులో ఒక స్థానము దొరికెను. అప్పుడే న్యాయవాద పరీక్షయందు ఉత్తీర్ణుడయ్యెను. కొంత కాలము న్యాయవాదిగా పనిచేసి పదవ 'సబ్ జడ్జి' పదవి పొందెను. క్రీ. శ. 1903 వఱకు ఏదోవిధముగా కోర్టుకు సంబంధించియే ఉండును. ఈ మధ్యకాలమున అతనికి 'ఖాన్-బహాదుర్' ఉపాధి లభించెను. అతడు ఇలాహాబాద్ విశ్వవిద్యాలయమున ఫెలో'గా కూడ ఎన్నుకోబడెను. క్రీ. శ. 1921 వ సంవత్సరమున మరణించెను.

అతడు "వహీద్" ఇలాహాబాదీ శిష్యుడు. తొలుత గజలులే వ్రాసెను. అతని గజలులలో సూఫీతత్వము అచటచట కాన్పించును. అయినను మొత్తము మీద అతని కవితపై లఖ్నోకైలి ప్రభావమే గోచరించును. యౌవనమున అతనికి సంగీత శాస్త్రమునందు అభిరుచి కల్గెను. అప్పుడే కొందఱు మిత్రుల సహవాసము వలన చెడు ఆలవాట్లు కలిగెను. అయినను అతని స్వభావములోని మతాభిరతి వలన త్వరలోనే ఆ ఆలవాట్ల నుండి విముక్తి పొందగలిగెను. హాస్యప్రియుడైనను మతమును, మతసిద్ధాంతములను ఎల్లప్పుడు గౌరవించుచుండెను. అక్బరు క్రీ. శ. 1866 వ సంవత్సర ప్రాంతము నుండి కావ్యరచన ప్రారంభించెను. అతని జీవిత కాలమునందే అతని కావ్య సంగ్రహములు మూడు పలుతడవలు ప్రకాశితము లయ్యెను. నాలుగవ సంగ్రహము ఇప్పుడు అచ్చయినది. ఇంక కొన్ని కవితలు అతని వంశీయుల కడ కలవు.

అక్బరు యుగము భారతీయ జీవనమున మహా పరివర్తనములు కలిగించిన యుగము. ఆ నాటి వివిధ సంఘర్షణలను గ్రహించి స్వల్పము లయినను అధికము

1. మమ్మి మా పూర్వలకు గుఱుతులుగా మాత్రమే భావించి మా పేరును చిహ్నములఁ చెఱవినైవ జేయుట ఎంతవఱకు ? అని ఎవరేని ప్రశ్నింపవలెను.

లయినను ఆ సంఘర్షణలను తన కవితా వస్తువలుగా స్వీకరించుటయే అక్కర మనత. అతడు ప్రతిదినము జరుగుచుండెడి సన్నివేశములను హాస్యరూపమున, వ్యంగ్యాత్మకముగా సుందరములగు కవితలలో వర్ణించి కృతకృత్యు డయ్యెను. అదొక క్రొత్త రకపు వాస్తవికత.

అక్కర యౌవన కాలమున భారతదేశము సంపూర్ణముగా ఆంగ్లేయుల అధికారమునకు లోబడెను. సిపాయిల విప్లవము తరువాత మధ్యమ వర్గపు ముసల్మానులు ఆంగ్లి ప్రభుత్వముతో రాజీ పడిరి. అక్కర కూడ ప్రభుత్వోద్యోగము చేయుచుండెను. అయినను అతడు ఇతరులవలె కనులు మూసికొనలేకపోయెను. దేశపు దుర్దశను చూడలేక పోయెను. నవజీవనపు క్లిష్ట సమస్యలను చూచి అతడు వానికి విముఖుడై భూతకాలమువైపు మఱి అందులోనే ఒకప్పుడు తన్మయుడగుచుండెను. మఱొకప్పుడు నవజీవనము ముందు ఓడిపోయినట్లయి నైరాశ్యమును ప్రకటించు చుండెను. ఆరంభమున అతని కవితలో వ్యంగ్యమును, హాస్యమును కాన్పించవు. క్రీ. శ. 1885 నుండి అతడు ఆ రెంటినే అవలంబించెను. ఆ నాటి సమస్యలను సమగ్రముగా అర్థము చేసికొందగినంతటి శిక్షణ అతడు పొంది యుండలేదు. అతడు మెలగుచుండిన పరిసరములును అందుకు అనువైనవి కావు. కనుక అతడు జ్ఞానమును కాక ఆంతరంగిక ప్రేరణను విశ్వసించి తన విచారముల ననుసరించియే నవజీవనపు సమస్యలను విడదీయ సమకట్టెను. అతడు పాశ్చాత్యములను తన భావముల కనుకూలముగా విభజించుకొనెను. ధార్మికత మఱియు నైతికత అంతయు అతనికి పాశ్చాత్యములందే కాన్పించెను. అతని భావముల ననుసరించి పశ్చిమ దేశములు తమ పతి బలముచే పాశ్చాత్యముల గొంతు నులుము చుండెను. పాశ్చాత్యులు ఈ దేశపు భౌతిక సాధనములనేకాక ఆధ్యాత్మికతను కూడ నష్టపఱచు చున్నారని శంకించెను. అతడు తన లేఖనలోని సమస్త శక్తిని, భావములలోని ఆవేశమును, శబ్దములలోని విషమును వినియోగించి పాశ్చాత్యములను పాశ్చాత్యదేశములకు దూరముగా ఉంచుటకై ప్రయత్నించెను. వ్యావహారిక జీవనమున పాశ్చాత్య దేశముల నుండి దిగుమతియైన ఆలోచనలచే లాభము పొందుట ఆనివార్యమనిపించుటచే అక్కర ఈ “తూఫాను” ఆపరానిదని తలంచెను. కనుక అతని భావములు చాల వఱకు ప్రతిక్రియావాదుల భావములతో పొత్తుగూడెను. నూత్నభావములు విజ్ఞానమును లాభదాయకమని అతడేలాగును నమ్మువాడు కాడు. ఇది ఆధ్యాత్మిక దృక్పథము యొక్క పరిణామ స్వరూపమగు ఒక రీతి ఆదర్శవాదమే. అతనిలోని సూఫీ

భావములును అతనిని ఆదర్శవాదిగా చేసెను. అతడు జీవితములోని పరివర్తనములను తుచ్ఛములుగా భావించెను. నవచైతన్యమునకు సహకరింప వారు నైతిక సిద్ధాంతములకు గొప్ప ఆఘాతము కలిగించుచున్నారని భావించెను. ఇట్టి భావముల పరిణామ మేమయినదనగా అతడు ఆంగ్ల విద్య, విజ్ఞాన శాస్త్ర పరిచయము, స్త్రీ విద్య, స్త్రీ స్వాతంత్ర్యము మెషీనులు మొదలగు ప్రతి విషయమునకు శత్రువయ్యెను. డార్విన్ స్పెన్సర్, మిర్ మొదలగు తాత్త్వికులను పరిహసించెను. అదృష్టమును నమ్మిన వాడగుట మారుచున్న పరిస్థితులను వైజ్ఞానిక దృష్టితో అనుసంధానింప గలుగకుండెను. అతని అంతిమాశ్రయము మతము. ఆ మతమునకు దేని నుండి ఆఘాతము కలుగు నను భయముండినను దానిని వ్యతిరేకించి వ్యంగ్యాత్మకములగు బాణములు వదలుచుండెను.

అక్కర ఆంగ్ల ప్రభుత్వపు ఆర్థికములగు దోషిళ్లను గ్రహించెను. వారి సభ్యత యొక్క పైతఃకులను కృత్రిమమని తలంచెను. సాంప్రదాయకతను కలిగించుటకై వారు చేయు ప్రయత్నమును దుయ్యబిట్టెను. ఇట్లు హాస్యమును ఆడు చేసికొని అతడు ఆంగ్ల ప్రభుత్వముపై విషలిప్తములగు అమ్ములు ప్రయోగించెను. రాజకీయోద్యోగి యైనను నోటికి వచ్చిన మాటలాడుటకు వెనుదీయకుండెను. ఎదలోని మాటను స్పష్టముగా చెప్పటవలనుపడదని అతడెఱుగును. ఒక పద్యపాదమున ఇట్లనెను.

మధులయే గవర్నమెంట్ 'అక్కర్' అగర్ నహోతా
ఉస్కోబీ ఆప్పాతే గాంధీకే గోఫియోఁమే. 1

అక్కరు కవితను బాగుగా గ్రహించుటకై ముసల్మానుల మతమును, వారి సంస్కృతిని, భారతదేశ చరిత్రను, ఇరువదవ శతాబ్దపు రాజకీయములును, సామాజికములును అగు నన్నివేళములను గ్రహించుట చాల అవసరము. ఏలయన హాస్య రూపముననే అతడు సంకేత పఠము విషయములను తెలిసికొన కుండ అతని కవిత లోని వ్యంగ్యము వలన ఆనందము పొందజాలము. అతడు ఆరబీ, ఫారసీ మఱియు హిందీ శబ్దములను చాల స్వతంత్రించి ప్రయోగించుచుండెను. తన మనసులోని

1. 'అక్కర్' రాజకీయోద్యోగియే కానియెడల అతనిని మీరు గాంధీగారి గోపికలలోనే చూచియుండురు.

మాటను హాస్యరూపముననే వెలువరించుచుండెను. అతడు ఉర్దూలో ఒక మహాకవి. హాస్యరసమును పోషించినవారిలో అందఱకంటె గొప్పకవి.

ఉదాహరణకొఱకు కొన్ని పంక్తులు :—

హర్ చంద్ కి కోట్ బీహై పట్లా బీహై
 బంగ్లా బీహై పాట్ బీహై సాబూ బీహై
 లేకి మై తుయ్ నే పూచా హూఁ హిందీ :
 యూరప్ క తెరీ రగోమ్మే కుచ్ ఖూ బీహై ? 1

* * * *

గోల్ యోకే జోర్ నే కర్తే హైఁ వో దున్యాకో హజ్మే
 ఇన్ నే బెహతర్ ఇన్ గిజాతే వాస్తే చూరణ్ నహీ. 2

* * * *

క్యా కహూఁ ఇస్కోమై బద్ఖియే-నేషణ్ కే సివా
 ఇస్కో అతా నహి అబ్ కుచ్ ఇమి టేషణ్ కే సివా. 3

* * * *

ఖామ్ కే గమ్ మే డినర్ ఖాతే హైఁ హుక్కామ్ కే సాఫ్
 రంజ్ లీడర్ కో బొహత్ హైఁ మగర్ ఆరామ్ కే సాఫ్. 4

* * * *

1. కోటుకలదు, పట్లాముకలదు, బంగ్లా (భవనము) కలదు, పాత్రలు (పాట్) నబ్బు మొదలగు నవన్నియు కలవు. కాని ఓ భారతీయుడా! నీ రక్తనాళములలో ఐరోపా రక్తమేమైనకలదా ?
2. వారు గోళీలు (మందుగుండ్లు-మందుగోళీలు) ఉపయోగించి ప్రపంచమును జీర్ణించుకొందురు. ఈ ఆహారమునకు అంతకు మించిన చూర్ణములేదు. (అరగుటకై)
3. దీనిని జాతియొక్క దురదృష్టవనుక ఏమందురు. దీనికిపుడు అనుకరణ తప్ప ఇంకేదియు రాదు. (ఇందలి ఆంగ్లపద ప్రయోగము చూడవలసనది.)
4. జాతి యెడగల వ్యథను పురస్కరించుకొని అధికారంతో కలిసి విందులు గుడుతురు. నాయకులకు విచారము విశేషముగా కలదు. కాని ఆ విచారము సౌఖ్యముతో కూడినది.

హమ్ క్యా కహే, అహ్మీబ్ క్యా కారే-సుమాయాఽకర్ గయే
 బి. ఎ. హోవే, నాకర్ హువే, పెన్షన్ మిలీ, భార్ మర్ గయే. 1

* * * *

కోతీమే జమాహై న డిపాజిట్ హై బ్యేంక్స్ మే
 ఖల్లాన్ కర్ దీయాముయే దో చార్ థ్యాంక్స్ మే. 2

* * * *

కర్ దియా కర్ జనే జే మర్దోంకి సూరత్ దేఖియే
 అబ్రూచెహారేకి సబ్ ఫైషన్ బనాకర్ ఛీ లీ. 3

* * * *

పాకర్ ఖితాబ్ నాచ్ కాభీ జోఫ్ హో గయా
 “సర్” హో గయేతో “బాల్” కా భీ షిక్ హో గయా. 4

* * * *

ఇరువదవ శతాబ్దారంభము తరువాత ఎందఱో కవులును రచయితలును దర్శనమిత్తురు. వారిలో కొందఱను గూర్చి మాత్రమే వ్రాయబడును. రాజకీయ, సామాజిక, దార్శనిక కవితలతో పాటు క్రొత్తరకపు గజలును వ్రాయబడుచుండెను. కొందఱు ప్రముఖ కవులు గజలుల ద్వారముననే జీవన సమస్యలను విరచించిరి. వారి దృక్పథమును వారి భావములును వెనుకటి కవుల కంటె భిన్న

1. మిత్రు లే యే ఘనకార్యములు సాధించిరో ఏమని చెప్పవలెను. బి.ఎ. చదివి ఉద్యోగులై పెన్షనుపొంది చివరికి మరణించిరి.
2. డబ్బు భవనమున నిలువలేదు. బెంకులలో నిలువలేదు. మూడు నాలుగు ‘థ్యాంక్స్’ చెప్పి (ఆమె) నన్ను డబ్బులేనివానిగా జేసివైచెను.
3. కర్ణ మగవారిని ఆడవారుగా జేసెను. ఫైషనను మిషచే ముఖగౌరవమును నశింపజేసెను.
4. ఉపాధి లభించినంతనే నృత్యముపై అభిలాష కలిగెను.
 సర్ (ఇంగ్లీషు Sir అను ఉపాధి మఱియు ఉర్దూలో తల) అయినంతనే బాల్ (ఇంగ్లీషు Ball మఱియు ఉర్దూలో వెండ్రుకలు) అభిలాష కలిగెను.

మైనవి. కాని గజలులలో కలుగు పరివర్తనములు స్పష్టరూపమున తెలియవు. అయినను ఆధునిక కాలపు గజలులను చదువునప్పుడు క్రొత్త వాణి వినిపించును. జీవన సమస్యల పట్ల క్రొత్త దృక్పథము కనిపించును. ఇచట ప్రముఖులయిన కొందఱును గుఱించియే వ్రాయబడును. ఈ కాలపు కవులలో అనేకులు గజలులే కాక ఇతర విధముల రచనలలోను నిపుణులు. అయినను వారి ఖ్యాతికి కారణము ఏదో ఒక విధమగు రచనయే - పండిత రతనాద్ "సూరార్" కవి కూడ. అయినను అతడు గద్య రచయితగానే ప్రఖ్యాతుడు. ఇట్లే ముస్లి దుర్గాసహాయ "సురూర్", పండిత బ్రజనారాయణ "చక్రవర్తి" మఱియు డా. ఇక్బాల్ మొదలగు వారు అందఱు మగు గజలులు వ్రాసిరి. అయిన వారి రచనా వైశిష్ట్యము ఇతర కవితలలోనే గోచరించును.

దుర్గాసహాయ "సురూర్" జహానాబాద నివాసి. అతని ఇంట చిరకాలము నుండి వైద్యమే వృత్తి. అచట అరబీ, ఫారసీ, ఉర్దూ సాహిత్య చర్య జరుగుచుండెడిది. అతడు క్రీ. శ. 1873 వ సంవత్సరమున జన్మించెను. అతని ఆర్థికస్థితి మంచిదికాదు. అయినను ఆత్మగౌరవము కలవాడగుట అతడు ఆస్థితిలోనే సంతృప్తుడై యుండెను. అతడు బాల్యమునుండియే కవితలు వ్రాయుచు ప్రసిద్ధములగు పత్రికలలో ప్రచురించుచుండెను. మద్యపానమునకు అలవాటు పడి ఆరోగ్యమును కోల్పోయెను. ముప్పదేడేండ్ల వయముననే క్రీ. శ. 1910 లో మరణించెను.

"సురూర్" కవితలు కరుణారస ప్రధానమైనవి. దేశభక్తికి సంబంధించిన భావములను ప్రకటించుపట్ల లేదా విషాద సన్నివేశములను చిత్రించుపట్ల అతని భావుకత ప్రబలముగా ప్రదర్శితమగును. అతడు మత సంబంధములును ఐతిహాసికములును అగు విషయముల గూర్చియు వ్రాసెను. ప్రకృతి చిత్రణమును చేసెను. "సురూర్" ఆంగ్లభాషాజ్ఞానము అతిసామాన్యము. అయినను అతడు సుమారు ఇరువది ఆంగ్ల కవితలకు మూలమునకు హాని వాటిల్లకుండ పద్యానువాదము చేసెను. అతడు సర్వకాల సర్వావస్థలయందు కావ్య రచనయందే మగ్నుడై యుండువాడు. కనుక ఘృల్పకాలముననే అనేక రచనలు చేసెను. "జామె - సురూర్" మఱియు "ఖుమానయే - సురూర్" అను రెండు కావ్య సంగ్రహములు ప్రకాశితములైనవి. ఉర్దూ కవితయొక్క నూత్న కైలిని పురోగమింప జేయుటలో, దేశభక్తి భావములను ప్రోత్సహించుటలో 'సురూర్' కవితలు చాల పాల్గొనెను - బాల్యమున ఫారసీ

బాగుగా చదివినవాడగుట అతని భాష ఫారసీ పద భూయిష్టమైనది. అలంకార ప్రయోగము ఇంకను కఠినము కలిగించినది.

మున్నీజ్వాలా ప్రసాద్ 'బర్థ్', మహారాజా కిషన్ ప్రసాద్ 'షాద్', పండిత అమర్ నాథ్ 'సాహిర్' మొదలగువారు ఈ యుగమునకు చెందినవారే. అయినను 'చక్కన్' మఱియు 'ఇక్బాలు' లకు కలిగిన మహత్వము ఇంకెవరికిని కలుగలేదు. పండిత బ్రజ్ నారాయణ 'చక్కన్' ఒక కాశ్మీర బ్రాహ్మణ కుటుంబమునకు సంబంధించిన వాడు. అతడు క్రీ. శ. 1882 వ సం॥న జన్మించి క్రీ. శ. 1905 లో కేనింగ్ కాలేజీ నుండి బి. ఏ. లో ఉత్తీర్ణుడై క్రీ. శ. 1908 నుండి (వకాలతు) న్యాయవాద వృత్తి ప్రారంభించెను. కొలది కాలములోనే అత డచటి ప్రముఖ న్యాయవాదులలో లెక్కింపబడెను. క్రీ. శ. 1926 లో అకస్మాత్తుగా అతడు దివంగతుడయ్యెను. 'చక్కన్' బాల్యము నుండియు కవిత్వము వ్రాయుచుండెను. ఆతిష్, గాలిబ్ మఱియు ఆసీసుల కవితలను శ్రద్ధాభిమానములతో పఠించుచు వారిచేతనే ప్రభావితుడయ్యెను. ఆనాడు భారతదేశము లోని రాజకీయాందోళనము మఱియు స్వాతంత్ర్య సమరమునకు 'చక్కన్' కవిత ప్రతీకవంటిది. అప్పటికి రాష్ట్రీయత పాదుకొనినది. కాని ఆంగ్లేయుల నుండి రాజ్యము లాగికొని వారిని దేశమునుండి బహిష్కరింప జేయు నంతటి స్వాతంత్ర్య భావన ఉత్పన్నము కాలేదు. కనుక చక్కన్ తన కవితల ద్వారమున ఆంగ్ల ప్రభుత్వ చ్చాయలోనే "జ్హోమ్ రూల్" ప్రాప్తినొందుటకై ఉపదేశించెను. అతని కవితలు హిందూ ముస్లిముల సమైక్యతా మఱియు దేశభక్తి భావములతో నిండియున్నవి. ఈ రెండు భావముల నతడు అతి సామర్థ్యముతో ప్రకటించెను. నేటివఱకు అట్లు ప్రకటించుటలో అతనికి సమానులనదగిన వారు అరిది. గొప్ప గొప్ప దేశనాయకులు బంధితులైనప్పుడు మఱియు మరణించినప్పుడు అతడు హృదయమును కరగించునట్టి కవితలు వ్రాసెను. దేశ గౌరవమును కాపాడుటకై దేహత్యాగము చేయుటకై న వెనుదీయరాదని ప్రబోధించెను. అతడు ఆలోచనా స్వాతంత్ర్యము నారాధించువాడు. ఆనాడు రచనలపై ఉపన్యాసములపై విధింపబడిన అంక్షను దృఢముగా వ్యతిరేకించెను. మత సంబంధములును నైతిక సంస్కరణకు సంబంధించినవియును అగు కొన్ని కవితలు వ్రాసెను. ఆనాటి పరిస్థితుల ననుసరించి చూచినచో అతడు గొప్ప విప్లవ కవియని రూఢియగును - దేశపు ప్రాచీన గౌరవమును తెలిపి, వర్తమాన కాలపు ఆర్థిక దుర్దశను ప్రదర్శించి, భావికాలపు స్వరాజ్యమును సూచించి దేశీయులను పురోగమింపజేయ ప్రయత్నించెను. అతనిది లఖ్నోలోని

శిష్టవ్యావహారిక ఖాష. “చక్చిప్త్” గొప్ప గద్యరచయిత కూడ. అతని గద్యరచనల సంగ్రహము ప్రకాశితమైనది. దానివలన అతని జ్ఞానము, ఆలోచనా శక్తి, చారిత్రక, సామాజిక దృక్పథము విశదమగును. మరణించుట కంటె కొన్ని దినములు ముందే తన కావ్య సంగ్రహము “సుబహె - వతన్” అను పేర ప్రకాశించుటకై పంపును. కాని అది అతని మరణానంతరము ప్రకాశితమైనది. అది దేననాగరి లిపిలోను అచ్చయినది. ఖారతవర్ష ప్రశంసలో అతడు వ్రాసిన ఒక కవితలోని కొన్ని భాగములు చూడుడు :—

ఐఖాకె-హింద్ తేరీ అజ్మత్-మేఁ క్యా గుమాఁ హై
 దర్యాయె-ఫైజే-ఖుద్-రత్ తేరేలియే రవాఁ హై
 తేరీ జబీఁనె నూరే-హున్నే-అజల్ అయాఁ హై
 అల్లాహరె జేబొ-జీనత్ క్యా ఓజే-ఇజ్బొ-షాఁ హై
 హార్ సుబహ హై యె ఖిద్మత్ ఖుర్షీదె-పుర్-జియాకీ
 కిరణోంసే గూంధ్తా హై జోటీ హిమాలయాకీ
 గోతమ్-నె ఆబూద్దీ, ఇన్ మాబదే-కుహాఁ కో
 సర్మద్-నె ఇన్ జమీఁపర్, సద్దే కియావతఁ కో
 అక్బర్-నె జామె-ఉల్ఫత్ బఖ్షా ఇన్ అంజుమఁ కో
 సీంచా లహూసే అప్పే రాణానె ఇన్ చమఁ కో
 సబ్ సూర్ వీర్ అప్పే ఇన్ ఖాక్-మేఁ నిహాఁ హై
 టూచేహువే ఖడ్గర్ హై, యా ఉన్కి హద్దీయాఁ హై
 బర్సోంసే హోరహా హై బర్హమ్ సమాఁ హమారా
 దున్యానె మిబ్-రహా హై నామో-నిషాఁ హమారా
 కుచ్ కమ్ సహీ అజల్ సే ఖ్యాబే-గిరాఁ హమారా
 ఇక్ లాషె-బేకఫఁ హై హిందూస్తాఁ హమారా

ఇస్కేభరే ఖజానే బర్పాద్ హోరహే హైఁ
జిల్లత్ నసీబ్ ఖ్యాబే-గల్లత్ మె సోరహే హైఁ

1

ఉర్దూ సాహిత్యమున వర్తమాన కాలము గద్యయుగ మనదగినది. అయినను దర్శన, తర్క, చారిత్రక, సామాజిక విజ్ఞానముల ద్వారమున జీవన సమ్యోసలను అర్థముచేసి కొనుటకు ప్రయత్నించు కవులను ఈకాలమే జన్మింపజేసినది. ఆలోచనా పరులగు రచయితలు తర్కవిత్తముల అనంతరము సిద్ధాంతరూపమున వ్యాసములు వ్రాసిన విధముగా ఈ కవులును మానవ జీవితమునకు సంబంధించిన ఆర్థిక, సామాజిక భావములను ఉల్లేఖింతురు. కవికి కల్పన మఱియు భావుకత ఆలంబనము. దాని ద్వారమున అతడు హృదయపు లోతులో ప్రవేశించి మానవజాతిలో సమాజము మఱియు ప్రకృతి వలన కలుగు అన్యాయమునకు విరుద్ధముగా చెలరేగిన ఆంతరంగిక సంఘర్షణమును పసికట్టును. ఇట్టి సర్వోత్కృష్టమగు సుందర వర్ణన “ఇక్బాలు” కవితలో లభించును. అనేక కారణముల వలన “ఇక్బాలు” రచనలు వివాదగ్రస్త విషయములైనవి. ఏలయన ప్రతిక్రియావాదులగు ముసల్మాను లొకవైపు అతనిని లాగుకొందురు. రెండవవైపు అభ్యుదయవాదులు అతని రచనలలో మానవతను గూర్చిన శ్రేష్ఠములును ఉత్తములును అగు ఉపదేశములను దర్శింతురు. ఆ ఉపదేశ

1. ఓ భారతావనీ ! నీ శ్రేష్ఠత వట్ల అనుమాన మెక్కడిది. భగవదనుగ్రహము ఆనునట్టి నది నీ కొఱకే ప్రసహించుచున్నది. నీ పాల భాగమున ఆదికాలపు కాంతి ప్రజ్వరిల్లుచున్నది. ఆహా! నీ విలాసమెంత గౌరవాస్పదమై అతిశయిల్లుచున్నది! ప్రకాశమానుడగు భాస్కరుడు ఆహారహము ప్రభాతకాలమున హిమాలయ మనబడు నీ జడను కిరణములచే ముడుచుట యందు నియుక్తుడు. గౌతముడు ఈ పురాతన మందిరమునకు ఇతోధికమగు మాన్యత కలిగించెను. సర్కర్ (బెరంగజేబు కాలమున భారత భూమికి వచ్చిన ఒక పర్షియా సూఫీ బ్రతుడు) ఈ భూమి కొఱకు తన జన్మ భూమిని త్యజించెను. ఈ సమాజమునకు అక్కరు ప్రేమ పాత్రను అందించెను. ఈ యుద్ధానమున రాజావ్రతావుడు తన రక్తముచే నేచనము చేసెను. మన శూరులు, వీరులు ఈ భూమిలోనే అణగి యున్నారు. ఇప్పుడు శిథిలములు మఱియు ఎముకలే మిగిలి యున్నవి. చాల కాలము నుండి మన పరిస్థితి తల్లికింది లగుచున్నది. మన పేరు ప్రతిష్ఠలు ప్రపంచమునుండి లోపించి పోవుచున్నవి. మన గాఢ నిద్ర మృత్యువుకంటె తక్కువది కాదు. హిందూదేశము ‘కపను’ (కపముపై కప్పు గుడ్డ) లేని కపమువలె నున్నది. పరిపూర్ణములగు దీని నిధులు వినష్టమగుచున్నవి. అదృష్ట హీనులు దొర్లాగ్యులు అగు మనవారు ప్రమత్తత అను నిద్రలో మునిగియున్నారు.

ములను ఎట్టి ప్రత్యేక మతమునకు అంటగట్టరాదని వారు తలంతురు. మూడవ వైపు అతనిని కవిగా భావించవలెనా లేక దర్శనశాస్త్రవేత్తగా భావించవలెనా అను అంశముపై తగాదా జరుగును. ఇచట ఈ వాదోపవాదములతో పనిలేదు. ఏలయన “ఇక్బాలు” రచనలలో ధార్మిక, సామాజిక, ఐతిహాసిక, దార్శనిక భావప్రవాహము లనేకములు సంగమించును. కనుక వానిని విడదీసి పరిశీలించుట నాలుగైదు పుటలలో సంభవమగు పనికాదు. అతని కవితకు మూలాధారములగు అంశములను అతని కవితలోని విశేషములను మాత్రము ఇచట చర్చించుట సంభవము. ‘ఇక్బాలు’ ను గుఱించి ఆంగ్లభాషలోను ఉర్దూలోను శతాధిక గ్రంథములు రచింపబడినవి, ‘ఇక్బాలు’ను అధ్యయనము చేయదలచినవారు చాల చదువవలసియుండును.

“ఇక్బాల్” క్రీ. శ. 1874 వ సంవత్సరమున సియాల్కోట్ (పంజాబు) లో జన్మించెను. అతని పూర్వీకులు కాశ్మీర బ్రాహ్మణులు. ఈ విషయమును “ఇక్బాలు” తన కవితలలో సగర్వముగా చెప్పికొనెను. అతడు ప్రాథమిక విద్య సియాల్కోట్ తోనే పడసి తరువాత లాహోరుకు వెళ్ళెను. విద్యార్థి దశయందే అతడు తాను చదువుచున్న విద్యాలయములోని సర్వోత్తమ విద్యార్థిగా పరిగణింపబడెను. తత్త్వ (దర్శన, శాస్త్రమున ఎం. ఏ. పట్టము పొంది అతడు విశేష విద్యకై లండనునగర మునకు వెళ్ళెను. అచట అతడు బ్యారిస్టరీలో ఉత్తీర్ణుడై జర్మనీనుండి దర్శనశాస్త్ర మున ఎ. ఎచ్. డి. పట్టము పొందెను. ఐరోపా యాత్ర అతని జీవితమున విప్లవాత్మకమైనది. ఆ యాత్ర వలన రాజనీతి మఱియు ఇతర విషయముల యెడ అతని దృక్పథము పూర్తిగా మారిపోయెను. మాతృదేశమునకు తిరిగి వచ్చి అతడు లాహోరులో బ్యారిస్టరీ చేయసాగెను. కొంత కాలము కొఱకు ఒక కళాశాలలో అధ్యక్ష పదవికూడ నిర్వహించెను. పంజాబు రాజకీయాలలోను కొంత కొంత పాలు గొనుచుండెను. క్రీ. శ. 1931 వ సంవత్సరమున ముసల్మానుల ప్రతినిధిగా “రాండు షేఖర్ కాన్ ఫెన్సు” లో పాల్గొనుటకై లండను వెళ్ళెను. అతని స్వాస్థ్యము మాటి మాటికి చెడిపోవుచుండెను. క్రీ. శ. 1936 వ సంవత్సరమునుండి ఆరోగ్యము పూర్తిగా చెడిపోయెను. క్రీ. శ. 1938 వ సంవత్సరము ఏప్రిల్ మాసమున మరణించెను.

ఇక్బాల్ జీవితములో ఎత్తుపల్లము లంతగా లేవు. కాని ఆలోచనాపరుడగుట వలన లోలోన విపరీతమగు పరివర్తన పొందుచు ప్రతి సన్నివేశము వలన ప్రభావితు డయ్యెను. మతముపై అధికాసక్తిగల అతని తండ్రి బాల్యమునుండియు ఫారసీలోని

మతగ్రంథములను అతనిచే చదివించి వానిలోని రహస్యార్థములను గూర్చి చర్చ చేయువాడు. అతని గురువులును అతనిపై ప్రబల ప్రభావము చూపునట్టివారే లభించిరి. “ఇక్బాల్” మధ్యమ వర్గ ముసల్మాను కుటుంబమున జన్మించెను. జీవిత సమస్యలన్నిటిని ఆ దృష్టితోనే చూచెను. భారతదేశమున పెద్ద పెద్ద సంఘటనలు జరుగుచుండెను. గొప్ప గొప్ప పరివర్తనలు కలుగుచుండెను. ముసల్మానులలో ఒక విధమగు జాగృతి కలిగెను. వారు పలుదెసల ఆకృష్టులగుచుండిరి. భారతదేశము వెలుపల గల ముసల్మాను రాజ్యముల మీద వినాశమేములు ఆవరించుచుండెను. దరిద్రావు అన్ని దేశములును ఐరోపా పదసంఘటనచే నష్టపడుచుండెను. ఐరోపీయ సభ్యత ఆశియా సభ్యతను నశింపజేయుచుండెను. నైతిక గుణములను పొందదగిన శక్తి మానవజాతినుండి లుప్తమై పోయినట్లు అనిపించుచుండెను. ఇక్బాల్ పరిస్థితులన్నిటిని గ్రహించెను. ఐరోపాలో నివసించుచు అచటి అధికారవర్గపు భావములను తెలిసికొను అవకాశము కలిగినప్పుడు అతడు ఏవిధముగా ఐరోపా ఆశియా రక్తము నంతటిని పీల్చుటకై ఉంకించుచున్నదో తన కనులతో చూచెను. ఆశియా మతీయు అన్యదళిత దేశములపై అధికారము పొందుటతో సౌలభ్యము ఏర్పడుటకై ఐరోపా తన సభ్యతా ప్రచారమును మిషచే ఆయా దేశముల ఆత్మశక్తిని నష్టపఱచుట ఆవశ్యకమని తలంచుచుండుటయు “ఇక్బాల్” తెలిసికొనెను. భారతదేశమున అభివృద్ధిచెందు చున్న జాతీయ భావమును చూచి ఆదిలో అతడు ముగ్ధుడయ్యెను. కాని ఐరోపా పర్యటనము వలన అతని విచారములు మార్పు చెందెను. రాష్ట్రముల మధ్యగల పరస్పర ద్వేషభావమును చూచి జాతీయతపట్ల ఖిన్నహృదయుడై సంకీర్ణతతో కూడిన దేశభక్తి మతీయు జాతీయత మానవజాతియొక్క ఐక్యతను వికాసమును నష్టపఱచునవియే అని తలంచెను. ఇందుకు ఎన్నియో కారణములు కలవు. కాని అతడు ఎట్టి పరిస్థితులలో ఈ భావమును ప్రకటించెనో వాని వలన అతనికి విరుద్ధముగా అనేకములగు ప్రాంతాలు కలుగుటకు అవకాశ మేర్పడెను. రానురాను అతడు ప్రతిక్రియావాదులగు ముసల్మానుల నాయకుడుగా భావింపబడెను. ఏలయన అతని ఆలోచనలు ముసల్మానుల ఏదో విధముగా భారతదేశములోని ఇతర జాతులకు వేరు చేసి ఆన్యదేశీయులగు ముసల్మానులతో సంబంధింపజేయు నట్టివిగా తోచెను. అతడు తన ఆలోచనలను త్వాత్విక రూపమున వెల్లడించెను. ఎవరిని ప్రతిఘటింపక దళిత జాతులను, ముఖ్యముగా ముసల్మానులను సర్వవిధముల అన్యాయములనుండి కాపాడుటకై అతడు బద్ధకంకణుడైనట్లు విశదమయ్యెను. అందువలన భారతదేశపు

స్వాతంత్ర్య సమరమువల్ల అతని అభిప్రాయ మెట్టిదో చెప్పట కష్టము. స్వాతంత్ర్య సిద్ధికై జరుగుచున్న ఎట్టి ఆందోళనమునందును అతడు భాహుటముగా పాల్గొన లేదనుటలో సందేహములేదు. అయినను మానవజాతియొక్క ఆత్మస్వాంత్ర్యమును గుఱించి అతడు మహోదాత్తములును, ఉత్తమములును అగు భావములనే ప్రకటించెను.

చారిత్రక దృష్టితో ఇక్బాలు రచనలను పరిశీలింతుమేని అతడు సర్ సయ్యద్ మఱియు హాలీల సంస్కరణోద్యమము వలన రూపొందిన సంప్రదాయమునే పురోగమింప జేయుచుండెనని తెలియును. అతని కవితలో అక్బర్ అలహాబాదీని స్మరింపజేయు శైలియు కొంత కలదు. ఉర్దూ కవులందఱవలె అతడు ప్రారంభమున గజలులు వ్రాసి దిద్దుటకై దాగ్ మహాకవికి చూపించెను. కాని కొలది నాళ్ళలోనే అతడు తన స్వంత శైలిని ఏర్పఱచుకొని క్రీ. శ. 1899 లో మొదటి మహత్తర కవిత “హిమాలయా” అనునది వ్రాసెను. అపైన ప్రకృతి సౌందర్యము, హిందూ ముస్లిముల ఐక్యత, ఆంతరంగిక సంఘర్షణ మొదలగు వానిని గూర్చి సుందరము లగు రచనలు చేసెను. వీనిలో నలువైపుల దృశ్యమానమగు సౌందర్యమును చూచి నప్పుడు సహృదయునిలో కలుగు ఆశ్చర్యము, మఱియు ప్రతిపదార్థమునందు జీవిత రహస్యాన్వేషణ చేయు ఉత్సుకత ప్రకటింపబడెను. అదిలోని ఈ ఆశ్చర్యమే రాను రాను దార్శనికమును, ఆధ్యాత్మికమును అగు వృత్తాంతముగా రూపొంది ఇక్బాలును ఉర్దూలోని సర్వాధికుడగు తాత్విక కవిగా చేసెను.

ఇక్బాలు యొక్క విశిష్టత యేమన అతడు ప్రాకృశ్చిముల దర్శన, ధర్మ శాస్త్రములను వైజ్ఞానిక శాస్త్రమును చరిత్రను రాజకీయ పరిస్థితులను సంపూర్ణముగా ఎఱిగినవాడు. అతనిని అర్థము చేసికోవలెనన్న ఇస్లాము మతవిచారముల పరిజ్ఞానము మాత్రమే సరిపోదు. ఇతర సమస్త మతములను, సిద్ధాంతములను, విజ్ఞానశాస్త్రమును తెలిసికొనుట అవసరము - ప్లేటో, నిట్టో, బర్గిస్సా, మఱియు ఐన్ స్టయిన్, లను గుఱించి బాగుగా తెలిసికొననివారు ఇక్బాలు కవితను గ్రహింపలేరు. అనగా అతడు కేవలము సుప్రసిద్ధ తత్వవేత్తల భావములనే కావ్యరూపమున ప్రకటించి నాడని అనుకోగూడదు. వారిని అతడు కొన్నివట్ల వ్యతిరేకించెను. విమర్శించెను. తన దృక్పథమునకు పుష్టి కలిగింపజాలు సిద్ధాంతములను మాత్రమే స్వీకరించెను. అతని దృక్పథ మెట్టిది? ఈ ప్రశ్నకు సంక్షిప్తముగా జవాబు చెప్పుట కష్టము - పరిచయము కొఱకై స్థూలముగా ఇట్లు చెప్పవచ్చును. అతడు ఇస్లామీయ సిద్ధాంత

ములపై ఆధారపడినది. ఐక్యతను ప్రబోధించునది, మానవజాతిలో ఎట్టి భేదభావములకును ఎడమీయనిది అగు వ్యవస్థను, అనుశాసనమును వాంఛించెను. ఇంక “మానవుడు ఈ ప్రపంచముననే కాదు. చంద్ర, సూర్య నక్షత్ర మండలములలో అధికారము పొందవలెను. అతని అంతరాత్మ పవిత్రమైనదిగా ఉండవలెను. అతడు ప్రపంచములోని ఎట్టి భౌతికశక్తి ముందును తలవంచ గూడదు. మానవుడు తన ఇచ్చానుసారముగా జీవితము గడపు కొనుటకు సమర్థుడై యుండవలెను. కాని భగవదాజ్ఞలను ఎన్నడును జవదాట గూడదు. మానవుని ఆత్మశక్తి అనంతమయినది. మానవుడు ఆత్మశక్తిని గుత్తెఱిగి, ఆత్మసంయమనము ద్వారమున దానిని వికసింప జేసికొనినచో అతడు ఈశ్వరుని రచనాత్మక కార్యక్రమమున సహాయపడుటకును సమర్థుడగును. ఏలయన ఈశ్వరుడు మానవుని మించిన వస్తువేదియు సృష్టించలేదు. సృష్టిని కూడ మానవుని కొఱకే నిర్మించినాడు - అనియు చెప్పెను. ఈ ఆత్మశక్తిని గుఱించి అతడు చాల చాల చెప్పినాడు. అదంతయు అప్పడప్పుడు ఆధ్యాత్మిక కల్పన అనిపించును. దానిని సాధించు మార్గములు కాన్పించవు - ఇదియే ఇక్కాలును యధార్థవాదులకు దూరముచేసి ఆదర్శవాదులకు దగ్గఱగా చేసిన విషయము - అతడీ పరివర్తన మంతయు వాస్తవికమగు భౌతిక జీవనమున కాక, కాల्పనికమగు జీవితమున అభిలషించుచుండెనేమో అనిపించును. అహంకారమును నశింపజేసికొనుచే ఈశ్వర సాయుజ్యమునకు మూలమను సూఫీ సిద్ధాంతమును ఇక్కాలు నిశితముగా ఖండించెను. మానవుడు తనలోని శక్తులన్నిటిని ఉపయోగించుకొని భగవదంశ తనలో కలిగించుకొనినప్పుడే ఈశ్వరుడు చేరువకు రానిచ్చునని అతడు భావించెను. అయినను ఆధునికకాలపు ఆధ్యాత్మిక భావమనబడు ఒక క్రొత్తరకపు “తసవ్వస్” అతనిలో లేకపోలేదు. ఇక్కాలు జీవితమునకు సంబంధించిన ప్రతి గంభీర విషయమును స్పృశించెను. అతడు తడవని విషయములు క్వచిత్తుగా ఉండును. ముఖ్యముగా ఆత్మశక్తి, మానవజ్ఞానము, సకలగుణ సంపన్నుడగు అలౌకిక పురుషుడు,¹ ప్రకృతిపై మానవుని విజయము, వ్యక్తికి మతము మఱియు సమాజముతో గల సంబంధము - ప్రాకృశ్చిమ తత్వ శాస్త్రములు, ఈ మొదలగు విషయముల గూర్చి ఫారసీ, ఉర్దూ భాషలలో అతడు అనేక కవితలు వ్రాయుచే కాక తన ఆంగ్లోపన్యాసములలో గంభీరభావములను వెల్లడించెను.

1. స్థిత ప్రజ్ఞుడు.

“ఇక్బాల్” ఉర్దూ కావ్య సంగ్రహములు నాలుగు. “బాంగే-దరా”, “బాతె-జిబ్రీల్”, “జర్నే-కలీమ్” మణియు “అర్దుగానె-హిజాజ్” అనునవి. అతని ఫారసీ రచనలనేకము. అవి ఉర్దూ రచనలకంటె శ్రేష్ఠతరములు. అతని భాష సరళమైనది కాదు. కాని అతని భావ ప్రకటనకు ఆ భాషయే సమంజసమైనది. కావ్య సౌందర్య దృష్టితో అతని రచనలు ఉర్దూ ఫారసీ భాషలలోనే కాక ప్రపంచ భాషలన్నిటిలోను ఉన్నత స్థానమును పొందుటకు అర్హమైనవి. “ఇక్బాల్” మానవుని శక్తిపై సంపూర్ణ విశ్వాసము కలవాడు - మానవుని భవిష్యన్నిర్మాణమును గూర్చిన గీతములు ఆలపించెను. వానిని చదువువారు అతని భావమయసంగీత స్రవాహమున తేలిపోదురు. అతని కవితలు సంపూర్ణముగా వ్రాయుటకు వీలులేదు. ఆయా కవితలనుండి కొన్ని చరణములు మచ్చుకునకలుగా ప్రదర్శింపబడును :—

కోయా అబ్ తక్ నయే సమ్మా, కి, ఇన్నాఁ
కహాఁ జాతాహై , ఆతాహై కహాఁ నే 1

దిల్ మె కోయా ఇన్ తరహాకీ ఆర్దూ పైదాకర్దూఁ
లోట్ జాయె ఆస్మామేరే మిటానేకేలియే 2

స పూఛో ముయీనే లజ్జత్ ఖానుమాఁ-బర్బాద్ రహీక్రీ
నషేమన్ నైకదోఁ మైనే బనాకర్ పూంక్ దాలే హైఁ 3

శక్తిబీ శాంతీబీ భక్తోంకే గీత్ మే హై
ధర్తీకే బాసీయోంక్రీ ముక్తీ ఫ్రీత్ మే హై. 4

1. మానవుడు ఎచటి నుండి వచ్చెను? ఎచటికి వెళ్ళును? అను సంగతి ఇంత వఱకు ఎవరును తెలిసికొనలేదు.
2. ఆకాశము నన్ను నశింపజేయ నుద్యమించునట్లు మనస్సులో నేడేని సంకల్పము చేయుదు గాక.
3. గృహవినాశము వలన కలుగు సంతుష్టిని గూర్చి ఆడుగడుకు ఇంతవఱకు ఎన్నియో గూళ్లు నిర్మించుకొని నశింపజేసితివి.
4. భక్తుల గీతములలో శక్తి కలదు, శాంతి కలదు. ఇహలోక వాసులకు ప్రేమమూలముననే ముక్తి కలదు.

ఉరూజే ఆదమే ఖాకీనె అనుమ్ సహమె జాతే హైఁ
కి, యే టూటా హువాతారా మహేకామిల్ న బజాయే. 1

* * * *

న, తూ జమీకె లియే హై, నఁ ఆస్మాకె లియే
జహ్ఁ హైఁ తేరే లియే, తూనహీ జహ్ఁకెలియే. 2

* * * *

సితారోనే ఆగే జహ్ఁ ఔర్ఖీ హైఁ
అఖీ ఇమ్మోకే ఇమ్మెహ్ఁ ఔర్ఖీ హైఁ. 3

* * * *

ఇరువదవ శతాబ్దమున ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో స్థానము పొందదగిన కవులెందఱో జన్మించిరి. కొందఱగుర్చి ఇదివఱకే వ్రాయనైనది. మఱి కొందఱనుగుర్చి ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో సవిస్తరముగా వ్రాయుట అసంభవము. అనగా వారి రచనలు చదువ తగినవి కావని తాత్పర్యము కాదు. “షాద్” అజీమా బాదీ, జ్వాలా ప్రసాద్ “బర్”, నౌబత్ రాయ్ “నజర్”, మహారాజ బహదూర్ “బర్”, జగత్ మోహాలాల్ “రవాఁ” “అమర్ నాథ్” సాహిర్, “రియాజ్” ఖై రాబాదీ, మోలానా “సఫీ”, “ఫాసీ”, “అజీజ్”, “సాఖిద్”. “సాయెల్”, “ఆర్జూ” “సీమాబ్”, “అసర్” గోండ్వీ, “జరీఫ్”, “హస్రత్” మోహాసీ, మొదలగు కవులు కీర్తిశేషులు. త్రిలోక చంద్ “మహారూమ్”, పండిత్ “కై ఫీ”, “జిగర్”, “మురాదాబాదీ”, “యగానా”, “చంగేజీ”, “అసర్”, “లఖ్వువీ”, “జోష్” మలిస్యాసీ, మొదలగువారు జీవితములు. 4

1. మట్టతో నిర్మింపబడిన ఈ మానవుని అభివృద్ధిని చూచి, రాలిన ఈ నక్షత్రము పూర్ణ చంద్రముడయి షోవునేమో అని చుక్కలు భయపడుచున్నవి.
2. నీవు భూమి కొఱకు కాదు, ఆకాశము కొఱకు కాదు. నీవు సృష్టికొఱకును కావు. సృష్టియే నీ కొఱకు.
3. నక్షత్రముల ఆవతల ఇంకను ప్రపంచములు కలవు. ఇంకను ప్రేమ పరీక్షలు కలవు.
4. ఇట జీవితములని పేర్కొనబడిన వారిలో “కై ఫీ” “జిగర్” మొదలగువారు ఈ ఆనందము నాటికి కీర్తిశేషులు.

కాని వారిని కొన్ని కారణముల వలన క్రీ.శ. 1930 వఱకు గల కవులలో లెక్కింప దగను. వీరి కవితలో ఆధునిక కాలపు నవ్యత కలదు కాని విప్లవముతో సహాయ కారి యగు చైతన్యము కాని, సంప్రదాయములను ఉల్లంఘించు సాహసము కాని అంతగా లేదు. ముందటి ఆధ్యాత్మమున ఈ యుగపు వ్యాకులతను, ఉద్విగ్నతను, విచారమును, స్వప్నమును మఱియు ఆశను చిత్రించిన కవులను గూర్చి వ్రాయ బడును. పైన పేర్కొనబడిన కవులలో అనేకులు గజల్ ఘఠీయు అన్యప్రకారముల కవితలు వ్రాసినవారు. తమ యుగపు సంప్రదాయములను నవ్యత వైపు మరలించుటలో పాల్గొనినవారు. వారిలో కొందఱు సంప్రదాయములకు కట్టువడి యుండియు తమ వ్యక్తిత్వమును నిలుపుకొని సాహిత్య చరిత్రలో తమ స్థానమును పొందినవారును కలరు.

“షాద్” అజీమా బాదీ, బీహారు ప్రాంతపు ప్రథమశ్రేణి కవులలో లెక్కింప బడును. అతడు గొప్ప విద్వాంసుడు. పూర్వ సంప్రదాయములను కూలంకషముగా గుర్తించినవాడు. అయినను నవ్యతను వ్యతిరేకించువాడు కాడు. అతడు తన గజలు లలో విశేషముగా వాస్తవిక భావములను, భావ పూర్ణములగు ప్రేమాను భూతులను ఉల్లేఖించెను. దీర్ఘాయువు పొంది అతడు క్రీ. శ. 1927 లో పరలోకగతుడయ్యెను. అతడు అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను. అతని మరణానంతరము అతని కావ్య సంగ్ర హము “నగ్మయే - ఇల్వామ్” అనుపేర ప్రకాశితిమైనది. అతని కవిత సుందరమైనది. మాధుర్యగుణము కలది,

రెండు మూడు పద్య పాదములు చూడుడు :—

మై ఖార్ నైరె లాల-వొ-గుల్ హి కైయార్ మేఁ
కై సీ బహార్, ఆగ్ లగాదో బహార్ మే

1

* * * *

తమన్నా నోమ్మై ఉల్ఱాయా గయా హళాఁ
ఖిలోనే దేకె బహెలాయా గయా హళాఁ

2

-
1. వ్రయా వియోగమున ఉద్యాన విహారమేమిటి? ఇట్టి వసంతమునకు చిచ్చుపెట్టడు.
 2. వాంఛలో చిక్కుకొన జేయబడినాను. ఆటనస్తువ లిచ్చి ఓదార్చ బడినాను.

ఏ బజ్జే-మై పై యా(కౌతాహ దస్తీ మే హై మహారూమీ
జొ బడ్ కర్ ఖుద్ ఉతాలే హాథ్ మే మీనా ఉసీకా హై. 1

జ్వాలా ప్రసాద్ “బర్” సీతాపూర్ నివాసి. ‘జడ్డి’ పదవి నిర్వహించుచు క్రీ. శ. 1911 లో దివంగతుడయ్యెను. అతడు గద్య పద్య రచనలలో నిపుణుడు. సరళభాషలో భావ ప్రకటనచేయుట అతనికి తెలిసిన విద్య. వసంతర్తువును గుఱించి సుందరమగు ఒక మన్నవీ రచించెను. అతని ప్రసిద్ధికి మాత్రము గజలులే కారణము. నౌబత్ రామ్ “నజర్” (1899-1929) లఖ్నోలో నొకప్రసిద్ధకవి. అనేక పత్రికలకు సంపాదకుడుగా పనిచేసెను. అతని జీవితమంతయు గష్టములలో గడచెను. ఆరోగ్యము సరిగా ఉండునదికాదు. కుటుంబ వ్యథలను అతనిని విడిచిపెట్టునవి కావు. “నజర్” గద్యరచనలోను, పద్యరచనలోను గణనీయుడు. లఖ్నోయొక్క కృత్రిమ శైలిని తొలగించి కవితను సంస్కరించుటకై సఫల ప్రయత్న మొనర్చినవాడతడు. బాహ్య సౌందర్యము కాక ఆంతరంగిక వ్యథలను చిత్రించుటయే కవిత్వమని భావించువాడు.

అతని రెండు మూడు పద్యములు :—

అబీ మర్నా బొహత్ దుష్వార్ హై గమ్కీ కషాకష్ నే
అదాహో జాయెగా యే ఫర్ బీ ఫుర్నత్ అగర్ హోగీ. 2

* * * *

అబ్ నాహీ మాలామ్ క్యా దున్యామె హై రంగే-బహార్
ఇక్ జమానా హో గయా ఛాచే హువే గుల్జార్ నే 3

* * * *

1. ఇది మద్యపానోత్పన్నము. ఇవట చేతులు ముడుచుకొని యున్నవారు వంచితలగుదురు. ముందున కరిగి చేతగొను వానిదే మధు కలకము.
2. ఈ కష్ట పరంపరలో మరణించుట కూడ కష్టమే. ఎప్పుడేని తీతిక కలిగినచో ఆ విధియు నెఱవేర్చుకోబడును.
3. ఇప్పుడు వసంతకోభ యెట్లుండునో తెలియదు. పుష్పవాణికను విడిచిపెట్టి చాల కాల మయ్యెను.

యుఁ తౌ దిల్ కో క భీ ఖరా ర్ న థా

అబ్ బొహత్ బేఖరా ర్ రహతా హై.

1

* * * *

వెనుకటి అధ్యాయమున చెప్పబడినట్లు ఆ యుగపు కవులందఱును ఏదో విధముగ పూర్వకై లిని సంస్కరించుటకే ప్రయత్నించుచుండిరి. ముఖ్యముగా లఖ్వోత్తైలిలో విశేష పరివర్తనము జరుగుచుండెను. ఆనాటి కవులు పూర్వ సంప్రదాయములను పూర్తిగా పరిత్యజించుచుండిరని తాత్పర్యముకాదు. కాని వారు కవితను కేవలము శబ్దాడంబరమే కానీయక తద్వారమున గంభీర విషయములను ప్రకటించుట ఆవశ్యకమని భావించుచుండిరి. “సాహిర్”, “సాయల్”, “బేఖుద్” మొదలగు కొందఱు ప్రాచీన సంప్రదాయములను ఏమాత్రము ఉల్లంఘించుటకును ఇష్టపడకుండిరి. అయినను వారి కవితలను పరిశీలించుమేని పూర్వకవులకంటె వారిలో కొంత నూత్నచైతన్య ముండెననియే తెలియును. ఆనాటి కవులు, ప్రాచీన కవులలో ‘మీర్’, ‘గాలిబ్’, ‘అతిష్’ మఱియు ‘అసీస్’ మొదలగువారిని నవ్యులలో ‘హాలీ’, ‘ఇక్బాల్’ మఱియు ‘సురూర్’ ప్రముఖులను అనుసరించుచుండిరి. మహారాజ్ బహాదుర్ “బర్” (1884-1936) వంశమున తరతరముల నుండి కావ్యరచన చేయుబడుచుండెను. అతడు ఆంగ్ల కవుల చేతను ‘సురూర్’ జహానాబాద్ చేతను ప్రభావితుడు. గజలులు స్వల్పముగా వ్రాసి అతడు ఇతర విధములగు కవితలనే అధికముగా వ్రాసెను. అతని భాష కఠినము. ఫారసీ పద బహుళము. అతని కవితా సంగ్రహములు రెండు ప్రకాశితములైనవి. గజలుల నుండి రెండు చరణములు:—

జర్ఫె-మై టూబ్ కే భీ హోనేన పాయే బేకార్

హో పీకిస్తా కోయా పీషాతో వా పైమాన బనే.

2

* * * *

1. హృదయమునకు ఏనాడును స్తిమితము లేదు. అయినను ఇప్పుడు మఱియు వ్యాకులత పొందియున్నది.
2. మధు కలశము పగిలిపోయి వ్యర్థము కాకూడదు; వితిగిన గాజుబుడ్డితో పానసాత్ర చేసికోవలెను.

ఖుల్తీ నహీ హఖీఖతె - దున్యాయె-బేసబాత్
ఇక్ ఖ్యాబ్ సాహై బీదయే-హైరాకె సామ్మే.

1

* * * *

'సఫీ' లఖ్నవీ (1883-1950) లఖ్నోలోని సుప్రసిద్ధ కవి. అతడు నాలుగేండ్ల క్రిందట మరణించెను. అయినను అతనిని ఆ యుగముననే చేర్చుచున్నాము. అతడు ఫారసీ అరబీ భాషలలో గొప్ప విద్వాంసుడు. ఆంగ్ల భాష నెఱిగినవాడు. లఖ్నో కావ్యశైలిలో గొప్ప పరివర్తనము తెచ్చినవాడు. అతడు సుమారు అరువదేండ్ల వఱకు అన్ని రీతుల కవితలు వ్రాసెను. కావ్యశాస్త్ర పాఠంగతుడు. స్వభావతః నమ్రత కలవాడు కనుక, అతనిని కలిసిన వారందఱును లాభము పొందిరి. అతడు గజలులేకాక భారతదేశము నందలి ప్రసిద్ధి నగరములను సుదీర్ఘములగు కవితలలో సుందరముగా వర్ణించెను. కొన్ని కవితలలో అతడు "హలీ"కి సన్నిహితుడుగా కాన్పించును. అతడును హలీవలెనే సంస్కారము ద్వారమున జీవితమును అభివృద్ధి పఱుప ప్రయత్నించెను. అతని కవితా సంగ్రహములు అనేకములు. కాని కొన్ని మాత్రమే ప్రకాశితము లైనవి. అతడు వ్రాసిన ఒక మన్నవీతి 'హిందూస్థాని - అకాడమీ' పురస్కారము లభించినది. చివరి కాలమున అతడు "ఉమరె-ఖయ్యామ్" రుబాయిలను ఉర్దూలో అనువదించి వానికి పరిశోధ నాత్మకమగు వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. అతడు పూర్వ సంప్రదాయమునకు చెందినవాడే అయినను నవ్యతను ఆదరించి స్వీకరించు ప్రయత్నము చేసెను.

ఉదాహరణకు అతని పద్య పాదములు కొన్ని :

దిల్ మే రహరహకే ఖటక్ హకోతీహై
ఖలిషే-దర్దె-మొహబ్బత్ హోగీ.

2

* * * *

1. మాయారూపమగు ప్రపంచ సత్యము తెలియదు. చకిత నేత్రముల సమ్ముఖమున ఆదొక స్వప్నము వంటిది.
2. హృదయమున ఉండి యుండి 'కలుకు' మను చున్నది. ఇది ప్రేమ వ్యధ కావచ్చును.

అకర్ జోనహీజాతీవోహై షబై-త్వన్వాయీ
జాకర్ జోనహీ ఆతీవో ఉమ్రె-గురేజాఁహై,

1

* * * *

కల్ హమ్ ఆయినేమే రుఖ్ కీ యుఱ్ఱియాఁ దేఖాకియే;
కార్వానే-ఉమ్రెరఫ్తా కే నిషాఁ దేఖాకియే
జోర్ హీ క్యాథా జఫాయే బాగ్వాఁ దేఖాకియే
అషియాఁ ఉజ్జాకియా హమ్ నాతబాఁ దేఖాకియే,

2

* * * *

మిర్జా మొహమ్మద్ హాదీ “అజీజ్” (1880-1935) లఖ్నోలోని ప్రసిద్ధ కవులలో ఒకడు. అచటి కవితలో ఛావుకత చేర్చి నూత్నత్వము కలిగించిన వారిలో ప్రముఖుడు. అతడు మీర్ మతీయు గాలిబుల అనుయాయి. వారివలెనే గంభీరము లగు విషయములను ఛావపూర్ణముగా ప్రకటించువాడు. గజలులేకాక ఉచ్చశ్రేణికి చెందిన ఖసీదాలు కూడ వ్రాసెను. అతని ఖసీదాలు మతప్రవక్తల ప్రశంసాత్మకములు. “గుల్-కదా” మతీయు “సహీపయే-విలా” అను రెండు కావ్య సంగ్రహములు ప్రకాశితములైనవి. షిఖ్లీ, అక్బర్, షరర్, ఇక్బాల్ మొదలగు వారు అతని గజలులను కొనియాడిరి.

రెండు మూడు పద్య పాదములు ఉదాహరణకు;

పహీలె ఆయిన ఇక్ నజర్ దేఖా
ఫిర్ మెరాదిల్ మేరా జిగర్ దేఖా

3

* * * *

1. వచ్చిపోకుండ ఉండునది విరహనిశి. పోయి, రాకుండ ఉండునది వరుగిడుచున్న జీవితము.
2. నిన్న అర్ధములో ముఖము మీది ముడుతలు చూచితిమి.
కడచిన జీవితపు వదాంకములు చూచితిమి. శక్తి చాలనందున తోట కావు చేయుచున్న ఆన్యాయ క్రౌర్యములను చూచితిమి. గూడు కూలిపోవుచుండగా బలహీనులము మేము చూచితిమి.
3. తొలుత ఒక చూపు అర్ధమును చూచి మరల నా హృదయమును చూచును.

హోయ్ మజ్బూరియాఁ మొహబ్బత్ కీ
చాహియే జోనథా కియా మైనే 1

* * * *

బిజిల్ సీ ఎక్ సామ్మే ఆకర్ నికల్ గయీ
కాం దేఖ్తేహి దేఖ్తే దునియా బదల్ గయీ 2

* * * *

అప్పే మర్కజ్ కీ తరఫ్ మాయిలె-పర్వాజ్ హై హున్నె
భూల్తాహీ నహీ ఆలమ్ తేరీ అంగ్డాయీకా, 3

మిర్జా జాకీర్ హుస్సేన్ “సాఖిద్” (1869-1946) లఖ్నోలోని ప్రఖ్యాత కవి. తండ్రి వెంట ఉద్యోగ వశమున అలాహాబాద్, భూపాల్ మఱియు ఆగ్రాలో వసించెను. కాని అధిక సమయము లఖ్నోలోనే గడపెను. ఎప్పుడును కావ్యరచనలో తన్మయుడై యుండువాడు. అధికముగా అతడు గజలులే వ్రాసెను. మీర్ మఱియు గాలిబ్ ల మార్గమున నడచుటయే గర్వకారణమని తలంచువాడు. అతని కవితలో కొంత కొంత లఖ్నో యొక్క కృత్రిమశైలి కాన్పించును. అయినను హార్దిక భావ చిత్రణమే అధికముగా కలదు. అతని కావ్య సంగ్రహము “దీవానె-సాఖిద్” అనుపేర ప్రకాశితమైనది.

కొన్ని చరణములు :

బాగ్బానె ఆగ్ దీ జబ్ ఆప్యానే కో మేరే
జిన్ పెతక్యాథా వహీ పత్తే హావా దేనే లగే. 4

* * * *

1. ప్రేమ వలని పరాధీనతచే నేను చేయకూడని వన్నియు చేసేతిని.
2. మెఱపువలె ఎదుటికి వచ్చి కదలిపోయినది. చూచుచుండగనే ప్రపంచము మాటిపోయినది.
3. సౌందర్యము తన కేంద్రము వైపు లేచి పోవుటకు సన్నద్ధమయ్యెను. నీవు ఒడలు విఱచిన దృశ్యము మఱవలేను.
4. నా గూటికి తోటకావు అగ్ని తగిలించి నవ్వుడు నా గూటికి ఆధారములైన ఆకులే గాలి వీచెను.

తద్వాదియా హై దిల్ కో, షాబావ్, హమ్-సఫీరో
యూహీ ఫిర్ ఇక్ సదాదో టూటాఖవన్, చలామై.

1

* * * *

దువాయే దేఁ మెరేబాద్ అనెవాలే మేరీ వహషత్ కో
బహూత్ కాంచేనికల్ ఆయే మెరే హమ్ రాహ్ మంజిల్ నే.

2

* * * *

అస్గర్ హుస్సేన్ "అస్గర్" గోండ్వీ (1884-1936) వర్తమానకాలపు కవులలో తన సూఫీ తత్వరచనల వలన సువిఖ్యాతుడు. బాల్యమున సరియైన శిక్షణ పొందలేదు కాని స్వంత పరిశ్రమచే గొప్ప విద్వాంసులలో చేర్చు దగినంత విద్య గడించెను. సూఫీ తత్వము పట్ల అభిమాన ముండుట వలన తన కవితలో ఆ గూఢ విజ్ఞానమునే వెల్లడించెను. అప్పుడప్పుడు వచనమును వ్రాసెను. ఉర్దూ భాషలోని ప్రసిద్ధ మన్నవీ "గుల్జారెనసీమ్" అతని టీకా సహితముగా ప్రకాశిత మైనది. గజలులే అధికముగా వ్రాసెను. భాష ఫారసీ శబ్దభూయిష్టమైనను అతని గజలు లన్నియు సరసమైనవి. సుందరమైనవి. "నిషాతె-రూహ్" మఱియు "సరోదె-జిందగీ" అను రెండు చిన్న కవితా సంగ్రహము లతనివి ప్రకాశితము లైనవి. అతని రెండు పద్య పాదములు చదువుడు.

జోషో-జునూఁ మే ఛూబ్ గయా ఆస్తాన యార్

రోతా హూఁ ముహ్-పె దామనే సహరా లియేహూవే.

3

* * * *

1. కోడి ప్రయాణీకులారా: నా హృదయమును శల్లదీర్ణ జేసితిరి. ఇట్లే ఇంకొక విలువు విలువు - దాన చెఱ కూలిపోగలదు. నేను ముక్తడనై వెళ్ళిపోగలను.
2. నా తరువాత వచ్చువారు త్రోవలోని ముండ్లు చాల వఱకు నాతోనే వచ్చినవి.
3. ఉన్నాదావేళమున ద్రియూరాలి గడవ విడిపోయినది. ఎదారి కొంగు మొగముపై కప్పుకొని ఏడ్చుచున్నాను.

మై క్యా కహూఁ కహఃఁ హై మొహబ్బత్ కహఃఁ నహీ
రగరగేమే దాడీ ఫిరీ హై నవ్తర్ లియే హువే.

1

షౌకతలీ అను పేరుగల 'ఫాసీ' బదాయూసీ ఆకాలపు ప్రఖ్యాత కవి. ఎల్. ఎల్. బి. చదివి లఖ్వో, ఆగ్రా మతీయు అటావాలలో ప్రిడరీ చేసెను. హైదరాబాదుకు వెళ్లి జీవితాంతము అచటనే వివిధములగు ఉద్యోగములు చేసెను. బాల్యము నుండియు సర్వతీ సన్నిధానమున తల వాల్చి ఇరువదేండ్ల వయము వచ్చు నప్పటికి కావ్య సంగ్రహము సిద్ధపఱచుకొనెను. అతడు 'మిల్లా' మతీయు ఇతర కవుల రచనలను అనువదించెను. కాని ఎటులో అతని రచన లన్నియు నష్ట మయ్యెను. ఆ తరువాత వ్రాసిన దంతయు "కుల్లీయాతె-ఫాసీ" అను పేర ప్రకాశితమైనది. అతడు తన జీవితము నంతటిని గొప్ప ఆవేదనలో గడపెను. ఈ కారణమునే అతడు పెద్ద నిరాశావాది యగు కవి యయ్యెను. అతని కావ్యశైలి మీర్ మతీయు గాలిబల శైలిని పోలి యుండును. కొంత కొంత లఖ్వో ప్రభావమును కిద్దు. అయినను అతని కవితలో దార్శనిక తత్త్వమును భావపూర్ణముగు వాస్తవికతయు అనూనముగా ఉన్నవి. అతడు ప్రథమ శ్రేణికి చెందిన కవి యనుటలో ఎట్టి సందేహమును లేదు. అతని దృష్టిలో జీవితము ఒక బాధ. మానవ జాతి మరణించియే ఆ బాధనుండి విముక్తి పొందును.

అతని కావ్యశైలి ఇట్టిది :

అదానె ఆడేమే ఖంజర్ కి ముహ్ చిఫాయెహువే

మెరీ ఖజాకో వో లాయే దుల్హన్ బనాయె హువే.

2

ఎక్ ఫిసానా సుగయే ఇక్ కహ్ గయే

మైజొ రోయా ముస్కురాకర్ రహ్ గయే.

3

1. ప్రేమ ఎచట కలదని ఎచట లేదని చెప్పవలెను. ప్రతి రక్తనాళమును నూడులవలె పరుగెత్తుచున్నది.
2. ఒక్కొక్కరముగ కత్తిచాటున ముఖము దాచుకొని ఆమె నా మృత్యువునే పడువువలె ఆలంకరించి తెచ్చెను.
3. ఒక గాథ విని ఒకటి చెప్పి ఆమె వెదలిపోయెను. నేను ఏదీనంత ఆమె మందహాసము చేసెను.

వో హైఁ ముఖ్తార్ సజ్ దే కి జజ్ దే 'ఫాసి'
 దో ఘడీ హోష్ మే ఆనేకె గునహగార్ హైఁ హమ్.

1

* * * *

బిజిలియా టూబ్ పడీఁ జబ్ వో ముఖ్ బిల్ నే ఉతా
 మల్ కె పల్లీ థీఁ నిగాహేఁ కె ధుఁ వాఁ దిల్ నే ఉతా.

2

* * * *

న ఇబ్తి దాకి ఖబర్ హై, న ఇంతి హామాలూమ్
 రహాయే వహమ్ కి 'హమ్ హైఁ' సొ, వో భీక్యామాలూమ్.

3

* * * *

అజీజ్ లఖ్వీ శిష్యులలో సుప్రసిద్ధుడు జగత్ మోహన్ లాల్ “రవాన్” (1889-1934). అతడు “ఉన్నావ్” నివాసి. లఖ్వీలో ఎం. ఏ., ఎల్. ఎల్. బి., దాక శిక్షణపొందెను. ఉన్నావ్ లో విజయవంతముగా స్థిరీచేయుచు కావ్యక్షేత్రమున కూడ ప్రఖ్యాతిగాంచుచుండెను. “రూహె-రవాఁ” అను కావ్యసంగ్రహమును “నఖ్తె-రవాఁ” అను ఒక మన్నవీయును ప్రకాశితములైనవి. అతడు కొన్ని కవితలు అసమగ్రముగా విడిచెను. అవి అతని బంధువుల కడ సురక్షితములై ఉన్నవి. అతడు గజలును రుబాయిలును చాల మనోహరముగా ప్రభావసహితమగు కైలిలో వ్రాసెను. అతని కవితలు గంభీరమైనవి.

1. ఆ మె శిషింతులకును శ్రమింతులకును అధికారిణి.
 రెండు గడియలు స్పృహపొంది నందుకు నేను దోషిని.
2. ఆ మె సమక్షమునుండి లేచినంత వీడుగులు వడినవి. దృష్టి కలిసి విడిపోయినంత హృదయమునుండి పొగ వెడలినది.
3. ఆది తెలియదు, అంతము తెలియదు. మనము ఉన్నాము అను (అన్తిత్వ) క్రాంతి మాత్రమున్నది. ఇదియేమో ఎవరికి తెలియును?

రెండు మూడు పద్యములు చూడుడు :—

హఁనే భీ, రోయేభీ లేకిఁ న సమ్మయే

ఖుషీ క్యా చీజ్ హై, దున్యామె, గమ్ క్యా.

1

* * * *

రవాఁ ! సచ్ఛై మొహబ్బత్కా అసర్ జాయానహీ హకోతా

వా రోదేతేహైఁ అబ్ భీ జిక్ర ఆతాహై జహాఁ మేరా

2

* * * *

పై హమ్దియే వా రంజ్ కే ఇన్సాఁ బనాదియా

మిన్నత్ పిజీర్ హూఁ సితమె రోజ్ గార్కా,

3

* * * *

కిసీ తరఫ్ నజరే యాన్ కర్కె రోదేనా

మెరీ జుబాఁ మె ఇసీకో పుగ్గాఁ భీ కహ్తే హైఁ.

4

* * * *

నయ్యద్ మఖ్బూల్ హుస్సే "జరీఫ్" లఖ్నోలో హాస్య ప్రసిద్ధకవి. అతడు రాజకీయ, సామాజిక, ధార్మిక విషయముల గూర్చి తన ప్రత్యేక శైలిలో కవితలు వ్రాసెను. వాని వలన అతని సామాజిక చైతన్యము విశదమగును. నవ్వించుచునే అతడు జీవిత సంస్కారమునకు పనికివచ్చు సంగతులన్నియో చెప్పెను. అతని కావ్యసంగ్రహము "దివాణజీ" అను పేర ప్రకాశితమైనది.

1. నవ్వతిమి. ఏదీతిమి. కాని ఈ ప్రపంచమున సుఖమననేమో దుఃఖమననేమో తెలిసికొన లేక పోతిమి.
2. ప్రేమ ప్రభావమూరకపోదు. నేటికిని ఎటనేని నన్ను ప్రస్తావించురేని ఆమె ఏడ్చును.
3. ప్రాపంచిక బాధలకు కృతజ్ఞుడను. అంతులేని ఆ బాధలే నన్ను మనుష్యుడుగా చేసినవి.
4. ఒకవైపు నిరాశ దృక్కుల జూచి ఏడ్చుటయే నా మాటలలో ప్రణయ వ్యధా ప్రకటనము అనబడును.

అతని కవిత యిట్టిది :—

పహషిత్ మె హర్ ఇక్ నఖ్లా ఉల్లా నజర్ ఆతాహై
మజ్నూ నజర్ ఆతీహై, లైలా నజర్ ఆతాహై.

1

* * * *

ముహ్సాః పులాకర్ తిష్నూ కామానే-మొహబ్బత్ కో హుజూర్
షర్బతే-దీదార్ కా పూరా ఘడా దేనే లగే.

2

* * * *

కొన్ని మాసముల వ్యత్యాసముతో ఉర్దూ కవులు ముగురు పరలోక గతులైరి. దినంబరు, క్రీ. శ. 1950 వ సం॥న “సీమాబ్”, ఏప్రిల్, క్రీ. శ. 1951 వ సం॥న “ఆర్జూ”, మే, క్రీ. శ. 1951 వ సం॥న ‘హస్తత్’ మోహానీ ఇహలోక యాత్ర చాలించిరి. ‘సీమాబ్’ (1880-1950) ఆగ్రాలోని ప్రసిద్ధ కవులలో ఒకడు. ప్రారంభ మున ‘దాగ్’ కు తన కవితలు చూపించెను. కొంతకాలము ఇటనట ఉద్యోగములు చేసి తరువాత సాహిత్య సేవలోనే జీవితము గడపెను. గద్యములో పద్యములోను చిన్నవి పెద్దవి కలిపి సుమారు మూడు వందల రచనలు చేసెను. అతడు చాల వ్రాసెను. అన్ని ప్రకారముల కవితలును అతి త్వరితగతిని వ్రాయగలవాడు. అతడు “ఆగ్రా స్కూల్” అను పేర ఒక కవితా సంస్థ నడపుటకు ప్రయత్నించెను. అతని కావ్యసంగ్రహములలో “కారె-ఇమ్రోజ్” “కలీమె-అజమ్”, “షేరె-ఇన్ఫిలాబ్” మఱియు “సిదురతుల్-ముంతాహ్” అనునవి పేర్కొనదగినవి. అతని కైలి ప్రత్యేక మైనది కాదు. అయినను భాషపైనను కావ్యశాస్త్రముపైనను సంపూర్ణాధికారము కలవాడు కనుక అప్పుడప్పుడు క్రొత్త సమస్యలను గూర్చియు ఉల్లేఖించెను. అతని శిష్యులు వేనవేలు - వారు భారత దేశమంతటను కలరు.

1. భయక్రాంతిలో అన్ని చిత్రములు తల క్రిందులుగా కాన్పించును. మజ్నూ (ప్రీవరె) కన్పించును. లైలా పురుషునివలె కన్పించును.
2. ప్రేయసి కోపవశమున ముఖము ఉబ్బించుకొని ప్రేమ విసాసువులకు దర్శనామృతపు కడవనే ప్రసాదించుచుండెను.

గజలుల నుండి రెండు మూడు పాదములు చూడుడు :—

బదల్ గయీఁ వొ నిగాహేఁ యె హోదసా థా అఖీర్
ఫిర్ ఇస్కెబాద్ కోయీ ఇన్బిలాబ్ హోన సకా. 1

* * * *

కహానీమేరి రూదాదే-జహాఁ మాలూమ్ హోతీహై
జో సున్నాహై ఉసీకీ దాస్తాఁ మాలూమ్ హోతీహై
చమకే సానహేకో ముద్దతేఁ గుజ్జరీ మగర్ అబ్ఖీ
చమక్తీ హైజో బిజలీ ఆషీయాఁ మాలూమ్ హోతీహై. 2

* 5 *

హర్ చీజ్ పర్ బహార్, హర్ ఇక్ మై పె హున్నె థా
దున్యా జవాకా థీ మెరే అహదే - షబాబ్ మే. 3

సయ్యద్ అన్వార్ హుస్సేన్ 'ఆర్జూ' (1872-1951) లఖోన్ లోని సుప్రసిద్ధ కవి. అతని తండ్రికూడ - ఉత్తమకవి. 'ఆర్జూ' తొలుత 'జలాల్' శిష్యుడు. కాని కొలది కాలముననే కావ్యశాస్త్ర పారంగతుడగుట వలన గురువు తన ఇతర శిష్యులను ఇతనికే అప్పగించెను. 'జలాల్' మరణించిన తరువాత 'ఆర్జూ' అతని పీఠము నధిష్ఠించెను. అతని జీవితము చాలవఱకు కష్టములలో బాధలలో గడచెను. కలకత్తా మఱియు బొంబాయి ధియేటర్లకొఱకు డ్రామాలు, మఱియు ఫిల్ములకొఱకు గీతములు వ్రాసెను. అతడు గొప్ప భాషా శాస్త్రవేత్త - లఖోన్ భాషయందు అసమానమగు

-
1. ఆమె చూపులు మాతినవి. ఆదియే చివరి సంఘటన. ఆ తరువాత ఎట్టి పరివర్తనమును జరుగలేదు.
 2. నా కథ జగత్కథ అనివించును. వినువారి ఆత్మకథ అనివించును. జోటలోని సంఘటన చాల కాలమైనది. కాని ఇప్పటికిని విడుగుపాటుచే మెఱపు దోచినదో గూఢు కనుల దిరుగును.
 3. నమస్త పదార్థములపై వసంతము కలకలలాడు చుండెను. అన్ని వస్తువులు సుందరములయ్యుండెను. నా యౌవనమున ప్రవంచ మంతయు యువాళ్లలో నుండెను.

ఎఱుకగలవాడు. “పుగానె-ఆర్జు” “జహానె-ఆర్జు”, “బయానె-ఆర్జు” మఱియు “సురీలీ బాంసురీ” అను నాల్గు కావ్యసంగ్రహము లతనివి ప్రకాశితములైనవి. అవి కౌక వ్యాకరణమునకు అలంకార శాస్త్రమునకు సంబంధించిన అతని పుస్తకము లనేక ములు ప్రచురింపబడినవి. అతడు అరబీ షారసీ పదములులేని శుద్ధ హిందూస్థానీ భాషలోను కొన్ని కవితలు వ్రాసెను. అట్టి సరళభాషలోను అతడు మనోభావములను అతి నిపుణతతో ప్రకటింపుట ఆశ్చర్యము గొలుపును. ఇఖ్నో శైలిని సంస్కరించిన వారిలో ఆర్జు ఒకడు.

ఉదాహరణకై కొన్ని పద్యపాదములు :—

చాహత్ కాఫల్ బసాహై జై నే జల్ జాయే ఖేతీ బోయీ హువీ
 క్యా హోతా హై ఆన్సు ఖోచ్చే నే, చిప్తీ నహిఁ ఆంఖే రోయీ హువీ. 1

* * * *

హై ఏక్ హీ హోనాతో యే అఖణ్ నహీ అచ్చీ
 మేరా సానబణతో ముయే అప్నాసా బనాదే ! 2

* * * *

తారాటూప్తే సబ్ నే దేఖా, యే నహీ దేఖా ఏక్ నేభీ
 కిస్కీ ఆంఖ్ నే ఆంసూ టప్పా, కిస్కీ సహారా టూటా హై. 3

* * * *

జో దేఖేగా రోతే ముయ్ కో, తుమ్ కో హన్ నే
 మేరీ బాత్ ఛోడో తుమ్మే క్యా కహేగా, 4

1. పైరు చల్లి పెంచిన చేను కాలిపోయినట్టిది ప్రణయ ఫలితము. అశ్రువులు తుడిచికొని వండున ఏమగును, ఏర్పిన కనులు దాచినను దాగవు.
2. ఏకమై పోవలసిన మనకీ షొరషొచ్చములు తగవు. నావలె కావేని నీవలె వన్ను మార్చుకొనుము.
3. చుక్క రాలిపోవుట అందఱును చూచిరి. కాని ఎవరికంట శన్నీరోలికెనో ఎవరి అశ్రయము తెగిపోయెనో ఎవరును చూడరైరి.
4. ఏర్పచుండు నన్ను నవ్వుచుండు నిన్ను ఎవడేని చూచెదరోని నామాట విడువుము: నిన్ను గుఱించి ఏమి భావించుదు.

భారతదేశపు ప్రసిద్ధ రాజకీయ నాయకుడు, ప్రముఖ కవి అగు సయ్యద్ ఫజల్ హుసేన్ “హాస్రత్” మోహానీ (1875-1951) ఉన్నావ్ జిల్లాలోని మోహాన్ వాస్తవ్యుడు. అతడు అలీగర్ నుండి బి.ఎ. పట్టముపొంది అప్పటినుండియే స్వాతంత్ర్య సమరమున పాల్గొనెను. అతడు సంపూర్ణ స్వరాజ్యమును వాంఛించిన సాహసీకుడు. అనేక పర్యాయములు జైలు యాత్రచేసి అధిక కవితలు జైలు వాసముననే వ్రాసెను. జైలునుండి విడివడినంతనే సాహిత్య పత్రికలు నడపుచు పూర్వకవుల కావ్య సంగ్రహములను ప్రకాశింపజేయువాడు. ఇది మఱివిపోగూడని మహత్కార్యము. “హాస్రత్” గొప్ప సాహిత్య విమర్శకుడు. కవిత యొక్క మంచి చెడ్డలను గూర్చి అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను. ఆధునిక యుగమున సర్వోత్తముడగు గజలు రచయితగా అతనిని అందఱును ఒప్పుకొందురు. మనోభావములను సరళశైలిలో హృదయంగమ మగురీతి అతనివలె చెప్పినవారు లేరనుటలో సందేహములేదు. అతని జీవితములోని సారశ్యము, సత్యము, గాంభీర్యము అతని కవితలలోను ప్రతిబింబించును. అతని కవితలో దార్శనిక గాంభీర్యము కాని ఆలోచనా వైవిధ్యము కాని లేవనుట సత్యమే. కాని కృత్రిమతలేని నిరాడంబరతయే హృదయముల దూసికొనిపోవును. అదియే అతని విశిష్టత. విచిత్రమగు నరళరీతి ప్రేమ భావములను యౌవనకాలపు అనుభూతులను అతడు వెల్లడించునప్పుడు అవన్నియు ఎల్లర హృదయములలోని భావములే అనిపించును. ప్రాచీన, నవీనకావ్యశైలులు రెండును ఏకమైన శైలిఅతనిది. అతని కావ్యసంగ్రహము పదమూడు చిన్నచిన్న భాగములలో ప్రకాశితమైనది. అన్నియుకలిపి “కుల్లియాతె హాస్రత్ అనుపేర ప్రచురింపబడినది కాని అదినేడు లభించదు.

ఈ కవులందఱును ఈ యుగమునకు చెందినవారే కాని, తీవ్రగతితో నడచు చున్న ఈనాటి జీవనమును చూచినప్పుడు వీరి వాణియు కొంత పురాతనమైనదే అనిపించును. వీరు నేడు లేరు. కాని వీరి కవితలు జీవితమును గ్రహించు ఇచ్చ పఠితలకు కలిగించుచునే ఉన్నవి. వీరి వీరి శిక్షణను పారివారిక జీవనమును అనుసరించి వీరి రచనలలో ప్రభావితులజేయు శక్తి ఒక్కరీతిగా లేదు. వీరిశైలిని చైతన్యమును అనుసరించి చూచిన వీరందఱు విభిన్న సంప్రదాయములచే ప్రేరితులు కనుక వీరిని ఒక్కచో చేర్చి చదువుట సరియైన పద్ధతి కాదని కొందఱు విమర్శకులు భావింతురు. అయినను చరిత్రలో వీరు జన్మించిన యుగముననే చేర్చవలసియుండును. వీరు సమకాలీన జీవనముచే ఎంతవఱకు ప్రభావితులై రచనలుచేసిరో ఆ విషయము

విమర్శకులు ఆలోచింపవలసినది. వీరు రూఢివాదులయినను లేదా సంప్రదాయములను విడిచిపెట్ట దలచినవారే అయినను అందుకు గల కారణములను గూడ చూడవలసి యుండును. రాజోవు చరిత్రకారులు వీరెంతటి మహాత్వముకలవారో నిశ్చయింతురు. ఏదో రూపమున ఈ సముదాయమునకు సంబంధించి ఇప్పటికి జీవితమై యున్న కొందఱిని గూర్చి సంక్షేపముగా ఇప్పుడు వ్రాయబడును.¹

పండిత బ్రజమోహన దత్తాత్రేయ కైఫీ “క్రీ. శ. 1866 వ సంవత్సరమున జన్మించెను. ఉర్దూ, ఫారసీ భాషలు ఇంటిలోనే చదివి, ‘సేంట్ స్టీఫెన్స్’ కాలేజీలో ఆంగ్ల విద్య నభ్యసించెను. అతడు ఐరోపా యాత్ర కూడ చేసెను. పూర్వ సంప్రదాయములకు సంబంధించిన వాడే అయినను ఉదార హృదయముతో నవీన భావములను కూడ స్వీకరించెను. హాలీ మఠీయు అజాదుల పరిచయము కలవాడతడు. బహుభాషలో గొప్ప పండితుడు. ఉర్దూ భాషలో అసమానమగు విద్వత్తకలవాడు. గద్య పద్య రచనలలో నైపుణ్యము కలవాడు. గొప్ప గొప్ప రచనలు అనేకము చేసినవాడు. అతడు చాల కవితలును వ్రాసెను. కాని అతని కవితలో రసములేదు. మనోహరములగు భావములును లేవు. అతని గద్య రచనలే ఆలోచనాత్మకము లైనవి. మహాత్తరమైనవి. ఇప్పటికి ఏదో వ్రాయుచునే ఉన్నాడు. ప్రేళ్ళమీద లెక్కించ దగిన ఉర్దూ విద్వాంసులలో అతడొకడు.

పండిత లబ్బూదామ్ “జోష్” మలిస్యానీ, క్రీ.శ. 1888 వ సంవత్సరమున జన్మించెను. మహాకవి ‘దాగ్’ శిష్యుడు. భాషను, కావ్యశాస్త్రమును కూలంకషముగా ఎఱిగిన పండితుడు. అతని కావ్యసంగ్రహమొకటి ప్రకాశితమైనది. ఇంకను అముద్రిత రచనలు చాల ఉన్నవి. అతడు అధికముగా గజలులే వ్రాసెను. అప్పుడప్పుడు ఇతర కవితలును వ్రాయును. గద్య రచనలో అతడు కావ్య సమీక్షచేయును. కొంత కాలము క్రిందటనే గాలిద్ కవితలకు వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. దానివలన అతని భాషాజ్ఞానము విశదమగును.

త్రిలోకచంద్ “మహారూమ్” క్రీ. శ. 1885 వ సం॥న సర్వాదీ ప్రాంతమున జన్మించెను. బి. ఏ. వఱకు చదివి విద్యాశాఖలో ఉద్యోగియయ్యెను. పండ్రెండు పదమూడేండ్ల వయసునుండియే కావ్యరచన ప్రారంభించి ఇప్పటికి చాల వ్రాసెను.

1. వీరిలో కొందఱు ఈ అనువాదకాలమునాటికి క్రితకేసులైరి.

“గంజె - మఆసీ” అనుపేర అతని కావ్యసంగ్రహ మొకటి ప్రకాశితమైనది. జీవితములగు పురాతన కవులలో అతడు ఆదరణీయుడు. అతని కవితలో దేశభక్తి మఱియు మతసామరస్యమునకు సంబంధించిన భావములుండును. గజలులు తక్కువగా వ్రాసెను. వ్రాసినంత వఱకు చాల సరసముగా వ్రాసెను. కొన్ని కవితలు బాలుర కొఱకే వ్రాసెను. ‘కైఫీ’ మఱియు ‘జోష్’ మలిస్యాసీల వలె అతడును ఇల్లు వాకిలి విడువవలసిన వాడై దిల్లీలో నివసించుచున్నాడు.

“యాగానా”, “జిగర్” మఱియు “అసర్” అను ముగ్గురు ఈనాటి మేటి కవులు. అయినను పైన చూపిన కారణముల ననుసరించి వారిని నవజాగృతికి సంబంధించిన కవులలో చేర్చుటకు వీలులేదు. తమ కవితావిశేషముల వలన వర్తమాన యుగమును కూడ వారు ప్రభావితము చేయుచున్నారు. కాని జీవితమును, సాహిత్యమును గుఱించిన వారి దృక్పథము నూత్న రచయితలవంటిది కాదు. అనగా వారి రచనలు మానవ జీవితపు వివిధ చిత్రములను ప్రదర్శించునవి కావని తాత్పర్యము కాదు. వారి దృష్టి గంభీరము, మనస్తత్వ పరిశీలనము విస్తారము, కనుకనే ఏదో విధముగ వారి ప్రభావము నేటి ఉర్దూ సాహిత్యముపై పడుచున్నది.

మిర్జా వాజిద్ హుస్సేన్ “యాగానా” చంగేజీ క్రీ. శ. 1884 వ సంవత్సరమున పట్నాలో జన్మించెను. అచటి గొప్ప విద్వాంసుల దగ్గఱ, కవుల దగ్గఱ విద్యాభ్యాసము చేసెను. ఫారసీలోనే కాక ఆంగ్లభాషలోను మంచి జ్ఞానము సంపాదించెను. ప్రారంభమున “యాస్” అను ఉపనామముతో కవితారచన చేసెను. క్రీ.శ. 1905 లో లఖ్నోకు వెళ్ళి అచటి సారస్వత జీవితమున కలిసిపోయి అచటివాడే అయ్యెను. సాహిత్య క్షేత్రమున ఒకనితో కలహించెను. ఒకనిని ఓడించెను. వేతొకనితో చెలిమి చేసెను. ఈ విధముగా నేటికి తన వ్యక్తిత్వమును ‘అహము’ను నిలుపుకొనినాడు. అతని కవితలు చదువుటవలన మానవ జీవితపుశక్తి బోధపడును. స్వతంత్రత, ఉద్ధతి, సబలత అతని విచారములలో విశిష్టగుణములు. అప్పుడప్పుడు సామాన్యములగు వ్యాహారిక భాషా శబ్దములను కూడ అతడు ప్రయోగించును. అతడు “గాలిబ్” వ్యతిరేకమున చాల వ్రాసెను. ఇతర మహాకవుల యెడలను అతనికి సద్భావము లేదు. గద్యరచనలతో పాటు “ఆయాతె-వాజిదీ” అను అతని పద్య సంగ్రహ మొకటి ప్రకాశితమైనది.

అతని కొన్ని పద్యపాదము లివి :—

ఇసీ ఫరేబ్ నే మారాకి కల్ హై కిత్పీదూర్
 ఇన్ ఆజ్ కల్ మే అబన్ దిన్ గవాయే హై క్యాక్యా,
 పహాడ్ కాత్పేవాలే జమీనె హార్ గయే

ఇసీ జమీమే దరియా సమాయే యే హై క్యాక్యా,
 ఖుషీమె అప్పే ఖదమ్ చూమ్ లూఁ తో జేబాహై
 వాలగ్జిషోంపె మెరీ ముస్కూరాయే హైఁ క్యాక్యా.
 ఖుదాహి జానె 'యగానా' మై కోహూఁ క్యాహూఁ
 ఖుద్ అప్పీ జాత్పె షక్ జిల్ మె ఆయేహైఁ క్యాక్యా. 1

* * * *

కై నే కై నే ఖుదా బనాడాలే
 ఫేల్ బందేకా హై ఖుదా క్యాహై. 2

* * * *

మిర్జా జాఫరలీ ఖాన్ 'అనర్' క్రీ. శ. 1885 వ సంవత్సరమున లఖ్నోలో జన్మించెను. అతనిది అచటి సుప్రసిద్ధమగు విద్యత్కుటుంబము - ధనిక కుటుంబము కూడ - 'అనర్' మంచి విద్య పొందెను. క్రీ. శ. 1909 లో అతనికి 'డిప్టీకలెక్టర్'

1. తేవు ఎంతదూరమును భ్రాంతివలననే నష్టపడితిని. ఈ నేడు తేవు ఆను చర్చలో ఎన్నియో దినములు వఘ్నయ్యెను.
 వర్సతమును తొలచువారు భూమికి ఓడిపోయిరి. ఈ భూమిలోనే ఎన్నేని నదులు కలవు. ఆనంద పారవశ్యమున నా ఆడుగులను నేనే ముద్దిడుకొనుట ఒప్పును. నా తప్పుడక్ష గుంపై ఆమె ఎంతయో మందహాసము చేసెను.
 నేనెవడనో ఏమో భగవానుడే ఎఱుగును. నా అన్తిత్వమును గూర్చియే ఎన్నియో సంశయములు పొడమినవి.
2. భక్తులు ఏ యే దేవతలను సృష్టించిరి.
 దేవుని అన్తిత్వము భక్తుల ఆట మాత్రమే!

లభించెను. క్రీ. శ. 1944 వఱకు అతడు పదవిలోనే ఉండెను. బాల్యమునుండి కవితలు వ్రాయుచు “అజీత్” లఖివీ శిష్యుడయ్యెను. అతడు ఆంగ్లభాషలోను, ఫారసీభాషలోను మహావిద్వాంసుడు. లఖ్నోభాషలోని మెలకువలు తెలిసినవాడు. ఎంతటి కవియో అంతటి విమర్శకుడు. అతని విమర్శ గ్రంథము లెన్నియో ప్రకాశితము లైనవి. అతనికి “మీర్” కవితమీద ఆత్యంతాభిమానము. మహాకవులందఱను చక్కగా అధ్యయనము చేసి ఎఱిగినవాడే కాని “మీర్”ను గుఱించి అతడు చేసిన రచనలు అతని ఆలోచనా గాంభీర్యమును వెల్లడించును.

“అసర్” అన్నివిధముల కవితలువ్రాసెను. అధికముగా గజలులే వ్రాసెను. ఇతర కవితలును విశేషముగా ఉన్నవి. అన్యభాషలలోని శ్రేష్ఠ కావ్యములను అతడు ఉర్దూ పద్య రూపమున అనువదించెను. అతని భగవద్గీతానువాదము “నగ్మయే - జావేద్” అనుపేర ప్రకాశితమైనది. అది ఉచ్చశ్రేణికి చెందిన కవిత. “అసరిస్తాన్” మఱియు “బహారాఁ” అను గజలుల సంగ్రహములు రెండు ప్రకాశితములైనవి. ఇవికాక ఇంకను అనేక సంగ్రహములు ప్రకాశితములైనవి. మఱికొన్ని కానున్నవి. “అసర్” గజలులు నిరాడంబరమై సొగసుగా ఉండును. అతని భాష సరళము - మధురము - అత డప్పడప్పుడు సూఫీ తాత్త్విక భావములను ప్రకటించును. అయినను ప్రేమభావ ప్రకటనలోనే అతని కవిత సరసమనిపించును.

ఉదాహరణకొఱకు ఈ పద్యపాదములు చూడుడు :—

భూల్నే వాలేనే కోయా పూఛా
మై తుయే దిల్ సే భులావూఁ కిన్ తరహా.

1

* * * *

హమ్ నే 'రోరో'కె రాత్ కాటీ హై
ఆంసువోమ్మే యె రంగ్ తబ్ ఆయా.

2

1. నన్ను మఱచిన వారిని నేనెట్లు మఱవవలెనో ఎవరేని ఆడుగవలెను.

2. మేము ఏడ్చి ఏడ్చి రాత్రము గడపితిమి. అట్లగుట అశ్రువులకు ఇట్టి వ్యక్తము కలిగినది.

ఝిల్ మిలాతే హువే తారే క్యా హైఁ
 మల్లజే పూల్ తెరే బిస్తర్ కే.

1

* * * *

కుచ్ రోజ్ యేభీ రంగరహం ఇంతెజార్ కా
 ఆంఖ్ ఉత్ గయీ జిధర్ బన్ ఉధర్ దేఖ్ రహే.

2

* * * *

తేరీ ఆంఖోంకా కుచ్ ఖుసూర్ నహీ
 హోఁ ముయీకో ఖరాబ్ హోనాథా.

3

* * * *

బతావో క్యా తుమ్హారే దిల్వే గుజ్ రే
 అగర్ కోయీ తుమ్హీసా బేవఫా హో.

4

* * * *

ఆ, కి, తుయ్ బిన్ ఇన్ తరహా ఐ దోస్త ! మబ్రతాహుఁ మై
 జై నే హార్ వైమే కిసీవై కి కమీసాతాహుఁ మై.

5

* * * *

లేకె ఖత్ ఉన్నా కియా జత్ బాహత్ కుచ్ లేకె
 ధర్ ధరాతే హువే హాథోన్నే భరమ్ ఖోల్ దియా.

6

1. తళతళలాడు చుక్కలు నీ పూ నెజ్జమీది వాడిన పూలు.
2. కొంత కాలము దృష్టి ఎటు మఱువిన ననే చూచుచు నిరీక్షించితిమి.
3. నీ కనుల దోష మెద్దియు లేదు. బాను. నేనే పాడుకావలసి యుంటిని.
4. నీవలనే ఎవరేని విశ్వాసఘాతకులైన యెడల నీ హృదయ మెట్లుండునో చెప్పుము.
5. ఓ మిత్రమా ! రమ్మ. నీవు లేనందున ప్రతి వస్తువలో నేదో వస్తువ వెలితియైనట్లు భయ పడుచున్నాను.
6. ఆమె ఉత్తరమును చేతగాని వ్యధను అణచిపెట్టుకొనుటకు చాల ప్రయత్నించితిని. కాని గజగజలాడుచున్న చేతులు రహస్యము వెల్లడించెను.

సావనక్రీ రైఁ అంధేరీ, తన్వాయాయొంకా ఆలమ్
భూలే హువే ఫిసానే అబ్ యాద్ ఆరహే మ్నైఁ. 1

* * * *

సాఖీ క్రీ హర్ నిగాహ్ పె బల్ఖాకె పీ గయా
లహారోంనే ఖేల్తా హువా లహరాకే పీ గయా. 2

* * * *

దేఖోన ఆంఖ్ భర్కె కిసీకీ తరఫ్ కభీ
తుమ్కో ఖబర్ నహీ జో తుమ్హారీ నజర్ మెహై 3

* * * *

కుచ్ దేర్ ఫిక్రె ఆలమె-బాలాకీ ఛోడ్ దే
ఇన్ అంజుమై కా రాజ్ ఇసీ అంజుమై మెహై 4

* * * *

“జిగర్” మురాదాబాదీ, ఈ నాటి లోకప్రియకవి. అతనిపేరు అలీ సికందర్. క్రీ.శ. 1890 వ సంవత్సరమున మురాదాబాదలో జన్మించెను. అతని తండ్రి కూడ కవియే. ‘జిగర్’ బాల్యమునుండి కవితా రచన చేయుచుండెను. ప్రారంభమున ‘దాగ్’ కు తన కవితలు చూపుచుండెను. ‘అస్గర్’ గోండ్వీచే ప్రభావితుడైన పిదప తన కవితలు అతనికే చూపించెను. “దాగె-జిగర్” మఱియు “షోలయే-తూర్” అను రెండు కావ్య సంగ్రహములు ప్రకాశితము లయ్యెను. అతని కవితలు విశేష

1. శ్రావణమాసపు చీకటి రేయి. ఏకాంతము. మఱచిన గాతలు స్మృతికి వచ్చుచున్నవి.
2. “సాఖీ” (మధుబాల) చూపులకు తట్టుకొనలేక మెలికలుతిరిగి త్రాగితిని. అలలతో ఆడుచు అల్లాడీ త్రాగితిని.
3. నీ చూపులలో నేమి కలదో నీవెఱుగవు. కనుక ఎవ్వరిని దృష్టిసలిపి చూడకుము.
4. కొంత తడవు పరలోక విచారమును విడువుడు. ఈ సమావేశ రహస్యము ఈ సమావేశ ముననే కలదు.

ప్రకాశమగు ప్రేమ భావములు కలవి. అతని గజలులలో రసమును మాదకతయు గోచరించును. కొంతకాలము మద్యపానము అతని జీవితమున ముఖ్యాంగమయ్యెను. అప్పటి అతని కవితపై దాని ప్రభావమే పడెను. అప్పుడప్పుడు అతడు సూఫీ తత్త్వమును ప్రకటించెను. కాని ప్రేమ భావములుకల అతని కవితయే శ్రేష్ఠమైనది. అతడు సౌందర్యోపాసకుడు. ప్రేమ భావములుకలవాడు. సౌందర్య ప్రేమ భావములను సురుచిర శైలిలో ప్రకటించుట వలననే అతని గజలులు ఆకర్షవంతములైనవి.

అతని కొన్ని పద్యపాదములు :—

- దిల్కొ బర్బాద్ కల్కే బైరాహూఁ
 కుచ్ ఖుషీఖీహై, కుచ్ మలాల్ ఖీహై 1
- * * * *
- హున్నె-బేపర్వాకో ఖుద్ బీనో-ఖుదారా కర్ దియా
 క్యా కియా మైనేకి ఇజ్ హోరే-తమన్నా కర్ దియా 2
- * * * *
- నహీ ఆతీతో యాద్ ఉస్కీ మహీనోఁ తక్ నహీ ఆతీ
 మగర్ జబ్ యాద్ ఆతేహైఁ తో అక్సర్ యాద్ ఆతేహై 3
- * * * *
- బర్కో అఖ్ కే దామమ్ చిపా దేఖాహై
 హమ్నే ఉన్ షోఖ్కో మజ్జూరె హయా దేఖాహై 4
- * * * *

-
1. హృదయమును నశింపజేసికొంటిని. కొంత విచారమును, కొంత సంతోషమును కలదు.
 2. స్వీయసౌందర్య పరిజ్ఞానములేని ప్రేయసిని స్వీయాఖియానము కలదిగాజేసితిని. నా వాంఛను ప్రకటించి నేనెట్టి పని చేసెతిని :
 3. ఆమె జ్ఞాపకము కలుగకుండిన నెలల తరబడి కలుగనే కలుగదు. కాని జ్ఞాపకము కలుగు మొదలయ్యేనేని తఱచుగా కలుగును.
 4. మెఱపును మబ్బువాటున దాగియుండగా చూచితిమి. లజ్జావశివందయగు ఆమెను చూచితిమి.

పర్దెనె ఇక్ ఝలక్ జోవో దిఖ్లాతెరహో గయే
ముష్టాఖె-దీద్ బౌర్ భీ లల్పాకె రహోగయే

1

* * * *

హమ్ సె హర్ చంద్ వోజాహిర్ మెఖఫాహైఁ లేకిఁ
కోషినే-ప్పరి షె-హాలాత్ చెలీ జాతీహై

2

* * * *

దిలే-ముజ్జర్ కీ సాదగీ దేఖో
ఫిర్ ఉన్వీనే సవాల్ కర్తాహై

3

* * * *

లాఖోఁహై తేరీ దీద్ కే ముష్టాఖ్ మగర్ హమ్
నాచార్ తుయే జీసె భులానేమె లగేహైఁ

4

* * * *

హై మష్ఠె-సుఖుఁ జారీ, చక్రీకి మషఖ్ తేభీ
ఇక్ తుర్పా తమాషాహై హాసత్ కీ తబీయత్ భీ

5

* * * *

1. తెరచాటునుండి ఆమె మెఱపువలె దృగ్గోచరమయ్యెను.
దిద్రీఖువులు చూచుటకై ఇంకను ఉబలాటపడిరి.
2. వైకి జూడ ఆమె మా మీద కోపించి యున్నది. కాని మా యోగక్షేమము లరయుచునే ఉన్నది.
3. ఉద్విగ్న హృదయపు బేలతనము చూడుడు. మఱల ఆమెలోనే వాంఛ పశ్చికటింతుచున్నది.
4. లక్షల కొలది జనులు నిన్ను చూడ వాంఛించి యున్నారు. కాని మేము విధిలేక నిన్ను మఱవ జూచుచున్నాము.
5. కావ్య రచనాభ్యాసముతోపాటు తిరుగలి వినరు పరిశ్రమయు సాగుచున్నది. హాసశక్త స్వభావము వింతయైనది. ఈ పద్యము చెఱసాలలో చెప్పినది. (నోటు)

స్థలాభావము వలన స్మరింపలేక వదలిన కవుల సంఖ్యయు అల్పము కాదు. నేడు ఈ లోకమున లేనివారిలో “ఇస్మాయిల్” మీరతీ, “ముహసిన్” కాకోర్నీ, “రియాజ్” ఖైరాబాదీ, మోలానా మొహమ్మదలీ “జోహార్”, “జలీల్” మానిక్ పూరీ, “అజాద్” అన్నారీ, “సాయిల్” దహిల్వీ మొదలగువారిని గుఱించి వ్రాయవలసియుండెను. కాని వీలుకాలేదు. ఇట్లే జీవితలగువారిలో “అఖ్తార్” హైదరాబాదీ, “దిల్” షాహజహాన్ పూరీ, “నూహ్” నారవీ, “బేఖుద్” దహిల్వీ, “వహషత్” కలకత్తవీ, మఱియు “అప్పర్” మీరతీ మొదలగు వారిని గుఱించి కొంత కొంత వ్రాయవలసి యుండెను. కాని సంభవము కాలేదు. వీరిని గుఱించి తెలిసికో దలచినవారు వీరి సంగ్రహములను సంపాదించగలరు.

ఈ యుగమున బహుముఖ చైతన్యము ప్రకటమయినది. కాని హాలీ, పిట్లీ, అక్బర్, సురార్, చక్రవర్తి మఱియు ఇక్కాలులు స్థాపించిన సంప్రదాయములను అనుకరించుచున్నవారే. ఇప్పుడు చాల పురోగమించి తమ కవితలచే క్రాంతి కలిగించుటయే తమ సామాజిక కర్తవ్యమని భావించుచున్నారు. వారిని గూర్చి చివరి ఆధ్యాయమున వ్రాయబడును.

ప ద వ అ ధ్యాయము

నవ జాగృతి మఱియు నవ్య సాహిత్యము

గ ద్యము :—

వర్తమాన యుగమును గద్యయుగ మనవచ్చును. గద్యము జీవిత శక్తిని సంఘర్షణమును సతార్కికముగా ఉల్లేఖించును. గద్యము భావరహితము కాదు. విచారముల పరస్పర సంఘర్షణవలన అది జన్మించును. గద్యము ద్వారమున జీవనోద్దేశ్యముల వర్ణన స్పష్టముగా చేయవచ్చును. అట్లగుట భారతదేశ జీవనము ఒక క్రొత్త మాసలో పడుచున్నపుడే ఉర్దూ గద్యము ఉన్నతించెందినది. ఆ పరివర్తనను గూర్చి వెనుకటి అధ్యాయమున తెలుపబడినది. కనుక దానిని మఱుల తెల్పుట అనవసరము. కాని ఈ అధ్యాయమును చదువునప్పుడు, భారతదేశములోని వివిధ వర్గముల ముందు వివిధ పరిస్థితులను నిలిపి, విచారములను క్రొత్త త్రోవ పట్టించిన సమస్యలను విన్యసింపగూడదు. దరిదాపు విప్లవకాలమువఱకు గల గద్యరచయితలను వారి రచనలను గూర్చి ఏదవ భాగమున సంక్షేపముగ వ్రాయనైనది. ఉన్నత వైజ్ఞానిక విషయములు లేక, గాంభీర్యము లేక నీరసమైయున్న ఉర్దూ గద్యమును తమ శక్తి వంతములగు రచనలచే పరిపుష్టము చేసి, ఉర్దూ సాహిత్యపు స్వర్ణయుగమును అవతరింప జేసిన రచయితలను గుఱించి ఈ అధ్యాయమున వ్రాయబడును. ఈ యుగమును సాధారణముగా సర్ సయ్యద్ యుగ మందురు. ఏలయన అతని సంస్కరమున నున్న మహారచయిత లందఱును అతనిచే ప్రభావితులైరి. అతనికి దూరమున నున్న వారును అతదొనర్చు ఆందోళనమును ఆమోదించియో, విరోధించియో అతని ప్రభావమును అవచేతన రూపమున స్వీకరించిరి.

సయ్యద్ అహ్మద్ ఖాన్ : (క్రీ. శ. 1817 - 1898) సయ్యద్ అహ్మద్ ఖాన్ దిల్లీలో జన్మించెను. అతని పూర్వీకులు దిల్లీ దర్బారునందు చిరకాలము ఉన్నత పదవులలో ఉండిరి. అతని తల్లి వంక వారు ప్రసిద్ధ విద్వాంసులు. అతని మాతా మహుడు గొప్ప గణితశాస్త్రజ్ఞుడు - జ్యోతిష వేత్త. తల్లివంక వారును తండ్రివంక వారును దిల్లీ దర్బారులోను, ఈస్టిండియా కంపెనీలోను మాన్యతనందినవారు. సర్

నయ్యద్ తల్లి సద్గుణవతి. స్వతంత్ర భావములు గల మహిళ. ఆమె పర్యవేక్షణ లోనే అతని ప్రాథమిక విద్యాభ్యాసము జరిగెను. అతడు దిల్లీలోని గొప్ప గొప్ప విద్వాంసుల నన్నిదిలో సమస్త విద్యలందు చక్కని శిక్షణ పొందెను. కవుల సహ వాసమున మెలగెను. మత గురువుల సమావేశములలో పాల్గొనెను. అతడు యావనము విలాసములతో గడపెను. కాని కొలది కాలముననే అతని ప్రవర్తన మారెను. గంభీరము, ఆలోచనాత్మకము అగు ధార్మిక జీవనమును అవలంబించెను. క్రీ. శ. 1838 ప్రాంతమున కంపెనీ ఉద్యోగమున చేరెను. క్రీ. శ. 1841 లో మున్సిపు (మేజిస్ట్రేటు) పదవి పొందెను. క్రీ. శ. 1842 లో దిల్లీ అంతిమ చక్రవర్తి “జఫర్” అతని కెన్నియో బిరుదులు ప్రదానము చేసెను. క్రీ. శ. 1855 వ సంవత్సరమున “సదర - అమీర్” పదవిపై “బిజినోర్” వెళ్ళెను. అచటనే అతని యశస్కాలము మొదలయ్యెను. అంతకుముందే అతడు సుమారు పదొకండు పుస్తకములు రచించెను. అయినను అప్పటికి సాహిత్య వేత్తలకు అతడు రచయితగా పరిచితుడు కాడు. సర్ నయ్యద్ బిజినోర్ లో ఉండగనే విప్లవము జరిగెను. ఆ విప్లవమున అతడు చాల పాటుపడెను. ఆంగ్లేయోద్యోగులను రక్షించుటయే కాక ఆపదపాలైన ప్రజల కెందఱకో సహాయపడెను. విద్రోహులగు సిపాయిలు అతనిని చంపివైవ జూచిరి. కాని అతడెట్లో తప్పించుకొనెను. దిల్లీ చేరి తన ఇల్లు నష్టమై యుండుట చూచెను. అయినను ధైర్యము వీడక ఆంగ్లేయులకును, భారతీయులకును ‘రాణీ’ కుదుర్చుటకై ప్రయత్నించెను. క్రీ. శ. 1858 వ సంవత్సరమున “సదరు - స్సూదూర్” పదవిపై మురాదాబాదకు వెళ్ళెను. అచట అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను. తరువాత “గాజీపూర్” వెళ్ళెను. అచట “సాయింటిఫిక్ - సొసాయిటీ” స్థాపించెను. క్రీ. శ. 1866 లో అలీఘర్ చేరెను. సొసాయిటీని వెంటగొనియే వెళ్ళెను. అచట అనేక ఆంగ్ల గ్రంథములు అనువదించజేసెను. క్రీ. శ. 1866 లోనే “బ్రిటిష్ - ఇండియన్ - అసోసియేషన్” స్థాపించెను. ఆంగ్లముండి మైత్రివలన అధికారములు పొందుటకై ఆ సంస్థ ఉద్దేశింపబడినది. అప్పుడే అలీఘర్ నుండి ఒక పత్రిక నెలకొల్పెను. అది ఉర్దూ సాహిత్యమున చాల పేరొందిన పత్రిక. క్రీ. శ. 1867 లో ఒక ఉర్దూ విశ్వ విద్యాలయము స్థాపించు ఉద్దేశ్యము ప్రభుత్వము ముందు వెల్లడించెను. కాని ఫలితము కలుగలేదు. ఆ సంవత్సరమే ‘హోమ్ యోజనా’ చికిత్సను ప్రచారముచేయు ఉద్యమము లేవదీసెను. ఆ కాలముననే బనారసులో హిందీ ఉర్దూ వివాదము ప్రారంభమయ్యెను. దౌర్భాగ్యవశమున అది నేటికిని సాగుచున్నది.

సర్ సయ్యద్ ఉర్దూ పక్షమువహించి చాల వ్రాసెను. క్రీ. శ. 1869 లో తన కుమారునితో లండను వెళ్ళెను. అచట ఐరోపాలోని విద్యా ప్రణాళికను బాగుగా పరిశీలించి అట్టి కాలేజీ ఒకటి స్థాపించవలెనను ఉద్దేశముతో తిరిగివచ్చెను. క్రీ. శ. 1870 లో అతడు నుప్రసిద్ధ పత్రిక “తహజీబుల్ - అఖ్లాక్” ప్రారంభించెను. అది ఉర్దూలోని నవీన గద్యశైలికి మొదటి నమూనా. క్రీ. శ. 1875 సం॥న సర్ సయ్యద్ అలీఘర్ లో ఒక విద్యాలయము స్థాపించెను. క్రీ. శ. 1878 వ సం॥న అందు కాలేజీ తరగతులు తెరువబడెను. క్రీ. శ. 1888 వ సం॥ నుండి ఈ కాలేజీలో సమస్త ప్రకారముల ఉన్నత విద్య బోధింపబడుచుండెను. ఈ కాలముననే అతడు వైస్రాయి కౌన్సిల్ లో సభ్యుడుగా ఎన్నుకోబడెను. క్రీ.శ. 1886 లో “మొహమ్మడన్ - ఎడ్యుకేషనల్ కాన్ఫరెన్స్” నెలకొల్పెను. సర్ సయ్యద్ ముసల్మానులు కాంగ్రెసులో చేరుట ఇష్టపడని వాడు. అతడు ప్రభుభక్తి కల వ్యక్తులను, సంస్థలను మాత్రమే ఆదరించుచుండెను. ముసల్మానులు విప్లవములోనే నష్టపడినవారు కనుక మఱి వారికి ఏదేని ఆపద సంభవించినచో వారు పూర్తిగా నశించిపోదురని అతడు అభిప్రాయ పడు చుండెను. మొదట అతడు హిందూ ముసల్మానులు ఏక రాష్ట్రీయులనియు, హిందూస్థాన్ నివాసులందఱును హిందువులనబడ వలయుననియు భావించుచుండెను. హిందూస్థానీయులకు ఉన్నత పదవులు లభించవలయుననియు, వారిలోను ఆంగ్లేయుల లోను అన్నివిధముల సమానత ఉండవలయుననియు వాదించుచుండెను. కాని రాను రాను ఈ భావములు మాఱినవి. సర్ సయ్యద్ బహు పరిశ్రమతో కూడిన జీవితము గడపి క్రీ. శ. 1898 వ సంవత్సరమున మరణించెను.

సర్ సయ్యద్ ఈ యుగమున మహా పురుషుడు. అతడు భారతీయ జీవన మును, ముఖ్యముగా ముసల్మానుల జీవనమును అధికముగా ప్రభావితముచేసెను. అతని ప్రభావమును పూర్తిగా వివరించి చెప్పటకు ఇది అదనుకాదు. ఆంగ్లేయుల మైత్రి ద్వారమున భారతదేశమును పురోగమింపజేయ దలచెను. ఆంగ్ల శిక్షణను, ఆంగ్ల నభ్యతను ఆశ్రయించనిదే భారతదేశము పురోభివృద్ధి చెందగలదని అతడొక షణ్ణమైనను ఆలోచించువాడు కాదు. అతని అట్టి ఆలోచనల వలన ఆనాడు జీవితమున ప్రవేశించుచున్న నవజాగృతికి లాభమును కలిగెను. నష్టమును కలిగెను. అతడేపని చేసినను సంస్కార బుద్ధితోనే చేసెను. సర్ సయ్యద్ నిర్భీకుడు. చైతన్యవంతుడు. అలసత నెఱుగని సంస్కర్త. విద్యావంతుడు. కార్యకూరుడు. అతని కార్య రంగము లను తిలకింతుమేని అతడు ఒకడే అనేకులు చేయవలసిన పరిశ్రమ చేయగలవాడని

తెలియును. అతడు జీవించినంత కాలము వ్యతిరేకించువారికి లొంగలేదు. మరణించిన తరువాత పలువురు అతని గుణములను దోషములను ప్రచురించిరి.

సర్ సయ్యద్ చిన్నవి పెద్దవి ముప్పది గ్రంథములు వ్రాసెను. ఉపన్యాసములు, ఉత్తరములు మఱియు వ్యాసముల సంగ్రహములు వేరే. మొట్టమొదట అత డన్నియు మత సంబంధములగు రచనలే చేసెను. మొదటి గొప్ప రచన, "ఆసారు - స్సనాదీద్" అనునది. అందు దిల్లీలోని చారిత్రక భవనములు, వీధులు మఱియు ప్రసిద్ధ వ్యక్తుల గూర్చి పరిశోధనాత్మకములగు విషయము లనేకము పొందుపఱచెను. అంతట కెవరును గ్రహింపని చారిత్రకాంశముల నెన్నిటితో పరిశ్రమ చేసి సేకరించి వ్రాసెను. ఐరోపీయ భాషలలోను దాని అనువాదము చేయబడినది. జిల్లా బిజినోర్ చరిత్ర, బిజినోర్ లో విప్లవము నాటి పరిస్థితులు, విప్లవ కారణములు అను పుస్తకములను "లాయల్ మొహమ్మద్ నోస్ - ఆఫ్ - ఇండియా" అను పుస్తకమును అయిదేండ్ల కాలములోనే రచింపబడినవి. తరువాత అతడు బైబిల్ వ్యాఖ్యానమును, ఖురాను వివరణమును వ్రాసెను. ఆ దినములలో అతడు వ్రాసిన గ్రంథములు, వ్యాసములు అన్నియు ముసల్మానులకును, క్రైస్తవులకును సఖ్య సంబంధములు కలిగించుటకు ఉద్దేశింపబడినవే. విప్లవ కాలమున ముసల్మానులకు ఆపాదించబడిన కళంకమును తొలగించుకొనుటకై అతడు ఈ మార్గమును ఆవలంబించెను. ఇది అతని రాజకీయ దృక్పథములోని లోపము.

అతని సర్వప్రసిద్ధ రచన "ఖతుబాతె-అహమదియా" అనునది. ఈ గ్రంథమున క్రైస్తవ రచయితలు ముసల్మానుల పై గంబరులపై ఆరోపించిన నేరములకు సత్యాధారములగు సమాధానములు చెప్పబడినవి. దాని అంగ్లానువాదము కూడ ప్రకాశితమైనది. సర్ సయ్యద్ ఇస్లాము మత విశిష్టతను తెలుపు అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను.

సాహిత్యమున వ్యాసరచనకు జన్మదాత సర్ సయ్యద్. అతడు స్వంత పత్రికయగు "తహజీబుల్-అఖ్లాఖ్" లో ప్రచురించిన వ్యాసములు ఆద్యములే కాక శ్రేష్ఠమైనవి. అతని ఆంగ్లభాషా జ్ఞానము అత్యల్పము. అయినను మంచి మంచి ఆంగ్ల వ్యాసములను చూచి తన పత్రికను ఆ కైలిలో నడపుటకు ప్రయత్నించెను. ఈ వ్యాసములలో ఆనాటి సమస్త సమస్యలు చర్చింపబడినవి. ఒకచోట వాదవివాదములు, ఒకచోట వ్యంగ్యము, ఇంకొకచోట ఆధ్యాత్మికములగు ప్రశ్నలకు వైజ్ఞానిక సిద్ధాంతముల

ద్వారమున సమాధానములు కలవు. ఈ వ్యాసముల వలన సర్ సయ్యద్ గొప్ప తనము బోధపడును.

క్రీ. శ. 1837 నాటికి అనగా సర్ సయ్యద్ రచనలు ప్రారంభించు నప్పటికి ఉర్దూ గద్యమున పూర్వశైలియే ప్రచలితమైయుండెను. కనుక ఆతడు తన మొదటి పుస్తకమగు “అసారు-స్సనాదీద్”ను ఆ శైలిలోనే వ్రాసెను. కాని దానిని రెండవ సంస్కరణమున నూత్నశైలిలో మార్చి వ్రాసెను. సాధారణముగా ఆతనికి తన ఉద్దేశ్యములను ప్రకటించుట యందే శ్రద్ధకాని బాషాసౌందర్యముపట్ల లేదు. ఉద్దేశ్యములను ప్రకటించుటలోను ఆతడు ఉత్సాహముగా హృదయ గత భావములను వివరించువాడు కనుక, అతని గద్యరచన గంభీరమై ప్రతిభావంతమై ఉండును. సర్ సయ్యద్ ఆలోచనల వలన భారతదేశమునకు అధిక లాభము కలుగకున్నను అతని రచనల వలన ఉర్దూసాహిత్యమునకు విశేషలాభము కలిగినదనియే చెప్పవచ్చును.

మౌలానా మోహమ్మద్ హుస్సేన్ ‘అజాద్’ ఒక మహావిద్వాండును మత గురువును అగు మొహమ్మద్ బాఖిర్ కొడుకు. ఆతడు క్రీ. శ. 1883 వ సంవత్సరమున దిల్లీలో జన్మించెను. ఆతడు జన్మించిన మూడేండ్లలోనే అతని తండ్రి దిల్లీ నుండి మొదటి ఉర్దూ ప్రతిక తీసెను - “అజాద్” అరబీ ఫారసీలలో ఉన్నతవిద్య పొంది కవిత్వము నేర్చికొనుటకై “జోఖ్” శిష్యత్వము చేసెను. ఆతడు దిల్లీ కాలేజీలోకూడ విద్యనేర్చెను. విప్లవమున అజాద్ తండ్రి ఆంగ్లేయులచేత మరణించెను. ఇల్లు వాకిలి నష్టపడెను. తన గురువుగారగు ‘జోఖ్’ హస్త లిఖిత కావ్యసంగ్రహమును చేతగొని దిల్లీని విడిచి జీవనోపాధికై లఖోన్ మతీయు హైదరాబాదు లకు వెళ్ళెను. క్రీ. శ. 1864 లో లాహోర్ చేరి శిక్షావిభాగమున నెలకు పదునేను రూపాయల వేతనముపై ఉద్యోగియయ్యెను. అచట పాఠ్య గ్రంథములు వ్రాసి పేరొందెను. శిక్షావిభాగములో పనిచేయు ఆంగ్లేయులును భారతీయులును అతని విజ్ఞతవలన, అతని రచనల వలన చాల ప్రభావితులైరి. ఆతడు ‘కాబూలు’ మతీయు ‘ఈరాను’ దేశముల యాత్రచేసి వర్తమాన ఫారసీ భాషను అధ్యయనము చేసెను. ఆంగ్లేయుల ఆనుమతితో పంజాబులో ‘అంజుమెన్ - పంజాబ్’ ఒక సంస్థను స్థాపించెను. ఆ సంస్థలో ఉర్దూలోని నూతన కావ్యములు కొన్ని జన్మించెను. ‘అజాద్’ అనేక ప్రతికలకు సంపాదకుడై క్రమక్రమముగా ఉర్దూ సాహిత్య రత్నములలో ఒకడుగా ఖ్యాతిగాంచెను. గవర్నమెంటు కాలేజీ లాహోరులో అరబీల ప్రొఫెసరుగా నియుక్తుడయ్యెను కాని, ఆ పదవిపై

చిరకాలము నిలువ లేకపోయెను. క్రీ. శ. 1887 లో అతనికి “షమ్సులులెమా” (విద్వదాదిత్యుడు) అను ఉపాధి లభించెను. క్రీ. శ. 1888 లో అతనికి మనశ్శాం చల్యము కలిగెను. అది ఆమరణాంతము నిలిచెను. ఆ ఉస్మాదావస్థలో అతడు అనేక గ్రంథములు ఆధ్యాత్మిక విషయప్రధానములైనవి వ్రాసెను. కాని అందలి అధికభాగము అర్థముకాదు. క్రీ. శ. 1910 వ సంవత్సరమున లాహోరులోనే అతడు మరణించెను.

‘ఆజాద్’ రచనలు అనేకములు. వానిలో “ఆబె-హయాత్”, “దర్బారె-అక్బరీ.” “నై రంగే-ఖయాల్” మఱియు “సుఖ-దా-నె-ఫారసీ” అనునవి ప్రసిద్ధములు. “ఆబె-హయాత్” మొదటి ఉర్దూ సాహిత్యచరిత్ర. అందు కవి జీవితములు పరిశోధనాత్మకముగా చిత్రింపబడినవి. సామాజికమగు భూమికలో భాషోత్పత్తి మఱియు సాహిత్యాభివృద్ధి వర్ణింపబడినవి. పూర్వకవులు కావ్యరచన చేసిన వాతావరణము మనోహరముగా ప్రదర్శింపబడినది. చాలమంది విమర్శకులు “ఆజాద్” అభిప్రాయములను తలచుగా వ్యతిరేకింతురు. సమయము గడచిన కొలది, ప్రాత పుస్తకములు లభించిన కొలది అతని అభిప్రాయములు సరి అయినవే అని తేలుచున్నది. “ఆబె-హయాత్” వలన అతని సాహిత్యవిమర్శనాపాటవము తేటపడును. “దర్బారె-అక్బరీ” అక్కరు పాదుషా విచిత్రజీవితకథ. అందుఅనటి నభ్యుతసజీవముగా గోచరించును. ఆ నభ్యుత హిందూ ముస్లిమ్ సమైక్యతకు నిదర్శనము - “నై రంగే-ఖయాల్” అను గ్రంథమున మొట్టమొదట ఆంగ్లేయుల ‘అలీగరీ’ (Alleghori) ని ఉర్దూలో ప్రవేశపెట్టు ప్రయత్నము జరిగినది. ఈ గ్రంథము అతని రచనా సామర్థ్యమునకు నిదర్శనము. ఆజాద్ గొప్ప భాషాతత్వవేత్త. అతడు తొలుదొల్త ఉర్దూ శబ్దముల సంస్కృతములములను ఫారసీ మూలములను గుర్తించి వ్రాసెను. అతడే నూత్న ఫక్రీలో నాటకమును వ్రాసెను. కాని అది అసమగ్రము.

ఆజాద్ తన జీవితము నంతటిని విద్యార్థివలె సదాభ్యాసమున గడపెను. అతడు సర్ సయ్యద్ లేవడీసిన ఆందోళనకు సంబంధించిన వాడు కాడు. కాని నూత్నవిద్యవలన జీవితరంగము లన్నిట ప్రకాశించుచున్న నవ్యతను ప్రచారము చేసెను. ఎట్టి విమర్శకులైనను “ఆజాద్” వచన రచనను ప్రశంసించక తప్పదు. ఏలయన అతని రచనలోని ఆవేగము, ప్రవాహము, సౌందర్యము, చమత్కృతి, భాషప్రకటనాపద్ధతి ఇంకెవటను కన్పింపదు. బహుభాషలు తెలిసినవాడు కనుక హిందీశబ్దములను ఉచిత రీతి ప్రయోగించెను. అతని శైలికృతముకాదు. అతని

శైలికృతకముకాదు. అతని భావము లెట్టివైనను ఆ శైలిలో రాణించినవి. అతని శైలిలో అలంకారయుతమగు సారశ్యము. క్రొత్తందనము మఱియు సారస్యము కలవు. ఆ కాలమున ఆంగ్లశబ్దములను ప్రయోగించు వ్యామోహము విరివిగా ఉండెను. కాని అజాద్ ఆ త్రోవ త్రొక్కలేదు. శబ్దజాలము అతనికి ఐంద్రజాలికునకువలె వశమైంది - మెట్టుకు "అజాద్" ఉర్దూలోని ఉద్దండ రచయితలలో ఒకడు. విప్లవానంతరము భారతదేశమున ఉద్భవించిన నవజాగృతికి ప్రతినిధి.

ఖ్వాజా అల్తాఫ్ హుస్సేన్ "హాలీ" (1836-1914) జీవితచరిత్ర వెనుకటి ఆధ్యాత్మ ములోను వ్రాయబడినది. అతడు నూతన యుగమున ఎంతటి కవియో అంతటి గద్య రచయిత. ఏబదిండకాలమున సమకూడిన ఉర్దూగద్యసాహిత్యమున "హాలీ" పాలు అధికము. అతడు క్రీ.శ. 1867 ప్రాంతమునుండి గద్యరచన ప్రారంభించెను. మొదటిపుస్తకము మత సంబంధమైనది. తరువాత వ్రాసిన కొన్ని రచనలు అంత గొప్పవికావు. క్రీ. శ. 1874 లో శ్రీ. విద్యనుగూర్చి "మజాలినున్నిసా" అను పుస్తకము వ్రాసెను. అది చాల మెప్పువడసెను. అతని ప్రఖ్యాత రచనలలో మొదటిదగు "హయాతె-సాదీ" క్రీ. శ. 1882 లో వ్రాయబడెను. అందు ఫారసీ కవులలో సర్వశ్రేష్ఠుడగు "సాదీ" జీవితమును రచనలను గూర్చి సమాలోచన చేయబడెను. "హాలీ" తన నవ్యకవిత్వ సంగ్రహమునకు ప్రస్తావన వ్రాయ ప్రారంభించెను. అది పెటిగిపెటిగి కొన్ని వందల పుటల వఱకు సాగి గొప్ప పరిశోధనాత్మకమైన రచనగా పేరొంది పలుసార్లు ప్రత్యేక పుస్తకరూపమున ప్రకాశితమైనది. దానిపేరు, "మొఖద్దమా-షేరో-షాయిరీ". ఉర్దూ సాహిత్యమున దానికి ఆంగ్లభాషలో 'కోల్లిక్ట్' మఱియు 'వర్స్వవర్స్' ల రచనలకు గల స్థానము కలదు. ఉర్దూ కవితలోని గుణదోషములను శాస్త్రీయముగా విమర్శించిన మొదటి గ్రంథమదియే. "హాలీ" సామాజిక, నైతిక సంస్కరణ చేయదలచిన వాడు. కనుక ఉర్దూ కవితలోని గుణములు అల్పముగా దోషములు అధికముగా ఎత్తి చూపినాడు. అయినను ఉర్దూ కవితయొక్క విశేషములను గ్రహింపదలచిన వారికి ఆ పుస్తకము చాలతోడ్పడగలదు. "హాలీ" రచించిన మూడవ సుప్రసిద్ధ గ్రంథము "యాద్ గారె-గాలిబ్" అనునది. అందు అతడు మహాకవి గాలిబ్ జీవితమును అతని కవిత్యమును సమీక్షించినాడు. ఉర్దూ సాహిత్యమున ఉద్గ్రంథమది. గాలిబ్ ను గుఱించి ఎన్నిమో గ్రంథములు వ్రాయబడినవి. కాని అన్నిటిలో నేటికిని శ్రేష్ఠమైన గ్రంథ మదియే. సర్ సయ్యద్ మరణించిన కొన్నినాళ్ళ తరువాత "హాలీ" అతని జీవిత చరిత్రమును "హయాతె-జావీద్"

అను పేర వ్రాసెను. అతని వ్యాసములును ఉత్తరములును అనేక సంగ్రహముల రూపమున ప్రకాశితములైనవి.

“హాలీ” కూడ సర్ సయ్యద్ వంటి రాజకీయాభిప్రాయములు కలవాడేకాని అంతకంటె ప్రగతిశీలుడు. అతడు నిరాడంబరమగు సరళ భాషలో పరిస్థితులను గుర్తించి తదనుకూలముగా జీవితము గడపవలసినదిగా ప్రజలకు ప్రబోధించెను. అతడును సాశ్వాత్య సభ్యతలోని జ్ఞానవిజ్ఞానములే భారతదేశమును పురోగమింప జేయ గలవని విశ్వసించెను. కాని సర్ సయ్యద్ వలె మతమును, ఆచారవ్యవహారములను ఆంగ్ల సభ్యతకు అనుకూలముగా మార్చుటకై ఎన్నడును ఆలోచించలేదు. అతని హృదయమును భారతీయులు, ముఖ్యముగా ముసల్మానులు పొందుచున్న సతన దళ పట్ల బాధ కలుగుచుండెను. కాని గంభీరతతోనే వారిని ఆఘాతమునండి పై కెత్తుటకై ప్రయత్నించుచుండెను. ఇట్టి ఆలోచనలతోనే అతడు కవితలోను, జీవన చరిత్ర రచనలోను భాషా సమీక్షలోను నూత్నమార్గములు అన్వేషించెను. అతడు ప్రథమశ్రేణికి చెందిన జీవిత చరిత్రకారుడు. ప్రప్రథమ కావ్యత్త్వ విమర్శకుడు. అతని జీవితములోని సారశ్యము, అమాయకత అతని రచనలలోను ద్యోతకమగును. అతడు తాను సత్యమని నమ్మిన విషయమును దృఢ విశ్వాసముతో ఇతరుల మనస్సును నొప్పించకుండ వ్రాయువాడు. కనుక అతని రచనలు వాస్తవిక జీవన సమన్వయలకు సన్నిహితములైనవి. అతని భాష అత్యంత సరళము. ఉర్దూ నేర్చి కొనుటకై హిందీ మఱియు ప్రాకృత భాషలను నేర్చుట అవసరమని అతడు భావించెను. తన రచనలలో కొన్ని ఆంగ్ల శబ్దములను అనుచితముగా ప్రయోగించెను. అవి నేడు బాగనిపించవు. నైతిక సంస్కరణాభిప్రాయముల వఱకే అతని దృక్పథము పరిమితమైనది కనుక అందందు అతని భావములు అవాస్తవికములగు ననుటలో సందేహములేదు. అయినను సాధారణముగా అతని అభిప్రాయములు మెచ్చు తచ్చులు లేక యధార్థ వాదమునకు సమీపములై యుండును. ఉర్దూలోని నవ్యసాహిత్యమును బాగుగా గ్రహించుటకై “హాలీ” గద్య పద్య రచనలను పరిశీలనాత్మకముగా అధ్యయనము చేయుట అత్యంతావసరము. అతడు ఒక వైపు భవిష్యన్ని ర్మాణముపై దృష్టినిలిపి రెండవ వైపు పూర్వసంప్రదాయములతో పూర్తిగా సంబంధము తెంచుకొనలేక క్రొత్త ప్రాతల మేలు కలయికకు కారణభూతుడయ్యెను.

డా. నజీర్ అహమద్ (1886-1912) బీజనోర్ లో జన్మించెను. అరబీ ఫారసీ భాషల ప్రాచీన విద్య అచటనే పొంది ఆపై న దిల్లీకి వెళ్ళెను. అచట

అతి దీనావస్థలో మఱియునందు విద్య నేర్చెను. ఒకసారి దిల్లీ కాలేజీలో ఏదో ఉత్సవము జరుగుచుండగా అచటికి వెళ్ళి ఎట్లో ప్రిన్సిపాలును చూడగలెను. ఆంగ్లేయు డగు ఆ ప్రిన్సిపాలు అరబీ భాషా సాహిత్యముల గూర్చి అతనిని కొన్ని ప్రశ్న లడిగి అతని భాషా జ్ఞానమునకు ముగ్ధుడై కాలేజీలో చేర్చికొనెను. నజీర్ అహమద్ ఆ కాలేజీలోనే నిజమైన విద్యను, సహనశీలతను, భావస్వాతంత్ర్యమును, రాజభక్తిని నేర్చికొనినట్లు వ్రాసెను. ఎనిమిది సంవత్సరముల తరువాత కాలేజీ విడిచి ఉద్యోగ వశమున పలుచోట్లు తిరిగెను. విప్లవానంతరము అతడు “డిప్యూటీ” ఇన్స్పెక్టర్ ఆఫ్ స్కూల్స్ గా నియుక్తుడయ్యెను. స్వప్రయత్నమున ఆంగ్ల భాష నేర్చి కొలది కాలముననే “డిప్యూటీ కలెక్టర్” రయ్యెను. అతని అనుభవమును విజ్ఞానమును గూర్చి వినిన హైదరాబాద్ రాష్ట్రము అతనిని క్రీ. శ. 1877 లో నెలకు (1,700) మాసిక వేతనముపై ఆహ్వానించెను. అటనుండి క్రీ. శ. 1883 వ సంవత్సరమున ఉపకార వేతనము ఔంది దిల్లీకి తిరిగి వెళ్ళెను. శేషజీవితమును గ్రంథరచనలో గడపెను. ఎడింబరా విశ్వవిద్యాలయము మఱియు పంజాబ్ విశ్వవిద్యాలయము అతనికి ఎల్. ఎల్. డి. ఉపాధిని మఱియు డి. ఓ. యల్. ఉపాధిని ప్రధానము చేసెను.

డా. నజీర్ అహమద్ గొప్ప రచయిత - గొప్ప వక్త. అతని స్వరము దృఢ గంభీరము. గొప్ప గొప్ప సభలలో అతడు మాటలాడు నప్పుడు నిశ్శబ్దత ఆవరించుచుండెడిది. అతడు హాస్యప్రియుడు. వినోదముల వలన చిట్టి కథల వలన సభలోని వారిని ఆకర్షించుచుండెను. అతని ఉపన్యాస సంగ్రహము ప్రకాశితమైనది. దాని వలన అతనికి గల విజ్ఞానము విశదమగును. అతడు సర్ సయ్యద్ అఖి ప్రియములను చాల వఱకు సమ్మతించి అతని విద్యా యోజనకు ప్రచారకుడుగా పని చేసెను. కాని మత విషయములలో మాత్రము వ్యతిరేకించెను. ప్రభుత్వోద్యోగి అగుట వలన ఎల్లప్పుడును ఆంగ్ల ప్రభుత్వమును ప్రశంసించుచు ఆంగ్ల భాషా జ్ఞానమును, రాజనీతిని మఱియు ఔదార్యమును సదా కీర్తించుచుండెను.

అతడు అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను. న్యాయ శాస్త్రములను అనువదించెను. అందు “ఇండియన్ పీనల్ కోడ్” (Indian Penal Code) మఱియు “ఎవిడెన్స్ ఆక్టు” (Evidence Act) అనువాదములు అతని అనువాద శక్తికి నిదర్శనములు. అతడు ఖురానును కూడ ఉర్దూలో అనువదించెను. అతనికి అజరామర మగు కీర్తిని తెచ్చినవి కొన్ని నవలలు. ఆ నవలలు ఆపదలో నున్న మధ్య వర్గపు ముసల్మానులను గుఱించిన సంస్కార భావములే ఇతివృత్తముగా గలవి. అతని మొదటి నవల

“మెరాతుల్-ఉరుస్” అనునది క్రీ. శ. 1869 వ సంవత్సరమున వ్రాయబడెను. అతడే మొట్టమొదటి నవలా రచయిత. దాని నతడు ప్రచురించుట కొఱకు కాక తన కుమార్తె చదువుకొనుటకై వ్రాసెను. దానిని ఒక ఆంగ్లేయుడగు కలెక్టరు చూచి ప్రచురించుటకుకై పోతాహుపఱచి రచయితను గొప్పగా పురస్కరించెను. ఆ తరువాత అతడు క్రమముగా ఏడు నవలాలు వ్రాసెను. వానిలో పెక్కింటికి బహుమతులు లభించెను. “మెరాతుల్-ఉరుస్” మఱియు “బెనాతు-నషా” అను రెండు నవలలో బాలికలు సత్ప్రవర్తన కలవారై విద్య నేర్చి అత్తవారిండ్లలో మంచి జీవితము గడపవలయునను ప్రబోధము చేయబడినది. ఈ నవలలు బాలబాలికలు ఆసక్తితో చదువదగిన మనోహర కథల రూపమున వ్రాయబడినవి. ఔక్వీకు ననుసరించి అతనిని నవలలలో లోపములు కలవు. నడుమ నడుమ మతమును నీతిని గుఱించిన ఉపన్యాసములు కలవు. పాత్రలన్నియు ఆదర్శవాదమునకు అనుగుణ మైనవి. అతని మూడవ నవల యగు “తోబత్-నుస్సూహా” (క్రీ. శ. 1877) అన్నిటికంటె ఆకర్షకమైనది. అందు నష్టప్రాయముగు దిల్లీలోని ముస్లిమ్ కుటుంబముల చిత్రములు కలవు. నిజమైన ధార్మిక భావములు లేనిదే జీవితము సఫలము కాదను భావమును అందులో ప్రకటింపబడినది. అతని ఇతర నవలలలో “ఇబ్దుల్-వఖ్త్” అనునది ప్రసిద్ధిగాంచినది. అందు ఆంగ్లేయుల ఆచార వ్యవహారములను అనుకరించు భారతీయులను అవహేళన చేయబడినది. నజీర్ అహమద్ కవి కూడ. అతని కావ్యసంగ్రహము ప్రకాశితమైనది. కాని కావ్యచరిత్రలో దానికి పేరుకలుగలేదు. అతడెంతటి విద్వాంసుడో అంతటి రచనలు చేయలేదనియు, నవలారచన అతని మహానతకు విరుద్ధముగు సాహిత్య ప్రక్రియయే అనియు చాలమంది విమర్శకుల అభిప్రాయము. ఆనాటి మధ్య తరగతి ముసల్మానులను వ్యాకుల పఱచుచున్న సామాజిక సమస్యలను పరిష్కరించి సంస్కరించు ప్రయత్నము సర్ సయ్యద్ విద్యాక్షేత్రమునను ‘హాలీ’ మఱియు ఆజాదులు తమ ఉద్దండ రచనల ద్వారమునను చేయుచుండిరి. నజీర్ అహమద్ తన నవలల మూలమున ఆ పరిష్కార మార్గము లనే అన్వేషింప జేయుచుండెను. ఈ విషయమును విమర్శకులు విస్మరింతురు. అతని నవలలు పలుతడవలు ప్రకాశితము లైనవి. బహు భాషలలో అనువదింప బడినవి. అతని సంస్కార ప్రయత్నము లెంత వఱకు ఫలవంతము లైనవో దీని వలన తెలియును.

నజీర్ అహమద్ గద్యశైలి విశిష్టమైనది. దిల్లీ వ్యావహారికము, జాతీయములు మఱియు నానుళ్ళపై అతనికి అధికారముండెను. కనుక సజీవమగు భాషలో ధారాళముగా రచనలు చేసెను. అరబీ విద్వాంసు డగుట వలన అచటచట అనుచిత రీతి అరబీ శబ్దములను కూడ వాడెను. అట్లే సందర్భోచితములు కాని జాతీయములు కూడ వాడెను. అయినను అతని శైలి సుందరమైనదే. హాస్యరసముతో కూడి యున్నందున అతని వాక్కులు ఆకర్షకమైనవి. తన వ్యాఖ్యానములలో అందండు అంగ శబ్దములను కూడ సందర్భకుద్ది లేకుండ ప్రయోగించెను. శ్రీల సమస్యలను గూర్చి ఆలోచించుటయే కాక వారిపట్ల సానుభూతి చూపిన మొదటి ఉర్దూ రచయిత అతడే. అతడు మత సిద్ధాంతములను గూడ వైజ్ఞానిక (సైంటిఫిక్) పద్ధతిలో వ్రాయుటకు ప్రయత్నించి కఠిన సమస్యలను సరళ శైలిలో తేల్చి చెప్పెను. అతడు మొట్టమొదటి నవలా రచయితయే కాక నవయుగ సాహిత్యపు పునాదులను దృఢపఱచి భవిష్యత్కాలములను చూపిన రచయితలలో ఒకడని విస్సంశయముగా చెప్పవచ్చును.

సుప్రసిద్ధ రచయితయగు మౌలానా “షిఖ్లీనోమానీ” (1857-1914) పైన పేర్కొనబడిన రచయితలలో వయమున పిన్నవాడు. అతడు ఆజమ్ గఢ్ లో జన్మించెను. అరబీ, ఫారసీ, ధర్మశాస్త్రము దర్శన శాస్త్రము, మొదలగునవి గొప్ప గొప్ప విద్వాంసుల వలన నేర్చెను. అతని తండ్రి వకీలు. కొడుకును కూడ వకీలుగా చేయదలచెను. “షిఖ్లీ” వకాలతు చదివి కొంతకాలము పని చేసెను. కాని ఆ వృత్తిలో మనస్సు లగ్నము కాలేదు. తండ్రి రెండవ వివాహము చేసికొనుట వలన కుటుంబములోను అశాంతి ప్రబలెను. కనుక క్రీ. శ. 1882 లో “షిఖ్లీ” అలీఘర్ చేరి అచటి కాలేజీలో ఫారసీ భాషా ధ్యక్షుడయ్యెను. అచట అనేక రచనలు చేసెను. అతనికి అచట సర్ సయ్యద్, మౌలానా హాలీ, మొహసినుల్ముల్కా, ప్రొఫెసర్ ఆర్నాల్డు ప్రభృతుల పరిచయము కలిగెను. అతని విజ్ఞానము విస్తృతి పొందెను. భారతదేశపు నవ్యచైతన్యమును నవనిర్మాణ దృక్పథమును అచటనే గ్రాహ్యము లయ్యెను. బహుమూల్యమగు సర్ సయ్యద్ గ్రంథాలయము నుండి లాభము పొందు అవకాశము కలిగెను. అతని ఆదేశము ననుసరించియే ఇస్లాము మహాపురుషుల జీవిత చరిత్ర వ్రాయుటకు పూనుకొనెను. షిఖ్లీ తొలుత కవితలే అధికముగా వ్రాసెను. గద్యరచన ప్రారంభించిన కొలది నాళ్ళలోనే గొప్ప రచయితలో లెక్కింపబడెను. ఆర్నాల్డ్ వెంట అతడు

ఈజిప్టు, షామ్ మొదలగు దేశములలో పర్యటించి తాను వ్రాయనున్న గ్రంథములకు కావలసిన సామగ్రిని సేకరించుకొనెను. అతడు క్రొత్త ప్రాంతల కూడలి. సర్ సయ్యద్ బ్రెతికియున్నంత కాలము అతని అభిప్రాయములకు సహకరించి అతని మరణానంతరము వ్యతిరేకించెను. క్రీ. శ. 1898 లో కాలేజీ ఉద్యోగము విరమించి ఆజమ్ గఢ్ వెళ్ళి అచట “నేషనల్ స్కూల్” స్థాపించెను. కొన్ని యేండ్ల తరువాత హైదరాబాద్ లోని కళాసాహిత్య నిర్మాణ శాఖలో ఒక మంచి పదవి పొందెను. అచట “షిఖీ” అనేక గ్రంథములు వ్రాసెను. ఆ కాలముననే మతాచార్యులు కొందఱు “నదవతుల్-ఉలెమా” అను అరబీ పాఠశాల స్థాపించిరి. “షిఖీ” దానిపట్ల చాల అభిమానము చూపుచుండెను. కాని నవీన భావములు కల అతనిని మతాభిమానము కలవారు నిరసన భావముతో చూచుటవలన ఆ పాఠశాలతో సంబంధము తెంపుకోవలసి వచ్చెను.

క్రీ. శ. 1907 లో ఒక గొప్ప దుర్ఘటన సంభవించెను. ఆజమ్ గఢ్ లోని ఇంటిలో అతడు కూర్చుండి వ్రాసికొనుచుండగా అతని కుటుంబమునకు చెందిన ఒక స్త్రీ ఆ సమీపమున గల తుపాకిని అచటినుండి తొలగించుటకై తీసెను. అంతలో ఆ తుపాకి ప్రేలి అతని కాలొకటి పూర్తిగా చెడిపోయెను. అయినను అతనికెట్టి ఆటంకము కలుగలేదు. మరణించు వఱకు చదువును వ్రాయుచునే గడపెను. ఆజమ్ గఢ్ లోనే అతడు “దారుల్ ముసన్నఫీ” అను ఒక సాంస్కృతిక సంస్థను స్థాపించెను. అది నేటివఱకు నడచుచున్నది. “షిఖీ” 57 సంవత్సరములే జీవించెను. అతని రచనలు అనేకములు. అతడు కేవలము ధార్మికనేతయే కాక రాజకీయములతోను ప్రగాఢ సంబంధముకలవాడు. షిఖీ ముస్లిమ్ లీగును తిరస్కరించి కాంగ్రెసునే స్వాతంత్ర్య సిద్ధికై పోరాడు సంస్థగా విశ్వసించెను. అతడు నిర్భీకుడు. ప్రతిభాశాలి. తన అభిప్రాయములను గట్టిగా ప్రకటించువాడు.

పైన చెప్పబడినట్లు దర్శనములు, చరిత్ర, జీవన చరిత్ర, సాహిత్యము మొదలగు అనేక విషయములుగల అనేక గ్రంథములను షిఖీ రచించెను. అతని చిరక్తికి కారకములగు గ్రంథము లివి; “అల్మామా”, “అల్పూరూఖ్”, “సీరతున్నవీ”, “ఇల్ఖూల్ - కలామ్”, “షేరుల్ - ఆజమ్”, “మువాజినయే - అనీస్ - వ - దబీర్”. షిఖీ చారిత్రకదృష్టిని, అతని మతసంబంధములగు విచారములను అతని స్వమతస్థులే వ్యతిరేకించిరి. అయినను సాహిత్య దృష్టితో అతని రచనలన్నియు ఉత్కృష్టమైనవి. అతని సాహిత్యవివేచనమునందును కొన్ని దోషగులు

కలవు. ఎట్లయినను అతని సాహిత్య గౌరవము నిరాకరింపరానిది. 'షిల్లీ' విమర్శ 'సైంటిఫిక్' పద్ధతిలో లేదు. కాని సాహిత్యమువలన కవితవలన ఆనందము పొందుటకు ఎన్నియో మార్గములు చూపించును. షిల్లీ వ్రాసిన దార్శనిక రచనలలోను లోపములు కలవు. కాని అతనికంటె ముందు పూర్వ పశ్చిమ విద్వాంసుల ఆలోచన ములను క్రోడీకరించి వానిని ముసల్మానుల దర్శన శాస్త్రదృష్టితో పరికించి వ్రాసినవారెవరును లేరు. అదియే అతని గొప్పదనము. మౌలానా 'షిల్లీ' భాష ధారాశ మైనది. సరసమైనది. సుందరమైనది. అతడు ఉర్దూయొక్క మహారచయితలలో లెక్కింపబడును. ఏలయన అతడు విజ్ఞానక్షేత్రము నందలి ప్రతి రంగమును స్పృశించెను. అతని వ్యాస సంగ్రహములును, ఉత్తరముల సంగ్రహములును చదువదగినవి. వానివలన అతని జీవిత విశేషములును అతడొనర్చిన కార్యములును తెలియును.

నవజాగృతికి సంబంధించిన ఈ యుగము ఎందఱో రచయితలను జన్మింప జేసినది. వారందఱను గూర్చి విస్తారముగా వ్రాయుట సంభవము కాదు. సాహిత్య నిర్మాణములో అధికముగా పాల్గొనిన వారిని గుఱించి వ్రాయకుండుటయు అనుచితమే. మౌలానా జకావుల్లా సుమారు నూరు పుస్తకములు వ్రాసెను. వానిలో అధికము చరిత్ర మఱియు గణితశాస్త్రమునకు సంబంధించినవి. అతడు గొప్ప విద్వాంసుడు. పేర్కొనిన రచయిత. కాని అతని గద్యశైలిలో ఎట్టి క్రొత్తదనమును లేదు. 'మొహిసినుల్కు' చాల కొలదిగనే వ్రాసెను. అయినను అతడు వ్రాసినదంతయు ఉచ్చశ్రేణి రచన. సయ్యద్ అలీ బిలిగ్రామీ, ఫారసీ, ఆరబీ, పంస్కృతము, ఆంగ్లము, ఫ్రెంచి మఱియు ఇతర భాషలలో వీను మిగిలిన విద్వాంసుడు. అతడు ఫ్రెంచి భాషలోని రెండు గ్రంథములను స్వంతరచన లనుకొనునట్లు అనువదించెను. హైదరాబాద్ లో ఉన్నతపదవిపై నుండి ఉర్దూ సాహిత్యాభివృద్ధికై అతడు చాల రచనాత్మకమగు కృషి చేసెను. మౌలానా షిల్లీ మిత్రుడగు మెహదీ 'ఇఫాదీ' కొన్ని వ్యాసములను, పత్రములను వ్రాసెను. అతని రచనలు ప్రభావ సహితము లైనవి కమక, ఏ సాహిత్య చరిత్రలోనైనను అతని పేరు విస్మరింపబడదు. అతని శైలి సజీవము. నాసిర్ అలీ దహెల్వీ, దిల్లీర్ అక్బరాబాదీ, నాసిర్, నజీర్ మఱియు ఫిరాఖ్ అనువారుకూడ గొప్ప గద్య రచయితలలో లెక్కింపబడుదురు. సంగ్రహింప బడిన రచనలు వారివి చాల తక్కువ.

ఈ యుగమున నవలా రచన చాల అభివృద్ధి చెందినది. మోలానా నజీర్ అహమద్ నవలాలను గుఱించి ఈ వఱకే వ్రాయబడినది. అతనిని మొదటి నవలా రచయిత అందురు. కాని ఆంగ్లనవలా శైలి ననుసరించి మొట్టమొదట ఉర్దూలో వ్రాసినవారు పండిత రతనాథ్ "సర్దార్" మఱియు మోలానా అబ్దుల్ హాలీమ్ "షరర్" - నవల ఐరోపాలోను వర్తమాన యుగముననే జన్మించినది. భారతవర్షపు అన్య భాషల్ని దానిని అచటినుండియే గ్రహించెను. ఉర్దూలో కథలు వ్రాయబడు చుండెను, వాని పృథ్వాంతము వాని వాని యుగములలో తెల్పినై నది. కాని మానవ జీవితపు యధార్థ చిత్రణముచేసిన నవలలు ఈ యుగముననే పుట్టుటకు అవకాశము కలిగినది. నజీర్ అహమద్ నవలలలో ఎన్ని లోపములున్నను, యెన్నియో గుణము లున్నవి. అప్రాకృతికములు అస్వాభావికములు అగు సన్నివేశములనుండి తప్పించు కొను ప్రయత్నము మొట్టమొదట అతని నవలలలోనే జరిగినది. ఈ విధముగా ఉర్దూనవల క్రీ.శ. 1867 న ప్రారంభింపబడినది. తరువాత సర్దార్, షరర్, ఆజాద్ హుస్సేన్, మిర్జాదుస్వా మొదలగు వారు ఆ పునాదిపై విశాల భవనము నిర్మించిరి.

పండిత రతనాథ్ సర్దార్ (1846-1902) లఖ్నోలోని ఒక కాశ్మీర పరివార మున జన్మించెను. అతడు అరబీ, ఫారసీ మఱియు ఆంగ్లభాషలలో మంచిశిక్షణ పొందెను. అతని మాతృభాష శుద్ధమగు ఉర్దూ. మొదట అతడు ఒక స్కూలులో అధ్యాపకుడయ్యెను. అచటినుండి తన రచనలను వివిధ పత్రికలకు పంపించుచుండెను. కొలదికాలము తరువాత అతడు లఖ్నోలోని ప్రసిద్ధ పత్రికయగు "అవద్ అకబర్"కు సంపాదకుడుగా నియుక్తుడయ్యెను. అందులోనే తన సుప్రసిద్ధ పుస్తకము "ఫిసానయే-ఆజాద్" ధారావాహికగా వ్రాసెను. అచటినుండి వెళ్ళి అలహాబాద్ కోర్టులో అనువాదకుడయ్యెను. కాని స్వతంత్ర స్వభావుడగుటవలన అచట ఉండలేకపోయెను. క్రీ.శ. 1895 లో అతడు హైదరాబాదుకు వెళ్ళెను. అచట అతనికి చాల గౌరవము కలిగెను. అత్యంతమగు అతని మద్యపానాభిలాషయే అతనిని మృత్యుద్వారమున చేర్చెను. క్రీ.శ. 1902 లో అతడు దివంగతుడయ్యెను.

'సర్దార్' మంచి కవి కూడ. లఖ్నోలోని మంచి కవులలో లెక్కింపబడు చుండెను. కాని నేడు మాత్రము గొప్పగద్యరచయిత అగుటవలననే ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో ప్రముఖస్థానము పొందియున్నాడు. నేటి ప్రజలు అతని కౌవ్యములతో పరిచయము కలవారు కారు. అతడు మిక్కిలి తీవ్రమైన బుద్ధికలవాడు- వ్యథాకలిత హృదయుడు. ఏదేని పనిని ఒకేసారి స్థిరచిత్తముతో చేయువాడు కాడు. కనుక

అతని రచనలలో అక్కడక్కడ విచ్చిన్నత గోచరించును. మద్యపానము అతిగా చేయుట వలన అతనికి ప్రతి వస్తువపై అలక్ష్యభావము కలిగెను. దీని ప్రభావము అతని జీవితముపైనే కాక అతని రచనలపైనను పడినది. అతడు వ్రాసినది అధికమే కాని అందు విలువైన భాగములు కొన్నియే. అతని రచనలలో కొన్ని అనువాదములు కలవు. స్వంత రచనలు చాలకలవు. వానిలో “ఫిసానయే-ఆజాద్”, “జాయే-సర్దార్”, “సైరె-కోహ్-సార్”, “కామినీ”, “బిఛడీ-దుల్లూ”, “పీకహా”, “కుద్-మష్ట”, అనునవి ప్రసిద్ధములు. ‘అలిఫ్ లైలా’ కథలనుకూడ అనువదించెను. “డాక్టర్ క్విజోబ్”ను “ఖుదాయీ - ఫౌజ్ దార్” అను పేర ఉర్దూలో పరివర్తన మొనరించెను.

నిజమునకు ఫిసానయే-ఆజాద్ కుగల విశిష్టత మఱి ఏ నవలకునులేదు. వేలకొలది పుటలుగల ఆ పుస్తకమును పఠితలు ఉత్సుకతతో ఉల్లసముతో చదువుదురు. “సర్దార్” అవధ్ ఆక్బార్ కు సంపాదకుడుగా ఉన్నకాలముననే ఈ రచన ప్రారంభించెను. ఆ నవలకు రూపురేఖలు దిద్దు విషయమున అతడంత శ్రద్ధ వహించలేదు. మఱి ఆ కథ ఐదువేల పుటలవఱకు వ్యాపించగలదని ఊహించునులేదు. నవాబీ నశించినను ఒక సంప్రదాయరూపమున నిలిచియున్న ఆనాటి లిఖ్నో జీవితమును చిత్రించుటకు ప్రయత్నించెను. సర్దార్ ఆ జీవితమును సమగ్రముగా ఎఱిగినవాడు. ప్రతి వర్గపు ప్రజలతో పరిచయము కలవాడు. అందఱి సంభాషణ శైలి తెలిసినవాడు. కనుక వాస్తవిక రూపమున అచ్చటి సభ్యతను చిత్రింప గల్గెను. అతడు సర్వెన్టీజ్ (Cervantse) వలన ప్రభావితుడు. అతని పెద్దనవల లన్నిటిలో ఆ ప్రభావము గోచరించును. “ఫిసానయే-ఆజాద్” లోని పాత్రలన్నియు కార్టూనులవంటి వికృతరూపములు. నాల్గు భాగముల వఱకు సాగదీసిన ఈ కథ కొన్ని పుటలలో వ్రాయుటకు వీలైనదే- అందలి అధికాంశము కథలోని భాగము కాకున్నను అవశ్యకమైనది. అసగా అది తొలగించితిమేని పుస్తకములోని చమత్కారమే లోపించును. దానిని హిందీలో సంక్షిప్తరూపమున ప్రేమచంద్ ప్రకాశింపజేసెను. కాని అందలి భాషా మాధుర్యము సాధారణమగు హిందీ శైలిలో నిలువలేదు. ఈ మాట ఏదో ఒక పుస్తకమున స్వయముగా సర్దారే అన్నాడు. “జామె-సర్దార్” మఱియు “సహరె-కోహ్ సార్” అను నవియు చదువ దగిన గ్రంథములే. కాని వానిలోను మంచి నవలకు కావలసిన కథ లేకుండుట ఒక లోపము.

'స్వార్' గొప్ప కళావేత్త_అనుభవజ్ఞుడు_ కాని అతని రచనలోని చమత్కార మేమన తన హృదయ గతాభిప్రాయములను ఎచ్చటను వెల్లడికానీయడు. ఆ సభ్యత లోని ఏయే మౌలిక సిద్ధాంతములను అతడు అభిమానించెనో, ఏవి నశించినందువలన అతడు బాధపడకుండెనో ఆ సంగతి తెలిసికొనలేము. భాషపై అతనంతటి అధికారము కల రచయితలు అరిది.

ఈ యుగపు ప్రసిద్ధ నవలా రచయితలలో రెండవయతడు మోలానా అబ్దుల్ హాలీమ్ 'షరర్' (1860-1926). అతడు లఖ్నోలో జన్మించెను. తొమ్మిదేండ్ల వయమున కలకత్తాకు వెళ్ళెను. అతని పరివారమువారు అవధ్ చివరి పాదుషాయగు "వాజిదలీషా" తో మఱియా బుర్జులో నివసించుచుండిరి. "షరర్" అచటనే ఆరబీ, ఫారసీ అభ్యసించెను. ఆంగ్లము చదివెను. కవిత్వము చెప్పుటకు ఉపక్రమించెను. ఇరువదేండ్ల వయమున అతడు లఖ్నోచేరి విద్యాభ్యాసమును సాగించెను. అప్పుడు "అవధ్ అకాదర్" పేరెన్నిక గన్నది. 'షరర్' తన సారస్వత వ్యాసములను ఆ పత్రికలోనే ప్రకటించెను. కొలది కాలముననే అతని కీర్తి దూరదూరములకు వ్యాపించెను. మొదటినుండియు అతడు ఛందోమయమైన వచనమే వ్రాయుచుండెను. అట్టి కైలి ఉర్దూలో క్రొత్తది కనుక అందఱి దృష్టిని ఆకర్షించెను. స్వల్ప కాలముననే 'షరర్' అట్టి కవిత్వమును పోలిన వచనము ధారాళముగా వ్రాయగలుగుచుండెను. సాధారణముగా ఉర్దూ రచయితలు ఆ కైలినే అవలంబించిరి. 'షరర్' కొన్ని నాళ్య కొఱకు హైదరాబాదకు వెళ్ళెను. అచట చాల గౌరవము పొందెను. క్రీ. శ. 1887 వ సం॥ న అతడు తన ప్రసిద్ధ పత్రిక "దిల్ గుదాజ్" స్థాపించెను. తన నవలలను అధ్యాయముల క్రమమున అందులోనే ప్రచురింప సాగెను. ఆ పత్రిక సత్వరముగా ప్రజాభిమాన పాత్రమయ్యెను. 'షరర్' ఎన్నియో నవలలనే కాక వేలకొలది వ్యాసములను ప్రకటించుకొనెను. అతనికి ముసల్మానుల చరిత్రయందు అభిమానమధికము. అప్పుడప్పుడు చారిత్రక గ్రంథములు వ్రాసెను. క్రీ. శ. 1891 లో హైదరాబాదకు వెళ్ళెను. అచటినుండి ఒక ధనవంతుని వెంట పడునేను మాసముల కొఱకు ఇంగ్లాండు దేశమునకు వెళ్ళెను. అచట ఫ్రెంచిభాష నేర్చికొనెను. క్రీ. శ. 1898 లో హైదరాబాదకు తిరిగి వచ్చి చాల సంవత్సరములు హైదరాబాద మఱియు లఖ్నోలకు ప్రయాణములు చేయుచుండెను. క్రీ. శ. 1904 వ సంవత్సరమున లఖ్నోచేరి మరణించువఱకు అచటనే నివసించెను.

మౌలానా 'షరర్' (85) సంవత్సరముల ప్రాయమున వ్రాసినన్ని రచనలు వ్రాయగలిగిన వారు చాల అరుదు. అతడు తొమ్మిది వారపత్రికలు మఱియు దిన పత్రికలు తీసెను. అందుకొన్ని కొద్దికాలమే వెలువడినవి. మఱికొన్ని చాలకాలము వెడలినవి. చిన్నవి, పెద్దవి మొత్తము (102) వుస్తకములు వ్రాసెను. అందు నవలలే అధికము. అవికాక అతని వ్యాసములు ఎనమిది భాగములలో ప్రకాశితము లైనవి. అతని వ్యాసములలో సాహిత్య, సాంస్కృతిక, సామాజిక, దార్శనిక కల్ప విషయములు చర్చింపబడినవి.

'షరర్' నవలలు చాలవఱకు ముసల్మానుల ప్రాచీన జీవితమునకు సంబంధించినవే. వానిలో ముసల్మానుల వీరత, ఉదారత మఱియు ధర్మనిష్ఠమొదలగు నద్గుణములగూర్చి అతడు ప్రచారకునివలె అప్పడప్పుడు వ్రాయును. అతని నవలలన్నియు ఒకే రీతిలో ఒకే శైలిలో వ్రాయబడినవి. ఒక నవలలోని పాత్రలనే ఇంకొక నవలలో చేర్చినను అంతగా భేదము కలుగదనిపించును - నవయువకులకు, అనుభవహీనులకు 'రొమాంటిక్' స్వభావము కలవారికి, గాంభీర్యరహితములగు 'షరర్' నవలలు ఆనందప్రదములే అగును కాని, నవల లనగా జీవితపు మూలా దర్శములను, గొప్ప భావసంఘర్షణమును చిత్రించు సాహిత్యరూపములని భావించువారికి మాత్రము అతని నవలలు ఆనందము కలిగింపజాలవు - అతడు గ్రహించు ఇతివృత్తము - పాత్రలు నిర్ణీతమైనవి. ఉద్దేశ్యము సామాన్యము. అతని రచనలలో అన్నిటికంటె ప్రసిద్ధమైనది "ఫిరోజ్-బరీ" అను నవల. అదికాక, "అయ్యామె-అరబ్", "హుద్నె-కాడాకూ", "మన్సూర్-మోహనా", జవాలె-బొగ్గాద్" మొదలగు నవలలు కూడ పేరు గాంచినవే. బంకిమచంద్ర చటర్జీ బెంగాళీ భాషలో వ్రాసిన "దుర్గేశనందిని" ని 'షరర్' ఉర్దూలో తర్జుమా చేసెను. అతడు కొన్ని నాటకములు వ్రాసెను. కాని "షహీదె-వఫా" అను నాటకము తప్ప ఇంకేదియు పేరు గాంచలేదు. అతడు కొన్ని కవితలును వ్రాసెను కాని, ప్రజలు వానిని మఱచి పోయినారు. సారాంశమేమన, షరర్ గొప్ప రచయితయే కాని అతని రచనలలో కొన్ని మాత్రమే కాలమును సానరాయిపై నిలువగలవి. అతడు లఖ్నోలోని ఒక మానసియుడగు ప్రతిభాశాలి. బ్రిటికినంతకాలము సాహిత్యప్రచారమునకు కేంద్రమన దగియుండెను.

అనాడు ఉర్దూ వార్తా పత్రిక లెన్నియో వెలువడి సాహిత్యగౌరవమునంది యుండెనని వెనుకటి అధ్యాయములో తెలుపబడినవి. క్రీ. శ. 1877 వ సంవత్సర

మున సుప్రసిద్ధ హాస్యపత్రిక. "అవథ్-పంచ్" వెలువడెను. దాని మొదటి సంపాదకుడు సజ్జాద్ హుస్సేన్. ఏ పత్రికకును లభించనంతమంది ప్రఖ్యాత రచయితలు ఆ పత్రికకు లభించిరి. "అవథ్-పంచ్" రాజకీయముగా కూడ ప్రగతిశీలమగు పత్రిక. నవ్య పుట్టించు మాటలలోనే ఆంగ్లప్రభుత్వపు దమననీతిని, ఆర్థిక ప్రలోభమును నిశితముగా విమర్శించుచుండెను. కాంగ్రెసు యొక్క ఆదర్శములను ఆదరించుచు రాష్ట్రీయాంధోళమునకు సహకరించుచుండెను. కాని ఆ పత్రిక సాహిత్యక్షేత్రమున ఎట్టి నవ్యతను ఉచితమని భావించునవి కాదు. మౌలానా "హాలీ" నవ్యకవితాశంఖమును పూరించినంతనే "అవథ్-పంచ్" అతని వెంటపడెను. ఆ పత్రిక ఆనాడు రాష్ట్రీయ సమైక్యతా దృష్టితో రాష్ట్రీయములు, అంతర్ రాష్ట్రీయములు అగు సమస్యలను హాస్యరూపమున చర్చించుచుండెను. "అవథ్-పంచ్" భాష లఖ్నోలోని వ్యావహారికము. రాని రచయితలందఱును భాషావ్యవహారమున దక్షులు. ఆ పత్రిక మూలమున ఉర్దూలో హాస్యరసమయమగు సారస్వతమునకు సమకూడెను. అప్పుడే ఉర్దూలో ఈ రకపు గద్యసాహిత్యము రూపొందినని రూఢిగా చెప్పవచ్చును. పండిత త్రిభువన్ నాథ్ "హిజా", మునీ జ్వాలాప్రసాద్ "బర్ఖ్" మునీ అహమదలీ, 'అక్బర్' ఇలహాబాదీ, పండిత్ రత్ననాథ్ "సర్కార్", పండిత బ్రజ్ నారాయణ్ 'చక్రిబస్త', మొదలగువారు అవథ్-పంచ్ కై వ్రాయువారు. వారందఱును సాహిత్య ప్రపంచమున ప్రముఖస్థానము కలవారే. వారిలో కొందఱును గూర్చి వెనుకటి అధ్యాయము లలో ఆ యాసందర్భములందు వ్రాయబడినది.

"అవథ్-పంచ్" సంపాదకుడు మునీ సజ్జాద్ హుస్సేన్ (1856-1915) లఖ్నోలో జన్మించి అచటనే విద్యనేర్చెను. ఇంటర్ మీడియట్ దాక ఇంగ్లీషు చదువు చదివెను. సైనికులకు ఉర్దూ బోధించు పనిలో నియుక్తుడయ్యెను. కాని అతనికి ఆ పనిలో మనస్సు లగ్నము కాలేదు. క్రీ. శ. 1877 లో "అవథ్-పంచ్" పత్రిక తీసెను. కొలది కాలములోనే ఆ పత్రిక భారత దేశములోని ప్రముఖ పత్రికలలో ఒకటయ్యెను. సజ్జాద్ హుస్సేన్ క్రీ. శ. 1887 లో కాంగ్రెసులో చేరి దాని ఆదర్శముల ప్రచారము తన పత్రిక ద్వారమున లలితమైన హాస్యముతో మేలవించి చేయసాగెను. వ్యాసములు కాక అతడు నవలలను వ్రాసెను. వానిలో "హజీ బగ్గూల్", "కాయాపలట్" "మిఠీఛురీ" మఱియు "అహమఖుల్-లజీమ్" అనునవి ప్రసిద్ధమైనవి. ఇవన్నియు హాస్యరసప్రధానములు. అన్నిటిలో "హజీ బగ్గూల్", గొప్పది. 'సర్కార్' వ్రాసిన "ఫిసానయే-ఆజాదు" ను పోలిన రచన అది. అందులో

అతడును లఖోన్నీ సభ్యతలోని హాస్యజనకములగు పద్దతులను నిపుణతతో వర్ణించెను. అతని భాష లఖోన్నీ వ్యాపహారికము. నానుళ్లు, లోకోక్తులు మఱియు జాతీయములు సుందరముగా ప్రయోగింపబడుట వలన అతని వాక్యములన్నియు మనోహరమైనవి. ఉర్దూలోని హాస్యసాహిత్యము వ్రాయునప్పుడు దాని ప్రారంభకు లలో సజ్జాద్ హుస్సేన్ కు ఉన్నతస్థానము ఈయవలసియుండును. అప్పటివఱకు హాస్యరచయితలు ఒక విశేష సామాజిక దృష్టిలేక ఏదోరీతి వ్యక్తుల లోపములను ఎత్తి చూపుచు సంస్కారబుద్ధితో సూచనలు చేయుచుండిరి. వారు స్పష్టముగా ఎట్టి చైతన్యమును ప్రదర్శింపరైరి. సర్దార్ మఱియు సజ్జాద్ హుస్సేనులు క్రొత్త ప్రాచల నడుమగల సంఘర్షణను చక్కగా చిత్రించిరి.

ఈ యుగపు మఱియొక నవలారచయిత “మీర్జా మొహమ్మద్ హాదీ” “రుస్వా” (1858-1931) అలవోకగా మూడు నాలుగు నఫలాలు వ్రాసినందున అతనికి ఉర్దూ సాహిత్యచరిత్రలో ఉన్నతస్థానము లభించెను. అదొక ఆకస్మిక సంఘటన. ‘రుస్వా’ వంటి విద్వాంసుడు, విజ్ఞాని ఎన్నో శతాబ్దముల కొకడే జన్మించును. అతడు అనేక భాషలు నేర్చెను. సర్వ శాస్త్రములలో ఎవరి సహాయ మును, ఎట్టి శిక్షణయు లేక స్వయంకపివలననే గొప్ప నైపుణ్యము సంపాదించెను. తర్క, ధర్మము లతని అభిమాన శాస్త్రములు - గణితశాస్త్రము లతనికి ప్రీతి పాత్రములైనవి. పూర్వశిష్యముల సమస్త విద్యలతనికి పరిచితములు. గంభీరా ధ్యయనముచేసి ఏ విషయమును గుఱించియైనను సాధికారముగా మాటలాడువాడు. మతసంబంధములగు శాస్త్రములను తఱచితఱచి చదివి అనేక మతగ్రంథములను ధార్మిక దృష్టితో వ్రాసెను. అవి నేటికిని ప్రకాశితములు కాలేదు.

మీర్జా ‘రుసువా’ తన ప్రాథమిక విద్య తండ్రి దగ్గఱనే నేర్చెను. అచిర కాలముననే చాల విద్య గడించెను. ఇంగ్లీషులో ఎంత్రైన్ను వఱకు చదివి ఆపైన ఇంజనీరింగు పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడయ్యెను. కొంతకాలము ఉద్యోగము చేసెను. ఆ కాలముననే రసాయనశాస్త్రముపై అభిరుచికలెను. తన సర్వస్వమును విక్రయించి ఇరిగ్గాండునుండి వెజ్జానిక యర్థములు తెప్పించెను. ప్రైవేటుగా బి.ఏ. పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడై అమెరికానుండి పి.హెచ్.డి. డిగ్రీ తెప్పించుకొనెను. కొంతకాలము లఖోన్నీ పాఠశాలలో అధ్యాపక వృత్తిచేసెను. కాని అధికకాలము చదువుటలో వ్రాయుటలోనే గడపెను. అతడు మంచికవి. సంగీత శాస్త్రజ్ఞుడు. అంతేకాక అతడు దర్శన, తర్క, ధర్మశాస్త్రముల గుఱించి పెక్కు గ్రంథములు వ్రాసెను. సాహిత్య

దృష్టితో ఆతని కవితలును నవలలును గొప్పవి. కవితలలో “మురఖ్ఖయే_లై_లా_మ_జ్జూ_” మఱియు మన్నవీ “ ఉమ్మీద్ - వ - బామ్ ” అనునవి ప్రసిద్ధమైనవి. నవలలో “ఉ_మ్రా_వ_జా_అ_దా”, “ష_రీ_వ_జా_దా” మఱియు “జా_తే_ష_రీ_వ” అనునవి ప్రఖ్యాతమైనవి. అతడు చివరికాలమున హైదరాబాద్ లో ఉద్యోగముచేయుచు అనేక గ్రంథములు అనువదించెను. కాని ఆతని విజ్ఞానమును పాండిత్యమును అతనికి సాహిత్యమును స్థానమునంపాదించలేదు. ఆస్థానము ఆతని నవలల వలననే కలిగినది.

“ష_రీ_వ_జా_దా” అను నవలలో ఆతనివంటి స్వభావమే కల ఒక వ్యక్తి జీవిత కథ వ్రాయబడినది. కొందఱు అది ఆతని ఆత్మ కథయే అందురు. ఈ రచన ఎవఱును కృత్రిమ మనిపించక సరళమును మనోరంజకమును అగు శైలిలో వ్రాయబడినది-“జా_తే_ష_రీ_వ”లో ఉన్నత శ్రేణి ప్రజల జీవితము చిత్రింపబడినది. విప్లవము తరువాతి అవధ్ దుర్లభ కన్నులకు కట్టినట్లు ప్రదర్శింపబడినది. అతని సర్వశ్రేష్ఠమగురచన “ఉ_మ్రా_వ_జా_అ_దా”_అ_దొ_క_వే_శ్య_జీ_వ_త_క_థ. ఆ_మె_నో_ట_నే_చె_ప్పి_ంచ_బ_డి_న_ది. ఆ_మె_సా_మ్రా_జ్య_కాల_పు_జీ_వ_త_ము_ను_చె_ఱు_చు_ట_లో_ను_ఉ_ద్ధ_రి_ం_చు_ట_లో_ను_పా_ల్గొ_ని_న_వే_శ్య. ఆ_యి_న_ను_ఆ_వి_ష_య_ము_ను_చే_ప_ట్టు_ట_కు_ను, ప_వి_త్ర_మ_గు_వి_శాల_సా_హిత్య_సౌ_ధ_ము_న_ఆ_మె_ను_ప్ర_వేశ_పె_ట్టు_ట_కు_ను_అ_ం_త_వ_ఱ_కు_ఎ_వ_రు_ను_సా_హ_సి_ం_ప_రై_రి. “రు_స్వా”_ఆ_వే_శ్య_నో_ట_ఆ_మె_జీ_వ_త_ము_ను, వి_శే_ష_న_ం_క_ట_ము_ల_కు_కార_ణ_ము_లై_వ_స_న్ని_వేశ_ము_ల_ను_చె_ప్పి_ంచె_ను. ఈ_ర_చ_న_వ_ల_న_తె_ఱి_యు_న_దే_మ_న_రు_స్వా_కు_స_మా_జ_స_ం_స్కార_ము_న_కు_స_ం_బ_ం_ధి_ంచిన_ఎ_ట్టి_స్ప_ష్ట_మ_గు_ఆ_లో_చ_న_యు_లే_కు_ం_డె_ను. అ_త_డె_ఱి_గిన_ల_ఖ్నో_జీ_వ_త_పు_స_ర్వా_ం_గ_ము_ల_ను_ఒ_క_క_ళా_వే_త్త_వ_లై_ప్ర_ద_ర్శి_ం_చు_ట_యే_అ_త_డు_చే_సిన_ప_ని. ఆ_ప్ర_ద_ర్శి_ం_చు_ట_య_ప_ఠి_త_ల_ను_త_న్మ_యు_లు_గా_జే_యు_న_ం_త_టి_స_హ_జ_త్వ_ము_తో_ఈ_ర_చ_న_వ_ల_న_అ_త_ని_ల_క్ష్మ_మే_మో_బో_ధ_ప_డ_దు. వా_స్త_వి_క_తా_దృ_ష్టి_తో_అ_ది_గొ_ప్ప_న_వ_ల_అ_ని_అ_ం_ద_ఱు_ను_అ_ం_గీ_క_రి_ం_తు_రు. ఒ_క_వే_శ్య_జీ_వ_త_పు_శై_ర_మ_ఱు_గు_న_అ_న్ని_వ_ర్గ_ము_ల_కు_చె_ంది_న_వారు_ను_కా_న్పి_ం_తు_రు. ఇ_రు_వ_ద_వ_శ_తా_బ్ది_ము_న_స_శి_ం_చి_పో_వు_చు_న్న_ల_ఖ్నో_మ_న_దృ_ష్టి_గో_చ_ర_మ_గు_ను. అ_ం_దు_ఆ_కాల_పు_స_భ్య_త, సా_హిత్య_జీ_వ_న_ము, సా_మా_జిక_వ్య_వ_స్థ, ధార్మిక_వ్య_వ_స్థ, ప_ల్లె_ల_ఆ_ర్థిక_దు_స్థి_తి, దో_పి_కృ_మొ_ద_ల_గు_న_వి_యే_కా_క_అ_ను_ప_మ_ప్ర_పే_మ_భా_వ_న_లు_ను_క_ల_వు. చి_వ_రి_భా_గ_మ_ఱు_న_“రు_స్వా”_ఉ_ప_దేశ_కు_వి_వ_త్తై_ప్ర_చార_ము_సా_గి_ం_చు_ను. అ_ది_యే_ఈ_న_వ_ల_లో_బ_ల_హీ_న_మై_న_భా_గ_ము. ఐ_న_ను_ఈ_న_వ_ల_సా_ం_త_ము_వ్యా_కు_ల_త_మ_ఱి_యు_ఉ_ద్వి_గ్న_త_ల_తో_కూ_డి_ప_జీ_వ_త_ము_ను_ప్ర_ద_ర్శి_ం_చు_ను.

“రుస్సా” కావ్యబద్ధముగు ఒక నాటకమును వ్రాసెను. ఐరోపీయ నాటకము వంటి కావ్య బద్ధములగు నాటకములను ఉర్దూలోను వ్యాప్తికి తేదలచెను. కాని అందు కృతకృత్యుడు కాలేకపోయెను. అతడు లైలా-మజ్నుల ప్రసిద్ధ ప్రేమ గాధను నాటక రూపమున రచించెను. కాని పఠన నాటకములకు కల్గినంత ఆదరము దానికి కలుగ లేదు.

ఈ కాలపు కథకులలో మోలానా రాషిదుల్ ఖైరీ కూడ సుప్రసిద్ధుడు. అతడు డా. నజీర్ అహమద్ మార్గము ననుసరించి శ్రీ జనోద్ధరణము లక్ష్యముగా కరుణా రసాత్మకములగు కథ లెన్నియో వ్రాసెను. అతని రచనలో విషాదమే అధికముగుట వలన అతనిని “ముసవ్వైరె-గమ్” (దుఃఖ చిత్రకారుడు) అనుచుండిరి. అతని దృష్టిలో దార్శనిక గాంభీర్యము లేదు. సాధారణ సన్నివేశములనే శోకమయ వాతావరణమున ముంచి చిత్రించును. అతని భాష శుద్ధమును సరళమును అగు దిల్లీ వ్యావహారికము. అతడు మధ్యవర్గపు ముసల్మానుల జీవితములను, కలతలను అతి విజ్ఞతతో ఉల్లేఖించి లోకాదరణ పాత్రుడగు రచయిత అయ్యెను.

రాషిదుల్ ఖైరీ ఈ ఉద్దేశ్యములతోనే రెండు పత్రికలు వెలువరించెను. అందు శ్రీల సంబంధములగు వ్యాసములు మఱియు కథలే వ్రాయబడుచుండెను. ఈ రెంటిలో “ఇస్మత్” చాల ప్రసిద్ధమైనది. అది అతని మరణానంతరము కూడ వెలువడుచుండినది. అతడు కొన్ని చారిత్రక నవలలను వ్రాసి కొన్ని చిన్న కథల సంగ్రహములు తయారు చేసెను. అతని నవలలలో “సుబహే - జిందగీ”, “షామె-జిందగీ”, “షబె-జిందగీ”, “మాహె-అజమ్”, “నొబతె-పంఖ్ రోజా” “మనాజిలు-స్ససాయెరా”, ఉరూసె-కర్పలా” అనినవి పేర్కొనదగినవి. అవన్నియు పలుతడవలు ప్రకాశితములైనవి. ఇప్పటికిని మధ్యవర్గపు ముసల్మాను శ్రీలు అతని నవలలను ఉత్సుకతతో చదువుదురు.

ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో ఆ నాటి నవలా రచయిత లందఱనుగూర్చి వ్రాయుట సాధ్యము కాదు. కొంఠటి పేర్లు మాత్రము తెలిపెదము. మొహమ్మద్ లీ “తఖీబ్”, జ్వాలా శ్రుషాద్, “బర్హ్”, అబ్బాస్ హుస్సేన్ “హోష్”, “షాద్” అజీమాబాద్, ఖారి సర్ ఫరాఖ్ హుస్సేన్, మిర్జా మొహమ్మద్ నయీద్, పండిత కిషన్ ప్రసాద్ కౌల్ మొదలగువారు సాహిత్య గౌరవము, కళాగౌరవమును కల ఒకటి అట నవలలు వ్రాసిన వారే.

పందొమ్మిదవ శతాబ్ది మధ్య భాగమున “అమానత్” వ్రాసిన “ఇంద్రసభ”తో నాటక రచన మొదలయ్యెనని తెల్పబడినది. ఆ తరువాత కొంత కాలము నాటకములు రచింపబడలేదు. మౌలానా మొహమ్మద్ హుస్సేన్ “అజాద్” “అక్బర్” అను నాటక రచన కుపక్రమించెను. కాని అది సమాప్తము కాలేదు. పందొమ్మిదవ శతాబ్దాంతమున దేశములో వ్యాపారదృష్టి ప్రబలెను. మనోరంజన మూలమునను ధనము సంపాదించదలచిన బొంబాయిలోని ఫారసీలు కొందఱు ఆంగ్ల నాటకములచే ప్రభావితులై క్రొత్త రకపు నాటకపు కంపినీలు స్థాపించిరి. భారతదేశమున “నౌటంకీ”, “రహస్” మఱియు “శీలా”ల సంప్రదాయము ఉండెను. అవి సంస్కృత నాటకముల వికృత రూపములు—క్రొత్త రకపు రంగస్థలములు మఱియు నాటక సమాజములు దేశీయ సంప్రదాయములకు కాక ఐరోపీయ సంప్రదాయములకు సంబంధించినవి. రంగస్థలములతో పాటు నాటకములును ఉన్నతించెదెను. కేవలము ధన సంపాదన కొఱకే స్థాపింపబడిన అట్టి రంగస్థలములు దేశమంతట వ్యాప్తి చెంద లేదు. ఆ నాడు రచింపబడిన నాటకములు విదేశీయ నాటకములను, లేదా కథలను అనుకరించుచు వ్రాయబడినవి. కొన్ని భారతీయ జీవితమును సామాన్య శైలిలో మాత్రమే చిత్రింప గలిగినవి. ఈ నాటక సమాజముల కొఱకు “రౌనఫ్ బనారసీ”, “హుస్సేమియా జరిఫ్”, “అహమద్ అబ్దుల్లా”, “మిర్జా నజీర్ బేగ్”, “తాలిద్ బనారసీ”, “అహసన్ లఖ్వీ”, “పండిత బేతాద్”, మఱియు “గులామలీ దీవానా” మొదలగువారు డ్రామాలు వ్రాసిరి. వినాయక్ ప్రసాద్ “తాలిద్” అనేక ఆంగ్ల నాటకములను అనువదించెను. అహసన్ లఖ్వీ “షేక్స్పియర్” డ్రామాలను తర్జుమా చేసెను. అతడు అచటచట అనువదించినను మొత్తముపైన ఆ నాటకములకు ఉర్దూ ఆకారమే ఇచ్చెను. అతని నాటకములు సజీవములైనవైనవి. పండిత నారాయణ ప్రసాద్ “బేతాద్” హిందువుల ధార్మిక గాధలను నాటకములుగా మార్చి “తాలిద్” మఱియు “అహసను”ల వలెనే అతడును నాటక కళను చాల ఉద్ధరించెను.

క్రీ. శ. 1920 దాక వ్రాయబడిన నాటకములలో సాహిత్య దృష్టి లేకుండెను. అవి రంగముపై హృదయాహ్లాదము కలిగించుటకే ఉద్దేశింపబడినవి. సామాజికములగు డ్రామాలు చాల అరిదిగా వ్రాయబడెను. దేశ ప్రేమను మఱియు నైతికా దర్శములను పురస్కరించుకొని కడు కొద్దిగా వ్రాయబడెను. ప్రేమపేర వికృతముగు ఇతివృత్తము గల నాటకములు ఆడబడుచుండెను. నైతిక విషయములైనను

కృత్రిమముగా అతిసామాన్యముగా ప్రదర్శింపబడుచుండెను. పాటల పైననే అతి శ్రద్ధ చూపబడుచుండెను. రంగస్థలము ఇంకను అభివృద్ధి చెందనందున దృశ్యములు అసహజముగా ప్రదర్శితము లగుచుండెను. క్రమక్రమముగా “ఆల్బెర్ట్” మఱియు “ఎల్వింస్ట్రా” కంపెనీలు రంగస్థలమును అభివృద్ధి పఱచెను. అప్పుడే మంచి రచయితలును లభించిరి.

ఆల్బెర్ట్ కంపెనీలో ‘ఆగా హాషర్ కాశ్మీరీ’ అను నొక నటుడు ఉండెను. అతడు నాటకములు వ్రాయ మొదలిడి అల్పకాలముననే అత్యుత్తమ నాటక రచయితగా పేరొందెను. అతడును షేక్స్పియర్ నాటకములను ఉర్దూ రూపకములుగా మార్చి పౌరాణిక గాధలను నాటకములుగా వ్రాసెను. అతడు ఉర్దూ, ఫారసీ మఱియు ఆంగ్ల భాషలలోనే కాక హిందీ భాషయందును మంచి ప్రవేశము కలవాడు. అట్లగుట హిందీ శబ్దములను హిందీ గీతములను. సముచితరీతిని తన నాటకములలో ప్రవేశపెట్టెను. అతని కొన్ని నాటకములు ఉర్దూలోను కొన్ని హిందీలోను మఱి కొన్ని మిశ్ర భాషలోను కలవు. అతడు సామాజిక విషయములకును నాటకములలో స్థానము కలిగించెను. అతని సుప్రసిద్ధ నాటకములు, ‘సుఫేద్ ఖూణ్’, ‘తుర్కీ హూర్’, ‘ఆంఖ్ కానషా’, ‘బెరత్ కాప్యార్’, ‘సూర్ దాస్’, ‘బిళ్ళమంగళ్’, ‘శ్రవణ్ కుమార్’, ‘సీతా - బిజ్జాన్’, అనునవి. అతని నాటకములు నేటికిని ఉత్సాహముతో చదువబడుచున్నవి. అతడు నాటక రచనలో క్రొత్త శైలిని ప్రవేశపెట్టిననుటలో సందేహములేదు. ఆ శైలిని ఇతరులు సాగదీసిరి.

రంగస్థలము దృష్టితోనే కాక కొన్ని నాటకములు కేవలము సాహిత్య దృష్టితో వ్రాయబడినవి. మౌలానా షరర్, అబ్దుల్ మజీద్ దర్యాబాదీ, పండిత ‘కై ఫీ’ మొదలగువారు అట్టి నాటకములు వ్రాసిరి. ఉమ్రావ్ అలీ మఱియు కిషన్ చంద్ “జేబా”, రాజకీయ విషయములు. గల డ్రామాలు వ్రాసిరి. ఆగా హాషర్ శిష్యుడగు హాకీమ్ అహమద్ ఘజా నాటకములు, నాటకసమాజములలో చాల ఆదరణ పొందినవి. డా. ఆబిద్ హుస్సేన్, డా. ఇస్తియాఖ్ హుస్సేన్, మొహమ్మద్ ఉమర్, నూరె ఇలాహీ, “ఆర్దూ” మొదలగు వారును మంచి మంచి నాటకములు వ్రాసిరి. ఇమ్మియాజ్ అలీ “తాజ్” తన సుప్రసిద్ధ నాటకము “అనార్కలీ”ని కేవల సాహిత్య దృష్టితో వ్రాసెను. అది సర్వ శ్రేష్ఠమైన నాటకమని పలువురు విమర్శకుల అభిప్రాయము. ఇరువదై దేండ్లనుండి ఉర్దూలో ఏకాంకికల సంప్రదాయమును ప్రబలినది. అవి వ్రాయువారు అనేకులు. ఏకాంకికలలోను కథలలోవలె జీవిత

సమస్య లన్నియు ప్రదర్శితములైనవి. వానిలో కొన్ని నాటికలు రేడియోల కొఱకు వ్రాయబడినవి. కొన్ని సారస్వత దృష్టితోనే వ్రాయబడినవి. అట్టి వానిని రంగస్థలముపై ప్రదర్శింపవలయు నన్న చాల మార్పులు చేయవలసియుండును. ఉపేంద్రనాథ్ "అస్క", "సాదత్ హసన్", "మంటూ", రాజేంద్రసింగ్ "బేదీ", కృష్ణచంద్ర, ఖ్వజా అహమద్ అబ్బాస్ ప్రముఖులు తమ నాటకములలో వర్ణభేదము, సామాజికా న్యాయము, ఆకలి, అసమాన వివాహములు, ధనిక పారిశ్రామిక సంఘర్షణము, స్వాతంత్ర్య సమరము మొదలగునవియే కాక మఱి యితర సమస్యల నెన్నిటినో సుందరముగా కళాత్మక నైపుణితో చిత్రించినారు.

ఈ కాలమున పత్రికల చలామణియు అధికమయ్యెను. వాని స్థాయి కూడ పెరిగెను. రాజకీయ వాదోపవాదములే కాక సాహిత్య, సామాజిక, చారిత్రక, వైజ్ఞానిక, ఆర్థిక విషయములను గూర్చిన వ్యాసములును, అనాటి అవశ్యకములకు అనుకూలముగా పత్రికలలో ప్రచురితములగు చుండెను. సర్ సయ్యద్ కాలమున ప్రారంభమయిన ఈ పరంపర సమయముతో పాటు వ్యాపకము చెందుచుండెను. మోలానా అబుల్ కలామ్ ఆజాద్, ఖాజా హసన్ నిజామీ, మోలానా మొహమ్మదలీ, జఫర్లీ ఖాన్ మొదలగు పత్రికా రచయితలు సాహిత్యమునందును గొప్ప స్థానము కలవారు. మోలానా ఆజాద్ "అల్ - హిలాల్" మఱియు "అల్ - బిలాగ్" అను రెండు పత్రికలు నడపెను. అతడు క్రొత్తరకపు పత్రికారచనకు జన్మదాత. ఇట్లే మోలానా మొహమ్మదలీ నడిపిన ఆంగ్ల, ఉర్దూ పత్రికల ఉదంతము సాహిత్య చరిత్ర లన్నిటిలో కలదు.

మోలానా ఆజాద్ వచనము అరబీ, పారశీ శబ్దములతో నిండి అలంకార యుతమై అలరారును. అందు కవిత్వమును, చమత్కృతియు గోచరించును. శక్తి వంతమును సబలమును అగు అతని వచన రచన ధారాళమై పఠితలను పరవశుల చేయును. అత డెంతటి విద్వాంసుడో అంతటి వక్త. అట్టి రచయిత. అతడు ఉర్దూలో ఉద్గ్రంథము లెన్నియో వ్రాసెను. అతని తొలినాటి రచన యగు "తఖ్కీరా" ప్రశస్తమైంది. అందు తన పూర్వుల చరిత్రమును సురుచిరమగు శైలిలో వ్రాసి కొనెను. ఖురాన్ షరీఫ్ను టీకా సహితముగా అనువదించెను - అదొక విజ్ఞాన పేటిక. ఇస్లామ్ విచారములను, విజ్ఞానమును తెలిసికొన గోరువారికి ఆ అనువాదము చాల తోడ్పడును. క్రీ. శ. 1942 నాటి ఖైదు కాలమున అతడు తన మిత్రునకు కొన్ని ఉత్తరములు వ్రాసి భద్ర పఱచెను. అవి కొన్ని యేండ్ల క్రిందట "గుబారె =

ఖాతిర్" అను పేర ప్రకాశితములైనవి. అందు అతని తొలినాళ్ళ గద్యశైలి కలదు. అతడు రాజకీయములలో నిమగ్నుడై యుండియు సమయము చిక్కినప్పుడు ఏదేని వ్రాసిన అది సాహిత్యమే అగుచుండును.

మోలానా మొహమ్మదలీ రచయితయే కాక కవికూడ. కాని అతడు విశేష రచన యేదియు చేయలేదు. అతని వ్యాసములు మఱియు ఉత్తరములు అనేక సంగ్రహములుగా ప్రకాశితములైనవి. అందు ఉత్తమ వచన శైలి, ఉత్తమ జ్ఞానము నిక్షిప్తము - ఇట్లే జఫరలీ ఖాన్ పద్య గద్య రచన లనేకము చేసెను. అతని గద్య రచనలు, ముఖ్యముగా ఆంగ్ల గ్రంథముల అనువాదములు మహాత్తరమైనవి.

నేడు ఎనుభయవ పడిలో ఉన్న ఖాజాహసన్ నిజామీ దిల్లీలోని ప్రఖ్యాతుడగు సూఫీ. అతడు చిన్ననాటి నుండియు సూఫీ తత్త్వము, మతము మఱియు సాహిత్యమునకు సంబంధించిన రచనలు చేయుచునే ఉన్నాడు. ఇప్పటికి చిన్నవి పెద్దవి కలిసి నూటికి పైగా అతని రచనలు కలవు. అతని రచనల విషయములు సర్వ విధములవి. అతడు తన స్వీయ చరిత్రమును విపులముగా వ్రాసికొనెను. అతని రచనలలో "మొహమ్మద్ - నామా", "కృష్ణఖీతీ", "సేపారయే - దిల్ మఱియు పండ్రెండు భాగములలో నవలా రూపమున వ్రాసిన భారతదేశ విప్లవ కథ ప్రసిద్ధి గాంచినవి. అతని భాష సరళమును, సరసమును అగు వ్యావహారికము. చిన్న మాటలలో పెద్ద పెద్ద విషయములు చెప్పుటలో అతడు నేర్పరి. అతడు హిందీ శబ్దములను చక్కగా ప్రయోగించును. "భాష" (హిందీ) లో అతడు అనువదించిన ఖురానును గాంధీ మహాత్ముడు చాల ప్రశంసించెను. అతడెన్నియో పత్రికలు నడపెను. వానిలో తఱచు అతని రచనలే పడుచుండెను. అతడు నిజాముద్దీన్ ఔల్యా అను నొక విఖ్యాత యోగీశ్వరుని వంశమునకు చెందినవాడు. కనుక ముసల్మానుల ఒక శాఖ అతనిని చాల గౌరవించును.

ఇరువదవ శతాబ్దారంభమున నవలలేకాక కథలును వ్రాయబడెను. సర్ అబ్దుల్ ఖాదర్ లాహోరునుండి 'మఖ్టా' అను పత్రిక తీయుచుండెను. అందు అప్పుడప్పుడు విదేశీయ కథలు అనువాదములు పడుచుండెను. కాన్పూరు నుండి "జమానా" అను పత్రిక వెలువడుచుండెను. అందును కథలు పడుచుండెను. మొట్టమొదటి కథ ఎప్పుడు వ్రాయబడెనో చెప్పుట కష్టము కాని క్రీ. శ. 1907 ప్రాంతమున "ప్రేమచంద్" తన మొదటి కథ "దున్యాకా సబ్ సే అనోల్ రతన్" అనుదానిని "జమానా" పత్రికలో

ప్రచురించెనని నిశ్చయముగా చెప్పవచ్చును. ప్రేమచందునుగూర్చి ముందటి అధ్యాయమున వ్రాయబడును. అప్పుడు వ్రాయబడుచుండిన కథలు అనువాదములు లేదా ప్రేమ మఱియు రొమాన్సుకు సంబంధించినవి. రచయితల దృష్టి సామాజిక విషయములపై లేకుండెను. వారు ప్రజాభిరుచి ననుసరించి వ్రాయుచుండిరి. అట్టివారిలో సజ్జద్ హైదర్ యల్దర్మీ, నియాజ్ ఫతేపూరి మఱియు సుల్తాన్ హైదర్ “జోష్” పేర్కొనదగినవారు. యల్దర్మీ తుర్కీ భాషలోని అనేకములగు నవలలను, నాటకములను, కథలను అనువదించెను. అతని రచనలలో “జాహెరా”, “సాలిస్-ఖిల్ ఫైర్”, “జలాలద్దీన్-ఖ్వార్ జిమ్షా”, “ఖయాలిస్తాన్” మఱియు “హికాయాతో-ఎహతె సాసాత్” ప్రసిద్ధమైనవి. అతని రచన నుందరమైనది. భావపూర్ణమైనది. సామాజిక విషయములకు బదులు అతడు మనోభావములు చిత్రించుటకే ప్రాధాన్యము చూపెను. అతని రచనలలో లలిత హాస్యమును ఉండుటవలన పఠితలను ఆకర్షించును. ఒక విధముగా అది ఉర్దూ సాహిత్యమున రొమాంటిక్ యుగము. అందు రచయితలు నూత్న దిశలవైపు పురోగమించుచుండిరి. వారి భావములలోను శైలిలోను నవ్యత ఉండెను. కాని వారి సముఖమున ఎట్టి ఉన్నతాదర్శనమును లేకుండెను. ఈ యుగమే మార్పుచెంది రాజకీయ చైతన్యము గల యుగ మయ్యెను. దానిని గూర్చి ముందు ముందు వ్రాయబడును.

నియాజ్ ఫతేహ పూరి వయస్సునేడు అరువదై దేండ్లు. అతడు తొలుత ఇట్టి శైలిలోనే వ్రాయువాడు. కాని ఇప్పుడు సమస్యలు జటిలములైనందున అతని దృష్టి కూడ మాతీనది. నవజాగృతిచే ప్రభావితుడై అతడును క్రొత్త విషయములను స్వీకరించుచున్నాడు. కాని యావనములో అతడు వ్రాసిన, “ఏక్ షాయర్ కా అంజామ్”, “షహాద్ కీ సర్ గుజిష్”, “నిగారిస్తాన్”, “జమాలిస్తాన్” అను గ్రంథములే అతనికి సాహిత్య చరిత్రలో స్థానము కలిగించినవి. నియాజ్ గొప్ప విద్వాంసుడు. ప్రవాహవేగమున వ్రాయగలవాడు. అరబీ, ఫారసీ భాషలలో మంచి పండితుడు. హిందీలోను ఆంగ్లమునందును గొప్ప ఎఱుక కలవాడు. క్రీ. శ. 1922 నుండి “నిగార్” అను మాస పత్రిక నడపుచున్నాడు. దాని మూలమున క్రొత్త రచయితలనేకులకు భావ స్వాతంత్ర్యమును, బుద్ధివాదమును అలవఱచు చున్నాడు. అతడు మతమును బుద్ధియను ఒరపిడితాత్తిపై గీసి సతార్కికముగా తన సిద్ధాంతములను ప్రతిపాదించును. అతనికి కఠినమైన వ్యతిరేకతయే లభించినది. అయినను తన భావములను ప్రకటించుపట్ల అతడెన్నడును సంకోచింపడు. నియాజ్ ను ప్రగతిశీలుడను

టకును వీలులేదు. కాని కొన్నేండ్లక్రిందటనే అతడు తన భావస్వాతంత్ర్యము వలన రూఢివాదులకు వేరుగా నిలిచెను.

నియాజ్ చరిత్రలు, నవలలు, నాటకములు, కథలు, విమర్శలు మొదలగు పలుతెలుగుల రచనలు చేసెను. అతని కథలు సుందరమైనవి. ప్రేమ సంబంధమైనవి. మనోహరమైనవి. అందు సామాజిక వాతావరణము ఉండదు. మనోభావముల చిత్రణమే ప్రధానమైయుండును. అతడు ఆలోచనాత్మకములగు వ్యాసములు వ్రాయుచున్నాడు. ప్రతిభావంతముగ సాహిత్యవిశేషములను ప్రదర్శించుచున్నాడు. అతని దృష్టి సౌందర్యాలనము. అతని భాషలో మొదట ఉద్వేగము, ఉత్సాహములతో పాటు ఆరబీ, ఫారసీ శబ్దము లధికముగా ఉండునవి. ఇప్పుడతని భాష సరళమైనది. అయినను అందలి సౌందర్యము, చమత్కృతి తగ్గలేదు. అతడు హిందీలోని, ముఖ్యముగా బ్రజభాషలోని మంచి మంచి దోహాలను “జబ్బాతె-భాషా” అను పేర టీకా సహితముగా ప్రకటించెను.

హాలీ, ఆజాద్ మఱియు సర్ సయ్యదుల తరువాత ఉర్దూలో సాహిత్య సమీక్షల పద్ధతి పెఱిగిపోయెను. విమర్శకులు పలురకములవారు. కొందఱు పరిశీలనాత్మకముగ పూర్వగ్రంథములను చూచి టిప్పణములు వ్రాసి దీర్ఘములగు పీఠికలతో ప్రకాశింపజేతురు. మఱికొందఱు “హాలీ” వలె సారస్వతములోని మంచి చెడులను పరిశోధింతురు. ఇంక కొందఱు సాహిత్యములోను కవితలోను సౌందర్యమును అన్వేషించి తాము పొందిన ఆనందాను భూతిని వివరింతురు. కొందఱు వ్యాకరణమును మఱియు శబ్దప్రయోగమును మాత్రమే చూచెదరు. విమర్శకులు అసంఖ్యాకులు. అందఱును గుఱించి వ్రాయుట అసంభవము. అయినను వర్తమానయుగపు సాహిత్యోన్నతిని గ్రహించుటకై కొందఱు ప్రసిద్ధులగువారినిగుఱించి తెలిసికొనుట అవసరము. ఈ అధ్యాయమున ప్రస్తావింపబడు వారిలో పలువురు సామాజిక విశ్లేషణచేయువారు కారు. వారుకేవలము కవుల జీవితము, జననము, మరణము, కాలము, స్వల్పములగు విశేషములు, రచనల సంఖ్య, ఇతర సాహిత్య వేత్తలతో సంబంధము ఈ మొదలగు విషయములనే చర్చింతురు. ఈ విషయములును సాహిత్య చరిత్ర వ్రాయుటకు అవసరమైనవే కాని ఇవియే సమస్తము కావు. ఎంతవఱకు జీవితమును, సాహిత్యమును సామాజిక, ఆర్థిక, రాజకీయ పరిస్థితులకు అనుబంధించి పరిశీలించమో అంతవఱకు వాని ప్రగతి చరిత్ర సంపూర్ణముగా గ్రహించుట సాధ్యము కాదు. ఈ దృష్టితో విమర్శించిన వారిని గూర్చి చివరి అధ్యాయమున వ్రాయబడును.

ఈ అధ్యాయమున పురాతన విమర్శలకు అద్యతన విమర్శలకు మధ్యస్థులై హాలీ నడపిన ఉద్యమమునే అవచేతనారూపము దృఢపఱచిన వారినిగుఱించి వ్రాయబడును.

మౌలానా అబ్దుల్ హక్, మౌలానా సులేమాన్ ద్వీ, మౌలానా అబ్దుల్ మాజిద్ దర్యాబాదీ, లాలా శ్రీరాం, హఫీజ్ మొహమ్మద్ షీరానీ, పండిత్ "కైఫీ", సయ్యద్ అహమద్ దహిల్వీ, మొహమ్మద్ హుసేన్ "అదీబ్", నసీర్ హుస్సేన్ "ఖయాల్", అందలీబ్" షాదానీ, మసూద్ హుస్సేన్ "అదీబ్", డాక్టర్ మోహన్ సింహ "దీవానా", రషీద్ సిద్దీఖీ, డాక్టర్ "జోర్", నాసిర్ ద్వీ హాఫీ మఱియు డాక్టర్ అబ్దుల్లా అనువారు ఆధునిక కాలపు ఉర్దూ సాహిత్యమును లోక ప్రయమును, వ్యాపకమును చేయుటలో పాల్గొనిన విమర్శకులు. వీరిలో బదారుగురు తప్ప అందఱును నేటికిని రచనలు చేయుచున్నారు. వీరిని గూర్చి విశేషముగా వ్రాయుట అసంభవము. అయినను వీరి అనేక రచనలు హాలీ, ఆజాద్ మఱియు సిద్దీల రచనల వలె మహత్తరమైనవని తెలిసికోవలెను.

క్రొత్త సాధనములు చేకూరుటవలన ఈ రచయితలు దర్శన, తర్క, చరిత్ర, విజ్ఞానముల సహాయమున సాహిత్యమును విస్తృతమొనర్చిరి. అయినను పైన చెప్పినట్లు వీరిలో పలువురు సామాజిక చైతన్యమును దృష్టియందుకొని సాహిత్యప్రగతిని పరిశీలించువారు కారు. ఎనుబది నాలుగేండ్ల వయముగల మౌలానా అబ్దుల్ హక్¹ గొప్ప విద్వాంసుడు. అతడు ప్రాచీన కావ్యములను అన్వేషించుటలో వానికి బీకాలు వ్రాసి ప్రకాశింప జేయుటలో ఉర్దూ భాషను శక్తివంత మొనర్చుటలోనే తన జీవితమును గడపెను. హైదరాబాద్ లోని పెక్కుకళాశాలలలో ప్రిన్సిపాలుగా, అధ్యక్షుడుగా పనిచేయుచు అధిక రచనలు అవటనే చేసెను. అతని రచనలలో "మరాఠీ పర్ ఫారసీకా ఆనర్", సున్రతీ" "మర్తూమ్ దహిలీ కాలేజీ" అనునవి ప్రసిద్ధమైనది, ఇవికాక అతని పరిశోధనాత్మకములగు వ్యాసముల సంపుటములు "మొఖద్దమాతె అబ్దుల్ హక్" "తస్దీదాతె - అబ్దుల్ హక్", "చంద్ హమ్ ఆనర్" అనుపేర ప్రకాశితములు. అతడు తన అన్వేషణవలన ఎందఱో ప్రాచీన కవులను రచయితలను జీవింపజేసెను. అలసట యెఱుగని పరిశ్రమచే ఉర్దూ భాషను లోకాదరణపాత్ర మొనర్చుటకు అతడు పాటుపడెను. అతని రచనల కంటె అనేక రచయితలకు రచనాత్మక కార్యక్రమములో ఇచ్చిన ప్రోత్సాహమే గొప్పది. అతడు "హాలీ" వలె

1. అనువాద కాలమున డా. అబ్దుల్ హక్ కీ రిశేషుడు.

సరళవచనమునే వ్రాసెను - అనుచితములగు ఫారసీ అరబీ వదములచే భాషను క్రుంగదీయలేదు. కాని క్రీ. శ. 1936 నుండి అతని దృష్టిలో కొంత సంకీర్ణత కలిగినది. అతని ప్రోత్సాహము వలననే ఉర్దూ హిందీ వివాదము పెరిగినది. ఇప్పుడతడు పాకిస్తానులో “అంజుమనె-తరఖ్తయే-ఉర్దూ” స్థాపించి భారతదేశమున ప్రారంభించిన కార్యక్రమము సాగదీయుచున్నాడు.

లాలా శ్రీరామ్ దహివీ (1875-1929) దిల్లీలోని ఒక ఉన్నత కుటుంబము నకు చెందినవాడు. ఆ కుటుంబమున ఉత్తమ రచయితలు జన్మించిరి. లాలా శ్రీరామ్ ఫారసీ, అరబీ, అంగ్ల భాషలను బాగుగా చదివెను. క్రీ. శ. 1907 లో అస్వస్థత కారణముగ ఉద్యోగము విరమించుకొని ఒక్కరిని విడువకుండ ఉర్దూ కవులందఱి చరిత్ర వ్రాయ సంకల్పించెను. “ఖుమ్ఖానయే-జావీద్” అను పేర ను ప్రసిద్ధమైన ఆ చరిత్ర నాలుగు భాగములు ప్రకాశితము లైనంతనే అతడు స్వర్గస్థుడయ్యెను. అతని చరిత్రలో అందండు కొన్ని దోషగులు దొరలినను అది చాల పరిశోధించి వ్రాయబడినదే. దాని నిర్మాణమునకై అతడు పేనపేలు గ్రంథములు సేకరించి పరిశీలించెను. కొన్ని గ్రంథములు ప్రపంచములో మఱొక్కడను లేనివి. అతని మరణానంతరము అతని గ్రంథాలయము మఱియు అతని రచన కాశీ విశ్వ విద్యాలయమునకు ఈయబడినను. అసమాప్తమగు ఆ చరిత్రను పండిత “కైఫీ” సమాప్తముచేయ పూనుకొనెను. ఐదవ భాగము “కైఫీ” సంకలనము చేసెను. పండిత “కైఫీ” స్వయముగా గొప్ప విద్వాంసుడు. భాషా తత్త్వవేత్త. అతని కవితలను గుఱించి వ్రాయబడినది. నిజమునకు అతడు గద్యరచయితగా ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో చిరస్మరణీయుడు. అతడు నాటకములు వ్రాసెను. అతని సర్వశ్రేష్ఠమగు రచన “కైఫియా”-అది భాషా జ్ఞానమునకు సంబంధించిన అసమాన మగు కోశము. ఎనుబడై దేండ్ల వయస్సు వచ్చినను అత డింకను రచనలు చేయు చున్నాడు¹.

నవ్వాబ్ నసీర్ హుస్సేన్ “ఖ్యాల్” (1882-1934) పట్నాలోని ప్రసిద్ధ రచయిత. అతడు ఉర్దూ భాషోత్పత్తి మఱియు దాని అభివృద్ధిని గూర్చి అనేక పరిశోధనాత్మకములగు రచనలు చేసెను. వానిలో “దాస్తానె-ఉర్దూ” మఱియు “మొగల్-ఔర్-ఉర్దూ” అనునవి పేరుగల రచనలు - అతని శైలి మోలానా

1. అనువాద కాలము నాటికి పండిత బ్రజమోహన దత్తాత్రేయ “కైఫీ” స్వర్గస్థుడయ్యెను.

మొహమ్మద్ హుస్సేన్ ఆజాద్ శైలిని పోలియుండును. అతడు శబ్దములను సుందరముగా ప్రయోగించును. ఏ శబ్దమును ఏ స్థానమున ఎట్లు ప్రయోగింపవలెనో అతనికి బాగుగా తెలియును. అతని శైలి సుందరమైనదే కాక గాంభీర్యము కలది.

మౌలానా “షిఖీ” ఆజమ్ గడ్ లో స్థాపించిన “దారుల్ ముసన్నిఫీ” అను సంస్థకు చెందిన రచయితలు పలువురు అతడు ప్రారంభించిన రచనా కార్యక్రమమును కొనసాగించిరి. మౌలానా సులేమాన్ నద్వీ, అబ్దుల్ సలామ్ నద్వీ, సయీద్ అన్నారీ, రియాసతలీనద్వీ, షాహ మొయీనుద్దీన్ నద్వీ అను వారు మంచి రచయితలు. సులేమాన్ నద్వీ అందఱలో శ్రేష్ఠుడు. అతడు షిఖీ వారసుడు. అతడు వ్యాసిన గ్రంథములు కొన్ని షిఖీ మిగిలించినవి. కొన్ని స్వంత రచనలు. అతని పుస్తకములు అధికముగా మత సంబంధమైనవి. సాహిత్య దృష్టితో “నుఖూషై-సులేమానీ” మఱియు “ఖయ్యామ్” అనునవి రెండు పేర్కొనదగినవి. ఈ రెండును సుందర మగు పదనమున గొప్ప భావములతో కూడి యున్నవి. అతడు మహా విద్వాంసుడు. కనుక అతని రచనలు గంభీరమైనవి. పరిశోధనాత్మకమైనవి. ఈ విషయము “ఖయ్యామ్” నందేకాక “అరఖ్-ఖౌర్-హింద్ కే తాల్లాఖాత్” అను గ్రంథము నందును విశదమగును. అతడు పాకిస్తానమునకు వెళ్ళి అచ్చటనే క్రీ. శ. 1953 లో మరణించెను. మౌలానా అబ్దుల్ సలామ్ వ్రాసిన “షేరుల్-హింద్” అను ఉర్దూ కావ్య చరిత్ర తెలిసికొనుటకు అధికముగా తోడ్పడును. ఈ సంస్థకు చెందిన ఇతర రచయితల రచనలు మత సంబంధమైనవే అయినను సాహిత్యగౌరవము కలవి.

మౌలానా అబ్దుల్ మాజిద్ దర్యాబాదీ నేటి సుప్రసిద్ధ విద్వద్రచయితలలో ఒకడు. అతని జీవితము ఎత్తు పల్లములతో కూడుకొనినది. అతడు ఆంగ్లవిద్య నభ్యసించు నపుడు నాస్తిక భావములకులోనై ఇస్లాము మఱియు ఇతర మతములను బుద్ధి వాదముతో పరిశీలించి విమర్శించెను. అదే సమయమున అతడు ఐరోపా దర్శన శాస్త్ర సంబంధములగు అనేక గ్రంథములను అనువదించెను. ఆంగ్లములోను ఉర్దూ లోను పెక్కు రచనలు చేసెను. తరువాత అతడు మారిపోయెను. క్రమక్రమముగా అతడు తిరిగి మత సంబంధములగు విషయములను ప్రచారము చేయసాగెను. ఇప్పుడతనికి ప్రపంచములోని ప్రతి సన్నివేశమును ఇస్లామ్ మత దృష్టితో చూచు నంతటి సంకీర్ణత కలిగినది. ఈ దృక్పథము కేవలము అతనిదే. అతడు మహా దాత్తమగు శైలిలో కొన్ని సారస్వత వ్యాసములు వ్రాసెను. అతని వ్యాససంపుటములు “మఖాలా తెమాజిద్” మఱియు “మజామీనె-మాజిద్” అను పేర ప్రకాశితము

లై నవి. ఇవికాక అతని రచనలు మతీయ అనువాదములలో “ఫల్స్ ఫే-జిజ్వాత్”, “ఫల్స్ ఫయే-ఇ జ్జిమా”, “తసవ్వుఫ్-టెర్-ఇస్లామ్”, “తారీఖ్-ఇఖ్లాకె-యూరువ్” మతీయ “మొహమ్మదలీకీడై రీ” అనునవి ప్రసిద్ధమయినవి. అతడు ప్రగతిశీల భావము లన్నిటిని వ్యతిరేకించుటయే తన కర్తవ్యమనుకొనును. అతని శైలి సుందరము మనోహరము. కనుక అతని సాంప్రదాయిక భావములైనను చదువుటకు ఇంపుగా నుండును.

ఆధునిక ఉర్దూ సాహిత్య నిర్మాతలలో వహీదుద్దీన్ సలీమ్ పానీపతీ కూడ గొప్పవాడు. పద్య గద్య రచన లతనివి ప్రశంసనీయములు. అతడు బహు భాషలలో పండితుడు. భాషా విజ్ఞానము మతీయ పారిభాషిక పదముల అనువాదమును గూర్చిన అతని రచనలు పేర్కొనదగినవి. అతడు జీవితమంతయు జ్ఞానోపార్జనము చేయు విద్యార్థివలె గడపెను. అతని జీవితము అతి సామాన్యము. చాలకాలము హైదరా బాద్లోనే నివసించెను. అచటి సాహిత్యవేత్త లనేకులు అతనిచే ప్రభావితులైరి. పద్య సంగ్రహములే కాక “ఇఫాదాతె - సలీమ్” మతీయ “వజీ - ఇ సైలాహాత్” అను రెండు వచన గ్రంథములును ప్రకాశితములైనవి. మొదటి గ్రంథము వ్యాస సంపుటి. అందలి ప్రతి వ్యాసమును అతని ప్రజ్ఞా పాటవములను ప్రదర్శించునట్టిది. రెండవది పారిభాషిక శబ్ద నిర్మాణమునకు సంబంధించిన గ్రంథము. దానిలో నేటికిని ఎట్టి కూర్పులు చేర్పులు జరుగలేదు. సలీమ్ క్రీ. శ. 1916 లో మరణించెను.

డాక్టర్ అబ్దుల్ రహమాన్ బిజనోరి, అజ్జుతుల్లా ఖాన్ మతీయ సజ్జాద్ అస్సారీ అను ముగ్గురు ప్రఖ్యాతులు కాకముందే దివంగతులైన విమర్శకులు. ముగ్గురును అల్ప వయస్సుననే మరణించిరి. వారు కవులును రచయితలును - అజ్జుతుల్లాఖాన్ హిందీ కావ్యశాస్త్రమును బాగుగా చదివెను. ఉర్దూ కవితలో నవ్యత కలిగించుటకై ప్రయత్నించెను. ఆ ప్రయత్నము ఉర్దూ కావ్య చరిత్రలో చిరస్మరణీయ మైనది. అతని కావ్య సంగ్రహము “సురీలే - షోల్” అను పేర ప్రకాశితము. గద్యములోని అతని గ్రంథములు రెండు అచ్చుపడినవి. వానిని చదువునప్పుడు, అతడు బ్రదికియుండిన ఇంక నెంతటి గొప్ప రచనలు చేసియుండునో అనిపించును. “బిజనోరీ” రచనలు రెండు - ఒకటి “బాఖియాతె - బిజనోరీ” అను పేరుగల వ్యాసంపుటము. రెండవది “మీరాగాలిబ్ కవితల గూర్చిన తాత్త్విక సమీక్ష - అది “మహాసినె - కలామె - గాలిబ్” అనుపేర ప్రకాశితమైనది. అతడు ఐరోపాలోని అనేక భాషలు తెలిసినవాడు. దర్శన శాస్త్రమున గొప్ప విద్వాంసుడు. కనుక అతని

రచనలు దార్శనిక భావములతో నిండియున్నవి. అతని కవితలు కొన్ని “మహాషరె - ఖ్యాల్ అనుపేర ప్రకాశితమైనవి. వానివలన అతని బుద్ధి తీవ్రత, కళాత్మక శక్తి మఱియు ఆలోచనా స్వాతంత్ర్యము విదితమగును. అతని రచన సజీవము. దర్శనములపై, మతముపై స్వతంత్ర చర్చ చేసినవాడతడు. సౌందర్యోపాసన మఱియు సవ్యతమీది ప్రేమ ఈ మువ్వురిలో సమానగుణములు.

పరిశోధనాత్మక సాహిత్య వేత్తలలో “హాఫిజ్ మొహమ్మద్ షిరాసి” ప్రఖ్యాతుడు. అతడు ఉర్దూ భాషోత్పత్తిని గూర్చి “పంజాబ్ మే ఉర్దూ” అనునొక ఉద్గ్రంథము వ్రాసెను. అందు ప్రారంభ దశలోని పంజాబీ మఱియు ఉర్దూ భాషల సమానతను స్థాపించెను. ‘పుష్కీరాజ్ రాసో’ను గూర్చియు అతడొక పుస్తకము వ్రాసెను. అదియు ప్రకాశితమైనది. అతడు పురాతన రచయితల రచనలలోను నమకాలీనుల రచనలలోను దోషములను ఎత్తి చూపుటయందు అఖిలాష కలవాడు. వేలకొలది పుస్తకములను పరిశీలించి కొట్టివేయుటకు వీలుకాని విధముగా దోషములను ప్రదర్శించెను. మౌలానా ‘అజాద్’ మఱియు ‘షిల్లీ’ల రచనలలో ఎన్నియో తప్పులు వెదకెను. అతని విమర్శలు కొన్ని పుస్తక రూపమున ప్రకటింపబడినవి. అతడు ఆరబీ, ఫారసీ, హిందీ భాషలలో ఉద్గ్రంథ పండితుడు. అతని గద్యము నిస్సారము - నీరసము నాలుగై దేండ్ల క్రిందటనే మరణించెను. అట్టి రచనలు చేసిన వారిలో ఇప్పుడును కొందఱు పేర్కొనదగినవారున్నారు. వారిలో డా. అబ్దుల్ సత్తార్ సిద్దీఖీ, డా. అబ్దుల్లా, ఖాజీ అబ్దుల్ వదూద్ మఱియు ఇమ్మియాజలీ “ఆర్” అనువారు ముఖ్యులు. వారినిగూర్చి వ్రాయుట పడదు.

పండిత మనోహర్ లాల్ జ్యోతిషి. మీర్జా మొహమ్మద్ “అస్కరీ”, మౌల్వీ మహేష్ ప్రసాద్, జాఫరలీఖాన్ “అనర్” మఱియు నాసిరుద్దీన్ “హామ్మీ” అనువారు ఉర్దూ సాహిత్య నిర్మాణమున చాల కృషిసల్పిరి. వారు ఎన్నియో ప్రాచీన రచనలను వెలికితీసి విజ్ఞాన క్షేత్రమును విస్తృత పఱచిరి. వారి రచనలను గూర్చి వ్రాయుటకు వీలుకాదు. ఉర్దూ సాహిత్యపు వర్తమాన యుగ చరిత్రను విస్తార రూపమున పతింపదలచినవారు ఈ రచయితలను గూర్చి బాగుగా తెలిసికొనవలసి యుండును.

భారతదేశ విశ్వ విద్యాలయములలో ఉన్నత శిక్ష విషయముగా ఉర్దూ స్థానము పొందిన నాటినుండి అధ్యాపకులు తద్వ్యాప్తికై చాల కృషిచేయుచున్నారు.

వారిలో అధునిక సామాజిక చైతన్యమువలన ప్రభావితులైన వారిని గుఱించి తరువాతి అధ్యాయమున వ్రాయబడును. ప్రాచీన సాహితీపరుల కైలి ననుసరించియే సాహిత్య నిర్మాణము చేయుటయందే విశ్వాసము కల్గియున్న వారిని గూర్చి ఇట చర్చింపబడును. వీరు ఏదోరీతి అధునిక సాహిత్య ప్రయోగముల పట్ల అవిశ్వాసము ప్రకటింతురు. వీరిలో మసూద్ హసన్ రిజ్వీ "అదీబ్", రషీద్ అహమద్ సిద్దీఖీ, సయ్యద్ జామీ అలీ, డా. హాఫీజ్ సయ్యద్, డా. జోర్, ప్రొఫెసర్ అబ్దుల్ ఖాదర్ "సర్వరీ", డా. అందలీబ్ షాదానీ మఱియు డా. అబ్దుల్లా ప్రముఖులు స్మరింపదగినవారు.

మసూద్ హసన్ రిజ్వీ క్రీ. శ. 1954 వఱకు లఖ్నో విశ్వవిద్యాలయమున ఉర్దూ, ఫారసీ శాఖల అధ్యక్షుడుగా పనిచేసెను. అతడు ప్రాచీన కవులను, రచయితలను గుఱించియే ఎక్కువగా పరిశోధన జరిపెను. అయినను నవ్య సాహిత్యము నెఱిగినవాడు. మర్సియాల గూర్చి విశేష పరిశోధన జరిపి తత్సంబంధమున ఒక మహా గ్రంథమును వ్రాయుచున్నాడు. ప్రకాశితములైన అతని గ్రంథములలో "హమారీ - షాయిరీ", "రూ హె - అనీస్", "దీవానె - షాయిజ్", "పైజెమీర్", "మజాలి నె - రంగీ" మఱియు "ముతఫఱ్ఱికాతె - గాలిబ్" అనునవి ప్రసిద్ధి గాంచినవి. అతని రచనలు పరిశోధనాత్మకమైనవి. అతడు నూత్నకైలిలో కూడ సమీక్షచేయును. "హమారీ - షాయిరీ" అను గ్రంథము ఉర్దూ కావ్య విశేషములను గ్రహించుటలో తోడ్పడును. అతని భాష గంభీరము - అయినను సారశ్యము కలదే. ప్రస్తుత మతడు ఉర్దూ నాటకారంభము మఱియు "వాజిదలీషా" సాహిత్య సేవను గుఱించి వ్రాయుచున్నాడు.

రషీద్ అహమద్ సిద్దీఖీ, అలీఘర్ ముస్లిమ్ విశ్వ విద్యాలయమున ఉర్దూ భాషాధ్యక్షుడు. అతడు ముఖ్యముగా హాస్యరస పూరితములగు వ్యాసములు వ్రాయును. అప్పుడప్పుడు విమర్శనాత్మకములగు రచనలును చేయుచుండును. కాని అందును హాస్యము దోతకమగును. అతని అనేక రచనలు ప్రకాశితములైనవి. వానిలో "మజాలి నె - రషీద్", "ఖందాఁ", "గుంజ్ హాయ్ - గిరాఁ మాయ", "తనజీ హాతో - ముజహి కాత్" మఱియు "పైఖ్ నియజీ" పేర్కొనదగినవి. ఉర్దూలో హాస్యరస సంప్రదాయమును గూర్చి ఒక పుస్తకము వ్రాసినాడు. ఉర్దూభాషలో అట్టి కైలిలో వ్రాయబడిన గ్రంథము అదొక్కటే. "సిద్దీఖీ" వ్యంగ్యము మఱియు గాఢ సంకేతములు అతని కళాత్మక కైలిని గంభీరముగా, దార్ఢ్యముగా తీర్చి దిద్దును.

అతడు వర్తమాన యుగపు సర్వోత్తమ హాస్యరచయిత అనుటలో సందేహములేదు. అతడు నవ్వింపుటకాక కౌక ఆత్మ సంయమమునకు శిక్షించుటకు వ్రాయును.

సయ్యద్ జామి అలీ, అలహాబాద్ విశ్వవిద్యాలయమున ఉర్దూ భాష ప్రొఫెసరుగా పనిచేసెను. అతడు కవి-రచయిత-కవితలో ప్రాచీనుల కావ్యశైలినీ అనుసరించును. అయినను నూత్నశైలియొక్క విశిష్టతను ఆమోదించును. అతడు అధిక సమయము ప్రాచీనకావ్యపరిశీలనమున ముఖ్యముగా మర్సియాల పరిశోధనలో గడపెను. "వాఖియాతె-కర్నూలా" మఱియు "ఉర్దూజాబాక-ఖైర్-అదబ్" అను రెండు పుస్తకములే అతనివి ప్రకాశితములైనవి. ఇంకను అచ్చుకానున్నవి అనేకములు.

డా. హాఫీజ్ సయ్యద్ అలహాబాద్ విశ్వవిద్యాలయమున ఉర్దూభాషాధ్యక్షుడుగా పనిచేసెను. అతడు "ఖ్వాజా మొహమ్మద్ బహారీ"ని గూర్చి విశేషపరిశోధన చేసి అతని కావ్యసంకలనమును ప్రకాశింప జేసెను. అధికాక గౌతమ బుద్ధుడు మఱియు ఆశోకుని గూర్చిన అతని రచనలు ప్రకాశితములైనవి. మత, దార్శనిక, సాహిత్యవిషయములను గూర్చి అనేక రచనలు చేసెను. అతని గద్యశైలి సామాన్యము మఱియు సీరసము.

డా. మొహియుద్దీన్ ఖాదిరీ "జోర్" హైదరాబాద్లోని ప్రముఖ రచయిత లలో నొకడు. అతడు ఐరోపా దేశముననుండి భాషాతత్వశాస్త్రమును బాగుగా అధ్యయనము చేసెను. అప్పుడే ఉర్దూ, ఉంగ్లీషు భాషలలో అనేక రచనలుచేసెను. ఆచటి గ్రంథాలయములలో లభించు అనేక గ్రంథములను పరిశీలించెను. అతని ప్రకాశిత గ్రంథములు అనేకములు. "రూహె-తస్బీద్", "తస్బీదీ - మఖాలాత్", "హయాతె-ఖులీఖుతుబ్బా" "దస్తానె-అదబె-హైదరాబాద్" అనునవి అతని ప్రసిద్ధ రచనలు. అవికాక అతడు ఎందఱోకవుల కావ్యసంగ్రహములను 'టీకా' సహితముగా ప్రకాశింపజేసెను. 'జోర్' దక్కనీ భాషాసాహిత్యమునందు విశేషజ్ఞానము కలవాడు. అతడు హైదరాబాద్లో ఉర్దూ సాహిత్య పరిశోధనకై ఒక సంఘమును ఏర్పాటు చేసెను. అదినేటికిని పరిశోధనలుజరుపుచున్నది. జోర్ రచన సామాన్యము-సీరసము.

అబ్దుల్ ఖాదిర్ సర్వరీ ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమున ఉర్దూభాషాధ్యక్షుడు. "జిదీద్ ఉర్దూ షాయిరీ", "దున్యాయె అఫ్సానా", "ఉర్దూ మన్నవీకా ఇర్తిఖా", మొదలగు అతని అనేక రచనలు ప్రకాశితములు. ఇవికాక అతడు ఇతర భాషలలోని గల్పికలను అనువదించి కవుల కావ్యసంగ్రహములపై టీకాలు వ్రాసెను. సమీకాలీనులగు దాక్షిణాత్యవిమర్శకులలో విశిష్టస్థానము కలవాడతడు.

డా. అందలీబ్ షాదానీ, డాక్టర్ విశ్వవిద్యాలయములో ఉర్దూ ఫారసీ భాషల ప్రొఫెసరు. అతని పరిశోధనాత్మక విషయము ఫారసీ భాష అయినను ఉర్దూలోను విశేషముగా వ్రాసినాడు. అతడు విమర్శకుడే కాక కవి కూడ. అతని కథల సంగ్రహములును ప్రకాశితములైనవి. అతడు అధికముగా ఉర్దూ కవితలోని లోపములనే సూచించు రచనలు చేసెను. అతని వ్యాసములన్నియు, “తహాఫీఖాత్” అను పేర ప్రకాశితములు.

డా. అబ్దుల్లా పంజాబ్ విశ్వవిద్యాలయమున ఉర్దూ భాష ప్రొఫెసరు. అతడు అధికముగా ఫారసీలోనే పరిశోధనలు జరిపెను. అయినను ఉర్దూలోను చాలవఱకు వ్రాసెను. ఉర్దూ గద్యమును గూర్చి ఆంగ్లమున ఒక గ్రంథము వ్రాసెను. ఆ విషయమునే విపులముగా అనేక వ్యాసముల రూపమున కూడ రచించెను. ఫారసీలో వ్రాసిన హిందూరచయితలను గుఱించియు అతడొక పుస్తకమును వ్రాసి ప్రచురింపజేసెను. అతడును క్రొత్తరకపు విమర్శలు చేసెను. కాని ప్రాచీన సాహిత్యపరిశోధనయందే అతనికి అభిరుచి అధికము. “బహాసో-నజర్” అను పేరుగల అతని వ్యాస సంపుటి ప్రకాశితమైనది.

ఇంకను అనేకుల పేర్లు విడిచి పెట్టబడినవి. వ్రాసినంతవఱకైనను సమగ్రము కాడు. అంతకుమించి వ్రాయుటయును సంభవము కాదు. వ్రాసినంత వఱకు చదివి సచో ఆంగ్లభాషా ప్రభావము వలన ఉర్దూ గద్యపద్యరచనలో ఎంతటి మహత్తర పరిణామములు జరిగెనో విశదమగును. ఆలోచనా విధానముపైనను, కై లిపైనను ఆ ప్రభావము పడెను. భాషావిస్తృతికై ఎన్ని అవసరమో అన్ని విషయములలో సర్ నయ్యద్ కాలమునుండి నేటి వఱకు కృషి జరుగుచున్నది. ఆంగ్లభాషను స్వీకరించుట మఱియు బహిష్కరించుట అనుద్వయభావము తోడ్పాటు సాగినవి. అయినను చారిత్రక కారణములవలన సమస్త ప్రపంచముమీద వైవ్యాపించియున్న నవయుగము నకు ఉర్దూసాహిత్యము సందేశహారియైనది. భారతదేశపు సామాజిక, రాజకీయ చైతన్యము ననుసరించి ఉర్దూ సాహిత్యమున నవీన విషయములను గ్రహించు శక్తి కలిగినది. ఉర్దూ సాహిత్యము ఈ విధముగ సమస్త జీవనముపై ఆక్రమించినదో అప్పతాంతము ముందటి అధ్యాయమున వివరింపబడును.

నూత్నదిశలు - మఱియు భవితవ్యము

ఇప్పటివఱకు వర్తమాన యుగమునకు సంబంధించి ఏయే కవులను, రచయితలను గుఱించి వ్రాయబడినదో వారి సామాజిక చైతన్యము మఱియు సారస్వత దృక్పథము పరస్పర విభిన్నమైనది. ఐనను వారు తయారుచేసిన భూమి కను వారు సృష్టించిన వాతావరణమును గ్రహింతుమేని దానివలన ఉర్దూ సాహిత్యము ఏ దిశవైపు పయనించుచుండెనో తెలిసికొనగలము - చారిత్రక కారణముల ననుసరించియు, ఉత్పాదనయొక్క ఆర్థికరూపముల ననుసరించియు సాహిత్య సంప్రదాయములు తారుమారగుచుండును. కనుక భారతదేశమున కలుగుచున్న పరివర్తనములను పరిశీలించుట ఆవశ్యకము.

మొదటి ప్రపంచ యుద్ధము తరువాత అనేక దేశములలో స్వతంత్రత మఱియు విప్లవమునకు సంబంధించిన తరంగములు లేచినవి. యుద్ధకాలముననే రష్యాలో సామ్యవాదము నెలకొనెను. ఆసియాలో జాగృతి కలుగుచుండెను. వైజ్ఞానిక ప్రగతి వలనను, పారిశ్రామిక ప్రగతి వలనను మానవ స్వాతంత్ర్యము మఱియు ఉన్నతికి సంబంధించిన కల్పన లన్నియు యధార్థములగు ననుపించు చుండెను. కాబట్టి క్రీ. శ. 1919-వ సంవత్సరమున ఆంగ్ల ప్రభుత్వము కొన్ని విధానములను సంస్కరించినప్పటికి ఇచటి మధ్యమవర్గము కూడ దానివలన సంతృప్తి పొందలేదు. యుద్ధ సమయమున భారతదేశము ఐరోపాకు చాల నన్నిహితమయ్యెను. అచటి ప్రేరణచే తన భవిష్యన్నిర్మాణమునకు పూనుకొనెను. అందుచే కాంగ్రెసు మఱియు ఇతర రాజకీయ సంస్థలు శక్తివంతము లగుటకై క్రొత్త క్రొత్త యోచనలు చేయ సాగెను. కాని నిమ్నవర్గములను సంపూర్ణముగా వెంటగొనని కారణమున సంస్కార పథమున కొంతదవ్వరిగి నిలిచిపోవలసి వచ్చుచుండెను. రచయితలలోను విమర్శకుల లోను ఉత్పన్నము లగుచుండిన విప్లవ భావములును కాల্পనికములై కేవల భావుకములై పోవుచుండెను. అవి వాస్తవికతతో సంబంధములేనివి. సారాంశ మేమన ఆఖ్యుదయ వాంఛ కేవలము భావములలోనే పరిమితమై యుండెను. విదేశీయుల పాలనకు చిక్కియున్నందున దేశపుదుర్దశను తొలగించుటకై ఎట్టి నిశ్చితమగు

మార్గమును కనుగొన బడకుండెను. తుదకు గాంధీ మహాత్ముడు రాష్ట్రీయతను ఆలంబముగా గొని అఖ్యురయమునకు సంబంధించిన నూత్న దిశలను సూచించుచు ఆందోళనము లేవదీసెను. మార్గము దృగ్గోచర మైనంతనే రాష్ట్రము ముందునకు సాగెను.

సంస్కారమునుండి ఒక మార్గము విప్లవమునకు వెడలును. సంస్కారము అసంభవమని తోచినప్పుడు విప్లవభావమే కలుగును. భారతీయ యువకులకు ఈ మార్గమే కాన్పించెను. వారు ప్రపంచములోని ఇతరవిప్లవాందోళనములచే ప్రేరితులై సంస్కారవాదుల కంటె చాల ముందు నడచుచు విదేశీయులను వెంటనే దేశమునుండి బహిష్కరింప దలచిరి. వారు అత్యుత్సాహముతో జనతంత్రమునకు, సమాజ వాదమునకు సంబంధించిన భావములను ప్రకటింపసాగిరి. భావుకతా బాహుళ్యము వలనను చైతన్యలోపము వలనను వారు అప్పుడప్పుడు ఆటంకవాదు లనిపించు చుండిరి. ఇదొక విధముగా విప్లవముయొక్క 'రోమానీ' ఆకృతి అనవచ్చును. సారాంశమేమన నవీనమగు సామాజిక రాజకీయ పరిస్థితులు నవ్య చైతన్యము కలిగించెను. నవ్య చైతన్యము నవ జీవనమును, నవ్య సాహిత్యమును జన్మింప జేసెను. ఈ సాహిత్యమున భారతదేశపు హృదయ స్పందన విననగును. భవిష్య ద్రూప రేఖలు కననగును.

క్రీ. శ. 1930 వ సంవత్సరము నాటికి దేశమున రాజకీయాందోళనము తీవ్ర రూపము దాల్చెను. కాంగ్రెసు సంపూర్ణ స్వరాజ్య నివాదముచేసెను. రాజకీయ దృక్పథమున మెల్లమెల్లగా ఆర్థిక స్వాతంత్ర్య భావములు సమ్మిళితము లగు చుండెను. సంపూర్ణ స్వరాజ్య వాంఛ కూడ దానిరూపమే అనవచ్చును. ఈ స్వాతంత్ర్య ఘోష సంస్కార వాదమునకు ఒక అఘాతము. ఇది భారతదేశము పురోగమింప వలసిన దిక్కును సూచించుచుండెను. ఈ స్వాతంత్ర్య సమరము బహుముఖమైనది. ఈ సమరము విదేశీయ పరిపాలకుల వ్యతిరేకముననే కాక ఇచటి రాజులు మఱియు జమీందారుల వ్యతిరేకమునను సాగుచుండెను. కనుక వర్గసంబంధ మగు దృక్పథము ననుసరించి ఇచట రచయితలు మఱియు ఆలోచకుల చైతన్యము విభిన్నమై యుండెను. కాంగ్రెసులోనే భిన్న దృక్పథము గలవారుండిరి. కొందఱు చాల పురోగమింప దలచుచుండిరి. కొందఱు మెల్లమెల్లగా స్వాతంత్ర్యము పొంద గోరు చుండిరి.

దేశముయొక్క ఈ ఆర్థికస్థితి మఱియు ఈ స్వాతంత్ర్య భావములు నిమ్న వర్గీయులను కూడ మేల్కొల్పివెను. కర్షకులు పలుతావుల ఆయత్తులై యుండిరి. క్రీ. శ. 1928 వ సంవత్సరమున కార్మికుల ఆందోళనము కూడ ప్రారంభమయ్యెను: దాన్యమునుండి విముక్తి పొందుటకై ఇవన్నియు అవశ్యము జరుగవలసియే యుండెను. దేశ పరిస్థితులు మఱియు అంతర్ రాష్ట్రీయ సంఘటనలు సమాజవాద భావములను, సామ్యవాద భావములను దృఢపఱచుచుండెను. భారతదేశ సమస్యల పరిష్కారము విప్లవము ద్వారముననే ఆలోచింపబడుచుండెను. ఇచటి రాజభక్తులగు సంస్కారవాదులు కొందఱు ఈ భావములను విదేశీయములనియు, హింసాత్మకము లనియు నిరిసించిరి. విదేశీయములగు భావములును, సాహిత్య రూపములును ఏదేశమునందైనను వానిని స్వీకరింపదగిన పరిస్థితు లేర్పడనిదే వ్యాపింపజాలవను సంగతి మఱవరానిది. రాష్ట్రీయత, అంతర్ రాష్ట్రీయత, బుద్ధివాదము, క్రాంతి వాదము, యధార్థవాదము మఱియు సమాజవాదము అనునివి విదేశీయ పారిభాషిక శబ్దానువాదములే, విదేశ చరిత్రకు సంబంధించినవే. కాని పరివర్తనము చెందుచున్న భారతదేశమున ఇవికూడ స్థానము పొందినట్టివే. ఈ శబ్దములును, ఈ భావములును ఇచటి భూమిలోను సంస్కృతిలోను వికాసము పొందిన తరువాతనే ఇచట ప్రయోగింప బడినవి. ప్రారంభమున సమాజవాద మొక కాల్పనిక భావమునకు సమాన మయియే యుండెను. కాని కొలది కాలముననే ప్రజలయొక్క జాగృతి, రాష్ట్రీయాందోళనమును దానిచే ప్రభావితము చేసెను. శుద్ధ సంస్కారవాదులు కూడ తమ భావములలో దానిని సమన్వయపఱచ సాగిరి. ఇందుకు ఇంకొక పెద్ద కారణము కూడ కలదు. క్రీ. శ. 1930 తరువాత ఐరోపాలో “ఫాసిజమ్” ప్రబలమగు చుండెను. ఇటలీ మఱియు జర్మనీ దేశములు అభ్యుదయ భావములన్నిటిని అడుగంట ద్రొక్కివైచు ననిపించుచుండెను. కనుక ప్రపంచ మంతటిలో స్వాతంత్ర్యము, శాంతి మఱియు అభ్యుదయములను ఉపాసించువారు ఎందెందు ఉండిరో అందందు “ఫాసిజమ్” విరుద్ధ ప్రచారము మొదలయ్యెను. భారతదేశములో అభ్యుదయ శక్తు లన్నియు అందుకు సహకరించెను. కాబట్టి ఈ దేశమున దినదినము సమాజవాదము పట్ల ప్రేమయు “ఫాసిజమ్” పట్ల వివేగింపును బలపడుచుండెను. క్రీ. శ. 1936 వ సంవత్సరమున “ఫాసిజమ్” విరోధమునను సంస్కృతి రక్షణ కొఱకును జరిగిన అంతర్ రాష్ట్రీయ సమ్మేళనపు ప్రతిధ్వని ఇచటకూడ వినిపించెను. ఇచటి వివిధ భాషల రచయితలు, కవులు, వైజ్ఞానికులు మఱియు విద్వాంసులు సచేతనులై

నిలిచిరి. ఆనాటినుండి నేటివఱకు భారతదేశము మఱియు దాని బయట జరిగిన సంఘటన లన్నిటివలన అన్ని భాషలవలె ఉర్దూ భాషయు ప్రభావిత మయ్యెను. అంతే కాదు ఉర్దూభాష తన అభ్యుదయ దృక్పథము సహాయమునను, ఆలోచనాత్మక దృక్పథము వలనను రాష్ట్రీయతకు ఆపాయము కలిగించుచున్న పౌరపాట్లను కూడ సూచించు చుండెననుట సమంజసము. సాహిత్య దృష్టితో జూచినచో ఇట్టి జాగృతివలన ఒక గొప్ప పరిణామము కలుగుట విశదమగును. అదేమన దేశము లోని గొప్పభాష లన్నిటిలో అభ్యుదయ రచయితల సంఘము లేర్పడెను. వారు జీవితమును, సాహిత్యమును సమీపమునకు తెచ్చుటకై సర్వవిధముల ప్రయత్నించిరి.

వెనుకటి కమ్మలలో చర్చింపబడిన పరివర్తనము రెండు రూపముల వ్యక్త మయ్యెను. ఒకటి నవీనత, రెండవది ప్రగతిశీలత. ఈ రెంటిని అభిమానించిన రచయితలును సవ్యసాహిత్యమును స్వీకరించుటకు ప్రయత్నించిరి. కాని పరిశీలించి చూచినచో ఈ రెంటికి చాల భేదమున్నట్లు తెలియును. ఈ అధ్యాయమున పై రెండు తెగలకు చెందిన రచయితలను గుఱించి వ్రాయబడును. ఎవరు ఏ తెగకు చెందినవారో సూచింపబడును.

పైనే చెప్పబడినట్లు వర్తమాన యుగమున నమస్త సారస్వత విశేషములు అభివృద్ధి చెందెను. ప్రతిరంగమున నూత్న ప్రయోగములు జరిగెను. కనుక రచయితల సంఖ్యయు కవుల సంఖ్యయు చాల పెరిగి పోయెను. ప్రతి రచయితను గుఱించి వ్రాయుట కాని అతని రచనల ఉదాహరణ లిచ్చుటకాని అసంభవము. ఏలయన పలువురు కవులు వివిధ శైలులలో వ్రాసిరి. ఒక శైలికి సంబంధించిన మచ్చు తునకలు చూపినప్పటికిని వారి ఇతర శైలులను గుఱించి అనుమానించుటకు వీలుండదు. అయినను ఆధునిక కాలపు సాహిత్యోన్నతికి సంబంధించిన ఒక చిత్రము కనుల వ్రేలునట్లు చేయుటకై ప్రయత్నింపబడును. పైన పేర్కొనిన పరిస్థితుల ననుసరించి రచయితల ఆలోచనలు కొన్ని యెడల స్పష్టములైనను, చైతన్యపు అస్పష్టత వలన కొన్ని యెడల యధార్థవాదమునకును ఆధర్మవాదమునకును నికటములై స్పష్టత కారణము లగును.

ఈ యధ్యాయపు భూమిక ననుసరించి మొట్టమొదట పేర్కొనదగిన కవి "జోష్" మలీహాబాదీ. ఇప్పుడు దరిదాపు ఏబడెనిమిదేండ్ల వయస్సు గల అతని పూర్తి పేరు "షబ్బీర్ హుస్సేన్ ఖాన్". అతడు మలీహా బాద (లఖోన్) నివాసి.

అతని తండ్రి, తాత, మఱియు ముత్తాత కవులుగా కీర్తి గాంచిన వారు. వారి కావ్య సంగ్రహములు ప్రకాశితము లైనవి. “జోష్” తొమ్మిది వర్షముల ప్రాయము నుండియే కవిత్వ రచన ప్రారంభించెను. అతడు తన ప్రాథమిక విద్య ఇంటిలోనే పొంది, లఖ్నో, సీతాపూర్, ఆగ్రా మఱియు అలీపూర్ లో ఆంగ్ల విద్యను అభ్యసించెను. పితృమరణము వలన కుటుంబ భారము మీద పడెను. విద్యాభ్యాసము అసమగ్రముగా ముగిసెను. స్వంత జమీందారీకి సంబంధించిన తగాదాలకు, బంధువుల అప్రియ వ్యవహారమునకు భయపడి “జోష్” ఇల్లు విడిచి హైదరాబాద్ లో ఉద్యోగము సంపాదించెను. క్రీ. శ. 1934 వ సంవత్సరమున రాజకీయముల పట్ల గల తన స్వతంత్ర భావముల కారణమున అటనుండి రాష్ట్ర బహిష్కారము చెందెను. కొంతకాలము దిల్లీలో ఒక పత్రిక నడపుచు, సినిమాలకు కథలు, పాటలు వ్రాయుచు గడపెను. ప్రస్తుతము “ఆక్సఫోర్డ్” అను ప్రభుత్వ పత్రికకు సంపాదకుడు. ¹

జోష్ కావ్యసంగ్రహములు సుమారు 14 ప్రచురితము లైనవి. “రూహె-అదబ్” అను మొదటి కావ్యసంగ్రహము క్రీ. శ. 1921 వ సంవత్సరమున ప్రచురింపబడినది. తరువాతి సంగ్రహములు క్రీ. శ. 1935 నుండి ప్రకాశితములైనవి. ఇప్పుడతడు “హార్పె-ఆఫీర్” అనునొక మహాకావ్యము రచించుచున్నాడు. అది ఎన్నియో భాగములలో ప్రకాశితము కానున్నది. అందలి విషయము మానవ చైతన్య వికాసము యొక్క వైజ్ఞానిక విశ్లేషణ. “నఖ్-వ-నిగార్”, “షో-ల-వ-షబ్దుమ్” “ఫిక్రో-నిషాత్”, “హార్పె-హికాయత్”, “రామిషో-రంగ్”, “సుంబులో-సలాసిల్”, “సరోదో-ఖరాష్”, “సుమూమె-సబా”, మొదలగునవి అతని ఇతర కావ్యసంగ్రహములు. అతడు గద్యములో కొన్ని రచనలు చేసెను. ఒక శబ్దకోశము తయారు చేసెను. అయినను అతడొక మహా కవి. కవిగానే జీవించగలవాడు.

జోష్ ప్రారంభ కవితలు నవ్యత కలవైనను సంప్రదాయ బద్ధములే. ఆ కవితలలో భావుకత మఱియు శృంగార దృష్టి గోచరించును. అవటచట భావ గాంభీర్యమును పొడకట్టును. ఆ కాలమున అతడు రహస్యవాద భావముల ప్రభావము కొంత కలవాడు. టాగోరు మఱియు ఇక్బాలుల కవితలచే ప్రేరణ పొందినవాడు. ప్రకృతి చిత్రణపట్ల మక్కువ కలవాడు. రోమాంటిక్ కవులందఱవలె అతడును

1. ఈ అనువాదకాలమున “జోష్” పాకిస్థానులో నివసించుచున్నాడు.

సౌందర్యోపాసకుడు. ఆ సౌందర్యము ప్రకృతిలో నున్నను లేదా మానవ జీవితములో నున్నను అతడు దర్శించి ఆనందించువాడు. ఎచట లేకున్నను తన భావనలో కల సౌందర్యమును కాంచియే ముగ్ధుడగువాడు. అతని ప్రాగ్భ కవితలలో స్వీయ ప్రేమ స్వల్పము. విశ్వ ప్రేమ మఱియు ఈశ్వర ప్రేమకు సంబంధించిన భావములే విశేషము. హైదరాబాదకు వెళ్ళిన పిదప అతని కవితలో శృంగార భావములు అధికమయ్యెను. దేశప్రేమ భావములు అతిశయించెను. రాజకీయ విషయములు క్రమముగా కవితా వస్తువ లయ్యెను. ఆ సమయముననే అతనికి మధుపాన వ్యామోహము కలిగెను. కవిత ఆ చర్చలతోనే నిండిపోయెను. దర్శన శాస్త్రముల పట్ల అభిరుచియు ఆ కాలముననే కలెను. పదేండ్ల కాలముననే ఈ విషయము లన్నిటి గూర్చి అత్యంతోత్సాహముతో కవితలు వ్రాయుచు ఇక్కాలు తరువాత ఉర్దూలో అతడే మహాకవిగా పరిగణింపబడెను. తొలుత అతనిని “షాయెరె-ఫితత్” (ప్రకృతి కవి) అనిరి. ఇప్పుడు. “షాయెరె-షబాబ్” (యౌవన భావ కవి) అనియు “షాయెరె-ఇన్ఫ్లాబ్” (విప్లవ కవి) అనియు అనుచున్నారు. ఈ మూడు పేర్లు క్రమముగా అతని భావ పరివర్తనమును తెలియజేయును.

“జోష్”కు ప్రాకృతిక, శృంగార, రాజకీయ కవితలు వ్రాయుటలో సమానాధికారము కలదు. భారత దేశపు రాజకీయ జీవితములోని సమస్త సన్నివేశములను గూర్చి అతడు కవితలు వ్రాసెను. రాష్ట్రీయత, హిందూ ముస్లిమ్ ఐక్యత, దేశప్రేమ, జన తంత్రము, శాంతి, భావస్వాతంత్ర్యము మొదలగునవి అతనికి అభిమాన పాత్ర మైనవి. ఈ విషయములనే అతడు తన వేలకొలది కవితలలో ఉత్తేజకరముగా, మనోహరముగా వర్ణించెను. అతని శబ్దములలో అగ్నికి గల వేడిమి, భావములలో జ్వాలాముఖి వంటి శక్తి ఉండును. కనుక అతని కవితలో అప్పుడప్పుడు ఆలోచనా పరుడగు కవిలో ఉండవలసిన గంభీరత కాన్పించదు. క్రీ. శ. 1930 వ సంవత్సర ప్రాంతమున అతనిలో విప్లవ భావములు పెచ్చు పెరిగినప్పుడు మొట్టమొదట మతమును విమర్శించి భావస్వాతంత్ర్యమును గూర్చి ప్రచారము చేసెను. కాని క్రమక్రమముగా అతడు రాజకీయ విప్లవమువైపే అధిక శ్రద్ధ చూపెను. దర్శన శాస్త్ర దృష్టితో అతడు మానవుని వివశతను అంగీకరించును. కాని ఈశ్వరుని అస్తిత్వమును నిరాకరించును. మానవుని స్వాతంత్ర్యము మఱియు ప్రగతికి సంబంధించిన గీతములు ఆలపించును. అతని భావములోని విషమతకు కారణ మేమన అతడు సామాన్య ప్రజలను, వారి కోరికలను ప్రేమించువాడే కాని వారి

జీవితముతో సాన్నిహిత్యము లేనివాడు. పరిచయమును లేనివాడు. భావము మతీయు క్రియలకు గల ఈ దూరమే అతనిని ఒకప్పుడు ఆటంకవాదిగాను, ఒకప్పుడు శృంగార భావుకుడుగాను, ఒకప్పుడు ప్రతిక్రియావాదిగాను చేసెను. ఈ యన్నిటికి మూలము అతని వర్ణజీవితమున శోధింపదగినది.

జోషకు శబ్దప్రయోగముపై అసాధారణమగు అధికారము కలదు. అలంకారములను ఉర్దూలో ఇంత సుందరముగా ప్రయోగించు కవి ఇంకొకడు లేడు. కాలము సమస్త ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో అతని కొక ఉన్నత స్థానము నొసగగల దనుటలో సందియము లేదు.

ఉదాహరణ కొఱకు అతని పద్యపాదములు కొన్నియు ఒక కవితయు ఈయబడు చున్నవి:—

అల్టో - సమా కో సాగిరో - పైమానా కర్దియా
రిందోన్నేక్రా యెనాత్కో మైఖానా కర్దియా !
కుచ్ఛోరోజ్జేతక్తో నాజీషె - ఫర్జాన్ గిరహీ
ఆఖిర్ హుజూమె - అఖిల్నే దీవానా కర్దియా !

జంగల్ హై, అబ్దు హై, షబీ - మాహతాబ్ హై
ఐనేమే ఉన్నో డూంథ్ కే లాయే కహానే హమ్.

సమర్ఖి హై మఆలే - గుల్ మగర్ క్యా జోర - ఫిత్రత్ హై
సహర్ హోతేహీ కలియోంపర్ తబస్సుమ్ ఆహిజాతా హై.

1. మద్యపానరతులు భూమ్యాకాశములను మధుకలశము మతీయు మతీయు మధుపాత్రలుగా జేసికొనినారు. వారు సమస్త విశ్వమును పానశాలగా మార్చినారు. కొంత కాలము జ్ఞానము వలని గర్వము ఉండినది. తుదకు జ్ఞానము అధికమై పిచ్చివానినిగా చేసేవైచినది.
2. ఆరణ్యము, వదీతీరము, వెన్నెలరేయి అన్నియు ఆమరియున్నవి. ఇట్టి సమయమున ఆమె నెచటినుండి వెదకి తేగలము :
3. పుష్ప వినాశము తెలియును. ప్రకృతి శక్తి యెంతటిది. తెల్లవారగనే మొగ్గలు సుస్మితములగును.

యాః జబ్ ఆవేజిష్విహి తహారీహైతో జ్జట్టోఘోద్ధకర్
ఆద్మీ ఖుర్షీద్ పే దస్తో - గరీబాః క్యోం నహాః.

1

* * * * *

వో గరీబ్ దిల్ కో సబఖ్ మిలే కి ఖుషీ కె నామ్ నె డర్ గయా
కభీ తుమ్ నే హాన్ కే జో బాత్ కీతో హమార చెహరా ఉతర్ గయా 2

“షికస్తే - జిందాః కాఖ్వాబ్” (చెఱసాల విఱిగిపోయిన కల) అను పేర
గల ఒక కవిత చూడుడు:—

క్యా హింద్ కా జిందాః కాంవరహాహై, గూంజ్ రహీహైః తక్పీరేః
ఉక్తాయేహైః షాయెద్ కుచ్ ఖైదీ, బౌర్ తోడ్ రహేహైః జింజీరేః।
దీవారోకే నీచే ఆ ఆకర్, యూః జమాహువేహైః జిందానీ
సీనోమ్మేతలా తుమ్ బిజ్జీకాః ఆంఖోమ్మే యులక్తి షమ్మీరేః ।
ఖాకోంక్రీ నజర్ మే బిబ్లీహై, తోపోకే దహానేః తండేహైః
తఫ్దీరేకే లబ్ కో జుంబిష్ హై, దమ్ తోడ్ రహీహైః తద్పీరేః ।
ఆంఖోమ్మే గదాకీ సుర్ఖీహై, బేనూర్ హైః ఆంఖేః సుల్తాః కి
తఫ్ రీబీనే పర్ చమ్ ఖోలాహై, సిజ్జేమే పడీహైః తామీరేః ।
క్యా ఉన్కే ఖబర్ ఖీ జోరో - జబర్ రఫ్తే ఖీ జో రూహే మిల్లత్ కో
ఉల్లేంగే జమీః నే మారె సియాహా, బర్సంగీ ఫలక్ నే షమ్మీరేః ।
క్యా ఉన్కే ఖబర్ ఖీ సీనోనే జో ఖూః చురాయా కర్తే ఖీ
ఇక్ రోజ్ ఇసీ బేరంగీనే యుల్ కేంగీ హజారోః తస్వీరేః ।

1. సంఘర్షణమే ఆవశ్యకమైనప్పుడు అణువులతో నేల మానవుడు సూర్యునితోనే సంఘర్షణ పడవలయును.
2. ఈ పేద యెడదపొందిన అనుభవ మెట్టిదన సంతోషము పేరు విననంతనే భయపడును. ఎప్పుడేని నీవు నవ్వుచు చూచిలాడుచువేని నా ముఖము వెలవెల పోవును.

క్యా ఉన్కో ఖబర్ ఫీ హోంటోంపర్ జో ఖున్ల లగాయా కర్తే ఫే
ఇక్ రోజ్ ఇసీ ఖామోషీ సే టప్పేంగీ దహక్తీ తఖ్తీరే ।

సంఖ్యోకి వోజేందాఁ టూట్ గయా, ఝుప్టోక్తీ వోఖై దీ ఛూట్ గయే
ఉత్తోకి వో బైరీఁ దీవారేఁ, దొడో కీ వో టూటీ జేంజేరేఁ. 1

ఈ యుగమున రఘుపతీ సహాయ్ “ఫిరాఖ్ చాల పెద్దకవి. విమర్శకుడు
రచయిత. అతడు గోరఖ్ పూర్ నివాసి. అలహాబాద్ విశ్వవిద్యాలయమున అంగ్ల
భాషాధ్యాపకుడు. అతని తండ్రి “ఇబ్రత్” కూడ ఆనాటి మహాకవి. “ఫిరాఖ్”
స్వభావము బాల్యమునుండియు గంభీరమైనది. విచారశీలమైనది. అనవరత గ్రంథా
ధ్యయనము వలన అతని ఆలోచనాశక్తి ప్రబలమైనది. చైతన్యము ప్రకాశవంత
మైనది. ఎం. ఏ. పట్టముపొందిన తరువాత అతనికి డిప్టీ కలెక్టరీ దొరకెను. కాని
స్వాతంత్ర్య నమరములో పాల్గొని ఆ యుద్యోగమును విడిచి జైలుకు వెళ్ళెను.

“ఫిరాఖ్” కవితా రచన ప్రారంభించిన కాలమున “అమీర్ మీనాయీ”
మఱియు “దాగ్” మహాకవుల కీర్తి దేశమంతట వ్యాపించి ఉండెను. తొలుత

1. జయనినాదములు (అల్లాహో అక్బర్ మొదలగు నినాదములు) మిన్నుముట్టు చున్నవి.
హిందూదేశపు చెఱసాల అల్లలాడుచున్నదా యేమి? కొండఱు ఖైదీలు విసిగి వేసారిరి
కాబోలు- సంకెళ్ళను క్రెంచుచున్నారు. గోడల నీడలలో నినాదములు చేయువారు గుమి
గుడుచున్నారు. ఎడదలలో మెఱువులవంటి కల్లోలము చెలరేగుచున్నది. కనులలో కత్తులు
మెఱయు చున్నవి. శతఘ్నుల నోళ్లు చల్లవడినవి. ఆదృష్టపు పెదవులు కదలుచున్నవి.
ప్రయత్నములు ప్రాణావశిష్టము లగుచున్నవి. బిజ్జీకుల కనులలో రక్తిమ పొడకట్టుచున్నది.
ప్రభువు ముఖము కాంతిహీనమైనది. వినాశము ధ్వజమెత్తినది. నిర్మాణశక్తి భూమిపై
తలమోపుచున్నది. జాతీయతను అస్తవ్యస్తము చేసివైచిన వారికి ఒకనాడు భూమినుండి
నల్లత్రాచులు ఉకిరి రాగలవని, ఆకపమునుండి కత్తులు కురియగలవని ఏమి తెలియును?
హృదయములనుండి రక్తము దొంగిలించిన వారికి ఒకనాడు ఈ విచర్లహృదయములలోని
ఆనేక దృశ్యములు చూడనగునను సంగతి ఎట్లు తెలియును? ప్రజల పెదవులను బందించిన
వారికి ఈ నిశ్శబ్దతనుండియే ఒకనాడు మహోఽఙ్ఘ్రిలములగు ఉపన్యాసములు వెలువడ
గలవని ఎట్లు తెలియును? చెఱసాల మార్మోగిగు చున్నది. జాగ్రత్తపడుడు. ఖైదీలు విడివడి
పోవుచున్నారు. వెన్నంటుడు. గోడలు వడిపోవు చున్నవి. లెండు లెండు. సంకెళ్ళు తెగి
పోవుచున్నవి. వరుగెత్తుడు.

“ఫిరాఖ్” “అమీర్ మీనాయి”చే ప్రభావితమయ్యెను. ఇతర కావ్యములు చదివిన తరువాత అతని కవిత్వ మార్పు చెందెను. అతనికి ఒక ప్రత్యేకమైన కైలి అలవడెను. అతడు పుట్టుకతో భావుకుడు. దృఢమైన ఆలోచన కలవాడు. జీవితములోని విషమతను మఱియు ఆంతరంగికమగు సంఘరణమును అతడు నూత్నకైలిలో ప్రకటింపజేసెను. అతని వాణిలో సమ్రతతోపాటు శక్తి గోచరించును. కరుణతోపాటు మానవజీవితముపై విశ్వాసము వెల్లడియగును. జీవితములోని సమస్త గంభీర విషయములను కవితా వస్తువుగా గ్రహించునట్టి అభ్యుదయవాదులగు రచయితలలో “ఫిరాఖ్” ఒకడు. మొదట అతని భాష ఫారసీ మిశ్రితము. ఇప్పుడు హిందీ శబ్దములను సుందరముగా ప్రయోగించుచున్నాడు. “ఫిరాఖ్” అధికముగా గజలులు వ్రాసెను. “రూహె-కాయెనాత్” అను నజముల సంగ్రహమును “రూప్” అను రుఖాయిల సంగ్రహమును ప్రకాశితములైనవి. గద్యరచనలో అతని గ్రంథము లనేకములు వెలువడినవి. అయినను అతనికిగల విశేషమహాత్వమునకు అతని గజలులే కారణము. “షోలయే - సాఖ్”, “మిష్-అల్”, “రజ్జె-కినాయాత్” మఱియు “షబ్దుమిస్తాన్” అనునవి అతని గజలుల సంగ్రహములు.

కొన్ని పద్యపాదము లివి :—

పామ్ బీథీ ధుఁవాఁ - ధుఁవాఁ, హున్నై బీథా ఉదాన్ - ఉదాన్

దిల్ కో కయీ కహానియాఁ యాద్ సీ ఆకె రహ్ గయాఁ, 1

* * * *

దిల్ దుఃఖ్ కే రహ్ గయా యె అలగ్ బాత్ హై మగర్

హమ్ బీ తేరే ఖయాల్ నే మసూర్ హో గయే. 2

* * * *

1. సాయంకాలము మనక మనకగా ఉండెను. సౌందర్యము విన్నవోయి యుండెను. హృదయ మనకు ఎన్నియో కథలు జ్ఞాపకమునకు వచ్చినట్లయినవి.
2. హృదయము వ్యర్థమై చెందినది. అది పేరు విషయము. కాని మేము కూడ నీ భావనలో ఆనందము పొందితిమి.

కట్ అప్పే హోవేమే పబేగమ్ కాయెనాత్ హై
 ఐ దర్దో హీక్రే తూహి బతా కిత్తి రాత్ హై. 1

* * * * *

గరణ్ కి కాట్ దియే జిండ్ గి కే ది ఐ దోన్
 వో తేరీ యాద్ మే హో, యా తుయే భులానేమే. 2

భర్తరీసే హై ఆస్మానోమ్మే
 జోర్ కిత్తా హై నాతవానోమ్మే. 3

* * * * *

రఫ్త రఫ్తా ఇమ్మో మానూనే జహో, హోనే లగా
 ఖుద్ కో తేరే ఇమ్మోమే తన్తా సమయ్ బై రేథే హమ్. 4

* * * * *

న సమయ్ కి హై, బాతే, న యే సమ్మనే కి
 జిందగీ ఉచ్చీ హువీ నీంద్ హై దీవానే కి. 5

పంజాబులోని మహాకవులలో “హఫీజ్” జాలంధరీ ఒకడు. అతడు అభ్యసించిన విద్య సామాన్యము. అతడు స్వభావతః కళావేత్త. ఇప్పుడు అతని వయస్సు సుమారు ఏబదినాలుగు సంవత్సరములు. అతడు ఎన్నియో పత్రికలకు

1. విశ్వము విరహావి శెన్నడు స్పృహ కలిగియున్నది; ఓ విరహతాపమా! రాత్రి ఎంత శేషించియున్నదో నీవైన తెల్పుము.
2. మిత్రమా! నీ స్మృతిలోనో లేక నిమ్ను మరచుటలోనో జీవిత కాలము ఎటులైన నేమి గదవతిమి.
3. ఆకాశము కంచించుచున్నట్లున్నది. బలహీనుల తెంతటి బలము కలదో!
4. నే నొకడనే నీ ప్రేమలో మగ్నుడ ననుకొన్నాను. ప్రేమ క్రమ క్రమముగా ప్రపంచ మంతట తెలిసిపోయినది.
5. ఈ మాటలు గ్రహింపదగినవి కావు. గ్రహింపజేయదగినవి కావు. జీవితమనగా పిచ్చివాని కలతవిద్ర.

సంపాదకుడుగా పనిచేసెను. అతని కవితా సంగ్రహములు ఎన్నియో ప్రకాశితములు. వానిలో "సోజో-సాక్" మఱియు "తల్ఫాబయేషీరీ" అనునవి ప్రసిద్ధములు. ప్రారంభమున హిందీ షోలికలుగల తీయని సరళ భాషలో గీతములు రచించెను. అతని కీర్తి నలుగడల వ్యాపించెను. తరువాత ముసల్మానుల చరిత్రను దీర్ఘమగు కావ్యముగా "షాహనామయే-ఇస్లామ్" అనుపేర రచించెను. దాని నాలుభాగములు ప్రకాశితములై నవి. ఆ కావ్యమువలన అతనికి ముస్లిమ్ సమాజములో విశేష గౌరవము లభించెను. "హఫీజ్" అభ్యుదయ కవులలో లెక్కింపబడడు. కాని సామాజిక, రాజకీయ విషయములకు సంబంధించిన కొన్ని కవితలు కలవు.

అతని ఒక ప్రసిద్ధ గీతములోని కొంతభాగము ఉదాహరణ ప్రాయముగా ఈయబడు చున్నది :

అప్పే ముఁమే ప్రీత్ బసాలే

అప్పే ముఁమే ప్రీత్

భారత్ మాతాహై దుఃఖియారీ - దుఃఖియారే హైఁ సబ్ నర్ నారీ

తూహీ ఉతాలే సుందర మురళీ - తూహీ బన్ జాశ్యామ్ మురారీ

తూ జాగేతో దున్యాజాగే - జాగ్ ఉతే సబ్ ప్రేమ్ పూజారీ

జాగ్ ఉతే సబ్ ప్రేమ్ పూజారీ

గాయేఁ తేరీ గీత్

బసాలే, అప్పే ముఁమే ప్రీత్.

1

"సాగిర్" నిజామీ హిందీ పఠితలకును పరిచితుడే. అతని కావ్యసంగ్రహములలో ఒకటి దేవనాగర లిపిలో ప్రకాశితమైనది. అతడు "మీరత్" నివాసి. "సీమాద్" అక్కరాబాదీ శిష్యుడు. తొలుత గీతములు, గజలులు మఱియు ప్రేమ కవితలు వ్రాసెను. తరువాత దేశభక్తిలో మగ్నుడై ఆవేశపూరితములగు సుందర కవితలు రచించెను. క్రమక్రమముగా రాజకీయములలో దిగి స్వతంత్రత, సమాజ

1. నీ హృదయమున ప్రేమ నిండుకొనుము. భారతమాత దుఃఖితురాలై ఉన్నది. శ్రీ పురుషులందఱును దుఃఖితులై యున్నారు. నీవే సుందరమగు మురళిని చేగానుము. నీవే కృష్ణుడవు కమ్ము. నీవు మేల్కొనినంతనే ప్రపంచము మేల్కొనును. ప్రేమారాధకులు మేల్కొందురు. నీ గీతములే పాడుచుందురు. ప్రేమనిండుకొమ్ము.

వాదము మఱియు ప్రజాహితమును గూర్చి వ్రాయసాగెను. దేశప్రేమకు హిందూ ముస్లిమ్ ఐక్యతకు స్వాతంత్ర్యసమరమునకు సంబంధించిన చక్కని కవిత్వలు వ్రాసెను. హిందీశబ్దముల కలయికవలన అతని కావ్యశైలి నవీనమనిపించును. అతని కవిత్వలోని సంగీతపు షోకడలు ఆనందముకూర్చును. అతడు గద్యరచనలును చేసెను. ఎన్నియో పత్రికలకు సంపాదకుడుగా పనిచేసెను. అతని కావ్యసంగ్రములు మఱియు గద్య రచనలు చాల ప్రకాశితములైనవి. వానిలో “బాదయే-మస్రిఖ్”, రంగ్-మహల్”, “మోజా-సాహిల్” అనునవి ప్రసిద్ధమైనవి.

సువిఖ్యాతములగు అతని రాష్ట్రగానములలో ఇదొకటి :—

సోసే వాలోంకో ఇక్ దిన్ జగాదేంగే హమ్
 రస్మా - రాహే - గులామీ మీటాదేంగే హమ్
 తేరే బైరీకే టుక్తే ఉడాదేంగే హమ్
 ఆస్మానోఁ జమీంకో హిలాదేంగే హమ్
 కోన్ కహెతాహై కమ్జోర్ నిర్బల్ హై తూ
 హార్ తరఫ్ ఖూఁ కే దర్యా బహాదేంగే హమ్
 జిన్ తరఫ్ నే పుకారేగా హిందూస్థాన్
 ఉన్ తరఫ్ హీ వఫాకీ సదాదేంగే హమ్
 ఐ వతన్, ఐ వతన్, ఐ వతన్
 సర్ నే బాంధేహువేహైఁ తిరంగా కఫన్
 ఐ వతన్, ఐ వతన్, ఐ వతన్
 జానెమన్, జానెమన్, జానెమన్.

1

1. నిదురించు వారి నొకనాడు మేల్కొలుప గలము. దాన్యవిధానమును తుదముట్టింపగలము. నీ శత్రువులను ముక్కలుగా చీల్చివైవగలము. భూమ్యాకాశములను ఆల్లాడించగలము. నీవు ఆబలవని ఎవరనగలదు; అన్ని దిశల రక్తనదులు ప్రవహింప జేయగలము. హిందూ స్థానమేవైవు మమ్ము సిలుచునో ఆ నైపు విశ్వాసపూర్ణముగ ఐదులు పలుకగలము.
 ఓ జన్మభూమీ : త్రివర్ణ పతాకమున “కఫను” వలె శిరమునకు చుట్టుకొని యున్నాము.
 ఓ జన్మభూమీ : నా ప్రాణిమా:

“అఖ్టర్” షీరానీ ‘టోంక్’ నివాసి. రొమాంటిక్ కవులలో ప్రథముడగు ఇతడు యౌవనముననే మరణించెను. అతని ప్రేమ కలితలు మధురమైనవి. అవి వినునప్పుడు సుందర సంగీతము వినినట్లనిపించును. ప్రేయసీప్రియులు హాయిగా సవిలాసముగా, సరాగముగా వెన్నెలరేలు గడుప ననువైన ఒక ప్రేమ ద్వీపమును కల్పనల సహాయమున సృష్టించదలచిన యువకవి అతడు. శ్రీ ప్రేమకు సంబంధించిన సుందర సుకుమారభావములు అతని కవితలో ఉన్నట్లు ఇంకెవరి కవితలోను లేవు. అతడు ప్రేమ మతీయు దేశభక్తి అను రెంటికొఱకే సర్వస్వ త్యాగము చేయదలచెను. ఈ రెండు శబ్దములతోనే అతడు సువిశాలమగు ఊహా సౌధమును నిర్మించెను. అతని కైలిలో సరళత కలదు. మాదకతకలదు. అతని కవితలు పఠితలను రసములో, రంగులో ముంచివైచును. అతని రాజకీయ కవితలు ప్రభావశూన్యములు. నిస్సారమైనవి కూడను. ‘అఖ్టర్’ షీరానీ కావ్యసంగ్రహములు ఆరేడు ప్రకాశితములైవి. అతడు మంచి గద్యరచయిత. పేరుగల పత్రికా సంపాదకుడు.

ఒక ప్రసిద్ధ కవితలోని కొంతభాగము :-

ఐ ఇమ్కె ! కహీఁ లేచెల్, ఇన్ పావ్ కీ బస్తీ నే
 నప్రత్ - గహే - ఆలమ్ నే, లానత్ - గహే - హస్తీ నే -
 ఇన్ నప్స్ పరస్టోం నే, ఇన్ నప్స్ పరస్తీ నే
 దూర్ ఔర్ కహీఁ లేచెల్, ఐ ఇమ్కె ! కహీఁ లేచెల్.

హమ్ ప్రేమ్ పూజారీ హై, తూ ప్రేమ్ కన్వయా హై
 తూ ప్రేమ్ కన్వయా హై, ఏ ప్రేమ్ కీ నయా హై
 యే ప్రేమ్ కీ నయా హై, తూ ఇస్కా ఖై వయా హై
 క్వుచ్ ఫిక్ర నహీ లేచెల్, ఐ ఇమ్కె కహీఁ లేచెల్.

1. ఓ ప్రణయమా! ఈ సావపు ప్రపంచమునుండి ఇంకెఱకేని కొనిపొమ్ము. జాగుస్సొకరమగు
 దొకమునుండి, వింద్యమైవ జీవితమునుండి, ఈ స్వార్థపరులనుండి, ఈ వాంఛాపరకనుండి.
 ఓ ప్రణయమా! ఎఱకేని దూరము కొనిపొమ్ము. మేము ప్రేమారాధకులము - నీవు ప్రేమ
 కృష్ణుడవు - నీవు కృష్ణుడవు. ఇది ప్రేమ నావ. ఇది ప్రేమ వాక, నీవు దానికి నావికుడవు.
 ఇకే విచారమును లేదు. ఓ ప్రణయమా! కొనిపొమ్ము.

ఇక బనీ జగ్గే జిన్నే ఇన్సాన్ న బస్తేహాఁ,
 యే మక్రా - జఫా - సేషా హైవాన్ న బస్తేహాఁ,
 ఇన్సాక్ కీ బబామే యే షైతాన్ న బస్తేహాఁ,
 తో ఖాఫ్ నహీ లేచల్, బ ఇస్కొ ! కహీఁ లేచల్.

“రవిష్” సిద్ధిఖీ కూడ వర్తమాన కవులలో ప్రఖ్యాతి కలవాడు. అతడును రొమాంటిక్ భావముల కవియే. ఆశియాలోని జాగృతిచే ప్రభావితుడు. ఫారసి అరబ్ భాషలే కాక హిందీ, అంగ్ల, సంస్కృతభాష లెఱిగినవాడు. ఇప్పుడు అతని వయము నుమారు నలుబదైదు సంవత్సరములు. ఇరువదేడు ఇరువది యెనిమిది సంవత్సరములనుండి కావ్యరచన చేయుచున్నాడు. అతడు గజలులు కూడ వ్రాయును. కాని, అతని కీర్తికి కారణమైనవి ఇతర రచనలే. అతని కవితలో కొన్ని రహస్యవాదపు పోలికలు కలవు. భాష ఫారసి మిశ్రితము. శైలి డా. ఇక్బాల్చే ప్రభావితమైనట్లు తోచును. చాల రచనలే చేసినాడు. కాని ఒక సంగ్రహమును ప్రకాశితము కాలేదు.

మచ్చుకు ఒక కవితలోని కొన్ని చరణములు :—

జుల్మా బేదాద్ కీ బున్యాద్ కో ధానేకే లియే
 బిజ్లియాఁ బునే - గులామీపె గిరానేకే లియే
 నఖ్వే - తజ్వీరే - తమద్దుక్ కో మిటానేకే లియే
 కిశ్వరే - హింద్ కో ఆజాద్ బనానేకే లియే
 షమయే - బేదారియే - మప్రిఖ్ కో ఫరోజ్ కర్ దే .

2

1. మనుష్యులు నివసించని చోటికి, క్రొవ్యకాపట్యములు గల జంతువులు లేవిచోటికి, మానవా కృతిగల దయ్యులు లేనిచోటికి, అచట ఏ రయము లేదు కనుక 1. ప్రణయము, 2. కౌనిపొమ్ము.
2. అన్యాయమును, అక్రమమును వునాదులతో పూడ్చివైచుట కొఱకు, దాన్యతాసాధమునై యిప్పిడుగులు కురిపించుట కొఱకు, కావ్యామగు సంస్కృతి చిహ్నమును చెఱివైచుటకు, భారతదేశమును స్వాధీన మొనర్చుట కొఱకు, ప్యాగ్రిగా జాగృతి దీపమును వెగనను ద్రోయుము.

జిన్ తమద్దుకామే మసావాత్ కే అన్నార్ నహీ
 జిన్ తమద్దుకామే కహీఁ జల్వయే ఈసార్ నహీ
 జిన్ తమద్దుకా నిగహెబాకా దిలె - బేదార్ నహీ
 జిన్ తమద్దుకామే గరిబోంకే లియే ప్యార్ నహీ
 ఉన్ తమద్దుకాకె హార్ ఏవాకాకో వీరాఁ కరదే ।

1

ఇంకనొక సువిఖ్యాత కవి "ఎహసాకా" దానిష్ - ఒక బీద కుటుంబమున జన్మించుటవలన అతనికి విద్య నేర్పికాను అవకాశము లభింపలేదు. చిన్నప్పటి నుండియు గ్రంథాలలోకన చేయు అభిరుచి యేర్పడెను. ఉర్దూలోని సుప్రసిద్ధ రచయితల రచనలన్నియు చదివెను. జీవితకై పలురకముల చిన్నచిన్న ఉద్యోగములు చేసెను. అతనికి కార్మిక జీవనమునకు సంబంధించిన అనుభవము చాలకలదు. కనుక తన వెక్కు కవితలలో కార్మిక జీవనమును కరుణాజనకముగా చిత్రించెను. అతని కవితలో ఖావుకత అధికము. చైతన్యము స్వల్పము. అతని దృష్టి గంభీరము కాదు. అయినను సామాన్య జీవనమునకు సంబంధించిన సన్నివేశములను చిత్రించుటలో కృతకృత్యుడయ్యెను. చిన్నవి పెద్దవి ఎనిమిది పది పుస్తకములు ప్రచురించెను. వాటిలో "ఖిరాగా" మఱియు "అతిషె - ఖామాష్" అనునవి ప్రసిద్ధమైనవి. దేశ విభజనకు పూర్వమే లాహోరునకు వెడలిపోయెను.

అతని ఒక హిందీ కవిత :

దీపక్ జాగే, దిక్ ఛుపా, ఘటా పవకా జోర్
 పకాఘట్ సూనాహోచుకా, చాయీఘటా ఘకాఘోర్
 భూలీ బిసరీ ఆగయీ, ఫిర్ సాజకా క్రియాద్
 నై నకానే, అగ్నిఛుడీ, కట్నా రై కరోర్.

2

1. ఓ సంస్కృతిలో నహీనక యేను కాంతి లేదో, ఏ సంస్కృతిలో త్యక్తిలక లేదో, ఏ సంస్కృతి రక్షకులు వికాసయుక్తమగు హృదయము కలవారు కారో, ఏ సంస్కృతిలో బీదలకై ప్రేమాదరము లేవో ఆ సంస్కృతికి సంబంధించిన సమస్త సౌధములను పాదవడ జేయుము.
2. దీపములు వెలిగిస్తవి, సూర్యుడు అస్తమించినాడు. గాత్రీ వేగము తగ్గినది, నీలాత్మి రేపు నిర్ణయమైనది, దట్టమైన మజ్బూలు అవరించినవి. మఱల మఱచిన ప్రసిద్ధుని జ్ఞానతములు వచ్చినవి. కనులనుండి అశ్రుధారలు ప్రవహింపసాగినవి, రాత్రి గడచుట దుర్భరము.

కవితయొక్క నూత్న శైలితోను, అది పురోగమించుచున్న నూత్న దిశల తోను లభింప చాల ఆలస్యముగా పరిచితమయ్యెను. "చకోబస్త" తప్ప ఇంకెవరును తమ కవితలలో నూత్న సమస్యలను చైతన్యవంతముగా చర్చింపరైరి. "జోష" మలీసాబాదీ లభింపాడే. కాని అతని జీవితమంతయు అన్య ప్రాంతములలో గడచినది. అతడు అన్య ప్రాంతములలోనే నూత్న సమస్యలతో పరిచితుడయ్యెను. పండిత్ అనందనారాయణ్ "ముల్లా" లభింపలో "చకోబస్త" శైలిని కోససాగించెను. అతని వయము ఇప్పడు విబది. సంవత్సరములు. ప్రసిద్ధ కాశ్మీర కుటుంబమునకు చెందిన "ముల్లా" ఉన్నత విద్య నేర్చి ఖ్యాతిగల న్యాయవాదిగా పనిచేసి హైకోర్టు జడ్జిగా నియమితుడయ్యెను. ప్రారంభమున కొన్ని ఆంగ్ల కవితలు వ్రాసెను. కొన్ని ఫారసీ కవితలను ఆంగ్లములో అనువదించెను. తరువాత ఉర్దూ కవితలు వ్రాయుటకు ఉపక్రమించెను. అతడు హాదిక భావములను చక్కగా చిత్రించును. అతని భావములలో గాంభీర్యము కలదు. కొన్ని 'రొమాంటిక్' కవితలు కూడ వ్రాసెను. కాని అధికముగా రాజకీయములను, సామాజిక పరిస్థితులను తన కావ్య వస్తువులుగా గ్రహించెను. అతని శైలి కళాత్మకమైనది. అతని ప్రతిభా వ్యుత్పత్తులు అసాధారణమైనవి. అతని కవిత కేవలము భావుకతకలదే కాదు. గాఢమగు దేశప్రేమ మతోన్ము మానవ ప్రేమ అతని కవితయొక్క విశిష్టగుణములు. "జూయె - షీర్" అను నతని కావ్య సంగ్రహము ప్రకాశితమైనది.

ఉదాహరణకు అతని గజలుల చరణములు కొన్ని:—

తడవ్ పీపేకె టుక్కేభీ ఉడా లేతేషాఁ హీరక్తి
 మొహబ్బత్ కీ నజర్ జల్దీనే పహచానీ నహీజాతీ
 నజర్ జిస్కీ తరఫ్ కర్కే నిగాహే ఖేల్ లేతేషాఁ
 ఖయామత్ తక్ ఫిర్ ఉన్ దిల్ కీ పరేషాని నహీజాతీ.

1

1. గోజా ముక్కలు కూడ రత్నపు తరుకును అవహరించును. చేగమ దృష్టి త్వరగా గుర్తించి ఉదము ఎవరివైపు అమె చూచి చూపు మరలుకొనునో వారి చూడఱు. వ్యత ప్రకరణము తము చాఱు తీరదు.

అభీషబాబ్ హై కర్ లూఁ ఖతాయేఁ జీ భర్ కే
ఫిర్ ఇన్ మఖామ్ పర్ ఉప్రమే - రలాఁ రహీ న రహీ. 1

* * * * *

తుమ్మే ఫేరీ లాఖ్ సర్మీసే నజర్
దిల్క్ ఆయినేమే బాల్ ఆహీ గయా. 2

* * * * *

అసీల్ ఆంఖేఁ కహాఁనే నైరె - గుల్ల కే లియే లాయేఁ
నజర్ జిత్నీ భీథీ సర్ఫే - తలాషే - ఆషియాఁ కర్ దీ. 3

* * * * *

హాఁ యాద్ హై కిసీ కీ వా పహాలీ నిగాహె - లుత్ప్
ఫిర్ ఖూఁ కొ యూఁ రగోమ్మే సదేఖా రవాఁ కభీ. 4

* * * * *

క్రీ. శ. 1935 లో భారతదేశమున అభ్యుదయ రచయితల ఆందోళనము బయలుదేరినప్పుడు యువ కవు లందరును ఏదో విధముగా దానిలో చేరిరి. చాల మంది పూర్వ రచయితలును దానిని సమర్థించిరి. టాగోరు, పండిత జవాహర్ లాల్ నెహ్రూ, మోలానా అబ్దుల్ హక్, ఆచార్య నరేంద్రదేవ్, శ్రీమతి నాయుడు, ప్రేమచంద్ మొదలగు ప్రథమశ్రేణికి చెందిన రచయితలును, ఆలోచకులును

1. ఇంకను యోవన మున్నది కనుక తనివితీర పాపము లాచరింపనిమ్ము. సాగిపోవుచున్న వయము మరల ఈ చోట నిలువగలదో లేదో.
2. నీవు అతి కోమలముగానే దృష్టి మరల్చుకొనినావు. తాని నా హృదయ దర్శణము నెఱవెట్టినది.
3. నిర్బంధితలు కద్యాన విహారమునకై కనులెవటినుండి తెచ్చికోందురు. ఉన్నతిదృష్టి యంతయు గూటిని వెదక్కుటలోనే వెచ్చింపబడినది.
4. ఒకరి ప్రభువు ప్రాణయ విక్షణము స్వృతియందున్నది. ఆ తరువాత రక్తముంక వేగముగ ప్రవహించుట విన్నడు నెఱుగము.

ఈ అభ్యుదయ మార్గమును ఆదరించుచేకాక ప్రజలను సాహిత్యమునకుసన్నిహితులుగా జేయుచున్న ఈ ఆందోళనమే దేశములోని ఆర్థిక దుర్దశ మఱియు మానసిక దాస్యము నుండి విడివడుటకు అవశ్యకమగు సులభ మార్గమును, ఆశాభావమును ప్రకటించిరి. ఆంగ్ల ప్రభుత్వము, తద్వక్తులు మఱియు రూఢివాదులు తప్ప అభ్యుదయవాదమును ఇతరు లెవరును వ్యతిరేకింపరైరి. ఈ రూఢివాదులు మఱియు ప్రతిక్రియా వాదు లెవరనగా ప్రభుత్వమును అంటిపెట్టుకొని యున్నవారు, ధనస్వాములు మఱియు ప్రజా చైతన్యమునకు విరోధులైనవారు. మంచి కవులు మంచి రచయితలు ఈ ఆందోళనములో క్రొత్త శక్తిని, క్రొత్త ప్రకాశమును కాంచిరి. పైన పేర్కొన బడిన 'జోష్' మఱియు 'ఫిరాఖ్' మొదలగు కవులు అభ్యుదయ వాదులకు తోడ్పడుచే కాక వారికి మార్గ దర్శకులు కూడ అయిరి. ఈ అభ్యుదయ యాందోళ నము వలననే జన్మించి సాహిత్య క్షేత్రమున స్థానము పొందిన కవులు కొందఱు కలరు. వారి పూర్వచరిత్ర ఏదియు లేదు. వారు ఈ ఆందోళనము వలననే రూపొందిరి. ఇప్పుడు వ్రాయబడు వారందఱును సంపూర్ణముగా అభ్యుదయ భావములు కలవారని కాని అభ్యుదయ రచయితల ఆదర్శములను పాటించువారని కాని అనుకోరాదు. అట్లనుకొనుట పొరపాటు. ఈ సంఘము భారతీయ జీవితపు ఉన్నతికి సంబంధించిన భావములకు కేంద్రమగుచుండుట చూచి మధ్యమవర్గపు దుశ్చింతలలో లీనమైయున్న కొందఱు తమ వ్యక్తిత్వమును నిలుపుకొనుట కొఱకే ఇందు చేరిరి. ఎట్టి సామాజిక సిద్ధాంతమును లేని కొందఱు ప్రతీకవాదము, అస్పష్టవాదము, ప్రయోగవాదము మొదలగు అన్యవాదములను అభ్యుదయ వాదములని భ్రాంతిచెంది ఇందు చేరిరి. ప్రతి కవి మఱియు ప్రతి రచయితయొక్క భావములను, ఆలోచనా విధానమును, వర్గ సంబంధమును, దృక్పథమును గుఱించి ఈ సంక్షిప్త చరిత్ర చర్చించుట అసంభవము. ఇచట వారివారి రచనలు మఱియు ఒకటి రెండు పద్యములను సూచింపబడును.

అభ్యుదయాందోళనము ఉత్తర ప్రదేశమున ప్రారంభమయ్యెను. ధ్వాని క్రాంతి దావాలనమువలె త్వరలోనే దేశమంతటను వ్యాపించెను. ఉర్దూ సాహిత్యముతో సంబంధముగల లాహోరు, దిల్లీ, త్షొంబాయి, పాట్నా, ఘైదరాబాద్ మఱియు ఉత్తర ప్రదేశములోని అన్యనగరములు ఈ ఆందోళనమునకు కేంద్రములయ్యెను. నవీనత, ప్రయోగము, వాస్తవికత అనుపేర్లు పెట్టి అశ్శీలతను ప్రవేశపెట్టిన రచయితలును ఈ సంఘములో కొందఱుండి రనుటలో సందేహములేదు. ప్రజల దుర్దశ మఱియు

వారి పునరుద్ధరణను వారు పూర్తిగా విస్మరించిరి. అభ్యుదయాందోళన ప్రారంభ దశలో రచయితలుగా మహోన్నత స్థానమును పొందిన ప్రముఖులు కొందఱు క్రమ క్రమముగా అందుండి విడిపోయిరి. డా. తాసీర్, అహ్మద్ లీ, అహ్మద్ షా బుఖారీ “పత్రస్”, “అఖ్బర్” రాయెపూరీ మఱికొందఱు ఇట్టివారు. వారిలో ఒక విధమగు సంకీర్తన ఉత్పన్నమయ్యెను. వారు అభ్యుదయ రచయితలకు వేరయిరి. నేటి రచయిత లలో ప్రముఖులగు కొందఱను గుఱించి ఇచట వ్రాయబడును.

పంజాబు కవులలో రచయితలలోను అగ్రగణ్యుడగు ఫైజ్” అభ్యుదయ రచయితలలోను అగ్రగణ్యుడే. ప్రస్తుతము (క్రీ. శ. 1954) అతడు పాకిస్తాన్ బందీగా ఉన్నాడు. అంతకు ముందు అతడు కాలేజీలలో అధ్యాపకుడుగా, సైన్యములో మేజరుగా, పత్రికలకు సంపాదకుడుగా పనిచేసెను. అతడు నిరంతరము వివిధ అభ్యుదయ సంస్థలతో సంబంధము కలిగియుండి వానివలన ప్రేరణపొంది నిర్భయ ముగా సుందర శైలిలో జనతంత్రము భావస్వాతంత్ర్యము మఱియు శాంతిని సమర్థించుచు కవితలు వ్యాసములు వ్రాసెను. “నక్ష-ఫర్లాద్” మఱియు “దస్తైసఖా” అను పేర్లుగల అతని కావ్యసంగ్రహములు ప్రకాశితములైనవి. ఈ రెండు కావ్య సంగ్రహములు ప్రజాదరణ పాత్రములైనవి. అతని వాణిలో ప్రాచీనుల గంభీరత మఱియు కళానే పుణ్యము కాన్పించును. అట్లే నూత్నజీవనము యొక్క వ్యాకులత మఱియు విప్లవాత్మకమగు ఉత్సాహమును చూడనగును. అంత్య ప్రాసాదినియమ ములుకల ప్రాచీన కావ్యసంప్రదాయమును తన భావప్రకటనకు అవసరమైనంత వఱకే ఉల్లంఘించెను. అతడు ప్రయోగములతో కాలము గడపినవాడు కాడు. కరుణాజనకము ఆశాపూర్ణము మఱియు శక్తివంతమగు ఒక నవ్యత అతని కవితలో గోచరించినటు ఇంకెవరి కవితలోను గోచరించదు.

ఉదాహరణ కొఱకు ఈ చిన్న కవితను చూడుడు :-

రిఫ్లిక్స్ కి యీ అయో దిలే - జార్ - నహీ, కి యీ నహీ,
 రాహూ హోగ, క్షప్పా ఖార్ చెలా జాయేగా,
 ధల్ చుకీ షేక్, బిఖర్నే లగా తారోంకా గుబార్,
 లద్ ఖడానే లగే ఏషానోమ్మే ఖ్యాఖీదా చిరాగ్.

సోగయీ రాస్తా తక్ తక్తె హర్ జీక్ రాహ గుజార్
 అజ్జుబీ - ఖాక్ నే ధుండ్లా దియే ఖద్మీంకే సురాగ్
 గుల్ కరో షమయే బధాదో మయో - మినావో - అయాగ్
 అప్పే బేఖాబ్ కి వాడోంకో ముఖస్పిల్ కర్ లో
 అబ్ యహా కోయినహీ, కోయినహీ ఆయేగా.

* * * *

అసోరుల్ హాబ్ "మజాబ్" అభ్యుదయ కవులలో చాల ప్రజాదరణ పొందినవాడు. అతని వయము సుమారు (40) నలుబది సంవత్సరములు. అలీఘర్ లో శిక్షణపొంది కొంతకాలము ఆలిండియా రేడియోలో పనిచేసెను. అభ్యుదయ భావములు హెచ్చిన పిదప ప్రభుత్వోద్యోగము విడిచిపెట్టి పత్రికలకు వ్రాయుట ప్రారంభించెను. అతని కావ్యసంగ్రహము "అహంగ్" అనుపేర పలుతడవలు ప్రకాశితమైనది. ఇదే సంగ్రహము "షబ్-తాబ్" మఱియు "సాజె-నా" అను పేర్లతో కూడ ప్రకాశితమైనది. ప్రారంభమున "మజాబ్" గజలులే వ్రాసెను. కాని త్వరలోనే తన స్వంత మార్గమును కొనుగొనెను. అతని కవిత్వంలో అభ్యుదయాందోళనకు సంబంధించిన వివిధ దశలు కాన్పించును. ఆదిలో "రోమాంటిక్" భావములు కలవాడు. అతని విప్లవాత్మక భావములును "రోమాంటిక్" కల్పనలతో కూడి యుండెను. అభ్యుదయ రచయితల "చేతన"లో అభివృద్ధి కలిగిన కొలది "మజాబ్" కూడ పురోగమనము చేసెను. అతడు భారతదేశపు నవయువకుల ఆసలను, కల్పనలను, వ్యాకులతతోడి కౌతుకమును చిత్రించు జాగృత కవియన బడును. అతని శైలి శక్తివంతమైనది. ప్రబలమైనది - సర్దనమైనది. అత డిప్పుడు వ్రాయుట తగ్గించినాడు. కాని వ్రాసినంత వఱకు ఉన్నత శ్రేణికి సంబంధించినదే వ్రాసినాడు.

1. వ్యదిత హృదయము : మరల ఎవరైన వచ్చిరా : లేరు. ఎవకును లేరు. బాటసారి కావచ్చును. ఇంతవఱకైన వెడలి పోగలడు. రాత్రి కడచి పోయినది. చుక్కల ధూళి విడిపోయినది. సౌధములలో నిద్రావశములగు దీవములు అల్లల్లాడు చున్నవి. వదచిహ్నము లన్నియు ఎదురు చూచి చూచి విడుఠించినవి. ఆవరిచితమగు మృత్తిక పదాంకము లన్నిటిని చెఱసివైచినది. దీవము ఆర్పివైపుము-మద్యమును, కలకమును పాత్రను ఎత్తికొనుము. వివృతములగు ద్వారమును మూసివైపుము. ఇప్పు డిచ్చటికి ఎవరును రాదు. ఎవ్వరును రాదు.

అతని ఒక సుప్రసిద్ధ కవితలోని కొన్ని సాదములు చూడుడు:—

షహర్ కీ రాత్ బౌర్ మై నాషాదొ నాకారా ఫిరూఁ
 జగ్మగాతీ, జాగ్రీ, సద్కోపే ఆవారా ఫిరూఁ
 గైర్ కీ బస్తీ హై కబ్ తక్ దర్ బదర్ మారా ఫిరూఁ
 ఐ గమేదిల్ క్యా కరూఁ ? ఐ వహషతే దిల్ క్యా కరూఁ ?
 ఏ రుపెహలీ ఛాంవ్, యే ఆకాఖ్ పర్ తారోంకా జాల్
 జై నె సూఫీ కా తసవ్వూర్, జై నె ఆషిఖ్ కా ఖయాల్
 ఆహ్, లేకిన్ కోన్ జానే కోన్ సమ్మే జీకా హాల్
 ఐ గమేదిల్ క్యా కరూఁ ? ఐ వహషతే దిల్ క్యా కరూఁ ?
 ఇక్ మహెల్ కీ ఆద్ సే నిక్కా వో పీలా మాహతాబ్
 జై నె ముల్లాకా అమామా, జై నె బస్వే కి కితాబ్
 జై నె ముస్లిన్ కీ జవానీ, జై నె బేవాకా షబాబ్
 ఐ గమే-దిల్ క్యా కరూఁ ? ఐ వహషతే-దిల్ క్యా కరూఁ ?
 ఝిమ్మిలాతే ఖుమ్మమోంకీ రాహ్ మే జంజీర్ సీ
 రాత్ కే హాఖోమ్మే దిన్ కీ మోహినీ తస్వీర్ సీ
 మేరే సీనే పర్ మగర్ చల్తీహువీ షమ్మీర్ సీ
 ఐ గమే-దిల్ క్యా కరూఁ ? ఐ వహషతే దిల్ క్యా కరూఁ ? 1

1. పట్టణపు రాత్రో నేను పూజా హృదయదనై వ్యర్థముగా తిరుగుదును. ప్రకాశవంతములగు, జాగృతములగు బాటలపై ఆకాశాయవలె తిరుగుదును - వరాయిచోట ఎంత వఱకు గడవ గడవ తిరుగుదును.

ఓ హృదయ వ్యథా! నేనేమి చేయుదును. భయ విహ్వల హృదయమా! నేనేమి చేతును. ఈ వెండి వెలుగు, ఆకాశముపై చుక్కల వల; సూర్యీ భక్తుని ఉపహవంటిది. ప్రేమించు వాని భావనవంటిది. అయినను హృదయ స్థితి నెవరు గ్రహింప గలరు-ఓ హృదయవ్యథా!వీరవర్ణ చంద్రు డొక సౌధము వెనుకనుండి వెడలినాడు-“ముల్లా” కలకు చుట్టిన పటకావలె, కోపటిలెక్కల పుస్తకమువలె, దరిద్రుని యావనమువలె, విధవ పరుచుదనమువలె; ఓ హృదయ.....బాటలపై వెలుగుచున్న విద్యుద్దీపముల గొలుసు వలె, రాత్రము చేతిలో పగటి సుందర చిత్రమువలె. కాని నా హృదయముపై కత్తి తిరిగి నట్లు, ఓ హృదయ.....

091.43909
1111111111

“మజాజ్” సమకాలికుడగు మొయి³ అహస³ “జజ్బీ” ఇప్పుడు అలీఘర్ యూనివర్సిటీలో ఆధ్యాపకుడు. ప్రారంభమున అతడు “ఫాసీ” బదాయూనీకి తన కవితలు చూపుచు అతని విషాద శైలిని అనుకరించెను. అఖ్యుదయ రచయితల సంఘముతో సంబంధము కలిగిన తరువాత అతని భావములలో మార్పువచ్చెను. ఆ సంఘమునకు సంబంధించి యున్నను కళావిషయమున అతడు ప్రత్యేక దృక్పథము కలవాడు. అతడు గజలులు అధికముగాను ఇతర కవితలు స్వల్పముగాను వ్రాసెను. అతని కవితలు భావమయములు - మనోహరమైనవి. అతడు మానవ జాతి ఆవేదనను, కష్టమును వ్యక్తి ఆవేదనగా అతి సుందరముగా ప్రదర్శించును. అతని కావ్యసంగ్రహము ఫరోజా³ అను పేర ప్రకాశితమైనది.

మూడు నాలుగు పద్య పాదములు చూడుడు :—

జబ్ కిస్తీ సాబిత్ సాలిమ్ ధీ, సాహిల్ కీ తమన్నా కిస్కో ధీ
అబ్ ఐ నీ షికిస్తా కిస్తీ వర్, సాహిల్ కీ తమన్నా కౌకరే. 1

* * * *

యహీ జిందగీ ముసీబత్, యహీ జిందగీ ముసఱ్ఱత్
యహీ జిందగీ హఖీఖత్, యహీ జిందగీ ఫసానా 2

* * * *

అబ్ కహ్ మై డూండే జావూఁ సుకూఁకో ఐ ఖుదా
ఇ³ జమీనోమ్మే నహీ ఇ³ ఆస్మానోమ్మే నహీ 3

* * * *

1. నొక దృఢమై యున్నప్పుడు తీరము చేరవలెనను కోరిక ఎవరికుండెను? ఇప్పు డీ విజిగి పోయిన నొకపై తీరము చేరవలెనని ఎవరు వాంఛించుడు?
2. ఈ జీవితమే బాధ - ఈ జీవితమే ఆనందము.
ఈ జీవితమే సత్యము. ఈ జీవితమే గాధ.
3. భగవంతుడు : ఇప్పుడు హృదయ శాంతి నెచట వన్నెసింతును? ఈ ప్రపంచములలో లేదు. ఈ ఆకాశములలో లేదు.

న ఆయె మోత్ ఖుదాయా ! తబాహీ - హాలీమే

1 యె నామ్ హోగా గమే రోజ్ గార్ సహనసకా

4

వర్తమానయుగపు విప్లవ కవులలో అగ్రగణ్యుడగు “మఖ్తూమ్-మొహి యుద్దీన్” హైదరాబాద వాస్తవ్యుడు. అతడు ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయమున విద్యాభ్యాసము ముగించుకొని ఒక కళాశాలలో అధ్యాపక పదవి నిర్వహించెను. కొలది కాలములోనే ఉద్యోగము విడిచిపెట్టి కమ్యూనిస్టు పార్టీలో చేరి నేడొక గొప్ప విప్లవనాయకుడయినాడు. ప్రారంభమున పద్యగద్య రచనలు రెంటిలో ఖ్యాతిగాంచెను. కాని ఇప్పుడు నకృత్తుగా వ్రాయుచున్నాడు. టాగూరునుగూర్చి వ్రాసిన ఒక గ్రంథము మఱియు ఒక కావ్యసంగ్రహము ప్రకాశితములైనవి. మఖ్తూమ్ రచనలు చేతనాపూర్ణమైనవి. అతని శైలి మనోహరము - శక్తివంతము. విప్లవాత్మక భావములను కళాత్మకైలిలో ప్రకటించుటలో అతడు నేర్పరి. ఈ విషయము అతని “సుర్ సవేరా” అను కావ్యసంగ్రహము వలన నిరూపితమగును. అతడు కొన్ని చందోరహితములగు కవితలును వ్రాసెను.

ఉదాహరణ కొఱకు “మష్రీఫ్” (తూర్పు) అను శీర్షికగల కవితలోని కొన్ని చరణములు చూడుడు :—

రుద్ చుకే హైఁ దస్తో బాజూ జిస్కే ఉన్ మష్రీఫ్ కో దేఖ్

ఖల్తీ హై సాన్ సీనేమే మరీజే - దిఖ్ కో దేఖ్

ఏక్ నంగీ లాష్ జే - గోరో - కఫ్ తి తరీ హువీ

నుగ్రబీ చీలోంకా లుఖ్ఖా ఖూమ్ లిథడీ హువీ

ఏక్ ఖబరిస్తా జిస్కే ‘హూఁ’ న ‘హాఁ’ కుచోఖీ నహీ

ఏక్ ఖటక్తీ రూహ్ హై జిస్కా మకాఁ కోయా నహీ

4. ఈ దుర్గళలో మృత్యువు రావలదు. భగవంతుడా : ప్రవంచ బాధలు సహింపలేకపోయెనను అపఖ్యాతి రాగలదు.

ఇన్ జమీనే-మోత్-పర్వార్దాకో ధాయాజాయెగా

ఇక్ నయీ దున్యా, నయా ఆదమ్, బనాయా జాయెగా.

1

జాన్నిసార్ “అఖ్తర్ అలీమర్ లో విద్యాభ్యాసముచేసి గ్వాలియర్ మఠీయు భూపాల్ లోని కాలేజీలలో అధ్యాపకవృత్తి చేసెను. ఇప్పుడు అతని వయము నలుబది సంవత్సరములు. అతని తండ్రి “ముజ్జర్” ఖైరాబాదీ కూడ ఆనాటి మహాకవి. “అఖ్తర్” విద్యార్థిదశలో ఇతర కవులవలె ‘రోమాంటిక్’ కవితలు వ్రాయుచు విప్లవమువైపు మొగ్గెను. అతని కావ్య సంగ్రహము “సలా-సిల్” అను పేరను శాంతిని గుఱించిన ఒక కావ్యము “అము-నామా” అను పేరను ప్రకాశితములైనవి. ఇంక రెండు గ్రంథములు అచ్చులోనున్నవి. అతని కవితలు సజీవములు, సుందరములు. అతడు అభ్యుదయ కవులలో ఉన్నతస్థానము కలవాడు. కొందఱు రాజకీయ విషయములను గూర్చి వ్రాయదగిన స్తోమత అతనికి లేదందురు.

ఒక కవితలోని కొన్ని చరణములు :—

మై ఉన్కే గీత్ గాతాహూఁ, మై ఉన్కే గీత్ గాతాహూఁ
 జో షానేపర్ బగావత్ కా ఆలమ్ లేకర్ నికల్తే హైఁ
 కిసీ జాలిమ్ హుకూమత్ కే ధడక్తే దిల్ పే చల్తే హైఁ
 మై ఉన్కే గీత్ గాతా హూఁ, మై ఉన్కే గీత్ గాతా హూఁ
 జో రక్ దేతే హైఁ సీనా గర్మతో షోంకే దహానోంపర్
 సజర్ నే జిన్కే బిజ్జీ కొంద్ తీ హై ఆస్మానోంపర్
 మై ఉన్కే గీత్ గాతాహూఁ మై ఉన్కే గీత్ గాతాహూఁ
 యులన్ సక్తే హైఁ జో షోలోంపే కుషోర్-దీ కీ బస్తీ కో

-
1. చేతులు, తెక్కలు విటిగిన తూర్పును చూడుము. క్లాస మాత్రము ఆడుచున్న తీయ రోగిని చూడుము. ఆచ్ఛాదన వస్త్రము లేక అంత్య సంస్కారము చేయు ఆదరువు లేక ముడుచుకొని పోయిన నగ్నశవము పడమటి గ్రద్దలకు కబళమై నెత్తుట దోగుచున్నది. ఎట్టి సవ్యడియ లేని, ఏమియు లేని శ్మశానము - ఎట్టి ఆవాసమును లేక భ్రమించుచున్న ప్రేతాత్మ - మృత్యువును పోషించుచున్న ఈ భూమి ఘడ్చివేయబడును. ఒక నవ ప్రపంచము, నవమానవుడు సృష్టించబడును.

జో లానత్ జాన్తే హై ముల్కే మే ఫిర్కా-పర స్తీ కో
 మై ఉన్కే గీత్ గాతా హూఁ, మై ఉన్కే గీత్ గాతా హూఁ
 వతకే నో జవానోమ్మే నయే జజ్జే జగావూంగా
 మై ఉన్కే గీత్ గావూంగా, మై ఉన్కే గీత్ గావూంగా. 1

అలీనర్దార్ జాఫరీ వర్తమాన యుగమున సర్వ శ్రేష్ఠ విప్లవ కవి. అతడు కమ్యూనిస్టు పార్టీ ఆదర్శములను స్వీకరించి తదనుకూల సాహిత్యరచనలే చేసెను. విప్లవాదోళనములలో పాల్గొనుట వలన అతడు పలు తడవలు జైలుకు వెళ్ళెను. అతడు అలీఘర్, దిల్లీ మతీయ లఖోలలో విద్యాభ్యాసము చేసెను. ప్రస్తుతము చాల కాలమునుండి బొంబాయిలో నివసించుచున్నాడు. ప్రారంభమున కొన్ని రొమాంటిక్ కవితలు వ్రాసెను. కాని ఇప్పుడు సమస్త సామాజిక రాజకీయ విషయములను యధార్థవాద దృష్టితో చూచుచున్నాడు. అతనిలో ఈ చైతన్యము దేశ చైతన్యముతో ఉత్పన్నమై దానికి దర్పణప్రాయమై యున్నది. అతని కవిత మానవ ప్రేమతో నిండియున్నది. అతని వాక్కు అన్యాయములకు దురంతములకు విరుద్ధముగా జ్వాలాముఖవలె ప్రజ్వరిల్లును. అతని కవితకు అతని వర్గ చైతన్యమే యధార్థమగు ఆవేశము కలిగించినది. “ఖూకీలకీర్”, “ఏషియాజాగ్ ఉతా”, “అమకా సితారా” మతీయ “పత్థర్ కీ దీవార్” అనునవి అతని ప్రసిద్ధ కావ్య సంగ్రహములు. “నయీదున్యా కో సలామ్” అనుపేర ఒక మహాకావ్యము అతనిది ప్రకాశితమైనది. అది సామ్రాజ్య విరోధి భావములు గలిగి ముక్త చృందస్సులో నడచిన చక్కని కావ్యము. ‘జావరీ’ అభ్యుదయాదోళనమును గుఱించి “తర్ఖీ పనంద్ అదబ్” అను పేర ఒక ఆలోచనాత్మకమగు గ్రంథము వ్రాసెను. అందలి కొన్ని భాగములు ఇంకను ప్రకాశితములు కావలసియున్నవి.

1. ఎవరు భుజముపై విప్లవ ద్వజము నెత్తి తిరుగుదురో నేను వారి పాటలే పాడుదును. ఒకా నొక కూర ప్రభుత్వపు గుండీయల మీద నడువగలరో వారి పాటలే పాడుదును. ప్రజ్వరిల్లుచున్న శీతముల నోళ్లపై తమ తొమ్ములు చాచిన వారి పాటలే పాడుదును. ఎవరి దృష్టి పాశమున ఆకాశముపై మెఱపు శ్రీగలు పారాధునో వారి పాటలే పాడుదును. దర్బాదర్మయంత్రమగు ఈ ప్రపంచమును అగ్ని జ్వాలలలో కమరించునట్టి వారి పాటలే పాడుదును. దేశములోని కులమత భేదములను ఆనహ్నిండుకొను వారి పాటలే పాడుదును. నా మాతృ భూమిలోని నవ యువకులలో నూత్నావేశము కలిగించెదను. నేను వారి పాటలే పాడెదను.

ఆరవి ముక్తచ్ఛందమునుండి కొన్ని ఉదాహరణములు :-

జాగ్ హిందూస్తా అప్పే ఖ్యాబె గిరానే
 దేఖ్ ఆజాద్ కీ సుబహాకానూర్ ఫైలాహువావై ।
 తేరే బిరోస్కే బిచడేహువే లాల్ ఘుర్ ఆరహేహై
 యే గులామీకీ జంజీర్ కో తోద్ ఆయే
 ఖైద్ ఖాసేకే దర్ ఖోల్ ఆయే ।
 అప్పే ఆగోష్ మే ఇన్కో బధ్ కర్ ఉతాలే
 అప్పే దిల్ మే బితాలే,
 యే హిమాలా హై, యే వింధ్యాచల్ హై, యే నీలగిరీ హై,
 యే తేరే ఖేత్ హై, తేరే ఖలియా హై,
 తేరీ కానే హై, యే, బాగ్ హై, యే తేరే కార్ఖానే
 యే తేరే సబ్జో - షాదాబ్ మైదా, యే హంస్తీ హువీ వాదియా
 యే తేరే సాఖాషఫ్ బస్తీ హువీ నదియా
 తేరే గోదోంకీ పాలీ బేటియా హై
 ఇన్కో అప్పే గలేనే లగాలే
 అప్పే పాకీజా ఆంచలోకే నీచే చిపాలే.

1. హిందూ దేశమా : నీ గాఢ నిద్ర నుండి మేల్కొనుము.

చూడుము. స్వాతంత్ర్యము ప్రభాత కాంతి వ్యాసించి యున్నది.

ఎన్నో ఏండ్ల నుండి విడిపోయిన నీ కొడుకులు ఇంటికి వచ్చుచున్నారు.

వీర దాస్య కృంఖలాలను తెంచికొని వచ్చిరి.

చెఱసాలల ద్వారములు తెఱచికొని వచ్చిరి.

ఎదురేగి వీరిని నీ ఆంకమున చేర్చికొనుము.

నీ హృదయమున నానీసుల జేసికొనుము.

ఇది హిమాలయము, ఇది వింధ్యాచలము, ఇది నీలగిరి.

ఇది నీ చేయి, ఇది నీ కళ్ళాలు.

ఇది నీ గనులు, నీ తోట లివి. నీ కర్మాగారములు

ఇది నీ పచ్చ పచ్చని పచ్చిక బయళ్లు, నవ్వుచున్న లోయ లివి.

ఇవి పాఠులున్న నిర్మలములగు నీ నదులు.

ఇవి నీ ఒడిలో వెఱగిన విడ్డలు.

వీనిని ఆలింగనము చేసికొమ్ము.

నీ పవిత్రమగు పయ్యెద చాటున దాచికొమ్ము.

వర్తమాన యుగపు అభ్యుదయ కవులలో లోకప్రియుడైన కవి "సాహిర్" లుధ్యాస్వీ. అతడును అనేక యువ కవులవలె రోమాంటిక్ కవితలు వ్రాయుచు విప్లవమువైపు మరలినవాడు. అతని ప్రారంభిక కవితలలో ప్రణయ భావములు పతితలను శృంగార రసార్ణవమున నోలలాడించు సంతటి సుందరమైనవి. ప్రేమ విషయమున గూడ అతడు వర్గ చైతన్యమును దృష్టిలో పెట్టుకొని స్వచ్ఛమగు ప్రేమకు సమాజ మెట్టి ఆటంకములు కలిగించునో అతి కరుణముగా వ్యంగ్యాత్మక ముగా వర్ణించెను. ఇప్పుడతడు అధికముగా అభ్యుదయ భావములు గల విప్లవ కవితలు వ్రాయుచున్నాడు. అతని ఉపమానములు సుందరమైనవి. సంకేతములు సూక్ష్మమైనవి. కళాదృష్టితో అతడు ఆధునిక కాలపు ప్రముఖ కవులలో లెక్కింప దగినవాడు. "తల్ఫియా" అను పేరుగల అతని కావ్య సంగ్రహము చాలసార్లు ప్రకాశితమైనది. కొంతకాలమునుండి అతడు సినీ ప్రపంచమున కసిలిపోయినాడు. అతని రచనలు ఇప్పుడు అంతగా కాన్పించవు.

ఉదాహరణకొఱకు ఒక కవితలోని కొన్ని చరణములు చూడుడు :—

జిహాద్ ఖత్మీహువా దౌరే - ఆశ్చీ ఆయా
 సంఖల్ కే బైత్ ధయే మహమిలోమ్మే దీవానే
 హుజూమె - తిష్టులబోంకీ నిగాహా నే ఓరుల్
 ఛలక్ రహే హైఁ షరాబే - నఫన్ కే పైమానే
 యె జిష్నె, జిష్నె - ముసర్రత్ నహీ తమాషాహై
 నయే లిబాన్ మె నిక్లాహై రజ్జానోంకాజ్జులూన్
 హజార్ షమయె - ఉఖూవత్ బురూకే చమ్మే హైఁ
 యె తీరగీకె ఉఖారే హువే హసీఁపానూన్.

1

అహమద్ నదీమ్ ఖాస్మీ పంజాబులోని ఒక గొప్ప అభ్యుదయ కవి. అభ్యుదయ రచయిత. అతడు తనకవితలోను, కథలలోను పంజాబులోని పల్లెలను సుందరముగా

1. యుద్ధము ఊగినది. శాంతి నేహముల కాలము వచ్చినది. తృప్తాశురుల చూపులకు ఆందకుండ స్వార్థమదిరా చషకములు నిండి పారుచున్నవి. ఈ ఉత్సవము ఆనందోత్సవము కాదు. ఇదొక వింత. నూత్న దుస్తులలో దారి దోపిడిగాళ్ళ సమాహము ఊరేగుచున్నది. ఆందకారముచే ఉత్తేజ పరచబడిన ఈ ఆందమైన గాజుబుడ్లు సౌభాగ్యకృత్యపు దీవములను వేలకొలది ఆర్పివైచి వెలుగు చున్నవి.

చిత్రించినాడు. అతని శైలి విచిత్రమైనది. శబ్ద జాలము తీయనిది. ప్రారంభ మున అతడు శృంగార రసాత్మకములగు కవితలే వ్రాసెను. క్రమక్రమముగా దేశపు రాజకీయ చైతన్యముచే ప్రభావితుడై అభ్యుదయ కవితలు వ్రాయసాగెను. అతని కవితలు మానవ ప్రేమను జాగృతమొనర్చునవి. భవిష్యత్కాలపు సుందర స్వప్నములను చిత్రించునట్టివి. అతని అనేక కావ్య సంగ్రహములు ప్రకాశితము లైనవి. వానిలో “జలాలో - జమాల్” మఱియు “షోలయే - గుల్” అనునవి ప్రసిద్ధములు.

ఉదాహరణకొఱకు ఒక కవితలోని కొన్ని పంక్తులు చూడుడు :—

ఖయాలో - ఖాబ్ కీ దున్యాసే భాగ్ ఆయా హూః
 జవాన్యోకే చమజ్జోర్ త్యాగ్ ఆయా హూః
 మై బన్కే రాగ్ గయా, హోకే ఆగ్ ఆయా హూః
 షఫఖ్ మే డూజేహువే పర్వతోంపే ఘూమ్చుకా
 హవామే ఖోయాహువీ రాగిణీపె ఝూమ్చుకా
 గులోంకే భీగేహువే ఆరిజోంకో చూమ్చుకా
 బన్ ఆబ్ ఉలట్ కే రహూంగా యే పర్దహాయె ఖదీమ్
 కిఆమ్ హోసనకీ తేరీ రహమతోంకీ షమీమ్
 కోయా పుకార్ రహాహై ముఝే నదీమ్ నదీమ్
 మై ఆర్జూకో హఖీఖత్ బనాకే దమ్లూంగా
 మై అప్పీ ఖాకసే నక్లత్ బనాకే దమ్లూంగా
 తేరే జహోకో జన్నత్ బనాకే దమ్లూంగా

1

1. స్వాప్నిక జగత్తునుండి, కాల్పనిక జగత్తునుండి పారి వచ్చినాను. యావనోద్యానమును వదలి వచ్చినాను. రాగమునై వెళ్ళి అగ్నినై వచ్చినాను.
 వర్షకములవై విహరించితివి. గాలిలో లీనమై యున్న రాగములో ఊగితివి. పుష్పముల నిక్త కపోలములను చుంబించితివి. నీ అనుగ్రహ సుగంధము సర్వజనీనము తాకుండు బకై ఈ పురాతన యవనికను ఎత్తి వైచెదను. ఎవరో నన్ను నదీమ్ : నదీమ్ : అని పిలుచుచున్నాను. నేను కోరికలను యధార్థముచేసి విశ్రమింతును. నా మృత్తికను సురభికముచేసి విశ్రమింతును. నీ ప్రవంచమును స్వర్ణ మొసరించి విశ్రమింతును.

కై ఫీ ఆజమీ కూడ ఒక ప్రఖ్యాత విప్లవ కవి. అతని కావ్య సంగ్రహములు "యూనీకార్" మఱియు "అఖిర - షబ్" అనునవి ప్రకాశితములైనవి. అతడును తొలుత శృంగార కవితలు వ్రాసి తరువాత రాష్ట్రీయత మఱియు స్వతంత్రతను గుఱించి వ్రాయడొడగెను. ఇప్పుడు గొప్ప సామ్యవాద ప్రచారకుడు. తన కవితలో కళాత్మకముగా విప్లవ భావములను ప్రకటించును. అతడు దేశములోను, విదేశములలోను జరిగిన సంఘటనలను గూర్చి ప్రతిభావంతములగు కవితలు వ్రాసెను. పరిజల సుఖ దుఃఖములను గూర్చి కళాత్మకముగా రచనలుచేసెను.

అతని ఒక సుందర కవితలోని కొన్ని పంక్తులు :—

కలీకా రూప్ పూల్కా నిఖార్ లేకే ఆయీథీ
 వో ఆజ్ కుల్ ఖజానయే - బహార్ లేకే ఆయీథీ
 తమామ్ రాత్ జాగ్నేకే బాద్ చమ్మే - మన్ మే
 యఖీఁ కారన్, ఉమీద్కా ఖుమార్ లేకే ఆయీథీ
 బసంతీ సారీమే చిసాహువా సావోజవాఁ బదకా
 జవాఁ బదకాపే రేషమీ బహార్ లేకే ఆయీథీ
 వో సందలీ కలాయియాఁ, వో సబ్జో - సుర్ చూడియాఁ
 ఖోహాగ్ తేకే ఆయీథీ, సింగార్ లేకే ఆయీథీ
 మేరీ ఉజాద్ జిందగీకీ చిల్పిలాతీ ధూప్ మే
 వో గేసువోంకా అబ్రె - ఇత్ బార్ లేకే ఆయీథీ
 ఉదాన్ ఉదాన్ జేన్కో, సునారహీథీ బాంసురీ
 ఘుచే ఘుచే సుకూత్ మే, సితార్ లేకే ఆయీథీ.

1

1. ఆమె కుటుంబాకృతిని, పుష్పవికాసమును వహించి వచ్చి యుండెను. ఆమె నేడు వసంతశ్రీ నంతటిని కొని వచ్చి యుండెను.

రాత్రమంతయు మేల్కొనిన తరువాత అలస నేత్రములలో విశ్వాస రసమును ఆళా మాదకతను కొని వచ్చి యుండెను.

వసంతీ చీర (ఎఱుపు కలిసిన పసుపువచ్చ వర్ణముగల చీర)లో తన యౌవన శరీరమును మురుగువరచి, యౌవన శరీరమున వట్టు వంటి లావణ్యమును కొని వచ్చి యుండెను. శ్రీ గంధపు చెక్కలవంటి ముంజేతులకు పచ్చని, ఎఱుని గాఢలు తాల్చి, బదువతనమును, శృంగారమును పూని వచ్చి యుండెను. నా ఎడారి జీవితమును మిడిమిడి ఎండలో, తన శిరోజముల నుగంధాభ్రముతో వచ్చి యుండెను.

నీరసమును నిరీహమును అగు జీవితమునకు మూరళీగానము వినిపించుచు ఊపిరి ఆదని నిశ్శబ్దకలో 'సితారు' గొని వచ్చి యుండెను.

క్రొత్త అభ్యుదయ కవులలో “మజ్రూహీ” సుల్తాన్ పూరీ కూడ చాల తోకప్రియుడగు కవి. అతడును ఇతర అభ్యుదయ కవులవలె తొలుత శృంగార కవితలు వ్రాసి వ్రాపి విప్లవ కవితలు ప్రారంభించెను. అతడు అధికముగా గజలులు వ్రాసెను. అతని గజలు లన్నియు “గజల్” అను పేరిట చిన్న సంగ్రహరూపమున ప్రకాశితములైనవి. అధికముగా అతడు సినిమా పాటలే వ్రాయుచున్నాడు. అయినను అతని గజలులలో కావ్యత్వము కలదు. అతనివి అభ్యుదయ భావములుగల సరస కవితలు.

ఉదాహరణకొఱకు కొన్ని పద్యపాదములు చూడుడు :—

దుష్మణుకీ దోస్తీ హై అబ్ అహ్లే వతకే సాథ్
 హై అబ్ ఖిజాఁ చమమేన యే పైరహకే సాథ్
 సర్వర్ హవాయె - జుల్దుచలే సౌ జతకే సాథ్
 అప్పీ కులాహ్ కజ్ హై ఉసీ బాంకకే సాథ్
 బహ్ కర్ జమీఁ పెహై అఖీ గర్దిష్ మే ఖూఁ మేరా
 ఖత్రే వో పూల్ బస్తే హైఁ ఖాకే వతకే సాథ్
 కిస్తే కహా కీ టూట్ గయా ఖంజరే ఫిరంగ్
 సీనేపే జఫ్తే - నౌఖీ హై దాగే - కుహకే సాథ్.

1

“వమీమ్” కర్దాసీ నవ కవులలో ప్రఖ్యాతుడు. అతడు ఆజమ్ గద్ (యు.పి.) వాస్తవ్యుడు. కొంతకాలము ధార్మిక కవితలును, శృంగార కవితలును వ్రాసి ఆ తరువాత రాష్ట్రీయాందోళనముచే ప్రభావితుడై రాజకీయ కవితలును, విప్లవ

1. ఇప్పుడు నా దేశీయులకు శత్రువులతోడి చెలిమి కలదు. ఇప్పుడు ఆకురాలు కాలము క్రొత్త దుస్తులతో తోటలో ప్రవేశించినది. తలపై క్రౌర్యవాయువులు అనేక ప్రకారముల పీచుచున్నవి. అయినను మా ‘బోపీ’ అదే తీవితో వంగి యున్నది. (బోపీ ఒక వైపు వంగుట వీరలక్షణము). నా రక్తము స్రవించి ఇంకను భూమిపై తిరుగుచువచ్చుచున్నది. నా మాతృభూమి మట్టిలో కలిసినా రక్త కణములు పుష్పము లగుచున్నవి. ఆంగ్లాల కరవాలము విరిగినదని ఎవరందురు. నా యెడదపై పాత మచ్చలతో క్రొత్త గాయము నేడుచు కండు.

కవితలును వ్రాయుచున్నాడు. అతడు తన కవితలలో ఎడనెడ హిందీ శబ్దములను సుందరముగా ప్రయోగించును. ఇప్పటికి “బర్హా - బారా”, “రోషా అందేరా”, “తరానే” అను మూడు కావ్య సంగ్రహములు అతనివి ప్రకాశితములైనవి. కొంత కాలము నుండి రాష్ట్ర స్వాతంత్ర్య సమరమును గూర్చి ఒక బృహత్ కావ్యము వ్రాయు చున్నాడు.

ఒక రాష్ట్ర గానములోని కొన్ని పంక్తులు చూడుడు :—

హమ్ కామ్ కే నగ్మే గాతే హైఁ బేకార్ తరానా క్యాజానే
 జో సిర్ప్ అమల్ కే బందే హైఁ వో బాత్ బనానా క్యాజానే
 రగ్ రగ్ మే లహూకో గర్మాతే - జాతే హై వతక్ కీ జై గాతే
 హమ్ అహదే జవానీ కే మాతే బూఢో కా జమానా క్యాజానే
 తూషా మే కిష్టి ఫేతే హైఁ కొహ్ సార్ నే టక్కర్ లేతే హైఁ
 హమ్ జంగ్ మే సర్ దే దేతే హైఁ హమ్ పాంవ్ హటానా క్యాజానే.
 బే ఖోప్ చలే నంగీనోంపర్, బార్ రోకలే గోలీ సీనోంపర్
 లిఖ్ నా హూమారీ జబీనోంపర్, హమ్ సర్కో యుకానా క్యాజానే 1

పండిత్ లబ్బారామ్ “జోష్” మలిస్యానీ కుమారుడగు బాలముకుంద్ “అర్” మలిస్యానీ స్వయముగా మంచికవి. అతని కవితలలో పురాతన శైలియు, నూతన శైలియు గోచరించును. ఆర్జవము మఱియు సారశ్యము అతని కవితలో మూల సిద్ధాంతములు. అతడు గీతములు, గజలులు మఱియు నజములు అతి నిపుణతతో వ్రాయును. “హాఫ్తరంగ్” మఱియు “చంగ్ - ఆహంగ్” అను రెండు కావ్య సంగ్రహములు అతనివి ప్రసిద్ధములు.

1. మేము క్రియకు సంబంధించిన పాటలే పాడెదము. వ్యర్థములగు పాట లెఱుగము. కార్యవాదులు మాటలాడుట యెఱుగరు. శరీరములోని ప్రత్యక్షమున రక్తమును వేడెక్కజేసి మాతృభూమికి జయ వెట్టి పురోగమింతుము. మేము యౌవనోన్మాదము కలివారము. వార్షిక కృత్య కాలము నెఱుగము. తూషానులో నావ నడవుదుము. పర్వతములను డీకొందుము. రణములో శీర్ష మర్చింతుము. వెనుదిరుగుట యెఱుగము. కత్తులవలె మొనలు తేలిన రాళ్ళపై నడచుట, మందుగుండును తొమ్ముపై నిలుపుటయే మా నొసట వ్రాయబడినది. మేము తలవంచుట యెఱుగము.

అతని గజలులోని కొన్ని పద్యపాదములివి :—

జిన్ గమ్ నే దిల్ కో రాహత్ హో, ఉన్ గమ్ కా మదావా క్యామానీ
 జబ్ ఫిత్రత్ తూఫానీ రహారి, సాహిల్ కీ తమన్నా క్యామానీ
 రాహత్ మే రంజ్ కీ ఆమేజిష్, ఇష్రత్ మే అలమ్ కీ అలాయిష్
 జబ్ దున్యా ఐసీ దున్యాహై, ఫిర్ దున్యా దున్యా క్యామానీ
 ఖుద్ షేఖో-బిరహమ్ ముజ్రిమ్ హై, ఇకజామ్ నే దోనోఁపీనసకే
 సాఖీకీ బుఖ్ - పసందీ పర్, సాఖీకా సిక్వా క్యా మానీ. 1

జగన్నాథ్ 'ఆజాద్' కూడ పంజాబులోని ప్రసిద్ధ యువకవి. అతడు సుళ్లోకు డగు ఉర్దూకవి తిలోక్ చంద్ "మహారూమ్" కుమారుడు. భారతదేశ విభజనానంతరము అతనిలో ఒక విధమగు కరుణారసము పొంగులువారినది. అతనికై లిపై డా. ఇక్బాల్ ప్రశాసము కొంత కావ్పించును. అతని రెండు కౌవ్య సంగ్రహములు "బేకరా" మరియు "సిఖారోసే జిత్తోంతక్" అనునవి ప్రకాశితములైనవి. అతని కవితలో అభ్యుదయ భావములు మరియు మానవ ప్రేమ ఎసలారును.

ఉదాహరణకొరకు కొన్ని చరణములు :—

బన్ ఏక్ నూర్ రులక్తా హువా నజిర్ ఆయా
 షిర్ ఉస్కే బాద్ నజానే, చమకే పే క్యా గుజ్రే 2

1. హృదయమునకు ఆనందము కూర్చున్నట్టి బాధకు నివాణోపాయము చూచుటలో ఆర్థమేమి ? స్వభావమే తూపానువలె అల్లకల్లోలమైన దైనప్పుడు తీరమును వాంఛించుటలో ఆర్థమేమి ? సుఖముతో దుఃఖము, సంతోషముతో విచారము కలిగినదే ప్రపంచమైనప్పుడు ఇట్టి ప్రపంచమునకై పొక్కులాడుటలో ఆర్థమేమి ? ఒకే చరణముతో కలిసి త్రాగరేమందున షేఖు మరియు బాగ్ హూబులే నేరస్థులైనప్పుడు ఏమీనాతి యని సాఖీని నిందించుటలో ఆర్థమేమి ?
2. ఒక ప్రకాశము తగుక్కున కనిపించినది. ఆపైన ఆరామమున కేమి వాటిల్లినదో తెలియదు.

మై కాష్ తుమ్కో భీ అహలే - వతన్ బతా సక్తా
 వతన్ సే దూర్ కిసీ బేవతన్ పే క్యా గుజ్రీ
 మేరే చమన్ మే భీ ఆయితో థీ బహార్ మగర్
 మై క్యా బతావూఁ కీ అహలే - చమన్ పే క్యా గుజ్రీ
 ఖుమాష్ క్యోంహైఁ “ఖతీలో నదీమ్” కుచ్ తో కహేఁ
 హూమారే బాద్ హూమారే వతన్ పే క్యా గుజ్రీ

1

“అఖ్తర్” అన్నారీ ప్రఖ్యాత కవి. మంచి విమర్శకుడు. పేరుగల కథకుడు. అతడు తొలుత “షెల్లీ” మఱియు “కీటుస్”ల కవితచే ప్రభావితుడై నై రాశ్య భావములను కరుణాజనకము లగు భావములను ప్రకటించెను. అఖ్యుదయాందోళన ప్రభావము వలన అతడు ఠాజకీయములగు విషయములను, సామాజిక విషయము లను తన కవితా వస్తువలుగా గ్రహించెను. అతని వాక్కు మధురమైనది. శైలి ఉద్యేగ సహితమైనది. అతని కావ్య సంగ్రహములు ఎన్నియో ప్రకాశితములైనవి. వానిలో ‘ఆబ్ గీనే’, రూహె - అన్వ్” అనునవి ప్రసిద్ధములు.

అతని చిన్న కవితలు రైండు చూడుడు :—

దిల్ కో బర్బాద్ కియే జాతీ హై
 గమ్ బ దస్తూర్ దియే జాతీ హై
 మర్ చుకీ సారీ ఉమీ దేఁ “అఖ్తర్”
 ఆర్జూ హై కి జియే జాతీ హై. (రుబాయి)

2

1. దేశమునకు దూరమున ఒక ప్రవాసి కేమి వాటిల్లినదో, దేశీయులారా : నేను చెప్ప గలిగిన బాగుండును. నా ఆరామమున కూడ ఆమని ఆవతరించినది. కాని ఆరామ వాసుల కేమి వాటిల్లినదో ఏమని చెప్పుము?
 “ఖతీల్” మఱియు “నదీమ్”ల మానము వల వహించినారు : నేను వెళ్ళిన తరువాత నా దేశమునకు ఏమి వాటిల్లినదో చెప్పవలయును. (వీరిద్దఱును సాకిస్థాన్ వాస్తవ్యులగు ప్రఖ్యాత కవులు).
2. ఆశ లన్నియు చచ్చినవి. వాంఛ యొకటే జీవించి యుండి హృదయమును సాధుచేయు చున్నది. ఎడతెగని వ్యధను కలిగించుచున్నది.

ఖూఁ భరే జామ్ ఉండేల్తాహూఁ మై
 టీన్ బార్ దర్ యేల్తాహూఁ మై
 తుమ్ సమయ్యేహోషేర్ కహ్తాహూఁ
 అప్పే జఖోంసే ఖేల్తాహూఁ మై

1

స్వల్పకాలములోనే ప్రఖ్యాతిగాంచిన కవులలో “వామిఖ్” జోన్నూరీ. ఒకడు అతడు గతయుద్ధపు మధ్యకాలమునుండి గంభీరతతో కావ్యరచన ప్రారంభించెను. కనుక అతని కవిత మీద తత్కాలీన చైతన్యప్రభావము స్పష్టరూపమున కాన్పించును. అతడు అధికముగా రాజకీయ కవితలును, అభ్యుదయకవితలును వ్రాసెను. అప్పుడప్పుడు ముక్తచందమును ప్రజల భాషలోను వ్రాయుటకు ప్రయత్నించెను. “చీఖే” మతీయు “జరస్” అను రెండు కావ్యసంగ్రహములు ప్రకాశితములైనవి. మొదటి సంగ్రహముతోని రచనలన్నియు 1947 లోని హిందూ ముస్లిముల కలహములు మతీయు గాంధీజీ హత్యచే ప్రభావితుడై వ్రాయబడినవి.

ఉదాహరణ కొఱకు కొన్ని చరణములు :—

సుర్ఖ దామఁమే షఫఖ్ కే కోయీ తారాతో నహీ
 హమ్ కో ముస్తఖ్బీలె - జత్తానే పుకారాతో నహీ
 దస్తూపాషల్ హైఁ కినారేనే లగ్ బై తాహూఁ
 లేకి ఇన్ షోరిషే - తూఫానే హారాతో నహీ.

1

దీవానే దీవానే రైరే ఖేల్ గయే అంగారోంసే

అల్లా - పాయీ అబ్ కోయీ పూచే ఇజ్జహనీ బీమారోంసే

1. రక్తముతో నిండిన పానపాత్రలను త్రుమ్మరించుకొనుచున్నాను. వ్యధలను బారలను పొందుచున్నాను. నేను వద్యము లల్ల చున్నానని నీ వనుకొందువు. నేను వాగ్దాయములను రేపి ఆడుకొనుచున్నాను.
1. సంధ్యారణాంకుకమున ఏదేని నక్షత్రము లేదుగదా. మమ్ము కాంతివంతమగు భవిష్యత్తు విలువలేదు గదా. చేతులు కాళ్లు శిథిలములైనవి. ఒడ్డున కూర్చున్నాను. కాని తూపాను యొక్క అంజడి ఓడిపోలేదు.

కిన్నే బసాయాథా ఔర్ ఇన్నో కిన్నే యూఁ బర్బాద్ కియా
అప్పే లహూఁ కీ బూ ఆతీహై, ఇన్ ఉజ్జే బాజోరోంసే. 2

ఇది వఱకు ప్రస్తావింపబడిన కవులలో చాలమంది ఛందోబద్ధమైన కవిత్వము వ్రాసినవారే. అనేకులు నూతన ప్రయోగములుకూడ చేసిరి. “రాషిద్”, “మీరాఁజీ”, “ఖాలిద్” మతీయు “సలామ్” ప్రముఖులగు కొందఱు కవులు ప్రాచీన కావ్య శాస్త్రమున చాలమార్పు తెచ్చిరి. భావములను సంపూర్ణముగా ప్రకటించుటకు వీలుగా నుండునట్లు ఛందస్సుయొక్క బంధము లెన్నిటితో నడలించి ఛందోరహితము లగు కవిత్వము వ్రాసిరి. తొలుత ఈ పద్ధతి చాల విమర్శలకు గురియయ్యెను - చాల వ్యతిరేకింపబడెను. కాని క్రమక్రమముగా కవులనేకులు ఈ పద్ధతినే ఆవలంబించిరి. ఈ క్రొత్త ప్రయోగముల మూలముననే అశ్లీలత, అస్పష్టత మతీయు ప్రతిక్రియా వాదములు కూడ, కవిత్వలో ప్రవేశించెను. ఇదంతయు అభ్యుదయ వాదుల ఆందోళనమని పలువులు విమర్శించిరి. నిజమునకు అభ్యుదయ వాదులను కవులు అభ్యుదయ భావములను ప్రకటించుట కొఱకే ముక్తఛందస్సును ప్రయోగించిరి. ప్రతిక్రియావాదులు మాత్రము గుప్తములగు తమ నగ్నభావములను అశ్లీల భావములను ప్రకటించుట కొఱకే ప్రయోగించిరి. ఈ కాలపు కవులు అనేకులు ప్రాంసు మతీయు అమెరికాలోని పలాయన వాదుల ప్రభావమునకు లోబడిరనుటలో సందేహము లేదు. ఈ ముక్త ఛందమును మొట్టమొదట ఎవరు ఉపయోగించిరో చెప్పట కష్టము కాని “రాషిద్” మతీయు “మీరాఁజీ” ఈ కైలిలో ప్రముఖ కవులై దీని వ్యాప్తికి కారకులైరనుట నిశ్చయము. “రాషిద్” “మీరాఁజీ”ని మించిన అభ్యుదయవాది. అప్పుడప్పుడు అతడు సామాజిక విషయములను రాజకీయ విషయములను కూడ స్పృశించెను. “మీరాఁజీ” మాత్రము కేవలము ఫ్రాయెడ్ (Fured) అనుయాయు. అతని సిద్ధాంతములనే “మీరాఁజీ” తన కవిత్వలలోను సుందరగీతములలోను గూఢరచనలలోను వెల్లడించెను. “రాషిద్” కావ్యసంగ్రహము “మాపురా” అను నదొకటియే ప్రకాశిత

3. వీచ్చివారు వీచ్చివారో కనుక విప్పుకలతో, చెరలాడివారు. ఈ మానసిక రోగులను పాదములకు బొబ్బలెత్తుట గుఱించి ఎవరైన అడుగవలెను. శిథిలములగు ఈ బాజారుల నెవరు పొందించిరి. ఎవరిట్లు పాడువడ జేసిరి. అత్మీయ రక్తపు వాననయే వీని నుండి వచ్చుచున్నది.

మైనది. 'మీరాః' కావ్యసంగ్రహములు మాత్రము అనేకము ప్రకాశితములైనవి. వానిలో "గీత్-హీ-గీత్", "మీరాఃకీకీ నజ్మే" అనునవి ప్రసిద్ధములు. కొన్నినాళ్ళ క్రిందటి వఱకు సవకవులనేకులు అస్పష్టవాదమున చిక్కియుండిరి. కాని వారు రాసు రాసు, సామాజిక చైతన్యవాదములు ప్రకటించుచున్నారు. "సలామ్ మచీలి షహారీ" మంచి కవి. అతడు హిందీశబ్దములను అందముగా ప్రయోగించును. అతని కవిత్వలో విశిష్టమైన సవీనతకలదు. అతని శిల్పము ప్రత్యేకమైనది. "మేరేనగ్నీ", 'పన్ ఆతే' మఱియు "సాయల్" అనునవి అతని ప్రకాశిత కావ్యసంగ్రహములు.

ఈ సంక్షిప్త చరిత్రలో ఆధునిక కాలపు మహాకవులనేకులను గుఱించి వ్రాయుటకు వీలుపడలేదు. స్థలాభావమే ఇందుకు కారణము. వీలైనచో ఈ క్రింద పేర్కొనబడిన వారిని స్మరించవలసియుండెను. అలెఅహమద్ "సురూర్", "పక్షి" హైదరాబాద్, (లహూతరంగ్, (ఆఫ్తాబె-తాజా) 'తాబా', (సాజె-లర్దా) జవాద్ జై దీ, (రగే-సంగ్) "జహీర్" కాశ్మీర్, (అజ్మతె-అదమ్) "ఖతీల్" సిఫాయీ (హర్యాల్, గజర్) గోపీనాథ్ "అమృత్", విశ్వేశ్వర్ ప్రసాద్ "మునవ్వర్", (కుమార్-సంభవ్) అఖ్తరుల్-ఈమాన్, (సబ్ రంగ్, తారీక్ సయ్యా) జమీల్ మజ్జరీ, (నఖ్సె-జమీల్) 'మఖ్తూర్' జాలంధరీ, (జల్వగామ్, తలాతుమ్) ఫిక్ర తోస్నీ, (హయూలే) నరేష్ కుమార్ 'షాద్' (దస్తక్, ఆహాపే) 'అదమ్' (ఖరాబాత్, పేషాఖమ్) షాద్ ఆర్పి, నియాజ్ హైదర్, ఖలీలుల్రహమాన్ ఆజ్మీ, మాసూమ్ రజా "రాహీ", బాఖర్ మెహదీ, మసూద్ అఖ్తర్, జమాల్, పర్వేజ్ షాహదీ, ఫారిగ్ బుఖారీ, ఇజ్జిబ్ రిజ్వీ, (షోలయే-నిదా) పైన పేర్కొనబడిన వారిని గుఱించియు సంపూర్ణ పరిచయము కాని కావ్యసమీక్ష కాని, సమగ్రముగా చేయబడలేదు.

వెనుకటి కొన్ని పుటలను పరిశీలించినవారికి ఉర్దూ కవితా గమనము భారత దేశములోని అన్యభాషల కవితాగమనము కంటె భిన్నమైనది కాదను సంగతి బోధ పడును. నేడు మానవజాతియొక్క ధార్మిక, నైతిక, మానసిక, రాజకీయ జీవితమును కల్లోలపరచుచున్న విషయము లన్నిటిని ఈ కవులు ఉల్లేఖించిరి. వీరిలో కొందఱు విప్లవభావములు కలవారు. కొందఱు నవ్యతనే అభ్యుదయమని భావించువారు. కొందఱు తమ భవిష్యన్నిర్మాణ దృష్టితో ప్రాచీనశైలిని విడిచి క్రొత్త శైలిని అవలంబించినవారు. మఱికొందఱు ఇంకను నడుమ నిలిచి మార్గాన్వేషణ చేయుచున్న వారు. ఈ కవులలో కొందఱు అస్థిరములగు తాత్కాలిక విషయములను గుఱించి

వ్రాసినవారు. మఱి కొందఱు కవితను శాశ్వతభావముల వఱకే పరిమితమొనర్చిన వారు. కొందఱు మార్క్స్ (Markx) ఉపాసకులు. కొందఱు ఫ్రాయిడ్ (Freud) శిష్యులు. మఱి కొందఱు ఈ యిరువురి భావములను సమన్వయ పఱచుటకై ప్రయత్నంచిన వారు. ఈ విధముగా ఉర్దూ కవిత వివిధ శైలులు వివిధ మనస్తత్వములు కలదై బహుముఖముగా సాగుచున్నది. దీని భవిష్యత్స్వరూపమెట్లుండునో ఆ సంగతి ఈ ఈ అధ్యాయాంతమున సూచింపబడును.

కవితయే గాక ఉర్దూలో కథాసాహిత్యము కూడ చాల అభివృద్ధి గాంచెను. పాశ్చాత్య ప్రభావము వలన ఇరువదవ శతాబ్దిలోనే కథారచన ప్రారంభింపబడెనని ఇదివఱకే సూచింపబడినది. వెనుకటి అధ్యాయమున కొందఱు కథారచయితల గుఱించియు వ్రాయబడినది. కాని సామాన్య జీవితమునకు సంబంధించిన కథలు తొలుదొల్ల “ప్రేమచందు ” ఒక్కడే వ్రాసినాడు. నేడు ప్రజాజీవితపు బహుముఖ సంఘర్షణమును దివ్యరూపమున చిత్రింప కథారచయితలలో ప్రేమచందు అగ్ర గణ్యుడు. ఇప్పటి కథకుల చైతన్య వికాసము కవులకు కలిగినట్లే కలిగినది కనుక, దానిని గుఱించి తిరిగి వ్రాయుట అనవసరము. కథకులు విభిన్నవర్గములకు విభిన్న మనస్తత్వమునకు చెందినవారు. వారి భావనలకు మూలములు కూడ విభిన్నములు. కనుక వారందఱును గుఱించి వ్రాయుట అసంభవము. ఇచట కొందఱు ప్రముఖ రచయితలను గూర్చి సంక్షిప్తముగా వ్రాయబడును.

ప్రేమచందు హిందీ, ఉర్దూ రెండు భాషలలో సమాన ప్రజ్ఞ కలవాడు. అతని పేరు “ధనపతిరామ్” అతడు క్రీ. శ. 1880 వ సంవత్సరమున బనారసు సమీపమున ఒక పల్లెటూరిలో జన్మించెను. ఒక సామాన్య కాయస్థ కుటుంబమున జన్మించుట వలన అతడు ఉన్నత విద్య సభ్యసింపలేకపోయెను. అయినను స్వయంకృషిచే ఉర్దూ, ఫారసీ భాషల సభ్యసించి ఎంట్రెన్స్ పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడై ఉద్యోగము సంపాదించుకొనెను. క్రమక్రమముగా బి. ఏ. పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడై “డిప్యూటీ ఇన్స్పెక్టర్ ఆఫ్ స్కూల్స్” పదవి పొందెను. క్రీ. శ. 1921 వ సంవత్సరమున స్వాతంత్ర్యోద్యోగనము జరిగినప్పుడు అతడు ఉద్యోగము విడిచి సాహిత్య నిర్మాణమున విమగ్నుడయ్యెను. అతని ఆరోగ్యము ఎప్పుడును బాగుండెడిది కాదు. అయినను జీవితములో చాల భాగము వ్రాయుట చదువుటలోనే గడపెను. క్రీ. శ. 1898 లోనే అతడు రచన ప్రారంభించెను. “సోజె - వతణ్” అను అతని మొదటి కథా సంగ్రహము ప్రకాశిత మయినంతనే ప్రభుత్వము దానిపై ఆంక్ష విధించి

కుప్పలు కుప్పలుగా దాని ప్రతులను అతని కనుల యెదుటనే తగులపెట్టించెను. అప్పుడతడు ప్రభుత్వోద్యోగి కనుక “నవాబ్ రాయ్” అను మారుపేరుతో వ్రాయుచుండెను. అయినను ప్రభుత్వ గూఢచారులు ఎట్లో గ్రహించిరి. కొంతకాలము తరువాత అతడు ఆ పేరును కూడ విడిచి “ప్రేమచందు” అను పేరుతో ఉర్దూ, హిందీ భాషలలో వ్రాయసాగెను. ఇతర పత్రికల కొఱకు కొంతకాలము వ్రాసి వ్రాసి తుదకు తానే “హంస” అనుపేర ఒక అభ్యుదయ పత్రిక స్థాపించి ఒక ముద్రణా యంత్రమును కూడ నెలకొల్పెను. ఆర్థిక మాంద్యమును తొలగించు కొనుటకై సినిమా రంగములో కూడ పనిచేసెను. అయినను అతని జీవితములో ఎన్నడును సుఖ సంతోషములు లభింపలేదు. క్రీ. శ. 1936 వ సంవత్సరమున అతడు దివంగతుడయ్యెను.

ప్రేమచందును గూర్చి ఉర్దూలో స్వల్పముగను, హిందీలో అధికముగను వ్రాయబడినది. ఇవట అతని కథలలోని వైశిష్ట్యమును గుఱించియే చర్చింపబడును. అతని కథా సంగ్రహములు పలు తడవలు ప్రకాశితములైనవి. ప్రేమచందు సారస్వత జీవనము ప్రారంభించినంతనే అతని మొట్టమొదటి రచనయే తగులబెట్టబడెను. అతడు నిమ్న వర్గీయులకు అనుకూలముగా లేని పరిస్థితులను మార్చదలచెను. ఆ మార్పు స్వాతంత్ర్యము లభింపక సాధ్యమగునదికాదు. ఒక పల్లెటూరి బీదకుటుంబమున జన్మించి కష్ట జీవనము గడపినవాడగుట వలన ప్రేమచందు సామాన్య జనులకు సాహిత్యమున స్థానము కలిగించెను. గొప్ప గొప్ప రచయితలు ఈ పనికి పూనుకొనినవారు కారు. అతనికి కర్షకులు, జమిందారులు, చిన్న చిన్న పరిశ్రమలు చేయువారు, అస్పృశ్యులు, మత సంరక్షకులు మొదలగు వారందఱును పరిచితులు. ఆ పరిచయము అతని అనుభమును విస్తృత మొనర్చెను. సామాన్య జనుల వతడు సజీవ పాత్రలుగా తన రచనలలో ప్రవేశపెట్టెను. అతడేది వ్రాసినను దానికొక ఉద్దేశ్య ముండును. అట్టిది కళాసృష్టికి ఆటంకమగునని అతడెన్నడును తలంపలేదు. తన నమస్త రచనలలో సామాజిక, ఆర్థిక, రాజకీయ పరిస్థితుల విశ్లేషణ జరిపి సంస్కారమునకును పరివర్తనమునకును తోవ చూపు ప్రయత్నము చేసెను. కనుక కళాసృష్టి ననుసరించి అతడు యధార్థవాదు లందఱో సర్వోత్తమ స్థానమునకు ఆర్హుడు. యధార్థ జీవిత చిత్రములను, మనోభావములను హృదయాంతర్గతమగు సంఘర్షణమును, స్త్రీ పురుషుల హృదయ మర్మములను ప్రేమచందు వలె నుండరముగా విస్పష్టముగా ప్రదర్శించు కథారచయిత లరుదు. అతడు

సంతతమును తన రచనలలో స్వాతంత్ర్య వాంఛను, న్యాయబుద్ధిని, అభ్యుదయ వాదమును ఆదరించెను. కనుక అభ్యుదయ రచయితలు అతనిని గొప్ప కళాస్రష్టయే కాక తమ నాయకుడుగా కూడ భావించుదురు. అతని రచనలను చారిత్రక దృష్టితో పరిశీలింతుమేని అతడు సంస్కార వాదమునుండి అభ్యుదయవాదము వైపునకును, గాంధీ వాదపు ఆదర్శములతో యధార్థవాదము వైపునకును అతివేగముగా పురోగమించుట చూడగలము. అతని చివరి రచనలు అతడు అభ్యుదయ శక్తులతో సహకరించు చుండెనని తెలియజేయును. అతనిలో ఆ కాలపు చైతన్యమునకు సంబంధించిన లోపములును ఉండెననుటలో సందేహములేదు. అప్పుడప్పుడు ఒక విధమైన ఆదర్శవాదము అతని వాస్తవికతను అణచిపెట్టును.

ప్రేమచందు ప్రారంభమున వ్రాసిన దంతయు ఉర్దూలోనే వ్రాసెను. అతని భాష అతిసుందరము, సరళము, భావయుక్తము. అతని శైలిని, భాషను ఉర్దూ సమీక్షకు లందఱును ప్రశంసించిరి. అతడు సందర్భోచితమగు శబ్ద ప్రయోగముచే తన కథల ప్రభావమును ఇనుమడింపజేసెను. అతని రచనలలోని గ్రామ్య జీవనమునకు సంబంధించిన సుందర చిత్రములు ఇంకెవరి రచనలలోను కాన్పించవు. అతని లోని భారతీయత అప్రతిమానమనది. “సోజె - వతన్”, “ప్రేమ్ పచ్చీసీ”, “ప్రేమ్ - బత్తీసీ”, “ప్రేమ్ చాలీసీ”, “వతదా”, “జాదె - రామ్”, “ఖ్యాబో - ఖ్యాల్”, “ఖాకె - పర్వానా”, “ఆఖీరి - తొహఫా”, “దేహాతే తే అప్పాసే” మఱియు “దూద్ కీ ఖీమత్” అనునవి అతని ఉర్దూ రచనల సంగ్రహములు - ఏ సంగ్రహములో ఇంత వఱకు చేరని ఉర్దూ కథలుకూడ కొన్ని కలవు.

ప్రేమచందు స్థాపించిన గ్రామీణ జీవన చిత్రణకు సంబంధించిన సంప్రదాయము త్వరలోనే లోకప్రియమయ్యెను. గ్రామ్య జీవనముతో పరిచయము కల రచయిత లందఱును దాని ననుసరించియే రచనలు చేసిరి. “సుదర్శన్”, “అజమ్ కరేవీ”, అలీ అబ్బాస్ హుస్సేనీ “ఉపేంద్రనాథ అష్కే” మొదలగు వారిపై ఆ ప్రభావము స్పష్టముగా కాన్పించును. వీరందఱును తమ ప్రత్యేకత కలవారే. అయినను ప్రేమచందుచే ప్రేరణ పొందినవారే.

అలీఅబ్బాస్ హుస్సేనీ గాజీపూర్ నివాసి. కొంతకాలము క్రిందటి వఱకు ఉత్తర ప్రదేశ్ విద్యాశాఖలో ప్రిన్సిపాలుగా పనిచేసి యున్నాడు. అతడు సుమారు ముప్పదియైదు సంవత్సరములనుండి వ్రాయుచు ఇప్పటికీ ఆనేక గ్రంథములు

ప్రకాశింప జేసినాడు. అతడు నాటకములు, నవలలు, సమీక్షలు వ్రాయుటలో ప్రజ్ఞ కలవాడు. అయినను కథారచనలోనే అధిక ప్రతిష్ఠకలవాడు. అతని భాష సరళ సుందరము. ప్రవాహశీలము. హార్దిక భావములను చిత్రించుటలో విశేష నైపుణ్యము కలవాడు. ప్రకాశితములైన అతని గ్రంథములలో “రఫీకె-తన్వాయీ”, “బాపీపూర్”, “ఐ. సి. యస్”, “కుచ్-హంసీ నహీ హై” మఱియు “మేలా ఘూమ్నీ”. అమనవి సువిఖ్యాతమైనవి. “షాయద్-కి-బహార్ ఆయా” (ఇదియే హిందీలో “కోమలనగరీ” అనుపేర ప్రకాశితము) అను నవల అతి సుందరమైనది. అతడు “ఉర్దూ నావిల్ కీ థారిఖ్ ఔర్ తఖ్ఖీద్” అను నొక నవలా చరిత్ర ఆలోచనాత్మకముగా వ్రాసెను. అతనిలోని మానవ ప్రేమ మఱియు సహృదయత వలననే అతనిలో అభ్యుదయ వాదము ఉత్పన్నమైనది. “హుస్సేనీ” తొలుత ఆదర్శ వాదమునకును, సంస్కార వాదమునకును సంబంధించిన కథలే వ్రాసెను. క్రమక్రమముగా రాష్ట్రీయత మఱియు సామాన్య మానవుల ఆర్థిక దుర్దశ అతని కథలలో స్థానము పొందెను. అతనిలో ప్రేమచందులో వలె రాజకీయ చైతన్యము లేదు. కాని అతని సుందరశైలి, మధుర శబ్దావలి అతని నొక గొప్ప రచయితగా చేసెను.

ఈ యుగపు ఇతర రచయితలలో ఆజమ్ కరేవీ, మజ్నూన్ గోరఖ్ పూరీ, అల్ అహ్మద్ అక్బరాబాదీ మొదలగువారు సుప్రసిద్ధులే. కాని వారిని గుఱించి ఇటట వ్రాయుటకు వీలుకాదు.

క్రీ. శ. 1936 వ సంవత్సరమున భారతదేశపు అభ్యుదయ రచయిత లందఱు కలిసి ఒక సంస్థ నెలకొల్పిరి. అంతకు పూర్వమే రాజకీయ జాగృతి అతిశ యించుట వలన అంతర్జాతీయ భావములు వ్యాపించుట వలన నవయువకులు అనేకులు సాహిత్యమునందు క్రాంతి కలిగించు ప్రయత్నము చేసిరి. సజ్జాద్ జహీరీ, రషీద్ జహాన్, ఆహమదలీ, మహమూదు జుఫర్ తమ కథలు కొన్ని “అంగారే” అను పేర క్రీ. శ. 1938 వ సంవత్సరమున లఖ్నోనుండి ప్రకాశింప జేసిరి. ఆ గ్రంథము భారతీయ సమాజమున బాంబువలె ప్రేలెను. ప్రజలు విహ్వలైరి. ప్రభుత్వము దానిని నిర్బంధించెను. అయినను అది ప్రకాశింపబడిన ఉద్దేశ్యము మాత్రము నెర వేరినది. అందలి కథలలో మత సిద్ధాంతములను ఆచార వ్యవహారములను, నైతి కాదర్శములను యోచన దశకు సంబంధించిన భావములను అసమానమగు శైలిలో బాహాటముగా విమర్శించుట జరిగినది. కథా కథన పద్ధతి నవీనము. దానిపై ఐరోపా ప్రభావము విస్పష్టము. కళాదృష్టితో అందలి కథలలో ఎన్నియో లోపములున్నవి.

సమస్యలను గ్రహించుటకు బదులుగా చారిత్రక సామాజిక కారణముల వలన ఉత్పన్నములైన నెరసులు పరిహాసించబడినవి. ఈ పుస్తకము వలన కలిగిన ప్రభావ మేమన నవ్యరచయితలు ఇందలి కథలలోని నిర్భీకతను, వాస్తవికతను స్వీకరించి తమ రచనలలో జీవిత మర్మములను విడమర్చి చెప్పవద్దగిరి. రాజకీయ పరిస్థితులను, ఆర్థిక దుర్లభతన వలన ఏర్పడిన పరిస్థితులను అనుసరించి సమస్యల పరిశీలనము చేయసాగిరి.

కొన్ని దినముల క్రిందటివఱకు ఈ రచయితలలో ఒకడగు అహమదలీ చాల ప్రసిద్ధిపడసి యుండెను. అతని జన్మభూమి దిల్లీ. అచటి వ్యావహారికమును సుందరముగా ప్రయోగింపగలవాడతడు. ఆంగ్లభాషలోను మంచి రచయిత. ఇప్పుడు అతడు పాకిస్తాన్ లో నివసించుచున్నాడు. సకృత్తుగా వ్రాయుచున్నాడు. "షోలే", "హమారీ గలీ", "ఖైద్ ఖానా" అను మూడు కావ్య సంగ్రహములు ప్రకాశితములు. అందలి విషయము సామాజికము. మనస్తత్వ సంబంధము కలదికూడ. అతడు సాధారణముగా ప్రతీకలనే ఉపయోగించును. అప్పుడప్పుడు ఐరోపాలోని ప్రతీక వాదులను అనుసరించును. అతడు కళాదృష్టితో గొప్ప రచయితయే కాని అతని భావములు అప్పుడప్పుడు ఆస్పష్టములగును.

కొంతకాలము క్రిందటి మాస్కోలో మరణించిన డా. రషీద్ జహా అత్యంత లోకప్రియమగు రచయిత. జీవితములోని గుప్త వాంఛలను హృదయ భావములను చిత్రించుటలో ఆమె కృతకృతురాలు. సమాజమును గుఱించి ఆమె విమర్శ అతి నిశితము. మాలిన్యమును దాచుటకంటె అందఱు సమక్షమున ప్రదర్శించిననే ప్రజలు సమాజ దుస్థితిని గ్రహించి క్రాంతికై సంసిద్ధులు కాగలరని ఆమె భావము. ఆమె కథలు వ్యంగ్యాత్మకములైనను మనోహరములు - అవి ఫలితలను ప్రభావితముల జేయును. మధ్యమవర్గ కుటుంబ జీవితమును చిత్రించుటలో ఆమె వ్రాయుట చాలనే వ్రాసినది కాని "బైరత్" అను పేర ఒక సంగ్రహమే ప్రకాశితమైనది.

ఈ యుగపు కథానికా రచయితలలో సర్వశ్రేష్ఠుడు తృష్టవంద్ర. అతడు పంజాబులో జన్మించెను. కాశ్మీరులో బాల్యము గడపెను. లాహోరులో ఉన్నత విద్య పడసెను. కొంతకాలము న్యాయవాద వృత్తి నవలంబించి ఉర్దూలోను ఆంగ్లములోను రచనలు చేసెను. ఆరంభమున కొన్ని హాస్యకథ లల్లి హాస్యరచనలు చేసెను. అవి ప్రజాదరణ పొందెను. అప్పటినుండి అతడు అధికసమయము రచనా వ్యాసంగములోనే గడపెను. అతని మొదటి కథాసంగ్రహము "తిల్ సైఖ్యాలి"

ప్రకాశితమైనంతనే అందలి నవీనతను, మనోహరమగు సరళతను చూచి ప్రజలు ఆశ్చర్యచకితులైరి. అందలి కథలన్నియు ప్రేమకథలే. అయినను రచయిత జీవిత కర్తవ్యమును మానసిక భావములను బాగుగా గ్రహించిన వాడను సంగతి తెల్లమగుచుండెను. కొంది కాలములోనే అతనికి అశేష ఖ్యాతి లభించెను. ఆనాడు అతని కథలను ప్రచురించని పత్రికయే లేదు. కొంతకాలము రేడియోలో ఉద్యోగముచేసెను. మరల దానిని విడిచి తన సమయమునంతయు సాహిత్య నిర్మాణమున గడుపసాగెను. జీవనోపాధికై కృష్ణచంద్ర సినిమా కథలు కూడ వ్రాయుచున్నాడు.

కృష్ణచంద్ర దరిదాపు పదునెనిమిదేండ్లలో పదునెనిమిది కథా సంగ్రహములు ప్రకాశిత మొనరించెను. ఎన్నియో నవలలు వ్రాసెను. మంచి మంచి రచనల సంకలనములు ప్రకాశింప జేసెను. సినిమాల కొఱకును, రేడియోల కొఱకును అనేక నాటకములు రచించెను. ఇవట అతని కథా సంగ్రహముల గుఱించియే వ్రాయబడును. “నజారే”, “జిందగీకే మోడ్ పర్”, “టూపే హువే తారే”, “అన్నదాత”, “తీక గుండే”, “సముందర్ దూర్ హై”, “అజంతా సే ఆగే”, “హమ్ పహషీ హై”, మై ఇక్తై జార్ కరూంగా” అనునవి అతని ప్రశస్తములగు కథా సంగ్రహములు. కృష్ణచంద్ర అగ్రశ్రేణికి చెందిన రచయిత. జీవితములోని ఎత్తు పల్లములను, కల్పనలను, ఆశలను, స్వప్నములను, దుఃఖములను, వేదనలను సంపూర్ణముగా గ్రహించినవాడు. అతనిది సామాజిక దృక్పథము. స్వతంత్రత, శాంతి మఱియు సుఖ భోగములు ప్రాణులందఱకును ఆవశ్యకములని ఆ దృక్పథ మతనిని గ్రహింపజేసెను. ఆధునిక సమాజములోని వర్గభేదము, ప్రజల ఆర్థిక దుర్దశ, శాసన ప్రబంధముల అత్యాచారము, ధనికుల దోపిళ్ళు చూచి చూచి అతని రేఖిని విషలిప్తమై నడచును. అత్యాచారము చేయువారిపై అతడు వ్యంగ్యాత్మక బాణములను ప్రయోగించును. ప్రజలయెడ ప్రేమ, మానవజాతి భవిష్యత్తుపై విశ్వాసము, అత్యాచారము చేయువారి పట్ల అసహ్య భావ ప్రకటనము. అతని కథలలో ఇతి వృత్తములు. సామాన్య ప్రజానీకపు హక్కులను రక్షించుట, వారి కరుణాజనక జీవితములో అమృతము నన్వేషించి వెలికితీయుట కృష్ణచంద్రునకు ప్రయోములగు విషయములు. అతడు రాజకీయములు, సామాజికములు అగు బ్రదుకుబాటలన్నిటి దీపముచేగొని పథ ప్రదర్శనముచేయును. ప్రజలను ఔన్నత్యము వైపు, శాంతివైపు నడపించుటకు ప్రయత్నించును.

కృష్ణచంద్రుని భాష భావమయము. అతి సుందరము - మధురము. మఱియు సజీవము. అతని శిల్పములో ఇంద్రజాల ప్రభావము కలదు. పఠితలు పరవశులై అతని రచనల ననుసరింతురు. కొన్ని యెడల అతని కథలలోని ఉద్దేశ్యము అతని కళను అణచిపెట్టును. కనుక అతని లక్ష్యము సంపూర్ణముగు ప్రభావము చూపజాలదు. అయినను గొప్ప కళావేత్త యగుటవలన అట్టి పట్టులలో కూడ తన ప్రత్యేకత నిలుపుకొనును. అతని కళలో ఎందేని లోపముండినను అతని భావములు సదా ప్రజా కల్యాణమును ఉద్దేశించునట్టివి. ఇదియే అతని లోక ప్రయతకు మూలము.

వర్తమాన యుగపు ప్రఖ్యాత రచయితలలో 'సాదత్ హసన్ మంటూ' ఒకడు. అతడు పంజాబు నివాసి - బాల్యము నుండియు వ్రాయుచున్నాడు. అతని కథలు కొన్నియెడల కళాదృష్టితో కృష్ణచంద్రు మొదలగు ప్రఖ్యాత రచయితల కథల కంటె సమగ్రము లనిపించును. అతని భావములు విషయ వాంఛల వఱకే పరిమితములు. అతని కథలలో అనేకములు అశ్లీలములగుచు కొద్దిలో తప్పి పోవును. ప్రజలను రెచ్చగొట్టుటకే అట్టి కథలు వ్రాయుననిపించును. అశ్లీలముగా వ్రాసినందుకై అతనిమీద ఎన్నియోతడవలు మొకద్దమాలు (కేసులు) జరుపబడినవి. అతని కథలలోని నాటకీయత సామాన్య సన్నివేశములను, సమస్యలను కూడ సజీవముగా ప్రకాశనహితముగా రూపొందించును. ఒకే ఒక విషయముమీద ఇట్టి అనుపమ కై లిలో అనేక కథలు నిర్మించుట అతనికే చెల్లినది. వాసనలలో మునిగి యున్న యువతీ యువకులను, వేశ్యలను, సంఘ పతితులను చిత్రించుటలో అతనిని మించినవారు లేరు. అతడు చాల వ్రాసెను. ఎన్నడును అతని రచనావేగము మంద గించ లేదు. "దుంవా", "మంటూ-కే-అఫ్సానే", "లజ్జితే-సంగ్", "సమూద్-కీ-ఖుదాయీ", "ఖాలీదీ-ఖై-ఖాలీదో-తల్", "రండా గో-ప్లే", "సియాహ్-హాషియే", "యెజీద్", "చాగద్", "బాద్షాహ్-కా-ఖాలిమా" మఱియు "సడక్-కే-కీసారే" అనునవి అతని సుప్రసిద్ధ కథా సంగ్రహములు.

రాజేంద్ర సింహ బేదీ ఆధునిక ఉర్దూ రచయితలలో విశిష్టస్థానము గల వ్యక్తి. "దానా-వా-దామ్", "గ్రహాజ్" మఱియు "కోఫ్-జలీ", అను మూడు కథా సంగ్రహము లతనివి ప్రకాశితములు. అతడు వ్రాసినది తక్కువే. కాని వ్రాసిన దంతయు కళాదృష్టితో పఠిశుద్ధము, సమగ్రము - సుఖస్వప్నములను భంగపరచునట్టి ప్రజా జీవన సమస్యలు అతని కథల ఇతివృత్తములు. అతని కథలు సుందరములు, సజీవములు, ప్రభావసహితములు. ఒక్కొక్క బద్ధమును,

ఓక్కొక్క వాక్యమును అతడు తూచి తూచి ప్రయోగించును. కథానికలలో ఏ భావమును ఏ శబ్దమును అనవసరము, అనందర్పము కాకుండా అతడు జాగ్రత్త వడుచును. కనుకనే ఉర్దూలోని ముగ్గురు నలుగురు ప్రఖ్యాత రచయితలలో అతడును గణనీయుడు. అతడు బొంబాయిలో నివసించి ఫిల్ములకై కథలు వ్రాయుచున్నాడు.

అత్యంతమగు ప్రజాదరణ పొందిన రచయిత్రి “ఇస్మత్-చోగ్తాయీ” ఆమె జోద్‌పూరు వాస్తవ్యులాల-అలీగర్‌లో విద్యాభ్యాసము చేసి ప్రస్తుతము బొంబాయి లోని సిపి ప్రపంచమున జీవితము గడపుచున్నది. ఇప్పటికి పదునేను సంవత్సరముల క్రిందట ఆమె తన తొలి రెండు మూడు కథల వలననే పరితలను ఆశ్చర్యచకితులను చేసినది. ఏదో చెప్పవలసిన విషయము కలిగి, ఆ చెప్పవలసిన దానిని సురుచిరముగా చెప్పగలిగిన ఒక రచయిత్రి సాహితీ రంగమున ప్రవేశించినదని ఎల్లరును గ్రహించిరి. ఇస్మత్ మధ్యమవర్గ ముసల్మానుల కుటుంబముల ఆంతరంగిక జీవనముతో ఘనిష్ట పరిచయము కలది. ఆ కుటుంబముల నైతిక, ఆర్థిక, మానసిక పరిస్థితులను ఆమె కథలు ప్రత్యక్షము చేయును. ఆమె లేఖని ఇంద్రజాలము కలది. ఆమెయు తన పాఠశాలక కథలలో లైంగిక సంబంధములగు కథలు వ్రాసి ఆశ్చర్యలతవైపు మొగ్గెను. కాని ఆమెలోని వాస్తవికత అశ్చలతను కప్పివైచును. స్త్రీల మాటల తీరు, వారి ఆచార వ్యవహారములు, వారి ఇచ్చలు కామనలు మొదలగు వానిని గుఱించి ఆమెకంటె చక్కగా వ్రాయగలవారు లేరు. ఆమె యొక్క నిర్మిత ఆశ్చర్యకరము. తద్వారమున ఆమె సమాజనాయకులను చురకలు పెట్టును. ఆమె ప్రథమ శ్రేణికి చెందిన రచయిత్రి. ఆమె కథలను చదివినవారు ఆమె అభ్యుదయ భావములను, మానవ ప్రేమను ప్రశంసింపకుండా ఉండలేరు. ఆమె నాటకములును నవలలును వ్రాసెను. వానిని గుఱించి వేటొక చోట వ్రాయబడును. “కలియా” “చోపే” “ఏక్ బాత్” మఱియు “ఛూయీ-మూయీ”, అను కథా సంగ్రహము లామెవి ప్రకాశితములు.

ఉర్దూ-హిందీ భాషలలో సమాన ఖ్యాతి వడసిన వాడు ఉపేంద్రనాథ అష్కె. అతడు ప్రేమచందుచే ప్రేరణ పొంది వ్రాయుట పాఠశాలక విద్యార్థియై మెల్లమెల్లగా తన ప్రత్యేక కైతిని ఏర్పరచుకొనెను. అతని కథలు విశేషముగా మధ్యమవర్గ జీవితము నకు సంబంధించినవి. మానవ జాతి యొక్క ఆర్థిక స్థితిని సంస్కరించుట, పమాజపు నైతిక దృక్పథమున నవరించుట అతనికి ప్రయోములగు విషయములు. అతడు కవి. నాటక కర్త కూడ. నవలలను వ్యాసములను కూడ వ్రాసిన వాడు.

విమర్శకు లందఱును నాటక రచనలో కల నేర్పు అతనికి కథారచనలో లేదందురు. అతని కథా సంగ్రహము లెన్నియో ప్రకాశితములైనవి. వానిలో “కోంపల్”, “థాంచే”, “చట్టా” మఱియు “నాసూర్” ప్రఖ్యాతమైనవి.

అఖ్టర్ అన్నారీ గొప్ప సాహిత్యకారుడు. కాని దురదృష్టవశమున అతనికి కలుగవలసిన కీర్తి కలుగలేదు. కొందఱతనిని కవిగా భావించిరి. మఱి కొందఱు విమర్శకు డనిరి. నిజమున కతడు గొప్ప కథకుడు. ఆర్జవము, నిరాడంబరత, కళాత్మక సౌందర్యముతో కూడిన తన ప్రత్యేక శైలిలో అతడు గంభీర సమస్యలను ప్రకటించు కథలు వ్రాసెను. అతని కథలు జీవితములోని చిన్న చిన్న సంఘటనలపై ఆధారపడి యుండును. అతడు కళపట్ల చాల శ్రద్ధ చూపును. ఒక సమయమున ఒకే సంఘటనను ప్రభావ సహితముగా చిత్రించుటకు ప్రయత్నించును. అతని “అంధీ-రున్యా, “ఖూనీ” మఱియు “నాజో” అను మూడు కథా సంగ్రహములు ప్రసిద్ధములు.

అఖ్టర్ హుస్సేన్ రాయెహూరీ క్రీ. శ. 1935 ప్రాంతమున కొన్నియే కథలు వ్రాసి గొప్ప యశమును ఆర్జించెను. అతడు అలీఘర్ లో చదువుచున్న కాలముననే వ్రాయుట ప్రారంభించెను. సంస్కృతము, హిందీ, బంగ్లా మఱియు ఫ్రెంచి భాషలు తెలిసినవాడు. ఆయా భాషల నుండి ఎన్నియో అనువాదములు చేసినవాడు. అతని అనువాదములలో శకుంతలా నాటకానువాదము “ఖాజీ నజరుల్ ఇస్లామ్” కవితల అనువాదము పేర్కొన దగినవి. కథకుడేకాక అతడు మంచి విమర్శకుడు. అభ్యుదయాందోళనము ప్రారంభమైన కాలమున అతని రచనలవలన నవయువకులకు చాల ప్రేరణ కలిగెను. కాని కొంత కాలమైన పిదప అతడీ ఆందోళనము నుండి వైదొలగి ప్రభుత్వ దృక్పథమును ప్రకటింపసాగెను. ఇప్పు డతడు పాకిస్థాన్ లో ఒక గొప్ప ప్రభుత్వోద్యోగి. వ్రాయుట చాల వఱకు తగ్గించి నాడు. బెంగాళీ మఱియు హిందీ సారస్వతములచే ప్రభావితుడై అతడు వ్రాసిన కథలు ఉర్దూ సాహిత్య శ్రేణులను నవీనములు, సుందరములు అని ప్రశంసించబడెను. “మొహబ్బత్-టార్-నఫ్రీత్” మఱియు “జిందగీ-కా-మేలా” అను రెండు కథా సంగ్రహములు ప్రకాశితములు.

ఇంకొక సుప్రసిద్ధ ఉర్దూ కథా రచయిత “హయాతుల్లా అన్నారీ”. అతడు ఈ పదునేను పదునారేండ్ల కాలములో చాల రచనలు చేసినాడు. కాని

“భరే బాబార్ మే”, అనునొక కథాసంగ్రహము మాత్రమే అతనిది ప్రకాశితమైనది. అతడు ప్రసిద్ధ దిన పత్రిక “ఫామీ-అవాక్” అను దానికి సంపాదకుడు. అనేక రాష్ట్రీయ సంస్థలలో పాల్గొనినవాడు. కొన్నాళ్ళు గాంధీజీతో ఆశ్రమవాసము కూడ చేసినవాడు. గాంధీ భక్తులలో అగ్రగణ్యు డనదగినవాడు. అతని రచనలలో ఆ విషయము కనుగొననగును. వ్రాసినది చాల తక్కువే అయినను అతడు ప్రముఖ రచయితలలో లెక్కింపదగినవాడు. మనోభావ పరిశీలనములో మఱియు వానిని జీవితములోని ప్రత్యక్ష పరిస్థితులకు అనుసంధానించి చెప్పటలో అతడు నిపుణుడు. అతని భావములు సతార్థికములగుట ఎచ్చటను కృత్రిమము లనిపించవు. వాస్తవిక జీవితమును అతడు అతి సుందరముగా చిత్రించును. అతని భాష నిర్దుష్టము. సరళము మఱియు సరసము.

అహ్మద్ నదీమ్ కాస్మీ మఱియు బలవంతసింగ్ అను వారిరువురు పంజాబు గ్రామీణ జీవితమును అందముగా చిత్రించువారు. కాస్మీ ప్రారంభమున కవిత్వలవలెనే తన కథలను “రోమాంటిక్” శైలిలో వ్రాసెను. వానిలో ప్రేమైక జీవుల చిత్రములు సజీవముగా కావ్యభాషలో రచింపబడినవి. కాని కొంతకాలము తరువాత అతడు సామాజిక విషయములను స్వీకంచి అభ్యుదయ భావములతో కూడిన బృహద్రచనలు చేసెను. అతని కథలు నిమ్నవర్గముల వారికి, పీడితులకు సంబంధించినవి. అతని భాష సురుచిరము. కథాకథన పద్ధతి సారళ్యమును భావకతయు కలది. అతని కథాసంగ్రహము లనేకములు వానిలో, “చౌపాల్”, “బగూలే”, “ఆబ్లే”, “నన్నాట”, “ఆంచల్” మఱియు “దరో-దీవార్” అనునవి ప్రసిద్ధములు. బలవంతసింగులోను మంచి కథకునిలో ఉండవలసిన గుణములు అనేకములున్నవి. అయినను అతని భావములు అంతటి ప్రభావసంపన్నములు కావు. అతని సామాజిక చైతన్యము పీడిత ప్రజలకు అభ్యుదయవధము ప్రదర్శించునంతటి ఉన్నతిని అందుకొనలేదు. అయినను అతని కథలు అతిసుందరములు. కళాదృష్టితో సమగ్రమైనవి. అతని కథా సంగ్రహములలో “జగ్గా”, “తారోపద్”, “సునెహరా-దేకో” మఱియు “పహాలా-పథర్” అనునవి ప్రసిద్ధమైనవి.

‘అఖ్తర్ ఓరినపీ’, బీహారులోని ప్రముఖరచయిత. అతడు కథలు, నవలలు, నాటకములు మఱియు విమర్శలు వ్రాసెను. అయినను అతనికి కథారచనలో కలిగిన కీర్తి ఇతర సాహిత్యకీత్రములలో లభింపలేదు. అతని కథాసంగ్రహములుకూడ అనేకములు ప్రకాశితమైనవి. వానిలో “మంజర్-వ-పస్-మంజర్” “భూల్ భులయ్యా”,

“అనార్కలి”, “కలియా (కార్-కాంపే” అనునవి పేర్కొన దగినవి. అతని కథలలో సామాజిక చైతన్యము మనోభావముల ద్వారమున ప్రదర్శితమగును. కనుక అతడు మానవ విజ్ఞానము ననుసరించి జీవితమును చిత్రించు వారిలో లెక్కింపబడును. బీహారులోని ఇంకొక రచయిత ‘సు హైల్’ అజీమాబాదీ అట్లుగాక సామాజిక విషయములను ప్రేమచందు సంప్రదాయానుసారముగా ఉల్లేఖించెను. బీహారు గ్రామీణజీవనపు సుందరచిత్రములు ‘సు హైల్’ కథలలో చూడనగును.

ఖ్యాజ్ అహమద్ అబ్బాస్ సువిఖ్యాతుడగు రచయిత, పత్రికా సంపాదకుడు. సాహితీరంగమున విశిష్టస్థానము కలవాడు. అతని కథలు జీవితములోని సామాన్య సమస్యలను, నన్ని వేళములను పురస్కరించుకొని రూపొందినవి. ఒకచో రాజకీయ, సామాజిక చైతన్యానుభవము గోచరించును. వేరొకచో అతిసరళశైలిలో ఒక ప్రేమ కథ చెప్పబడును. అభ్యుదయ రచయితలలోను అతనికి మంచి గౌరవస్థానము కలదు. అని కథాసంగ్రహములో ‘ఏక్ లడ్కీ’, ‘జాప్రా-కే-ఫూల్’, ‘మెకో-హూ’, ‘కప్టా హై (జిప్కో ఇష్కో’ అనునవి చాల ప్రసిద్ధిగాంచినవి.

ముమ్తాజ్ మస్తీ మఱియు మొహమ్మద్ హసన్ అస్కరీకూడ అవ్యక్తములగు మనోభావముల విశేషణచేయుచు కథలు వ్రాసిరి. చాలవఱకు వారిరువురు అవ్యక్తములును గుప్తములును అగు భావములును వాసనలును చిత్రించిరి. ఈ కథలలో అప్పుడప్పుడు సామాజిక చైతన్యము స్వల్పముగా గోచరించును. అయినను అధికముగా రోగుల అనుభూతులేకాన్పించును. ముమ్తాజ్ మస్తీ కథాసంగ్రహములెన్నియో ప్రకాశితములైనవి. వానిలో ‘అన్ కహీ’, ‘చుప్’ ‘గహమాగహమీ’ అనునవి ప్రసిద్ధములు. హసన్ అస్కరీ కథాసంగ్రహములు ‘జజీరే’ మఱియు ‘ఖయామత్ హమ్ రికాబ్ ఆయే న ఆయే’ అనునవి ప్రకాశితములు. అతడు అనేక అంగ్ల ఫ్రెంచి కథలను నవలలను అనువదించెను. అతని వచనశైలి సుందరము - సజీవము. అతని భావములు ప్రాస్నలోని పతనశీల రచయితలచే ప్రభావితములు. అతడు అభ్యుదయ వాదమున మంచి విమర్శకుడు.

అజీజ్ అహమద్ నవలలే కాక కొన్ని గొప్ప కథలు వ్రాసినాడు. అతని కథలన్నియు అధికముగా తైంగిక విషయములతో, వాసనలతో నిండి అశీలము లగుటకు కొద్దిలో తప్పిపోయినవి. అతని కథలలో నొక రీతి మనోవిజ్ఞానమును కనిపించును. “రఖ్నా తమామ్” మఱియు “బేకార్ ది ట్ బేకార్ రాతే” అనునవి అతని ప్రకాశిత కథా సంగ్రహములు.

హంసరాజ్ రహబర్ ఉర్దూ హిందీ రెండు భాషలలో వ్రాయును. అతడు వాస్తవికతను మఱియు మార్క్స్ వాదమును అభిమానించువాడు. సరళ శైలిలో సాధారణ జీవనమును చిత్రించుటలో నేర్పరి. “నయా ఉఫఖ్” మఱియు “హమ్ లోగ్” అను రెండు కథా సంగ్రహము లతనివి ప్రకాశితములు. అతడు నవలలును, విమర్శాత్మక వ్యాసములును వ్రాసెను. అతనిది అభ్యుదయ దృక్పథము. పైన పేర్కొనబడిన వారే కాక ఇంకెందఱో కథకులు కలరు. వీరిలో కొందఱు కొంత కాలము క్రిందట గొప్ప ఖ్యాతి గడించిరి. కాని ఇప్పుడు క్రొత్త రచయితలు వారి స్థానము పొందినారు. వీరిలో, ఎమ్. అల్లమ్, అల్. ఆహమద్, జలీల్ ఖిద్వాయి, మజ్ను గోరఖ్ పూరీ, మీర్జా అదీబ్, హమీదుల్లా అఫ్సర్, హిజాబ్ ఇస్మాయిల్ మొదలగు వారు పేర్కొనదగిన వారు. ప్రతి ఒకరును అనేక సంగ్రహములు ప్రకాశింప జేసినవారే. స్థలాభావము వలన క్రొత్త రచయితలను గుఱించి వ్రాయుటయు అసంభవమైనది. వారందఱును ప్రజాదరణ పొందినవారే. వారి కథలు షోత్సాహముగా చదువబడుచున్నవి. గులామ్ అబ్బాసీ (అనందీ) మహేంద్రనాథ్ (చాందీకే-తార్, జహాంఘ్రి రహ్మాచూఁ, మైదార్లింగ్ హో-బెల్, నయా బీమారీ, హిందూస్థాన్ సే పాకిస్థాన్ తక్) హాజరా మసూర్ (చర్రే, హాయ్ అల్లాహ్) ఖదీజా మస్తూర్ (ఫేల్, బొఛార్, చంద్ రోఖ్ బార్) ముమ్తాజ్ షీరీ (అప్పీ నగరియా) ఖురతుల్ ఐన్ (సితారోంసే ఆగే, షీషే-కా-ఘర్) ఖుదురతుల్లా షహాబ్ (నస్సానే) అన్వార్ (ఆగ్ కీ ఆగోష్ మే) ప్రేమనాథ్ పర్దేశీ (దున్యాహమారీ) ఇబ్రాహిమ్ జలీస్ (జర్ద్-చెహారే, చాలీస్ కరోర్ భికారీ, తికోణా దెకో మొదలగునవి) ఎ. హమీద్ (ఖిజా-కా-గీత్) సిద్దిఖాబేగమ్ (హిచ్చియా, లరజ్జే ఆంసూ, రఖ్సే బిస్మిల్) రజియా సజ్జద్ జహీర్, శౌకత్ సిద్దిఖీ (తీస్రా ఆద్మీ) ఇంతెజార్ హుస్సేన్ (గలీకూచే) ప్రకాష్ పండిత్ (మీరాస్) మొదలగు రచయిత లట్టివారు.

ఇట్లు పేర్కొనబడిన వారిలో అనేకులు నేటి ప్రఖ్యాత కథకులలో గణనీయులు. భారతీయ జీవనము, వర్గసంఘర్షణము, మానవుని ఆంతరంగిక భావములు మఱియు దేశపు దుర్లక్ష ఈ రచయితలకు చాల పరిచితములు. వీరిలో చాలమంది ప్రజాస్వామ్యపు సుందర స్వప్నములను మఱియు కల్పనలను చిత్రించిరి.

ఉర్దూలో నవలాసాహిత్యారంభమును గుఱించి ఇదివఱకే వ్రాయబడినది. కాని నేటికాలపు జీవనమునకు సంబంధించిన సమస్త విషయములను స్వీకరించి తన నవలలలోని నాయక పాత్రలుగా సామాన్యులగు జనులను మొట్టమొదట ప్రవేశ

పెట్టివ వారు ప్రేమచందు. అతని తొలినాళ్ళ నవలలలో ఆనాటి అతని కథలలో నున్నట్టి నిండుతనము కాని నైపుణ్యము కాని కాన్పింపవు. కాని అతని చివరి నవలలలో గంభీరాను భూతులలో కళాత్మక సౌందర్యము సమగ్రరూపమున కననగును. తొలినాళ్ళ నవలలలోని శైథిల్యము చివరి నవలలలో తొలగిపోయినది. విశేషించి అతని చివరి నవలయగు “గోదాన్” లో విషయముతో కళ అతి నిపుణతతో సమన్వయ పరచబడినది. అతడు ఎల్లకాలమును మహారచయితల శ్రేణిలో లెక్కింపబడును.

ప్రేమచందు సుమారు ఒక డజను నవలలు వ్రాసెను. 17, 18 ఏండ్ల ప్రాయమునుండియే అతడు రచన ప్రారంభించెను. “బాబారెహమాన్స్” అను నవల వలననే అతనికి ప్రఖ్యాతి లభించెను. ఈ నవలయే తరువాత “సేవానందన్” అను పేర హిందీలో ప్రచురింపబడెను. “బేవా”, “చాగానెహస్తీ”, (రంగభూమి) “మైదానె-అమల్” (కర్మభూమి) మఱియు “గోదాన్” అనునవి అతని సుప్రసిద్ధ నవలలు. అతని కథల వంటివే అతని నవలలు కూడ. నవలా రచన ననుసరించి ప్రేమచందు ప్రజా సాహిత్యకారులలో గొప్పవాడు.

మిథ్టారుస్వా మఱియు ప్రేమచందులే కాక ఉర్దూ రచయితలు అనేకులు వేశ్యల కరుణాజనక జీవితమును హృదయ విదారికమగు శైలిలో చిత్రించిరి. ఖారి నర్పరాజ్ హుస్సేన్ నవలలును సజ్జద్ హుస్సేన్ కన్యకాదేవి వ్రాసిన “నస్తర్” అను నవలయును ఇందుకు మంచి ఉదాహరణములు. ఆధునిక మనో విజ్ఞానమును, సామాజిక చైతన్యమును అనుసరించి ఈ సమస్యను చర్చించిన రచయిత ఖాజీ అబ్దుల్ గప్పార్. అతని “లైలా-కే-ఖుతుత్” అను నవల అనుపమ మైనది. అందు వేశ్యల కరుణాత్మక గాధ సురుచిరమగు శైలిలో రచింపబడినది. ఆ సమస్య తాత్విక పద్ధతిలో పరిశీలించు ప్రయత్నము చేయబడినది. ఈ నవలలో భావుకతతో గంభీరత సమన్వయ పరచబడినది. పఠితలు ఆనందము పొందుచునే ఆ ప్రశ్నయొక్క గంభీరతకు విచారమగును అగుదురు. అతని భాష సుందరము. ఖాజీ అబ్దుల్ గప్పార్ ప్రఖ్యాత పత్రికా సంపాదకుడు - మంచి రచయిత. అతని అనేక గ్రంథములు ప్రకాశితములైనవి. వానిలో “హయాతె-అజ్జుల్”, “అసారె-అబ్దుల్ కలామ్”, అసారె-జమాలుద్దీన్-అస్గానీ” “అజీబ్” అనునవి ప్రసిద్ధ మైనవి. క్రీ. శ. 1947 నుండి అతడు అంజుమనె-తరఖ్ఖీ - ఉర్దూ (హింద్) యొక్క మంత్రి పదవి నిర్వహించు చున్నాడు.

సజ్జాద్ జహీర్ క్రీ. శ. 1939 లో “లండన్ కీ ఏకీ కార్త్” అను నవల వ్రాసెను. అది క్రాంత శైలిలో వ్రాసిన మొదటి నవల. సజ్జాద్ జహీర్ చాల కాలము లండనులోను, ప్యారీసులోను గడపి అచటి సాహిత్య ప్రయోగములచే ప్రభావితుడయ్యెను. ఈ నవలలో ఐరోపా శైలులు ప్రయోగించెను. ఈ నవల ప్రసిద్ధిపడయుటకు ఐరోపా ప్రభావము కలిగియుండుటయే కారణము కాదు. ఇచటి పరిస్థితుల ననుసరించి భారతీయ యువకుల కల్పనలను, కామనలను చర్చించిన మొట్టమొదటి నవల ఇదియే. మధ్యమ వర్గపు సంపన్న కుటుంబములకు చెందిన యువకులు కొందఱు లండనులో విద్యాభ్యాసము చేయుచు మారుచున్న ప్రపంచ పరిస్థితులచే ప్రోత్సాహితులై తమ మాతృభూమియొక్క దుర్దశను తిలకించి ఆశ్రువులు రాల్చుట ఇందిలి ఇతివృత్తము. నవలలోని పాత్రలు చాలవఱకు స్వప్న జగత్తులో విహరించువారు, ఆదర్శవాదులు మఱియు విషయ వాంఛలలో మునిగిన వారు. అట్టివారు తమ మాతృదేశ దుర్దశను ఊహించి స్వాప్నీక ప్రపంచము నుండి మేల్కొంది దుర్దశకు కారకులగు ఆంగ్లేయుల పట్ల అసహ్యభావము ప్రకటింతురు. నూతన నవలా రచనలో ఇదొక సఫల ప్రయత్నము. నవ రచయిత లండనును ఈ నవలచే ప్రభావితులైరి. సజ్జాద్ జహీర్ జోన్ హూర్ లోని ఒక సుశిక్షితమగు ఉన్నత కుటుంబమునకు చెందినవాడు. లఖ్నోలో విద్యాభ్యాసము చేసి ఉన్నత విద్యకై అతడు లండను వెళ్ళెను. బ్యారిస్టరీ పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడై లండనులోనే మల్కరాజ్ ఆనంద్ మొదలగు కొందఱుభారతీయ రచయితలను కలిసి భారతీయుల అభ్యుదయ సంస్థను నెలకొల్పెను. స్వదేశమునకు తిరిగివచ్చి ఇచటి రాష్ట్రీయాం దోళనము నందును విప్లవాందోళనమునందును పాల్గొనెను. ఉర్దూ, హిందీ రచయితల సంఘటనకై కృషిచేసెను. కథలే కాక అతడు విమర్శనాత్మక వ్యాసము లెన్నియో వ్రాసెను. విప్లవ రచయితలకును అభ్యుదయ రచయితలకును నాయకు డనబడెను. ప్రస్తుత మతడు కమ్యూనిస్టు భావములు ప్రకటించిన నేరమున పాకిస్తాన్ లో నిర్బంధ జీవితము గడుపుచున్నాడు.

కథకుల సందర్భమున ప్రస్తావింపబడిన కృష్ణచంద్ర గొప్ప నవలా రచయిత కూడ. ఇప్పటివఱకు అతని “షికన్”, “జిబ్ ఫేత్ జాగే”, తుఫాన్ కీ కలియా”, “ఉల్దారఖ్” అను నాల్గు నవలలు ప్రకాశితములై నవి. అతని మొదటి నవల యగు “షికన్” ప్రచురింప బడినంతనే దాని విశిష్టతను గుఱించి విమర్శకులు అభిప్రాయ భేదమును వెల్లిబుచ్చిరి. కాని కాశ్మీర జీవనమును అచటి

కర్షకుల జాగృతిని ఇట్లు సజీవముగా చిత్రించిన నవల ఇంకొకటి లేదనుట వాస్తవమే. శిల్పము ననుసరించి ఇందు లోపములున్నను దీనిని చదువుటవలన కాశ్మీర జీవనము పఠితలకు ప్రత్యక్షమగును. అచటి కర్షకుల పట్ల రచయిత ప్రకటించిన సహానుభూతి సమచితమైనది. “తూఫా కీ కలియాఁ” కూడ కాశ్మీర జీవనమును, జాగృతిని సుందరముగా చిత్రించిన నవల. “జబ్ ఖేత్ జ్లాగే” అను నవలలో ఒక సామాన్య కృషిక యువకుని జీవిత చిత్రణము ద్వారమున తెలంగాణా కర్షకుల విప్లవాదోశనమును ప్రదర్శించు ప్రయత్నము చేయబడినది. కృష్ణచంద్రుని వచనము అసాధారణమగు సౌందర్యముగలది. అతి నవీనమైనది.

సుప్రసిద్ధ కథారచయిత్రి “ఇస్మత్ చుగ్తాయి” “జిద్దీ” మఱియు “పేడీ లఖీర్” అను రెండు నవలాలు వ్రాసినది. జిద్దీ ఇతివృత్తము సాంఘికమే అయినను “రోమాంటిక్” కథవలె నున్నది. అందలి వాస్తవికతలో ఆదర్శవాదము కూడ ప్రస్ఫుటమై తత్ప్రభావమును తగ్గించెను. “పేడీ లఖీర్” నిశ్చయముగా గొప్ప రచన. బాల్య జీవితపు మనస్తత్వమును, ఆంతరంగిక ఘర్షణను ఇంత సుందరముగా మఱియే ఇతర నవలలో చిత్రింపబడలేదు. మధ్యమవర్గ ముసల్మాను పరివారము ఇందు ప్రహేళికాస్పృహలతో చిత్రింపబడినది. దీని ఉత్తర భాగము పూర్వ భాగముతో అతికినట్లు లేదు. ఏలయన ఇందు చర్చింపబడిన రాజకీయ సమస్యలు వాస్తవికములే అయినను అచట అనుచితము లనిపించును. ఇస్మత్ కు భాషా విన్యాసముపై అసాధారణమగు అధికారము కలదు. ఆమె చిత్రించిన పాత్రల సంభాషణలు యథార్థము లనిపించు నంతటి స్వాభావికములు. అభ్యుదయ రచయిత లలో ఆమె ప్రముఖ స్థానము కలది.

వర్తమాన యుగమున చాల ప్రజాదరణ పొందిన రచయితలలో అజీజ్ అహమద్ ఒకడు. అతని నవలలు ఇంతవఱకు ఎన్నియో ప్రకాశితములైనవి. వానిలో “గురేజ్”, “ఐసీ బులందీ ఐసీ పస్తీ” “షబ్నమ్” అనునవి ప్రసిద్ధములు. అతని కథలవలె నవలలును కామవాసనలతో నిండినవి. అతని పాత్ర లన్నియు విషయ లాలసమైనవి. నవలా శిల్పమున అతడు మిగుల నేర్పరి. అనేక భాష లెఱిగిన వాడగుట వలన ఐరోపాలోని మంచి మంచి సాహితీ శైలులచే ప్రభావితుడు. అతడు కేవలము విషయవాంఛలనే పరిశీలించును. కాని, జీవితములోని ఇతర ముఖ్య సమస్యలను బొత్తిగా విస్మరించును.

క్రీ. శ. 1947 వ సంవత్సరమున హిందూ ముస్లిముల మత కలహముల కారణమున రక్తము నదులై పారెను. ప్రఖ్యాతులగు ఉర్దూ రచయిత లందఱును ఆ విషయమును పురస్కరించుకొని ఏదో కొంత వ్రాసిరి. ఈ ఇతివృత్తము మీదనే అనేక నవలలు రచించబడినవి. ఇట్టి నవలలలో రామానంద్ సాగర్ వ్రాసిన “ఔర్ ఇస్లామ్ మర్ గయా”, అనునది, ఖుద్రతుల్లా షహాబ్ వ్రాసిన “యా అల్లాహ్” అనునది మఱియు ఖురతుల్ ఐ హైదర్ వ్రాసిన “మేరే భీ సనమ్ ఖానే” అను నదియు చాల ప్రముఖమైనవి. “సాగర్” వ్రాసిన నవల రచయితయొక్క సహృద తను మానవ ప్రేమను, అత్యాచారముపట్ల అసహ్యభావమును వెల్లడించును. ఇందులో భావుకత అత్యధికము. మానవుడు దురాచారముల ముందు ఓటమిని అంగీకరించుట తప్ప ఏమియు చేయలేడని “సాగర్” భావము. షహాబ్ రచనలలో అటనట సాంప్రదాయకత గోచరించినను ఆతనినవల సర్వోత్తమము. ఖురతుల్ ఐ హైదర్ “మేరే భీ సనమ్ ఖానే” వ్రాసి చాల ప్రఖ్యాతి గాంచెను. ఇందు 1947నాటి కలహముల వర్ణన అతిస్వల్పమే అయినను ఉన్నంతవఱకు చాల కరుణాత్మకముగా వ్రాయబడినది. ఆమె “సఫీనయే - గమే - దిల్” అను మఱియొక నవల కూడ వ్రాసినది. అందలి ఇతివృత్తము అంత గొప్పదికాదు. అవద్లోని ఉచ్చవర్గీయులు మఱియు మధ్యమ వర్గపు బుద్ధి జీవుల జీవితవిధానమును ఆచారవ్యవహారములను ఆమె చిత్రించినంత సుందరముగా ఇంకెవరును చిత్రింపజాలరు.

కొంత కాలము క్రిందట డాక్టర్ అహనా ఫారూఖీ “షామె అవద్” అను నొక నవల వ్రాసెను. విప్లవము తరువాతి లఖ్నో పరిస్థితిని అచటి సాంఘిక దుస్థితి చాల వాస్తవికముగా చిత్రించి అంతమొందుచున్న నవ్వబీ సభ్యతను వర్ణించినాడు. రచయిత ఆ నవలలో కాని ఆతని రచనలో గాంభీర్యము లేదు. అయినను భాష అందమైనది. పాత్రలు వాస్తవికత కలవి. కనుక ఆతని నవల కొక ప్రముఖస్థానము లభించినది. డా. అహనా ఇంక కొన్ని నవలలు వ్రాసెను. అవి ఇచట వేర్కొన దగినంత విశిష్టత కలవి కావు.

ఈ అధ్యాయమున ఇంకను ఎందఱో మంచి రచయితల వృత్తాంతము వ్రాయ బడలేదు. వ్రాయబడనివారును అనేక రచనలు చేసినవారే. వారి రచనలు ప్రజాదరణ పొందినవే. అయినను వారి రచనలో విమర్శా దృష్టితో చూచినచో విశిష్టత కాన్పించదు. ఎమ్. అస్లమ్, రషీద్ అఖ్తర్ నద్వీ, రయాస్ అహమద్ జాఫరీ, ఖైసీ రాంఘరీ మొదలగువారు ఇట్టివారు. ఫయ్యాజ్ అలీ వ్రాసిన, “షమీమ్” మఱియు

“అన్వోర్” అను రెండు నవలలు అనేక పర్యాయములు ప్రచురింపబడి బహుగా చదువబడు చున్నవి. ఇట్లే పండిట్ కిషన్ ప్రసాద్ కౌల్ వ్రాసిన “శ్యామా”, “మజ్నూరే - వసా”, “సాధూ - ఖౌర్ - బేసవా” అను నవలలు చాల ప్రజాదరణ పొందినవే. వానిలో సంస్కార భావములుండుట వలన కొంత విశిష్టత కలిగినవే. ఆదిల్ రషీద్, మహేంద్రనాద్, ఎ. అహమద్ కూడ కొలది కాలముననే గొప్ప యశము పొంది జీవితములోని వివిధ సమస్యలను పరిశీలించు ప్రయత్నము చేసిరి.

పెట్టుబడిదారీ విధానమును మఱియు క్రొత్త పరిస్థితులందు క్రొత్త మార్గము లలో వికసితమగుచున్న సభ్యతను నవల ఎంత సహజముగా చిత్రింపగలదో ఇంకే సాహిత్య రూపమును అంత సహజముగ చిత్రింపజాలదు. కనుకనే ప్రపంచము నందలి జీవద్వాష లన్నిటిలో నవలా రచన ప్రముఖమైనది. ఇప్పుడు ఉర్దూలోని రచయిత లనేకులు నవలా రచనలో నూత్న శైలులను ప్రయోగించుచున్నారు. కొందరి ప్రయోగములు సఫలములు. కొందరివి విఫలములు - అయినను ఉర్దూ సాహిత్య చరిత్రలో త్వరలోనే కొందఱు మంచి నవలా రచయితలు స్థానము పొందగలరనిపించుచున్నది. ఆంగ్ల, ఫ్రెంచి, రష్యన్ నవలలు కొన్ని మంచిమంచివి ఉర్దూలో అనూదితములైనవి. వాని వలన నవ్య రచయితలకు ప్రేరణ లభించినది.

ఉర్దూ నాటక సాహిత్యమున జరుగవలసినంత అభివృద్ధి జరుగలేదు. దీనికి ఎన్నియో కారణములు కలవు. నాటక రచయితలను ఆకర్షించునట్టి రంగస్థలములు లేకపోవుట ముఖ్య కారణము. అదికాక నాటకకర్త లనేకులు రేడియోల కొఱకు ఫిల్ముల కొఱకు వ్రాయుచున్నారు. అయినను ఈ నడుమ కొన్ని యేండ్లనుండి ప్రొ. ముసీద్, ఇమ్మియాజ్ అలీతాజ్, అష్క, బేదీ, కృష్ణచంద్, ఇప్రత్, అహమద్ అబ్బాస్, మంటూ, మిర్జాఅదీబ్, రఫీషీర్ మొదలగువారు పెక్కు నాటకములు వ్రాసి ప్రచురింపజేసిరి. వానిని ప్రజలు ఉత్సాహముతో చదువు చున్నారు కూడ. మంచి మంచి వైదేశిక నాటకములు అనువదించబడినవి. అయినను గమ్యము చాల దూరమున నున్నది. మన నాటకకర్త లింక చాల పురోగమనము చేయవలసి యున్నారు.

ఉర్దూ సాహిత్యమున హాస్యరసప్రధానములగు రచనలు విశేషముగా ఉన్నవి. గద్యములోను పద్యములోను ఉత్తమ శ్రేణికి చెందిన హాస్యమును సృష్టించిన రచయితలు కలరు. వీరిలో కొందఱు గూర్చి వెనుకటి అధ్యాయములలో వ్రాయ

బడినది. మఱికొందఱ గూర్చి ఇవట సంక్షేపముగా వ్రాయబడును. ఈనాడు హాస్య రసపోషకులగు రచయితలు అనేకులున్నారు కనుక, ఈ యుగమును హాస్యరసము నకు స్వర్ణయుగ మనవచ్చును. కొందఱు కేవలము నవ్వల పువ్వులు కురియించురు. మఱికొందఱు వానితో వ్యంగ్యభాణములనుగూడ ప్రయోగించుదురు. రషీద్ అహమద్ సిద్దీఖీ సర్వోత్తముడగు హాస్య రచయిత. అతనిని గుఱించి వెనుకటి అధ్యాయమున వ్రాయబడినది. ఇతడు కాక అజీమ్ బేగ్ చుగ్తాయీ, పత్రస్ బుఖారీ, షౌకత్ ధాన్సీ, ఇమ్మియాజ్ అలీతాజ్, నాకారా హైదరాబాదీ, హజీలఖ్ లఖ్, సిద్ బాద్ జహాజీ, కృష్ణచంద్ర, కన్వయ్యాలాల్ కపూర్, షఫీఖుర్రహమామ్ మున్నగువారు చాల ఉచ్చకోటి రచనలు చేసినవారు.

అజీమ్ బేగ్ చుగ్తాయీ క్రీ. శ. 1941 లో అకాల మరణము చెందెను. అతని కథా సంగ్రహములును నవలలును సుమారు ఇరువది. అతడు జోద్ పూర్ నివాసి. అలీఘర్ లో విద్యాభ్యాసము చేసి జీవికకై న్యాయవాదవృత్తి నవలంబించెను. మొదటి నవల “షరీర్ ఖీసీ” వ్రాసి నంతనే అతనికి ఘనమైన కీర్తి లభించెను. కొలది కాలములోనే అతడు “కోల్తార్”, “ఖాసమ్”, “చమ్కీ”, “కష్టైరీ”, “జన్నత్ కా భూత్” మొదలగు ఎన్నియో గ్రంథములు ప్రచురించెను. ఈ గ్రంథములు ఇప్పటికిని ఉత్సాహముతో చదువబడుచున్నవి. కొన్ని హిందీ మఱియు అన్య భాషలలో అనుదితములైనవి. అతని కథలు సాధారణముగా మధ్యమ వర్గముసల్యాను కుటుంబముల జీవన విధానములకు సంబంధించినవి. అతని పాత్రలు అవసరముకంటె అధికముగా చంచల మయినవి. అతని హాస్య కథలలో నాటకీయ విన్యాసము లత్యంత రమణీయములు. అతడు నిరంతర రోగి కనుక శయ్యపై పడి యుండి తన జీవితములోని అలసతను చేతగాని తనమును విస్మరించుటకై తన పాత్రల సంత చంచలములుగా చిత్రించె నందురు.

“పత్రస్” కొన్నియే వ్యాసములుగా వ్రాసినాడు. అతని వ్యాసము లన్నియు “మజామీనె-పత్రస్” అను పేర ప్రచురింప బడినవి. ఈ ఒక్క వ్యాస సంగ్రహము వలననే అతడు ఉర్దూలోని ప్రథమ శ్రేణి హాస్య రచయితలలో లెక్కింపబడును. అతని హాస్యము సాధారణముగా శబ్దాశ్రితము. ఆ శబ్దములు గంభీర మయినవి. అతని వ్యాసములు కథలతో గూడి ఒక క్రొత్తదనము సంపాదించుకొన్నవి. మనో విజ్ఞానము మఱియు సుందర కైలి వలన అతని రచనలు అసమానముగు రామణీయ కథ పొందినవి.

షోకత్ ధాన్వీవయము ఇంకను ఏ బదేండ్లకులోపే. అయినను ముప్పదికంఠె అధికముగనే అతని గ్రంథములు ప్రచురింపబడినవి. అతడు కూడ క్రీ. శ. 1932 లో “స్వదేశీరేల్” అను నొక కథ వ్రాసి ఆ నాటి నుండియే గొప్ప రచయితలలో లెక్కింపబడెను. “శాకత్” శబ్దములచేతను వాక్యములచేతను హాస్యము పుట్టించును. హాస్యాప్పదములగు సన్నివేశములు సృష్టించి నవ్వక తప్పని పరిస్థితి కలిగించును. తీవ్రబుద్ధి కలవాడగుటచే అతడు సామాన్య విషయములను కూడ మనోహరము లొనర్చును. “మౌజె-తబస్సుమ్”, “తూఫానె - తబస్సుమ్”, “జోడ్-తోడ్”, “సవతియా-వాప్”, “కార్టూ”, “ససురాల్” మొదలగునవి అతని ప్రసిద్ధ నవలలు. అతడు కవితలు, రేడియోల కొఱకు హాస్యనాటికలు కూడ వ్రాయును. అట్టి నాటికలు అనేక స్వగ్రహములుగా ప్రకాశితము లైనవి.

వ్యూహారమును కొంత తగ్గించును. “షర్ వాజ్”, “షిగో ఫి”, “హిమాఖతే”, లహారే మఱియు “కిరణ్ణే” మొదలగునవి అతని కథల సంగ్రహములు.

ఉర్దూలోని హాస్యాత్మక గద్యరచనను పందొమ్మిదవ శతాబ్ది చివరి కాలమున “అవధ్ పంత్” అను ప్రతిక ప్రార్థించెను. భారత దేశములో క్రొత్త ప్రాతల మధ్య సంఘర్షణ పెరిగిన కొలది, నైతిక జీవనము దుర్బలమైన కొలది, రాజకీయ సామాజిక పరిస్థితులు జటిలమైన కొలది వ్యంగ్యమునకు పనికివచ్చు విషయము లెన్నియో ఏర్పడెను. వాస్తవిక జీవనమునకును భావములకును నడుమ చాల అంతర ముండుట చూచి ఉర్దూ రచయితలు ఆలోచించి హాస్యముపట్ల శ్రద్ధ చూపుట ఆవసరమునుకొనిరి. భారతదేశములోని ఇతర ఆధునిక భాషల ననుసరించి చూడ ఉర్దూలో కూడ హాస్యప్రియ సాహిత్యము విస్తారముగా వర్ధిల్లినది.

వర్తమాన యుగమున అన్నిటికంటె అభివృద్ధి చెందిన సాహిత్య రూపము విమర్శ. ఏదోవిధముగా రాష్ట్రీయమగు అభ్యుదయాందోళనము చేత లేక విశ్వ వ్యాప్తమైన అభ్యుదయాందోళనముచేత ప్రభావితమైన నవ్యరచయిత లందఱును విమర్శనము నందును నవీనదృక్పథము కలవారే అని వెనుకటి అధ్యాయముననే తెలుపబడినది. ఈ విమర్శకులు సాహిత్యము సామాజిక జీవనము వలన ప్రభావితమై, జీవనమును ప్రభావితము చేయునని అభిప్రాయపడుదురు. సాహిత్యము యొక్క జనన కారణములను, రచయిత యొక్క చైతన్యప్రకారమును గ్రహించుట మఱియు జీవించుటకై సంఘర్షణ చేయునట్టి ఆదర్శముల పరిచయము కలిగి యుండుట విమర్శకునకు ఎంతేని అవశ్యకము. రచనాత్మక సాహిత్యమును నిర్మించువారు కూడ ఈ పరిధిలోనే నిలిచి పనిచేయుదురు. కనుక కొందఱు విమర్శకులు తమ బాధ్యత లను గుర్తించి జీవితము మఱియు కళలకు కల సంబంధమును గూర్చి నొక్కొక్క వక్కాణింతురు. ఇందువలన, యీ లాటి రచనలు ప్రత్యేకముగా నిలిచి తమ వైలక్షిణ్య మును నిల్పుకొనుటయేగాక, దానిని మరింత పెంపొందించుటకు కూడ తోడ్పడును.

సాహిత్యమును సాంఘిక పరిస్థితుల ననుసరించి పరిశీలించు పద్ధతి మౌలానా హాజీ నాటినుండియే ప్రారంభమైనది. క్రీ. శ. 1930 వ సంవత్సరము తరువాత భారతదేశపు సమస్త జీవనమున అభ్యుదయాందోళనకు సంబంధించిన చిహ్నములు కనిపించును. సాహిత్యము మాత్స్వపంథాలలో పురోగమించినది. అట్లే పరిశీలనకు పరిశోధనకు సంబంధించిన సిద్ధాంతములు మారిపోయినవి. విమర్శకులకు ‘మార్క్స్’ వాదము చాల నహాయకారి అయినది. ఈ కాలమున అనగా క్రీ. శ. 1935 లో అబ్దుల్ రాయ్ హుసేన్ “అదబ్-ఁ-ఁ-జిందగీ” అను నొక ఉత్కృష్ట రచనచేసెను.

నేడు ఆ గ్రంథమున ఎన్నియో లోపములు, దొసగులు కన్పించును. విషయము అపరిపూర్ణము. తర్కము అసమంజసము. అయినను ఆ గ్రంథము ఒక క్రొత్త బాటవైచినదనుట సత్యము. “అఖ్టర్” ఇంకను అనేక రచనలు చేసెను. కాని క్రమక్రమముగా ఆతడు మార్క్స్ వాదమునుండి విడిపోయెను. అతని విమర్శనాత్మక రచనలు, “అదబ్-ఓర్-ఇన్ఫ్లూబ్” మఱియు “సంగ్-మీల్” అను పేర ప్రకాశితములైనవి. భారతదేశమున మొదటినుండియు సమాసవాదమునకు యధార్థ షాకుమునకు సంబంధించిన దృక్పథము లేకపోలేదు. అయినను నవీనమగ సామాజిక జాగృతితోను నవీనమగ ఆర్థిక చైతన్యముతోను క్రొత్త విమర్శనావిధానము, అందు ముఖముగా మార్క్స్ వాదసంబంధమైన విమర్శనావిధానము నెలకొనెను. అప్పుడే అఖ్యుదయరచయితల సంఘము స్థాపింపబడెను. రాజకీయ చైతన్యము పొందిన ప్రజలు జనతంత్ర, సమాజవాదము ఆధారముగాగల స్వాతంత్ర్యమును వాంఛించిన సమయము ఆదియే. మార్క్స్ వాదము ననుసరించి సజ్జార్ జహీర్, ముమ్తాజ్ హుస్సేన్, డా. అబ్దుల్ అలీమ్, పైజ్, సిఖై హాసన్, సర్దార్ జాఫర్ మొదలగువారు సాహిత్యముమఱియు జీవనమునకుగల సంబంధమును స్పష్టమొనరింప ప్రయత్నించిరి. విమర్శనమునకు సంబంధించిన ఈ శాస్త్రీయదృక్పథము చాలవ్యాపకమైనది. పూర్వము కేవలము సౌందర్యశాస్త్రము నాధారముగా గొని సాహిత్యమును విమర్శించువారును, తమ మనోభావములనే విమర్శపేర ప్రకటించువారును ఈ క్రొత్త విమర్శనాపద్ధతిని అవలంబించిరి. ఇట్టి విమర్శకులలో పిరాజ్ గోరఖ్ పూరి, మజ్నూగోరఖ్ పూరి మఱియు డా. ఏజాజ్ హుస్సేన్ పేర్కొనదగినవారు. పిరాజ్ శృంగార రసప్రధానములగు గజలులు వ్రాయుట చాలించి జీవనపు నవచైతన్యము నాదరించెను. అట్లే ఆతడు తన విమర్శలో సౌందర్యశాస్త్రమునకే కాక సామాజిక పరిస్థితులకును ప్రాముఖ్యము ఈయసాగెను. అయినను మార్క్స్ వాదమును సంపూర్ణముగా అంగీకరించిన వాడుకాడని అతని విమర్శలు స్పష్టముచేయును. అతని ఆలోచన ఎంత నవీనమైనదయినను సౌందర్య శాస్త్రమునకు లోబడినదే. అతని వ్యాసములు “అంధాజ్” మఱియు “హాషియే” అను రెండు సంగ్రహములుగా ప్రకాశితములైనవి. “ఉరూ ఇస్కియా షాయిరీ” అను మఱియొక గ్రంథమును ప్రచురింపబడినది. ఆతడు సాహిత్యము మఱియు జీవనము వద్య భావపూర్ణమును రచనాత్మకమును అగు సంబంధమును వాంఛించును. కాని, మార్క్స్ వాదులవలె సాహిత్యమును మానవజాతియొక్క ఆర్థిక, సామాజిక, సాంస్కృతిక జీవనమునకు ప్రతిబింబముగా రూపొందించుటకు ప్రయత్నింపడు.

ప్రతిభాశాలురగు విమర్శకులలో “మజ్నూ” గోరఖ్ పూరి ఒకడు. అతడు విశ్వసాహిత్యము నతివేలముగా అధ్యయనము చేసినవాడు. దార్శనిక దృక్పథము కలవాడు. కనుక అతని మాటలెప్పుడును అవిచారమూలకములు కావు. సామాన్యమైనవియు కావు. ఆరంభమున అతడును చాలవఱకు సాహిత్యములో భావమును, సౌందర్యమును అన్వేషించుటకే ప్రయత్నించెను. రచయితల యొక్క వ్యక్తిత్వమునకు ప్రాధాన్యమిచ్చెను. అయినను అతని వ్యాసములు మనోహరమైనవి. సారస్వతానందము పొందుటకు సహాయపడునవి. కాని క్రమక్రమముగా అతడు తన మార్గము మార్చుకొనెను. ఆర్థిక జీవనమున సంఘర్షణపడుచున్న మానవుని ఆత్మకు ప్రతిబింబమే సాహిత్యము అను ఆభిప్రాయము కలవాడయ్యెను. అతని కైలిసుందరమైనది. కనుక అట్టి అభిప్రాయముతో కూడిన విమర్శలుకూడ సురుచిరముగా, రచనాత్మకముగా ఉండును. అప్పుడప్పుడు అతని విమర్శలో ఒక లోపము కాన్పించును. సిద్ధాంత వివరణ చేయుచున్నప్పుడతడు మార్క్స్ వాదమును సంపూర్ణముగా స్వీకరించినట్లు తోచును. కాని ఎవరేని రచయితను, లేక కవిని గుఱించి వ్రాయునప్పుడు మాత్రము అతని వెనుకటి దృక్పథమే గోచరించును. “తస్థిదీ హాషియే” “అదబ్-అర్-జిందగీ” మఱియు “అఫ్సానా” అనునవి అతని వ్యాస సంపుటములు.

డా. ఏజాబ్ హుస్సేన్ ఆలహాబాద్ విశ్వవిద్యాలయమున ఉర్దూ భాషాధ్యక్షుడు. అనేక గ్రంథములు ప్రచురించిన వాడు. ప్రారంభమున అతడును విమర్శనము చేయునప్పుడు హాలీ, ఆజాద్, పిల్లీ మొదలగు వారిరీతినే అనుసరించెను. ఆంగ్లభాషాధ్యయనము చేసినవాడగుట ఆ రీతిలో కొంత నవీనతకూడ కలిగింపువాడు. అతని వ్యాసములలో ఎట్టి రాజకీయ చైతన్యము కాని కాన్పించడు. కాని అభ్యుదయ భావములచే ప్రభావితుడైన తరువాత అతడును సామాజిక పరిస్థితులకు ఆర్థిక పరిస్థితులకు ప్రాధాన్యమిచ్చుచున్నాడు. ఇప్పుడు అతని ఆభిప్రాయము ననుసరించి సాహిత్యము జీవనసంఘర్షణకు బ్రతిబింబమే. “అయీ నయే మారఫత్” “ముఖ్తసర్-తారీఖ్-అదబ్-ఉర్దూ”, “నయే అదబ్ దుజ్జానాత్” అను మూడు గ్రంథము లిప్పటికీ ప్రచురింపబడినవి. ఇంకను ప్రచురియబడవలసిన గ్రంథములు అనేకములు. వానిలో “ఉర్దూ షాయిరీ పర్ మజ్లబ్ కా ఆసర్” అనునది చాల గంభీరమైన విమర్శనాత్మక రచన.

కథాసాహిత్యమునను గావ్యరచన సందర్భమునను పేర్కొనబడిన “అత్తూర్” అన్నారీ మంచి విమర్శకుడు కూడ. “ఇఫాదీ అదబ్” అను పేర అతని లఘు

పుస్తక మొకటి ప్రచురింపబడినది. "అదబీ డాయిరీ" అను పేర ఇంకొక గ్రంథము కూడ ప్రకాశితమైనది. అందు విమర్శనాపద్ధతిని గుఱించిన గంభీర భావములు వెల్లడింపబడినవి. "అఖ్తర్" పేరుగల మఱియొక వ్యక్తి పట్నా కాలేజీ అధ్యక్షుడు. అతనిని గుఱించి ఇదివఱకే వ్రాయబడినది. అతడు వ్రాసిన వ్యాసములు అనేకములు. అవన్నియు తస్దీదె-జిద్" మఱియు "తహఫీఖా-తస్దీద్" అనుపేర రెండు గ్రంథములలో ప్రకాశితములైనవి. అతడు మార్క్సవాదముచే ప్రభావితుడైనవాడే కాని కొంత అభిప్రాయభేదము కూడ కలవాడు.

ఈ నాటి గొప్ప విమర్శకులలో "ఆలె ఆహమద్ సురూర్" ఒకడు. అతడు లఖ్నో విశ్వవిద్యాలయమున ఉర్దూ భాషాధ్యక్షుడు. ఆంగ్ల, ఉర్దూ సాహిత్యములను కూలంకషముగా అధ్యయనము చేసినవాడు. విమర్శనాపద్ధతులను సమగ్రముగా పరిశీలించిన వాడు. శాస్త్రీయమగు దృక్పథము నలవరచు కొనినవాడు. మొదటినుండియు అతని వ్యాసములు గంభీరమైనవి. ఇతర విమర్శకులవలె అతడును క్రమక్రమముగా మార్క్స వాదమును ఆవరించెను. శాస్త్రీయ దృక్పథము కలవాడైనను అతని విమర్శ రచనాత్మకము. సారస్వతదృష్టి కలదికూడ. అతని భావములు సతార్థికములు. అయినను అతని శైలిలో అటనట భావుకత గోచరించును. అతని ఆంగ్ల సాహిత్యజ్ఞానము అతని విమర్శలకు చాల పుష్టి కలిగించినది. అతడు ప్రాచ్యపాశ్చాత్య సాహిత్యములను శాస్త్రీయమగు విమర్శనా పద్ధతి ననుసరించి పరిశీలించును. అయినను ప్రతి సాహిత్యమొక ప్రత్యేక సంప్రదాయము కలదను సంగతిని విస్మరించువాడు కాదతడు. ఆ సంప్రదాయమును మూలతత్వమే అన్వయమైపోవు విధముగా ఉల్లంఘించు రచయిత తన సాహిత్యమును ఉన్నతమొనర్పజాలడు. సుమార్ శైలి సురుచిరము. సారస్వత గౌరవము కలది. అతని వ్యాస గ్రంథము లెన్నియో ప్రకాశితములైనవి. వానిలో "తస్దీద్ ఇషారే", "నయే పురానే చిరాగ్", "తస్దీద్ క్యా హై", "అదబీ-ఔర్-నజర్యా" అనునవి ప్రసిద్ధములు. ఇవికాక ఇంకెన్నియో గ్రంథములు ప్రచురింపబడనున్నవి.

క్రొత్త విమర్శకులలో గడచిన ఎనిమిది సంవత్సరముల కాలమున ఆసాధారణమగు ఖ్యాతి పొందెను. అతనిది కేవలము మార్క్సిస్టు దృక్పథము. ఆ దృక్పథము ననుసరించి సాహిత్యమును గ్రహించుటకు ప్రయత్నించినవాడు ఉర్దూ సాహిత్యమున అత డొక్కడే అనవచ్చును. మార్క్స వాదుల దృష్టి సంకుచితమైనదను దుష్ప్రకరణము. కాని ముమ్తాజ్ హుస్సేన్ వ్యాసములు చదివినచో

అతనిలోని ఉదారత మఱియు విస్తృత జ్ఞానము బోధపడును. విజ్ఞానము, దర్శనము, సమాజ శాస్త్రము మొదలగు సమస్త విద్యలలో ప్రావీణ్యము లేనివారు సరియైన విమర్శ చేయలేరను సంగతి అతని వ్యాసములు చదివిన గాని తెలియును. అయినను అతని భాష అక్కడక్కడ అస్వయ కారిన్యము కలది. ప్రౌఢమైనది. “నఖై - హయాత్”, “నయా ఖదే” అను రెండు వ్యాస సంగ్రహము లతనివి ప్రకాశిత మైనవి. ఇంకను చాల రచనలు అచ్చులో నున్నవి.

కొన్ని యేండ్లనుండి డా. ఇబ్రాదత్ బరేల్వీ విమర్శనలో చాల పేరు గాంచెను. అతడుకూడ మార్కొన వాదముచే ప్రేరణ పొందినవాడే. కాని ఆ సిద్ధాంత ములను శాస్త్రీయ విధానమున అంగీకరించినవాడు కాడు. సాహిత్యము సమాజ జీవనముపై ఆధారపడినదని భావించును కాని, అది వర్గ సంఘర్షణకు పరిణామ మని భావింపడు. అతడు అనేక సిద్ధాంతములను సమన్వయపరచును. డా. ఇబ్రాదత్ లఖ్నో విశ్వ విద్యాలయము నుండి పి. ఎచ్. డి. డిగ్రీ పొంది ప్రస్తుతము పాకిస్తాన్ లో ఉర్దూ లెక్చరరుగా పనిచేయుచున్నాడు. “ఉర్దూ తనీద్ కా ఇర్తిఖా”, రవాయత్ కీ అహమియత్”, “తనీద్ జావియే” అను మూడు గ్రంథములు ప్రకాశితములైనవి. ఇంక రెండు గ్రంథములు అచ్చులోనున్నవి.

కొత్త రచయితలలో డా. మహమ్మద్ హసన్ కొలదికాలములోనే చాల ప్రఖ్యాతిగాంచెను. అతడు నవలలు, నాటకములు, విమర్శలు మొదలగునవి అన్నియు వ్రాయును. కాని అతని అభిమాన విషయము విమర్శనమే. ఇంతవఱకు “అదబీ తనీద్” అను ఒక పుస్తకమే అతనిది ప్రకాశితమైనది. అతని గంభీర భావములు, విస్తారమగు విజ్ఞత, తీవ్ర బుద్ధి అతని రచనలో చూడనగును. ఇతర విమర్శకుల వలె అతడును మార్కొన వాదముచే ప్రభావితుడయ్యెను. కాని సంపూర్ణముగా దానిని స్వీకరించినవాడు కాడు. సామాజిక విశ్లేషణతో పాటు మనస్తత్వ ప్రభావ ములకును అతడు ప్రాముఖ్యము నిచ్చును. అతని వ్యాసముల విషయము సజీవము - నమున్నతము. అతడును లఖ్నో విశ్వ విద్యాలయము నుండి పి. ఎచ్. డి. డిగ్రీ పొంది అలీఘర్ లో లెక్చరరుగా పనిచేయుచున్నాడు.

ఉర్దూ విమర్శకులు చాలమంది మార్కొన వాదముచే ప్రేరణ పొందినవారు. లేదా సాహిత్య వికాసమును చారిత్రక ప్రగతి ననుసరించి పరిశీలించునట్టి సామాజిక దృక్పథము కలవారు. కొందఱు మాత్రము మనస్తత్వము ననుసరించి విమర్శించు

వారును కలరు. అట్టివారు సాహిత్యమును లేఖకుని వ్యక్తిత్వమునకు ప్రతిబింబముగా భావింతురు. రచనలను నిర్దిష్టములగు శాస్త్ర సిద్ధాంతముల ననుసరించి విమర్శింప ప్రయత్నింతురు. ఇట్టి విమర్శకులలో కలీముద్దీన్ అహమద్, డా. అహసన్ ఫారూఖీ పేర్కొనదగినవారు. వారు ఐరోపీయ విమర్శనా శాస్త్రముచే ప్రభావితులు. ఉర్దూ సాహిత్యమును కూడ ఆ శాస్త్రము ననుసరించియే విమర్శింప జూతురు. ఇట్టి విమర్శలో సఫలులు కారు. కనుక చీదరించుకొని తమ ఆదర్శముల ననుసరించి ఈ సాహిత్యమున ఏమియులేదని కొట్టివైతురు. ఈ సందర్భమున మొహమ్మద్ హసన్ అస్కరీని కూడ పేర్కొనవలెను. అతని విమర్శనములు కొంత గాంభీర్యము కలవే. కాని అతడు ఏదో రూపమున సాహిత్యములో మానవ ప్రేమను, అభ్యుదయ భావములను ప్రకటించిన రచయితలను, విమర్శకులను నిందించుటయే తన కర్తవ్యమనుకొనును. అతడు ప్రాంసులోని పతనశీల, ప్రతీకవాద రచయితలచే ప్రభావితుడు. అట్టి వాదములే సాహిత్యమునకు మూల తత్వము లనుకొనును. అతని వ్యాస సంపుటి, "ఇస్సాన్ ఔర్ ఆద్మీ" అనుపేర కొన్ని దినముల క్రిందట ప్రకాశితమైనది.

సాహిత్యము వలన పలువురు మంచి విమర్శకులు ఇందు ప్రస్తావింపబడలేదు. ఇస్మాయిల్ అజీమ్, డా. అబుల్ లైస్ సిద్దీఖీ, ఖ్వాజా అహమద్ ఫారూఖీని గుఱించి వ్రాయవలసి యుండెను. విఖార్ అజీమ్, "అఫ్సానానిగారీ". "హమారే అఫ్సానే", "వయా అఫ్సానా" మొదలగు అనేక రచనలు చేసినాడు. అతని రచనలన్నియు ప్రజాదరణ పొందినవే. అబుల్ లైస్ సిద్దీఖీ, "లఖ్వో కాదబిప్తానే-షాయిరీ" అను గ్రంథమును మఱికొన్ని గ్రంథములను ప్రచురించినాడు. డా. ఖ్వాజా అహమద్ ఫారూఖీ, "క్లాసికీ-అదబ్". "మీర్ తఖీ మీర్" అను గ్రంథములు వ్రాసినాడు. వీరుకాక డా. నూరుల్ హసన్ హాస్మీ, అజీజ్ అహమద్, డా. మసూద్ హుస్సేన్ ఖాన్, ముజ్తబా హుస్సేన్ మఱియు "ఖలీలుర్రహమా" వ్రాసిన గ్రంథములు కూడ గంభీరమైనవి.

కొందఱు కేవలము విమర్శలే కాక కళలకు, సాహిత్యమునకు, సంస్కృతికి, రాజనీతికి, మఱి యితర వివిధ విషయములకు సంబంధించిన విషయముల గూర్చి వ్రాసినవారున్నారు. డా. జాకిర్ హుస్సేన్, డా. ఆదిద్ హుస్సేన్, ప్రొ. ముజీబ్, ఖ్వాజా గులాము సయీద్ మొదలగువారు ఇట్టివారే. ప్రతిభావంతులగు ఈ రచయితల రచనలన్నియు వారి సమగ్ర జ్ఞానమును, మానవ ప్రేమను, ఉదార

భావములను వెల్లడించును. వీరు కేవలము సాహిత్యక్షేత్రమునందే కాక భారతదేశపు సాంస్కృతిక, సామాజిక జీవనమునను అత్యున్నతమగు స్థానము కలవారు. వీరందఱును ఉర్దూ గద్య వాఙ్మయమును పరిపుష్టము చేసినవారే. డా. ఆబిద్ హుస్సేన్ రచనలు “హిందూస్థానీ ఖామియత్ - ఔర్ - ఖామీత హజీబ్” మఱియు “మజామీనె ఆబిద్” అను పేర ప్రకాశితమైనవి. అవి పరిశోధనాత్మకములు - దార్శనికములు. ప్రొ. ముజీబ్ “రూసీఅదబ్”, “దున్యా-కీ-కహానీ” మఱియు “తారీఖెఫల్యషయే సీయాసత్” అను శ్రేష్ఠరచనలు చేసినాడు. గులాముస్సయ్యదీ “రూహె-తహజీబ్” మఱియు “ఉసూలె తాలీమ్” వ్రాసి ఉర్దూ సాహిత్యమును సమృద్ధము చేసెను.

చిట్ట చివర ఈ గ్రంథ రచయితనగు నేను నన్ను గుఱించి కొన్ని పంక్తులు వ్రాసెదను. ఏలయన మంచియో చెడ్డయో నేనును ఉర్దూ సాహిత్యమునకు కొంత సేవ చేసినవాడను. నేను క్రీ. శ. 1912 వ సంవత్సరమున ఆజమ్ గఢ్ (ఉ - ఘ) నందలి ఒక గ్రామములో జన్మించితిని. ఆజమ్ గఢ్ లోను అలహాబాద్ లోను విద్యాభ్యాసము చేసితిని. క్రీ. శ. 1932 నుండి వ్రాయుట ప్రారంభించితిని. కథలు, నాటకములు, కవితలు, మఱి ఇతర విషయములను గురించి వ్రాసినాను. కాని విమర్శనమే నాకు అభిమాన పాత్రమైనది. అందే ఏవేని రచనలు చేయవలెనని ప్రయత్నించితిని. సాహిత్యమును గుఱించిన నా భావములు ఈ గ్రంథము చదివిన వారికి స్పష్టమగును. అయినను మార్క్సవాదమే సర్వశ్రేష్ఠమైన దర్శనశాస్త్రమని భావించును. దాని సహాయముననే జీవితమును మఱియు జీవన రహస్యములను గ్రహింపజేయగల సత్యము వన్వేషించుటలో విమర్శ మఱియు ఆత్మ విమర్శ అను మార్గమున నడచిన కృతకృత్యములము కాగలమని తలంచును. సాహిత్యమును అర్థము చేసికొనుటలో మార్క్సిస్టు దృక్పథమే అన్నిటికంటె ఉపయోగకరమైనదని నా విశ్వాసము. ఇంత వఱకు ప్రచురింపబడిన నా గ్రంథము లివి :— “వీరానే”, (కథల సంపుటి) “హిందూస్థానీ లిసానియాత్ కా ఖాకా” (భాషాశాస్త్రము) “తస్ఫీదీజావియే”, “రవాయాత్ - ఔర్ - బగావత్”, “అదబ్ - ఔర్ - సమాఖ్”, “తస్ఫీద్ - ఔర్ అమలీ తస్ఫీద్”, “సముందర్ - ఔర్ - సాహిల్” (అమెరికా మఱియు ఐరోపా యాత్రల వర్ణన)

ఇది ఉర్దూ భాషా సాహిత్యముల వికాసముయొక్క సంక్షిప్త చరిత్ర. ఉర్దూసాహిత్యోన్నతి భారతదేశపుసామాజిక, సాంస్కృతికోన్నతతో సంబంధింపబడియున్నదని ఈ కథను పరిశీలించినవారు గ్రహింపగలరు. ఉర్దూ సాహిత్యమును

లోపములు, దొసగులు ఉన్నవి. భిన్నములగు ప్రగతి శీలభావములును ప్రతిక్రియా వాద భావములును ఘర్షణపడిన ఘట్టము లున్నవి. ఉర్దూ సాహిత్యము చరిత్రలో మార్పు కలిగినపుడెల్ల అట్టి పరిస్థితులను చిత్రించి, మానవుల ఆశలను, వాంఛలను, స్వప్నములను ఉల్లేఖించినది. వివిధజాతులకు మతములకు సంబంధించిన రచయితలు ఉర్దూ సాహిత్య భాండారమును సమృద్ధ మొనరించినారు. ఉర్దూసాహిత్యము సర్వధా దాస్యమునకు విరుద్ధముగా స్వతంత్రతను, అన్యాయమునకు విరుద్ధముగా న్యాయమును సాంప్రదాయకతకు విరుద్ధముగా ఉదారతను కఠోరతకు విరుద్ధముగా సహృదయతను మఱియు అసమానతకు విరుద్ధముగా సమానతను బలపఱచినది. సాధారణముగా అభ్యుదయ పథమున నడచినది. సామ్రాజ్య పతన కాలమున అది మానవప్రేమ మఱియు వ్యక్తి స్వాతంత్ర్య భావనలను గానము చేసినది. నవయుగములో దేశభక్తి, మానవప్రేమ, స్వతంత్రత, జనతంత్రము మఱియు సామాజిక న్యాయమును ప్రబోధించినది. కనుక భారతదేశ సాహిత్యచరిత్రలో ఉర్దూస్థానము ఉన్నతమైనదని నిశ్చయముగా చెప్పవచ్చును. ఎప్పుడేని ఈ దేశపు సంస్కృతీ సభ్యతల చరిత్ర వ్రాయబడునేని అందు ఉర్దూ సాహిత్యము వలన చాల సహాయము లభించును.

అనుబంధము I

కొన్ని పారిభాషిక పదములు

1. షేర్:— సమాన మాత్రలు గల రెండు పంక్తులు కలిసి “షేర్” అనబడును. హిందీ దోహాను లేక చౌపాయీని కూడ షేర్ అనవచ్చును. ప్రతి పంక్తిని వేరు వేర “మిస్రా” అందురు. మూడు పంక్తుల ఛందము “ముసల్లీస్” అనబడును. అట్లే నాలుగు పంక్తులది “మూరఖ్నా”, ఐదు పంక్తులది “ముఖమ్మస్” మఱియు ఆరు పంక్తులది “ముసద్దస్” అనబడును. పంక్తుల సముచ్చయమును “బంద్” అందురు. ఇదికాక నిర్మాణము ననుసరించి ఛందములు “ముసమ్మక్”, “ముసమ్మత్”, “తర్కీబ్ బంద్” అని మఱికొన్ని విధముల నుండును. ఈ రూపములలో ఏ విషయమును గూర్చియైనను వ్రాయవచ్చును. అంగ్లానుకరణమున పదునాలుగు పంక్తుల “సానెట్లు” కూడ ఉర్దూలో వ్రాయబడినవి.

2. నజమ్:— ప్రతి పద్యమును నజమ్ అనవచ్చును. కాని సాధారణముగా గజలుకాక తక్కిన కవిత్వ లన్నిటిని నజమ్ అందురు. ఈ కాలమున ఏదేని విషయమును గూర్చి నూత్న శైలిలో వ్రాయబడిన పద్యములను నజమ్ములను చున్నారు.

3. గజల్:— ఈ అరబీ పదమునకు “స్త్రీలతో సంభాషించుట” అను అర్థము కలదు. అయినను గజలు ఇంతవఱకే పరిమితము కాదు. శృంగార ప్రేమము కాక సూఫీ తత్వము, దర్శనశాస్త్రము, దేశభక్తి, నీతి, రాజనీతి మొదలగు విషయములు గజలులో సరళములు, సరసములు మధురములు అగు భావమయ శబ్దములతో వర్ణింపబడును. గజలులలో చాల వఱకు ఆంతరంగిక భావములే ఉల్లేఖింపబడును. ప్రయురాలి సౌందర్య వర్ణన చేయబడును. ప్రతి చరణము (షేర్) సమగ్రమగు భావము కలిగియుండును. అప్పుడప్పుడు గజలులో ఆద్యంతము ఒకే భావము సాగదీయ వచ్చును. గజలులో “గుల్” (గులాబి పుష్పము) “బుల్బుల్” (ఫారసీ కవుల సమయ సంప్రదాయముల ననుసరించి గూలాబి పుష్పములోని మధువు నాస్వాదించుటకై పుష్పవాటికలో నివసించుచు తీయగా పాటలు పాడునట్టిపక్షి విశేషము) “చమ్” (ఉద్యానము) “ఖవస్” (సంజరము—బందిఖానా) మొదలగునవి

ప్రతీకలుగా ఉపయోగింపబడును. గజలులోని మొదటి చరణమును “మల్లా” (ఉదయించుచోటు) అందురు. చివరి చరణమును “మల్లా” అందురు. అందు కవి తన పేరు (తఖల్లుస్ అనబడు కలము పేరు) తెల్పుకొనును. ప్రతి చరణమున మొదటి చరణపు అంత్య ప్రిస (రదీఫ్, ఖాఫియా) పాటింపబడును. (మొదటి చరణముగు ‘మల్లా’ యొక్క రెండు పంక్తులును అంత్యప్రిస నియమము కలవి. తరువాతి చరణములలో మొదటి పంక్తులకు ఆ నియమము లేదు కాని రెండవ పంక్తులకు అవసరము).

దాని స్వరూపమిట్టిది :—

- (1) a జో గయా హై (b) రో గయా హై
 (2) b దిల్ కా జానా (b) హో గయా హై
 (3) c ఆహిస్తా బోలో (b) సో గయా హై

4. ఖసీదా:— ధార్మికవ్యక్తి, రాష్ట్రీయ నాయకుడు, పాదుషా లేక ఎవరేని ఒక నవాబుడును ప్రశంసించుచు ప్రాయోజింపబడిన కవిత ఖసీదా అనబడును. దీని ప్రాయోజనమును ప్రస్తావన రూపమున ఏ విషయమును గూర్చి యైనను వ్రాయవచ్చును. కాని దానికి ప్రశంసతో సంబంధము ఉండవలెను. (సాధారణముగా ఋతు వర్ణన లేక ప్రకృతి వర్ణన చేయబడును.) దీనిరూపము గజలు వంటిదే కాని ఇందు భావము క్రమబద్ధమైనది. ఖసీదాల భాష సాధారణముగా కఠినము, ప్రౌఢము మరియు కృతకము.

5. హజో:— ఒక వ్యక్తిని, లేదా సంస్థను, లేదా నవాబుమును నిందించిన పద్యము హజో అనబడును. ఇందు పరిహాసముతోపాటు క్రోధాసహ్య భావములు ప్రకటింపబడును. దీనికెట్టి నియమిత రూపమును లేదు.

6. మన్నవీ:— క్రమబద్ధముగా ఏదేని కథను సుదీర్ఘముగా వర్ణించు కవిత లేదా ఏదేని ఒక విషయమును సుదీర్ఘముగా వర్ణించు కవిత మన్నవీ అనబడును. ఇది హిందీలోని ప్రబంధ కావ్యముతో సామ్యము కలది. (ఇందు ప్రతి చరణములోని రెండు పంక్తులకు అంత్యప్రిస నియమముండును. ఏ చరణమున కాచరణమే ఈ నియమము కలిగి యుండును.)

దీని రూప మిట్లుండును :—

- (1) a దర్యాయే హున్న్ b. దారాయే హున్న్
 (2) a ఇక్ నాక్ సే b. అందాక్ సే.
 (3) a తమామ్ b. అజ్జహామ్.

7. మర్సియా :- మృతులైన వారిని ప్రశంసించుచు కరుణారస ప్రధానముగా వ్రాయబడిన కవిత మర్సియా. మర్సియాలు ఎవరిని గుఱించి యైనను వ్రాయ వచ్చును కాని, సాధారణముగా ఉర్దూలో ముసల్మానుల ప్రవక్త మనుమడగు ఇమామ్ హుస్సేన్ మఱియు అతని కుటుంబము వీరమరణ మొందిన విషాద గాథను పురస్కరించుకొనియే వ్రాయబడినవి. “యజీద్” సైనికులు అతి క్రూరముగా ఇమామ్ ఆప్తులను, పిల్లలను, బంధుగులను మూడు దినముల వఱకు ఆకలి దప్పలకు అలమటింప జేసి అంత మొందించిరి. రాణి వాసమును దోచుకొని బంధించి దాసిలుగా చేసిరి. మర్సియాలలో ఈ విషయములే వర్ణింపబడినవి. ఆరంభమున మర్సియాలకు నియమిత రూప మేదియు లేకుండెను. కాని ఇప్పుడు సాధారణముగా ముసద్దసుల (ఆరు పంక్తుల ఛందము) రూపమున వ్రాయుచున్నారు. కర్పలా దర్లుటనలను గుఱించి తెల్పునట్టి ఏదేని గ్రంథమును చదివిననే మర్సియాలను గ్రహింపవచ్చును.

8. వాసోక్తీ :- ఇట్టి కవితలో ప్రేయసుడు ప్రేమ జీవనపు కష్టములకు బాధలకు జడిసి ప్రేయసిని ఉపాలంభించును. అతడు సాధారణముగా ఇట్లనును. “నీ లోని సౌందర్యమును నేనే అన్వేషించి మొట్టమొదట ప్రేమించితిని. ఇప్పుడు నీవు అన్యాయమున వయినట్లున్నావు. నేనును ఇంకెఱిగినైన ఆశ్రయింతును.”

9. రేఘీ :- శ్రీ నహజమైన భాషలో స్త్రీలకు సంబంధించిన విషయములనుల్లెఱిచుట రేఘీ - ఇందు స్త్రీల సాంసారిక జీవనము మఱియు సామాజిక బంధనములు వర్ణింపబడును. ఈ వర్ణన అందండు అశ్లిలమగును. ఇట్టి రేఘీ చదువుట వలన భాషా విషయములు చాల తెలియును. సాధారణముగా ఇవి గజలుల రూపముననే వ్రాయబడును. అప్పుడప్పుడు ఇతర రూపములలోను వ్రాయుట కద్దు.

10. రుబాయీ :- ఒక భావమును నాలుగు పంక్తులలో ప్రకటించిన అది ‘రుబాయీ’ అగును. ఇందు వివిధ భావములు ప్రకటింపవచ్చును. కాని సాధారణ

ముగా తాత్విక భావములే ప్రకటితములగును. 'రుబాయీ' తో సామ్యము గలదే 'ఖితా'. ఇది నాలుగు సంక్తులను మించియు ఉండవచ్చును. రుబాయీ రూపమిది.

- (1)నజర్ హో తీ హై (2)ఖబర్ హో తీ హై
 (3)హో గే ఇక్ దిన్ (4)సహర్ హో తీ హై

(ఇందు 1, 2, 4 చరణములకు అంత్య ప్రాస నియమము కలదు. 3 వ చరణమునకు లేదు.)

ఖితా రూపము గజలు వంటిది - అప్పుడప్పుడు గజలులోను 'ఖితాబంద్' సంక్తులు రావచ్చును.

11. దీవాన్ :—సాధారణముగా గజలుల సంగ్రహమును 'దీవాన్' అందురు. ఇందు పూర్వము (కొన్నియెడల ఇప్పుడు కూడ) గజలులు అంతిమాక్షరానుక్రమమున వ్రాయబడెను. ఇట్టి అంతిమాక్షరమును 'రదీవ్' అందురు. ఇట్లు గజలులను దీవానులో అన్వేషించుట సుకరమగును. ఏ కవి దేని సమస్త రచనల సంగ్రహమును "కుల్లియాత్" అందురు. సాధారణముగా ఈ రెండు శబ్దములును ఒకే అర్థమున నుపయుక్తము లగుచున్నవి.

12. తక్కిరా :—కవుల సంక్షిప్త జీవిత చరిత్ర మఱియు వారి కవితల మచ్చు తునకలు కల గ్రంథము "తక్కిరా" అనబడును. ఈ తక్కిరాలు విమర్శనాత్మకములు కావు. కాని సాహిత్య చరిత్ర వ్రాయుటకు ఇవి ఎంతయో తోడ్పడును. ఉర్దూ కవుల తక్కిరాలు చాలవఱకు ఫారసీలోనే వ్రాయబడినవి.

అనుబంధము - II

సహాయక గ్రంథములు

ఇది సహాయక గ్రంథముల సంక్షిప్త సూచిక - ఇందు సాహిత్యపు మూల రచనల పేర్లు ఈయబడలేదు.

1. అందాజే	... రఘుపతీసహాయ 'ఫిరాఖ్' గోరఖ్ పూరి.
2. అదబ్ బాద్ జిందగీ	... మజ్నూ గోరఖ్ పూరి.
3. అదబ్ బాద్ ఇన్జిలాబ్	... అఖ్తార్ రాయెపూరి.
4. అదబ్ బాద్ నజ్రియా	... ఆలె అహమద్ "సురూర్".
5. అదబ్ బాద్ సమాఖ్	... ఎహతిషామ్ హుస్సేన్.
6. అదబియాతె ఫారసీ మే హిందు
వోంకా హిస్సా	... డా. మ. ము. అబ్దుల్లాహ్
7. అఫ్సానా	... మజ్నూ గోరఖ్ పూరి.
8. అర్బాబె-నస్రె-ఉర్దూ	... సయ్యద్ మొహమ్మద్.
9. ఆబె-హయాత్	... మో. మొహమ్మద్ హుస్సేన్ 'అజాద్'
10. ఇన్తిఖాదియాత్ II Part	... నియాజ్ ఫతేహపూరి.
11. ఉర్దూకే-అసాలీబె-బయాత్	... డా. మొహియుద్దీన్ "జోర్".
12. ఉర్దూయె ఖదీమ్	... షమ్సుల్లాహ్ ఖాదిరి.
13. ఉర్దూకీ ఇష్కియా షాయిరీ	... రఘుపతీసహాయ 'ఫిరాఖ్' గోరఖ్ పూరి.
14. ఉర్దూ గజల్	... డా. యూసుఫ్ హుస్సేన్ ఖాన్.
15. ఉర్దూ జబాన్-వ-అదబ్	... న. జామీన్ అలీ.
16. ఉర్దూమే డ్రామానిగారి	... బాదుషాహ్ హుస్సేన్.
17. ఉర్దూ తనీద్ కా ఇర్తిఖా	... డా. ఇదాదత్ బరేల్వీ.
18. ఉర్దూ తనీద్ పర్ ఏక్ నజర్	... కాలీముద్దీన్ అహమద్.
19. ఉర్దూసుస్సవీకా ఇర్తిఖా	... అబ్దుల్ ఖాదిర్ సర్వరీ.
20. ఉర్దూ షాయిరీపర్ ఏక్ నజర్	... కలీముద్దీన్ అహమద్.

21. ఉర్దూ పహాపారే	... డా. మొహియుద్దీన్ "జోర్"
22. ఖుతుబాతె గార్సాదతాసీ	... గార్సాదతాసీ.
23. జదీద్ ఉర్దూ షాయిరీ	... అబ్దుల్ ఖాదిర్ నర్సూరీ.
24. తారీఖె-అదబె-ఉర్దూ	... రామ్ బాబూ నక్సేనా.
25. తారీఖె-జబానె-ఉర్దూ	... డా. మసూద్ హుస్సేన్ ఖాన్.
26. తస్నీద్ ఔర్ అమలీ తస్నీద్	... ఎహతెషామ్ హుస్సేన్.
27. తస్నీద్ క్యాపై	... అలె అహమద్ "సురూర్".
28. తస్నీదీ జాయెజే	... ఎహతెషామ్ హుస్సేన్.
29. తస్నీదీ హాషియే	... మజ్ను గోరఖ్ పూరీ.
30. తరఖ్ఖీ పనంద్ అదబ్	... అజీజ్ అహమద్.
31. తరఖ్ఖీ పనంద్ అదబ్	... అలీ సర్దార్ జాఫరీ.
32. దాస్తానె-తారీఖె-ఉర్దూ	... హామిద్ హసన్ ఖాదిరీ.
33. దకా మే ఉర్దూ	... నసీరుద్దీన్ హాషీమ్.
34. దిల్లీకా దబిస్తానె షాయిరీ	... డా. నూరుల్ హసన్ హాషీమ్.
35. నయా అఫ్సానా	... విఖార్ అజీమ్.
36. నాజిత్ సాగర్	... మొహమ్మద్ ఉమర్ నూర్ ఇలాహీ.
37. నావిల్ కీ తారీఖ్ ఔర్ తస్నీద్	... అలీ అబ్బాస్ హుస్సేనీ.
38. నయే అదబీ రుజ్జానాత్	... డా. ఏజాజ్ హుస్సేన్.
39. నయే పురానే చిరాగ్	... ఆలె అహమద్ సురూర్.
40. మఖాలాతె-గార్సాదతాసీ	... గార్సాదతాసీ.
41. మఖాలాతె-షీరానీ	... హాఫీజ్ మహమూద్ షీరానీ.
42. మద్రాస్ మే ఉర్దూ	... నసీరుద్దీన్ హాషీమ్.
43. ముఖ్తసీర్-తారీఖె-అదబె-ఉర్దూ	... డా. ఏజాజ్ హుస్సేన్.
44. ముఖ్తమాతె-అబ్దుల్ హాఫ్	... అబ్దుల్ హాఫ్
II part	
45. ముఖ్తమాతె-షీరా-షాయిరీ	... మౌలానాహాబీ.
46. మువాజినయే-అనీసా-దబీర్	... మౌలానాషిబ్.
47. రవాయత్ ఔర్ బగావత్	... ఎహత్ షామ్ హుస్సేన్.
48. లఖ్నోకా దబిస్తానె షాయిరీ	... డా. అబ్దుల్ లైస్ సిద్దీఖీ.

49. షేరుల్ హింద్ 2 వ భాగము ... అబ్దుస్సలామ్ నద్వీ.
50. హమారీ షాయిరీ ... సయ్యద్ మసూద్ హసన్ రిజ్వీ.
51. హమారే అఫ్సానే ... విఖార్ అజీమ్.
52. హిందూస్థానీ ఖామియత్ బార్
ఖామీ తహజీబ్ ... డా. ఆబిద్ హుస్సేన్.
53. హిందూస్థానీ లిసానియాత్ ... డా. మొహియుద్దీన్ 'జోర్'.
54. హిందూస్థానీ లిసానియాత్ కా
ఖాకా ... ఎహతెషామ్ హుస్సేన్.
55. Famous Urdu Poets and
Writers ... *Sir Abdul Qadir:*
56. Influence of English on
Urdu Literature ... *Dr. Abdul Latif.*
57. Some Characteristic &
Tendencie of Modern
Urdu Poetry ... *Dr. Mohan Singh 'Diwana'.*
58. Spirit and Substance of
Urdu Prose under the
Sir Saiyed ... *Dr. S. M. Abdullah.*
59. Urdu Literature ... *Dr. Graham Bailey.*
60. Urdu Literature ... *Dr. Mohan Singh 'Diwanac'*
61. షేరో-షాయిరీ (హిందీ) ... అయోధ్యా ప్రసాద్ గోయలీయ.
62. షేరో-సుఖ్ (హిందీ) ... అయోధ్యా ప్రసాద్ గోయలీయ.

29/43909
HWS